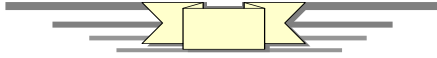

*15-й річниці
нашої наукової установи –
Інституту соціальної
та політичної психології
АПН України –
присвячуємо*

Автори

- *Інститут соціальної та політичної психології (ІСПП) створений 26 січня 1994 року як Науково-практичний центр політичної психології АПН України. 14 жовтня 1996 року набув статусу інституту і своєї нинішньої назви.*
- *Науково-дослідну роботу в інституті здійснюють 10 лабораторій: методології психосоціальних і політико-психологічних досліджень; соціальної психології особистості; психології мас та спільнот; психології малих груп та міжгрупових відносин; фундаментальних і прикладних проблем спілкування; психологічних проблем політичної соціалізації молоді; психології масової комунікації та медіа-освіти; психології політичної участі; соціально-психологічних технологій; моніторингу суспільно-політичних процесів. Серед 92 наукових співробітників ІСПП 3 члени-кореспонденти АПН України, 11 докторів та 37 кандидатів наук.*
- *У науковому доробку інституту близько 3000 публікацій, серед яких 63 монографії, 47 підручників і навчальних посібників, 6 словників та довідників, 60 збірників наукових праць. В інституті функціонують докторантура й аспірантура, діє спеціалізована докторська вчена рада.*
- *Інститут систематично проводить масові опитування населення, результати яких використовуються Секретаріатом Президента України, Кабінетом Міністрів України, РНБОУ, МОН України, Міністерством України у справах сім'ї, молоді та спорту, іншими міністерствами і відомствами. Науковці ІСПП активно працюють у сфері практичної психології, надають соціально-психологічну допомогу вчителям, дітям та їхнім батькам, керівникам та персоналові державних і приватних підприємств та установ, політичним партіям і громадським організаціям, консультують молодь з проблем сімейного життя, здійснюють профілактичну роботу з групами ризику.*
- *Крім збірника "Наукові студії із соціальної та політичної психології", ІСПП видає збірник наукових праць "Проблеми політичної психології та її роль у становленні громадянина Української держави", є співвидавцем журналу "Психологія і суспільство", співзасновником журналів "Психологічні перспективи" та "Психодрама і сучасна психотерапія".*

АКАДЕМІЯ ПЕДАГОГІЧНИХ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ СОЦІАЛЬНОЇ ТА ПОЛІТИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ

**НАУКОВІ СТУДІЇ
ІЗ СОЦІАЛЬНОЇ ТА ПОЛІТИЧНОЇ
ПСИХОЛОГІЇ**

ЗБІРНИК СТАТЕЙ

Засновано в 1995 році

Випуск 23 (26)

Київ 2009

УДК 32: 159.9 (082)
ББК 88.5 я 43
Н 12

Рекомендовано до друку вченою радою
Інституту соціальної та політичної психології АПН України
(протокол № 6/09 від 28 травня 2009 р.)

Редакційна рада:

*М. М. Слюсаревський (голова, м. Київ),
В. Г. Кремень (м. Київ), С. Д. Максименко (м. Київ),
Р. Клуве (м. Гамбург, ФРН), Л. Е. Орбан-Лембрик (м. Івано-
Франківськ), Т. С. Яценко (м. Ялта)*

Редакційна колегія:

*Т. М. Титаренко – д-р психол. наук (голова);
В. О. Васютинський, В. П. Казміренко, В. О. Татенко,
Н. В. Хазратова – доктори психол. наук;
О. А. Донченко – д-р соціол. наук;
Л. А. Найдьонова – канд. психол. наук (заст. голови);
П. П. Горностай, П. Д. Фролов – кандидати психол. наук*

Постановою Президії ВАК України №1-03/8 від 11.10.2000 р.
збірник визнано фаховим виданням із психологічних наук

Черговий випуск збірника знайомить читача з результатами науково-дослідної роботи Інституту соціальної та політичної психології АПН України за 2008 рік. Висвітлюються напрацювання в галузі методології, теорії та історії соціальної психології. Обговорюються можливості вивчення спільнот, питання соціальної психології особистості та групової динаміки. Представлено перші кроки у побудові теоретичних засад дослідження когнітивної природи феноменів спілкування, психологічних механізмів їх функціонування. Значну увагу приділено соціально-психологічним проблемам освіти, політичної соціалізації молоді та політичної участі, перспективам розвитку медіа-психології та медіа-освіти.

Для соціальних і політичних психологів, фахівців із суміжних наук, викладачів, аспірантів і студентів.

ISBN 966-8063-15-40

ББК 88.5 я 43

© Інститут соціальної та політичної психології
АПН України, 2009

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ СОЦІАЛЬНОЇ ТА ПОЛІТИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ

М. М. Слюсаревський

СИТУАЦІЯ ЯК ОБ'ЄКТ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ: ІСТОРІОГЕНЕЗ І СУЧАСНИЙ СТАН ПРОБЛЕМИ

Простежено історичні витoki ситуаціоністської традиції в зарубіжній соціальній психології, а також певні теоретичні паралелі, які вона має у психологічній спадщині радянського періоду. Особливу увагу приділено концепції ситуації, висунутій видатним українським психологом В. А. Роменцем. Проаналізовано основні здобутки нагромадженого у світовій психологічній науці досвіду вивчення соціальних ситуацій, водночас показано деяку його обмеженість. Окреслено шляхи дальшого розроблення ситуаційної проблематики, що вбачаються, зокрема, в її розширенні до вивчення ситуацій більшого масштабу, ніж ті, що досліджуються зазвичай соціальними психологами сьогодні. Представлено авторську концептуальну схему класифікації соціальних ситуацій за їх масштабом. Обґрунтовано потребу керування процесами суб'єктивної інтерпретації соціальних ситуацій.

Ключові слова: соціальна ситуація, ситуаціоністська традиція, міжситуаційний і внутрішньоситуаційний аналіз, особистісно-ситуаційний підхід, принцип суб'єктивної інтерпретації соціальних ситуацій, масштаб соціальної ситуації.

Прослежены исторические истоки ситуационистской традиции в зарубежной социальной психологии, а также определенные теоретические параллели, которые она имеет в психологическом наследии советского периода. Особое внимание уделено концепции ситуации, выдвинутой выдающимся украинским психологом В. А. Роменцем. Проанализированы основные достижения накопленного в мировой психологической науке опыта изучения социальных ситуаций, вместе с тем показана некоторая его ограниченность. Намечены пути дальнейшей разработки ситуационной проблематики, усматривающиеся, в частности, в ее расширении до изучения ситуаций большего масштаба, нежели те, которые исследуются обычно социальными психологами сегодня. Представлена авторская концептуальная схема классификации социальных ситуаций по их масштабу. Обоснована целесообразность управления процессами субъективной интерпретации социальных ситуаций.

Ключевые слова: социальная ситуация, ситуационистская традиция, межситуационный и внутриситуационный анализ, личностно-ситуационный подход, принцип субъективной интерпретации социальных ситуаций, масштаб социальной ситуации.

The roots of situational tradition in foreign social psychology and also some theoretical parallels in psychological heritage of the soviet period are traced. Special attention is paid to the conception of situation which was developed by an outstanding Ukrainian psychologist V.A.Romanetz. The main achievements of experience in social situations studying gained in the world psychological science were analyzed, at the same time some limitedness of this experience is shown. The main directions of further development of situational problems which presuppose the research on much bigger scale in comparison with traditional research of social psychology today are outlined. The author's conception scheme of classification of social situations according to their scale is presented. The expediency of the control of the process of subjective interpretation of social situations is grounded.

Key words: social situation, situational tradition, inter-situational and intra-situational analysis, personal and situational approach, subjective interpretation principle of social situations, social situation scale.

Проблема. Одним із помітних напрямів оновлення теоретико-методологічних засад і поняттєво-категоріального ладу соціальної психології, як і психологічної науки загалом, стало в останні десятиліття активне освоєння психологічною спільнотою ситуаційної проблематики. Як було показано в наших попередніх публікаціях [1; 2], уже є підстави говорити про принцип ситуаційності як такий, що істотно доповнює ті основоположні принципи спеціально-методологічного рівня, на яких вибудовується сучасне соціально-психологічне знання. У цих же публікаціях ми проаналізували існуючі, часом контроверсійні, підходи до визначення поняття соціальної ситуації, показавши перспективи їх зближення чи принаймні “мирного співіснування”. Проте дедалі більша увага соціальних психологів пострадянського простору до проблематики соціальних ситуацій породжує нові питання. Пов’язані вони, зокрема, з труднощами її інтеграції в систему соціально-психологічних знань, що спираються на радянську психологічну традицію, для якої не було властивим звернення до цієї проблематики в конкретно-науковому сенсі. За таких умов одні автори механічно засвоюють зарубіжну ситуаціоністську традицію, навіть не намагаючись доповнити її вітчизняними джерелами і власними концептами, інші, навпаки, силкуються надати їй суто автентичного вигляду за допомогою надмірно вип’ячених ремінісценцій з радянської психологічної класики – аж до спроб вести відлік цієї традиції від робіт О. М. Леонтьєва, Л. С. Виготського, С. Л. Рубінштейна. Отже, існує потреба у ґрунтовній історико-науковій рефлексії ситуаційної проблематики, без чого навряд чи є можливим її плідне розроблення на вітчизняному ґрунті.

Мета статті: проаналізувати історичні витоки і сучасний стан ситуаціоністської традиції в зарубіжній соціальній психології, співвіднести її з вітчизняною психологічною спадщиною та, спираючись на власні дослідження, окреслити можливі шляхи дальшого розвитку цієї традиції.

Становлення і розвиток ситуаціоністської традиції в зарубіжній соціальній психології. Перебільшенням було б стверджувати, що ситуаційна проблематика є геть новою для наукового пізнання. Її витоки простежуються ще в міркуваннях про дихотомію внутрішніх (особистісних) і зовнішніх детермінант людської поведінки, що сягають своїм корінням часів Платона та Арістотеля. Тож закономірно, що практично всі психологічні вчення визнавали і визнають роль ситуаційних чинників у розвитку та проявах психічного. Однак протягом досить тривалого часу ці вчення були переважно персонологічними і тому віддавали перевагу особистісним чинникам, а ситуацію розглядали лише як імпульс до дії, зводячи її вплив на поведінку до актуалізації особистісних диспозицій.

Становище почало змінюватися з появою у психологічній науці таких течій, як біхевіоризм, котрі виводили детермінанти поведінки головним чином або й винятково із зовнішніх чинників, тобто із ситуаційних змінних. Проте, як резонно зауважує укладачка та редакторка поки що єдиної російськомовної (подібних україномовних видань узагалі немає) хрестоматії із психології соціальних ситуацій Н. В. Гришина, визнання ролі ситуаційних змінних у детермінації поведінки людини ще не означає вивчення самої ситуації [3, с. 121].

Біхевіористи вивчали зовнішні стимули і подразники як елементи ситуації, а не саму ситуацію як цілісність. Не стала вона предметом спеціальних досліджень чи принаймні цілеспрямованого осмислення і в психоаналізі. Теоретизування З. Фройда про розвиток та динаміку особистості стосувалися ситуацій, але тільки як контексту, в якому виявляються індивідуальні імпульси.

Пріоритет у концептуалізації поняття “ситуація” належить американському соціологові У. Томасу. Ситуація, за його визначенням, запропонованим 1918 року, це набір соціальних цінностей і атитюдів, з якими індивід або група мають справу в процесі діяльності та відповідно до яких ця діяльність планується і її результати оцінюються. При цьому під соціальними цінностями Томас розумів “об’єктивні культурні елементи соціального життя”, а під атитюдами – “суб’єктивні характеристики членів соціальної групи” [4, с. 68–70]. Інакше кажучи, поняття ситуації позиціонувалося Томасом як єдність зовнішніх і внутрішніх чинників діяльності (поведінки), що виразно вказувало на соціально-психологічну сутність ситуаційної проблематики.

У самій же соціальній психології ситуаціоністську традицію пов’язують передусім з іменем К. Левіна, який приблизно в ті ж роки, що й У. Томас, розробляючи свою теорію поля, сформулював низку принципів для подальшого вивчення соціальної ситуації теоретико-методологічних положень. Зокрема, він акцентував увагу на тому, що знання законів психічного життя саме собою ще не дає відповіді на питання про те, чому в конкретному випадку цей індивід повів-

ся саме так, а не інакше. Такі закони – не більш ніж принципи, відповідно до яких подія, що відбувається, може бути виведена з динамічних факторів ситуації. Відтак постає завдання представлення конкретних ситуацій таким чином, щоб із них можна було вивести поведінку людини згідно з принципами, заданими в загальних законах. Шлях розв'язання цього завдання Левін бачив у побудові теорії поля, яке уявляв як напружену систему внутрішніх і зовнішніх елементів, що перебувають у стані нестійкої динамічної рівноваги. Щоправда, у К. Левіна ми не знаходимо чіткої дефініції поняття “ситуація”. Проте відомо, що це поняття він відносив як до цьогомоментних (епізодичних) ситуацій, так і до життєвого становища людини в цілому, тобто тлумачив ситуацію доволі широко. Істотним видається також його акцент на тому, що опис ситуації має бути скоріше суб’єктивним, ніж об’єктивним, тобто ситуація має описуватися радше з позиції індивіда, поведінка котрого досліджується, ніж з позиції спостерігача [5]. Цей акцент перегукується з концептом суб’єктивного визначення ситуації, уведеним У. Томасом. Під суб’єктивним визначенням ситуації останній розумів більш або менш чітке усвідомлення індивідом чи групою умов дії та власних атитюдів.

Отже, уже в другому десятиріччі ХХ ст. за рубезем, передусім завдяки працям У. Томаса і К. Левіна, загалом склалися теоретико-методологічні передумови для досліджень з проблематики соціальних ситуацій. Однак це тоді не спричинилося до їх широкого розгортання. Натомість час від часу спалахували гострі теоретичні дискусії про роль особистості і ситуації в детермінації соціальної поведінки. Скажімо, у 1930-х роках така дискусія жваво, хоч і з “нульовим” кінцевим результатом, точилася на сторінках американських соціологічних журналів. Активну участь у ній брали як соціологи, так і психологи (див.: [6]).

Нова хвиля дискусій навколо проблеми “особистість – ситуація” здійнялась у психологічній періодиці в 1960-х роках. Початок їм поклав В. Мішель, висловивши сумнів стосовно достовірності психометричних даних. Йому опонували персонологи, яких також називають “рисистами” (від слова “риси”). Вони стверджували, що в поведінці провідна роль належить особистісним чинникам і, виходячи з цього, декларували тезу про стабільність (незмінюваність) людської поведінки в різних соціальних ситуаціях. Протилежну позицію обстоювали вчені, які вважали поведінку ситуаційно специфічною, – їх почали називати ситуаціоністами. Такого погляду спочатку дотримувався й сам В. Мішель, однак у подальшому переглянув його на користь моделі особистісно-ситуаційної взаємодії (див.: [там само]).

Переломним моментом у дослідженні соціальних ситуацій вважається рубіж 1970–1980-х років [3, с. 123]. У 1979 р. в Стокгольмі (Швеція) відбулася представницька наукова конференція на тему “Ситуація у психологічній теорії і дослідженні”. Її матеріали було видано

окремою книгою за редакцією і з програмовою статтею Д. Магнуссона [7]. Майже водночас вийшло ще кілька книг, що узагальнили стан досліджень у цій галузі та визначили її дальший розвиток. Їх авторами були переважно західноєвропейські вчені, які зробили найвагоміший внесок у розвиток ситуаціоністської традиції в соціальній психології. Поступово набирала вона сили і в Сполучених Штатах Америки. Своєрідним маніфестом американського ситуаціонізму стала написана наприкінці 1980-х років монографія Л. Росса і Р. Нісбетта “Людина і ситуація: Уроки соціальної психології”, порівняно недавно перекладена російською мовою [8].

Нині за ситуаціоністською традицією в зарубіжній соціальній психології стоять сотні публікацій, ґрунтовних емпіричних досліджень. Науковці, які працюють у рідній цій традиції, сповідують, як правило, виважений, особистісно-ситуаційний, підхід до пояснення детермінації соціальної поведінки, позбавлений надмірностей радикального ситуаціонізму, так само як і радикального персонологізму. Водночас, коли знайомишся з їхніми працями, важко позбутися враження, що їх автори ніби заново перевідкривають для себе ситуацію і тільки наближаються до осягнення всієї повноти ідей, сформульованих свого часу У. Томасом і К. Левіном. Можна погодитися з Л. Ф. Бурлачуком і Н. Б. Михайловою, що західноєвропейські та американські ситуаціоністи лише закладають фундамент психологічної теорії ситуації, побудова ж самої споруди залишається перспективним завданням [9, с. 6].

Підходи до ситуаційної проблематики у вітчизняній психології. Концепція ситуації В. А. Роменця. Перше покоління радянських психологів, яке сформувалось у 20-х – на початку 30-х років минулого століття, на відміну від поколінь наступних, ще не було відділене непроникною ідеологічною стіною від новітніх наукових віянь за рубежем. Тому природно, що в його науковому лексиконі з’явився і термін “ситуація”.

Наприклад, Л. С. Виготський скористався ним для позначення відношення, чи системи відношень, між дитиною та оточуючою її дійсністю, передусім соціальною. Таке відношення, чи систему відношень, він визначав як соціальну ситуацію розвитку дитини в певний віковий період [10, с. 258–259]. Заслуговує на увагу й те, що Виготський ставив завдання вивчати особистість і середовище в єдності, висунувши як одиницю такої єдності переживання дитини, тобто її активне ставлення до ситуації [11]. Тим самим він фактично доходив того ж розуміння соціальної ситуації, яке проголосили У. Томас і К. Левін. Близьким до нього був і С. Л. Рубінштейн [12].

Інші радянські автори дотримувалися поглядів, більш відмінних від цього розуміння. У їхніх теоретичних побудовах ситуація поставала скоріше не з позиції діючого суб’єкта, а як сукупність зовнішніх

умов і обставин, що детермінують той чи той характер перебігу діяльності. У такому тлумаченні послуговувався терміном “предметна ситуація” О. М. Леонтьєв, розглядаючи її як істотну сторону процесу цілеутворення [13]. Як зовнішню обстановку, що викликає відповідні мотиви, тлумачив ситуацію також В. С. Мерлін (див.: [14, с. 14]). Тому немає жодних підстав стверджувати, як роблять деякі наші сучасники [15; 16], що саме завдяки роботам класиків радянської психології склалося розуміння ситуації як того спільного, що виникає між світом та суб’єктом і належить суб’єктивному і об’єктивному світам однаковою мірою.

Але мова зараз не про розбіжності у дефініціях ситуації. Важливо наголосити на іншому, а саме на тому, що більш чи менш евристично значущі апелювання до цього поняття радянських науковців – як психологів, так і соціологів – не привели до виокремлення соціальних ситуацій як об’єкта спеціальних досліджень – навіть у тих випадках, коли ситуація лягала в основу емпірично зорієнтованих теоретичних побудов. Прикладом може бути, скажімо, диспозиційна концепція саморегуляції соціальної поведінки особистості В. О. Ядова [17], котра попри оперування поняттям ситуації є типологією персонологічною теорією.

Не склалася ситуаціоністська традиція, зокрема, і в українській психології. Мабуть, єдиним винятком у цьому плані можна вважати наукову спадщину В. А. Роменця [18; 19], який не лише звертався до поняття ситуації, а й, по-перше, розробив доволі стрункі концептуальні уявлення про неї, по-друге, увів її в певну (ним же вибудовану) систему психологічних знань і, по-третє, продемонстрував зразки, нехай і умоглядного, але яскравого і проникливого ситуаційного аналізу.

Ситуація постійно перебувала в центрі його теоретико-психологічних шукань. Її він визначав як певну сукупність відношень людини до світу, в яких вона (людина) переживає необхідність діяти певним чином. За Роменцем, “ситуація водночас залежить і не залежить від людини” [18, с. 42]. Об’єктивно незалежною стороною ситуації є світ, що існує сам по собі, ще не освоєний людиною, але який передчувається в суперечностях освоєного світу, а залежну сторону ситуації становить сукупність людських пристрастей. Така роздвоєність, як суттєва визначеність ситуації, становить її суть, а сама ситуація набуває характеру колізії та становить вихідний пункт дії. У цьому розумінні ситуацію правомірно тлумачити як компонент вчинку, що й робив Роменець. У розробленій ним структурі вчинку ситуація є першою ланкою, яка тягне за собою інші ланки – мотивацію, дію та післядію (рефлексію).

Окрім з’ясування психологічної природи ситуації, Роменець приділяв значну увагу розрізненню соціальних ситуацій, по суті запропонував одну з можливих схем їх класифікації, яку буде розглянуто

нижче. Особливо ж його цікавили динамічні аспекти ситуації [18, с. 725–746]. Він наголошував, що перша активність, яку виявляє людина щодо свого оточення, полягає в тому, щоб зорієнтуватися в ситуації. Не менш актуально для людини знати, в яку ситуацію вона може потрапити за тих чи інших умов або яку ситуацію вона може створити. Далі ситуація вимагає від людини пристосування до себе. Проте для людського індивіда це не є кінцевою метою – з першою ж можливістю він порушує рівновагу і намагається перетворити ситуацію.

Порівняльний аналіз праць В. А. Роменця і К. Левіна засвідчує, що в пізнанні соціальних ситуацій український учений рухався в тому ж напрямку, що й класик зарубіжної психологічної науки, але механічно не повторював його постулатів, а вибудовував власну оригінальну концепцію ситуації. На жаль, ця концепція не дістала розвитку в соціальній психології радянського періоду. Як не дістали розвитку й глибокі (але куди фрагментарніші, ніж у Роменця) міркування про ситуацію російського психолога Б. Ф. Ломова [20, с. 120–121].

Тільки з часів горбачовської “перебудови” в російській психологічній періодиці почали з’являтися статті, присвячені фундаментальним проблемам психології ситуацій [14; 21]. Причому з огляду на відсутність відповідних посилань можна припустити, що авторами цих статей на той час навряд чи й були прочитані, наприклад, згадані вище праці Л. С. Виготського. Це зайвий раз говорить про марність претензій психологів пострадянського простору на тяглість у розробленні ситуаційної проблематики¹, принаймні в аспекті соціальних ситуацій. Тут слід спиратися передусім на зарубіжний досвід, враховуючи його як здобутки, так і обмеженість, і по змозі доповнюючи цей досвід незатребуваними свого часу ідеями наших попередників – українських і російських авторів.

Що ж означає сьогодні конкретне вивчення соціальних ситуацій, якщо виходити з досвіду, нагромадженого за рубежем, та перших його паростків в Україні і Росії?

Основні напрями аналізу соціальних ситуацій. Досліджуючи ситуації, сьогодні, по-перше, з’ясовують чим вони відрізняються одна від одної, дошукуються відмінностей між ними; по-друге, прагнуть описати сутнісні характеристики ситуації як такої. Перший напрям аналізу називають міжситуаційним, другий – внутрішньоситуаційним [3, с. 127].

Поки що більш поширеним є міжситуаційний аналіз. Він зосереджується на виявленні параметрів, що дають змогу зіставляти різні ситуації і відтак розпізнавати їх як об’єкт дослідження. Отже, йдеться фактично про підстави для типологізації соціальних ситуацій, їх кла-

---

¹ Певна автентична традиція простежується хіба що в такій далекій від соціальної психології сфері, як проблемне навчання, де розроблявся в радянський період концепт проблемної ситуації.

сифікації. Актуальність міжситуаційного аналізу впливає з тієї на сьогоднішній день уже незаперечної обставини, що хоча соціальна поведінка і є ситуаційно специфічною, вона може залишатися сталою в межах певного типу ситуацій і змінюватися від одного типу до іншого. Для виокремлення параметрів міжситуаційного аналізу (читай: підстав для типологізації ситуацій) послуговуються зазвичай процедурами багатомірного шкалування, тобто ці параметри виокремлюють переважно емпіричним способом.

Найбільш звичним у соціальній психології є поділ ситуацій на кооперативні і конкурентні. Але зрозуміло, що за параметром “кооперативна–конкурентна” можна розрізнити далеко не всі ситуації, та й часом говорить він дуже мало про їхні реальні особливості. Тому його доповнюють низкою інших параметрів. Приміром, за допомогою багатомірного шкалування поряд із параметром “кооперативна–конкурентна” було виділено такі параметри розпізнавання ситуацій, як “дружня–ворожа”, “глибока–поверхова”, “рівноправна–нерівноправна”, “неформальна–формальна”, “орієнтована на задачу–не орієнтована” [3, с. 126].

Можна наводити й інші параметри міжситуаційного аналізу, за якими класифікують сьогодні соціальні ситуації. Проте “цінність будь-якої класифікації визначається її пояснювальними можливостями при переході на рівень опису конкретних ситуацій” [там само]. І тут звичні параметри міжситуаційного аналізу нерідко “дають збій”. Так, М. Аргайл помітив, що, коли послуговуватися наведеними вище параметрами, під визначення ситуації як орієнтованої на задачу, нерівноправної, дружньої, глибокої та кооперативної підпадають такі різні ситуації, як відвідини зубного лікаря, прийом у психоаналітика, урок гри в теніс, обговорення виробничих проблем з начальником і спілкування з приводу домашніх справ з батьком. Це послужило підставою для дошкульної критики розглянутих параметрів [7, с. 63].

Натомість М. Аргайл, А. Фернем і Дж. Грехем, спираючись на дані кластерного аналізу різних ситуацій повсякденної взаємодії людей, виділили такий набір базових, на їхню думку, типів соціальних ситуацій: 1) формальні соціальні події; 2) інтимні зустрічі з близькими друзями чи родичами; 3) випадкові зустрічі зі знайомими; 4) формальні контакти в магазинах та офісах; 5) асиметричні ситуації, пов’язані із соціальними уміннями (наприклад, навчання, інтерв’ювання, керівництво); 6) переговори та конфлікт; 7) групова дискусія [22]. Аргайл і його співавтори вважають, що тим самим вони вийшли на вищий рівень узагальнення і наблизилися до розуміння ситуації як природного фрагмента соціального життя. Певною мірою це так, запропонована ними типологія ситуацій є справді природнішою. Але чи випадає в даному разі говорити про вищий рівень узагальнення? При ближчому розгляді цієї типології бачимо, що, по-перше, вона не може претендувати на вичерпність, а по-друге, в ній використову-

ється просто інший принцип розпізнавання ситуацій – вони розпізнаються скоріше за цілісно-змістовими, ніж за формально-структурними ознаками. Тим часом саме формально-структурні ознаки найуніверсальніше описують природу і суспільство, тож навряд чи від них варто відмовлятися.

Такою, що характеризується дійсно вищим рівнем узагальнення, видається радше дворівнева типологія ситуацій, вибудована Н. Кантором, В. Мішелем і Дж. Шварцом, які також керувалися змістовими критеріями міжситуаційного аналізу. Сприймавши ідею Д. Магнуссона про те, що одна й та сама ситуація може бути розглянута на різних рівнях, ці вчені на першому, найбільш загальному, рівні виокремили такі основні типи ситуацій: *ідеологічну, соціальну, стресову та культурну*. А на другому, нижчому, рівні кожен з виділених типів поділили на “дрібніші”. Наприклад, ідеологічна ситуація охоплює такі типи, як участь у політичній демонстрації, релігійній церемонії тощо [23]. Утім, і ця типологія не позбавлена вразливості. Насамперед викликає сумніви правомірність зведення поняття “соціальна ситуація” до одного з її типів. Важко зрозуміти, чому *соціальні* ситуації рядопокладаються з ідеологічними, стресовими і культурними, адже насправді соціальними за своєю природою є й ідеологічні, і культурні, а частогусто й стресові ситуації.

Відомі й інші класифікації соціальних ситуацій. Так, Р. Харре розрізняв ритуальні, рутинні, ігрові та розважальні ситуації (див.: [24, с. 50]). А. В. Філіппов і С. В. Ковальов виділили два класи ситуацій: об’єктні (у них першодійове значення належить зовнішнім обставинам) та суб’єктні (їх поява зумовлюється переважно психологічною готовністю суб’єкта до певних дій, його актуальними потребами). Ці ж автори наполягали на розмежуванні актуальних і потенційних ситуацій [14].

В. А. Роменець розрізняв, зокрема, *ідилічну ситуацію* і *ситуацію заклопотаності*, що чергуються в житті дитини у перші роки життя. У дорослому ж віці людина, за Роменцем, переважно має справу з такими ситуаціями, як:

– *драматична* (їй властива значна інтенсивність, напруженість дії, проте в драматизмі немає фатальної приреченості, оскільки людина і середовище мають рівні можливості протистояння);

– *лірична* (вона позбавлена будь-якої дійовості, компенсує неможливість учинку суб’єктивним драматизмом емоцій і свідчить про певний стан завершеності у відношенні між індивідом і світом);

– *комічна* (характеризується невідповідністю реального співвідношення сил наміру і тих, що йому протистоять, невинуватою претензійністю суб’єкта);

– *трагічна* (виникає тоді, коли людина не може розв’язати драматично сплетений життєвий вузол своєю вчинковою активністю) [18, с. 746].

Можливо, ця класифікація і не краща од відомих зарубіжних, але й навряд чимось їм поступається.

На відміну від міжситуаційного, *внутрішньоситуаційний аналіз* зосереджується на виявленні параметрів, що зумовлюють певний тип соціальної поведінки, розкривають характер її детермінації. До таких параметрів М. Шеріф відніс:

1. Конфігурацію факторів, що належать індивідам, які беруть участь у ситуації. Ці фактори охоплюють: а) кількість учасників, їхній вік, стать, освіту, професію, економічний статус та соціальні досягнення; б) композицію учасників ситуації; в) ставлення і стосунки учасників.

2. Конфігурацію факторів, що стосуються задачі, проблеми або діяльності учасників.

3. Набір факторів, які характеризують зовнішні умови та обставини.

4. Набір факторів, пов’язаних з індивідуальним ставленням кожного з учасників до всіх згаданих вище трьох груп факторів [24, с. 162–163].

Дещо інші параметри виокремив М. Аргайл:

1) цільову структуру ситуації (потреби, спонуки та мотиви, які задовольняють у ситуації її учасники);

2) репертуар елементарних дій, якими послуговуються учасники (їхні вербальні категорії, мовленнєві акти, невербальні особливості комунікації, дії, спрямовані на розв’язання задачі);

3) правила поведінки, зорієнтовані на підтримання комунікації, протидію проявам агресії, координацію поведінки, дотримання кооперації тощо;

4) послідовність поведінкових актів (наприклад, учитель ставить запитання, учень – відповідає);

5) концепти-знання учасників, необхідні для розуміння ними ситуації (так звані імпліцитні теорії особистості, расові, класові, інтелектуальні, сексуальні і т. ін. орієнтації, за допомогою яких індивід оцінює інших людей);

6) навколишні умови (щільність розміщення учасників, тиснява, особливості умеблювання приміщення, його колір та оформлення, наявність певного обладнання тощо);

7) ролі учасників (зумовлені формальною і неформальною структурою організації, розподілом праці, особливостями соціального контролю та стилями лідерства і т. ін.);

8) труднощі взаємодії та навички їх подолання [7, с. 64–81].

Немає сумніву, що всі розглянуті параметри як міжситуаційного, так і внутрішньоситуаційного аналізу мають більше чи менше практичне (діагностичне та прогностичне) значення. Водночас їх строкатість, недостатня узгодженість і неповнота охоплення досліджуваного феномена свідчать про нагальну потребу систематичних досліджень у галузі типологізації та класифікації соціальних ситуацій. Причому такі дослідження не можуть і далі ефективно проводитися на суто емпіричних засадах. Під них має бути підведено ширший теоретичний фундамент.

Особистісно-ситуаційний підхід – новий крок у розумінні відношень “особистість–середовище”. Дискусії персонологів і ситуаціоністів привели зрештою, як зазначалося вище, до утвердження в дослідженні соціальних ситуацій особистісно-ситуаційної моделі. Це означало не лише подолання крайнощів персонологічного і ситуаціоністського підходів. Намітився їх синтез, що ознаменувався рядом принципових у теоретичному та практичному сенсі висновків. Наведемо найважливіші з них.

По-перше, з'ясовано, що люди різняться за ступенем вияву в соціальній ситуації стабільності їхньої поведінки. Це пов'язано, зокрема, з такою особистісною характеристикою, як “полезалежність–полenezалежність”. Дослідження показали, що полenezалежні випробувані виявляють більшу міжситуаційну стабільність поведінки, ніж полезалежні, тобто особистісні диспозиції полenezалежних людей більше варіюють у різних ситуаціях. Так само стабільність поведінки в різних соціальних ситуаціях залежить і від того, який локус контролю притаманний людині – внутрішній чи зовнішній (див.: [6, с. 9]).

По-друге, визнано, що ситуації різняться тим, наскільки вони сприяють або перешкоджають прояву індивідуальних відмінностей людей. Це відображається в такій характеристиці ситуацій, як їхня *сила*. Під силою ситуації розуміють її здатність зумовлювати поведінку людини, більшою чи меншою мірою нівелюючи відмінності, що випливають з особистісних диспозицій [там само, с. 9–10]. Скориставшись запропонованим А. В. Філіпповим і С. В. Ковальовим поділом ситуацій на об'єктні і суб'єктні [14], правомірно вважати, що ситуація буде тим сильнішою, чим більше вона є об'єктною, і тим слабшою, чим більше вона тяжіє до суб'єктної.

По-третє, доведено, що люди з певними індивідуальними особливостями мають тенденцію вибирати певні типи соціальних ситуацій. В. А. Роменець наголошував: людський індивід активно відшукує і навіть ініціативно створює ситуації, в яких дістає змогу найповніше виразити свою істоту [19, с. 28]. Але трапляється й так, що людина, ніби зумисне, шукає несприятливі для себе ситуації, такі, що пригнічують її особистість, руйнують кар'єру, як кажуть, “постійно потрапляє в халепу” і, більше того, отримує від цього мазохістське задово-

лення. Це стосується, приміром, осіб, котрі протягом усього життя грають у гру “мене ніхто не любить” (див.: [25]). Своєчасне розпізнавання таких особистісних тенденцій є вельми важливим для психотерапевтичної практики.

Принцип суб’єктивної інтерпретації соціальних ситуацій.

Ще одним досягненням особистісно-ситуаційного підходу слід вважати поєднання принципу ситуаційності з принципом суб’єктивної інтерпретації ситуацій, який, до речі, добре вписується у конструктивістську парадигму. Ідеться про врахування того факту, що люди можуть мати докорінно відмінні бачення одних і тих самих ситуацій або по-різному конструювати їх суб’єктивну картину, залежно від свого життєвого досвіду, умов соціалізації, виховання, що, зрештою, спричинюється іноді до неабияких непорозумінь і драматичних наслідків.

Таких прикладів скільки завгодно і в житті, і в художній літературі. Ось як по-різному бачать ситуаційну колізію своїх взаємин, приміром, герої однієї з драм Лесі Українки – аристократ Люцій і викуплений ним із рабства й прилучений до християнської віри африканець Нартал:

*Люцій: Любий хлопче,
я ж викупив тебе, а не купив!
Ти був моїм рабом хіба хвилину
і то формально.*

*Нартал: Завжди був рабом!
Римляни ж не дають ніколи, зроду
своїм рабам визво́лу. Ти купи
мене з душею. Поки був у пана,
я знав, що слід римлян всіх ненавидіть,
а тут я мусив полюбити тебе [26, с. 201].*

Схожі колізії перманентно виникають і в сучасних умовах. І чи не тому багато акцій соціальної допомоги, благодійництва не дають бажаних наслідків? Адже знедолені, яким ці акції адресуються, нерідко сприймають їх як вияви зверхності, приниження їхньої гідності, навішування соціальних ярликів (докладніше див.: [8, с. 340–350]). Через те як під час проведення соціально-психологічних досліджень, так і розробляючи соціальні програми, важливо враховувати принцип інтерпретації людьми соціальних ситуацій.

У центрі уваги вчених, які досліджують особливості суб’єктивної інтерпретації соціальних ситуацій, перебуває психічний процес категоризації, що безпосередньо “вплітається” у процеси сприймання, мислення, уяви. Отже, людина зазвичай відразу розпізнає ситуацію, в якій опинилась, як типову або намагається підвести її під певний тип.

У сучасній науковій літературі для визначення суб'єктивної репрезентації ситуацій у людській свідомості використовують такі близькі за значенням терміни, як конструкт, фрейм, схема, скрипт, модель дискурсу, ментальна модель, ментальна карта тощо [9, с. 11]. Американські соціальні психологи віддають перевагу поняттю “суб'єктивна інтерпретація соціальної реальності” [8].

Особливості суб'єктивної інтерпретації людьми соціальних ситуацій становлять для соціального психолога, безперечно, найбільший інтерес. Разом з тим слід застерегти від зведення ситуаційної проблематики лише до її суб'єктивно-інтерпретаційної чи суб'єктивно-конструктивістської складової. Якщо ми намагаємося передбачити, як поведеться людина в тій чи тій ситуації, то нам, напевне, справді достатньо знати, як вона інтерпретує або може інтерпретувати цю ситуацію. Однак такого знання недостатньо, коли ми прагнемо розв'язувати завдання соціального управління, впливу на поведінку суб'єкта, керування його розвитком. У цьому разі не обійтися без з'ясування об'єктивного змісту ситуації, адже тільки відштовхуючись від нього, можна запропонувати людині інший кут зору на обставини, в яких вона перебуває, інший спосіб інтерпретації соціальної дійсності. Тобто ситуаційний підхід слід утримувати в дискурсі єдності, взаємодії об'єктивного і суб'єктивного, бо в цьому й полягає його головна перевага.

Не варто обмежуватися також лише аналізом ситуацій, що виникають у сфері міжособових стосунків. Потрібно зважати на різномасштабність ситуаційних змінних, чого ми практично не знаходимо в сучасних ситуаціоністських дослідженнях.

Проблема масштабу соціальної ситуації. До сьогодні зарубіжними науковцями найчастіше досліджуються ситуації, які К. Левін називав цьогомоментними. І саме вони, як правило, типологізуються та класифікуються. Дещо рідше вивчаються ситуації, пов'язані із життєвим становищем людини в цілому, з її життєвим шляхом. При цьому проблема масштабу соціальної ситуації як така зазвичай узагалі не порушується, що істотно збіднює ситуаційну проблематику. Наприклад, із поля зору дослідників випадають, так би мовити, проміжні за масштабом ситуації, співмірні не із життєвим становищем особистості в цілому, а з певним відрізком її життєвого шляху – від однієї життєво значущої події до іншої.

Але справа не тільки в цьому. Не береться до уваги те, що протягом свого життєвого шляху люди постійно перебувають не тільки в ситуаціях, що вимірюються масштабом часу їхнього власного життя, а й у тих, які визначаються соціально-просторовими, надіндивідуальними, параметрами. Такі ситуації людина переживає разом з іншими членами суспільства, накладає на свої власні, і вони часто-густо мають для неї ніяк не менше значення, ніж події суто індивідуального буття.

Ситуації, що визначаються соціально-просторовими параметрами, виразно локалізуються людьми, рефлексуються і відповідно (суб'єктивно!) інтерпретуються ними. Про це яскраво свідчать фольклорні джерела. Наприклад, соціальна ситуація, спричинена колективізацією українського села, відбилась у таких сатирично-дошкульних рядках, висловлених нібито від імені дитини:

Батько в созі¹, мати в созі,

А я стою при дорозі –

Пузо голе, штани в клетку,

Виконую п'ятілетку.

Не менш рельєфно змальовувала усна народна творчість також ситуацію, пов'язану з аварією на Чорнобильській АЕС:

В полі оре мирний трактор,

На горі димить реактор.

Як реактор звідоне,

Не допоможе й “Каберне”²!

А в іншому зразку із циклу постчорнобильського чорного гумору – рядках, звернених до покійного вже на той час генсека Л. Брежнєва, з'являється й сам термін “ситуація”:

Устань, Льоню, подивись, що за ситуація:

Ні горілки, ні вина – одна радіація.

Отже, соціальні ситуації надіндивідуального масштабу рефлексуються народними масами навіть на термінологічному рівні. Тож напевно чи мають слухність автори, які стверджують, що ситуаційний принцип аналізу стосується лише “безпосередніх соціальних і фізичних стимулів навколишнього середовища, на які організм реагує і до яких адаптується”, а впливи більш широкого соціокультурного середовища виводять за межі ситуаційного аналізу [24, с. 115]. Таке обмеження виглядає щонайменше дивно, тим паче в епоху телебачення і глобальних комп'ютерних мереж.

Усе це дало нам підстави розробити *концептуальну схему класифікації соціальних ситуацій за їх масштабом*, яку вперше було наведено в [2]. Відтворимо її ще раз, оскільки про неї важко говорити без її графічного зображення (рис.).

Запропонована схема вибудовується в координатах особистісно-часового і соціально-просторового параметрів. За особистісно-часовим параметром розрізняються епізодичні (цьогомоментні) ситуації, ситуації відрізка (етапу) життя та ситуації життя в цілому; за соціально-просторовим параметром – ситуації мікросередовищного масштабу

---

¹ Соз – розмовне спрощення абревіатури ТСОЗ (товариство спільного обробітку землі); утворення ТСОЗів передувало організації колгоспів.

² Вино “Каберне” медики рекомендували пити, щоб зменшити шкідливі наслідки радіації.

(виникають у сім'ї, виробничому чи навчальному колективі, інших малих та середніх групах), ситуації макросередовищного масштабу (складаються у великих соціальних групах і суспільстві загалом) та ситуації глобального масштабу (така ситуація виникла, приміром, унаслідок терористичної акції 11 вересня 2001 р. в Нью-Йорку і глибоко переживалася як власна багатьма людьми на всіх континентах).

		Соціально-просторовий параметр		
		мікросередовищний масштаб	макросередовищний масштаб	глобальний масштаб
Особистісно-часовий параметр	масштаб життя в цілому	C3	C6	C9
	масштаб відривку (етапу) життя	C2	C5	C8
	епізодичний масштаб	C1	C4	C7

Рис. Схема класифікації соціальних ситуацій за їх масштабом

Хотілось би зауважити, що розроблена нами схема не заперечує жодної з розглянутих типологій та класифікацій між- і внутрішньоситуаційного аналізу. Навпаки, кожна з них можна більш або менш повно “вписати” у квадратики моделі. Самі ж квадратики позначають типи соціальних ситуацій, що виникають на перетині особистісно-часового і соціально-просторового параметрів, оскільки в реальному житті обидва параметри взаємоперетинаються. Діапазон цих типів досить широкий – від епізодичних ситуацій мікросередовищного масштабу (C1) до ситуацій глобального масштабу, що співвідносяться з людським життям у цілому (C9). Прикладами ситуацій типу C9 можуть бути ситуації, що охоплюють життя людей, котрі присвятили себе боротьбі за вирішення екологічних та інших глобальних проблем

сучасності тощо. При цьому драматизм і напруженість представлених на схемі ситуацій зростають як знизу вгору, так і зліва направо, адже чим більший масштаб ситуації, тим менше особистісних ресурсів має людина для її розв'язання. Як нам видається, обговорювана схема, значно розширюючи ситуаційну проблематику, відкриває нові напрями її розроблення.

Людина як творець ситуації та її продукт. У тих чи тих ситуаціях люди використовують певні стратегії – цілісні поведінкові синдроми, що характеризуються актуалізацією адаптивних механізмів психологічної саморегуляції. Обираючи ту чи ту стратегію, індивід не просто прилучається до ситуації, стає в певному розумінні її елементом, а й більшою чи меншою мірою *перетворює ситуацію*. Це зумовлює надзвичайний динамізм соціальних ситуацій – у кожний момент часу ситуація та сама і дещо інша.

Іншою в процесі перетворення ситуації стає й сама людина, оскільки змінюється конфігурація ситуаційних чинників, що мають над нею владу. Це надзвичайно важливий висновок, у психологічне обґрунтування якого неocenний внесок зробили У. Томас, Б. Ф. Ломов, В. А. Роменець. У його світлі принципово потужнішими, всеосяжнішими, ніж прийнято вважати зазвичай, постають можливості самовдосконалення, самотворення людини. Адже очевидно, що вона може впливати на свій розвиток не тільки традиційними засобами духовних пошуків (медитація, рефлексія, самоосвіта) чи шляхом тренувань, вправлення та інтеріоризації структур своєї предметної діяльності, як вважає психологічна теорія діяльності. Не меншою, а то й більшою мірою людина змінює себе реальною зміною ситуації, в якій живе, працює, виховується.

Таким чином, правомірно стверджувати, що в ідеальному варіанті люди можуть бути настільки ж продуктами розвитку ситуації, наскільки ситуація є продуктом їхньої соціальної творчості. Однак така можливість істотно залежить від практичної діяльності людей, а вона, у свою чергу, – від суб'єктивної інтерпретації ними ситуації, зокрема, від визначення її *суб'єктивного масштабу*.

Перебільшення масштабу соціальних ситуацій, що мають місце в повсякденні, подеколи вкрай негативно позначається на людській активності. Особливо це характерно для посттоталітарних суспільств, до яких належить і сучасне українське. Проведене нами дослідження виявило, що лише 3,2% українців, опитаних за репрезентативною національною вибіркою, пов'язують свою актуальну життєву ситуацію із суто біографічними подіями мікросередовищного масштабу – втратою квартири, заміжжям, вступом до ВНЗ або його закінченням, народженням дитини, еміграцією рідних, започаткуванням сімейного бізнесу тощо. Натомість у більшості наших співгромадян актуальна життєва ситуація розростається в перцепції до зага-

льнодержавного, загальнонаціонального масштабу. Її нижні часові межі опитані відносять найчастіше до переломних в історії країни 1991 або 2004 років.

На перший погляд, це ніби й непогано. Ще У. Томас писав, що найбільш очевидно перетворення соціальних ситуацій виявляють себе у випадках, коли людська активність вносить зміни в соціальні інститути [4, с. 70]. Такі інституційні зміни і внесли українці 1991 року, і намагалися внести під час “помаранчевої” революції. Проте революції відбуваються не щодня і не мають щодня відбуватися. Тому в повсякденному житті надмірне укрупнення ситуаційних параметрів сприймання соціальної дійсності тягне за собою більше мінусів, ніж плюсів. Бо ж упоратися самотужки зі сприйнятою під таким кутом зору ситуацією людина зазвичай не може. Як наслідок, блокується суб’єктна активність особистості, паралізуються її соціальна ініціатива, підприємливість. Отже, на часі ставити питання про коригування суб’єктивного масштабу сприйманої людьми соціальної ситуації, про зменшення його до розмірів, потужних для реалізації особистістю власної суб’єктності, потенціалу свого розвитку, життєтворення. Іншими словами, йдеться про керування процесами суб’єктивної інтерпретації соціальних ситуацій як аспект соціального управління.

Зрозуміло, остання теза комусь дасть підстави звинуватити автора в апологетиці маніпуляцій суспільною свідомістю. Але, з іншого боку, навряд чи когось і тішить те, що ми зажили слави однієї з найпесимістичніших і найбезпорадніших націй світу. То, може, все-таки потрібно змінювати суб’єктивні інтерпретації соціальних ситуацій?

Висновки

1. Підґрунтя ситуаціоністської традиції в соціальній психології склали ідеї, висловлені ще У. Томасом та К. Левіном наприкінці 1910-х років. Особливо ж стрімкого розвитку ця традиція набула, починаючи з рубежу 70–80-х років минулого століття, передусім завдяки внеску, який зробили в дослідження соціальних ситуацій західноєвропейські вчені.

2. Певні паралелі із зарубіжною ситуаціоністською традицією простежуються в радянській психологічній спадщині початку 1930-х і наступних років. Проте більш чи менш евристично значущі апелювання радянських науковців до поняття ситуації не привели до її виокремлення як об’єкта спеціальних досліджень. Не склалася ситуаціоністська традиція, зокрема, і в українській психології. Єдиним винятком можна вважати концепцію ситуації, висунуту В. А. Роменцем у межах його теорії вчинку.

3. Дальший розвиток ситуаціоністської традиції на вітчизняному науковому ґрунті бачиться не в оспорюванні пріоритетів зарубіжних учених щодо розроблення ситуаційної проблематики, а в гли-

бокому критичному засвоєнню їхнього досвіду з одночасним його збагаченням незатребуваними свого часу ідеями класиків вітчизняної психологічної науки та відповідним переосмисленням цього досвіду в більш широкому теоретико-методологічному і соціальному контексті. Існує, зокрема, нагальна потреба в систематичних дослідженнях у галузі типологізації та класифікації соціальних ситуацій. Такі дослідження не можуть і далі ефективно проводитися на суто емпіричних засадах, під них має бути підведено ширший теоретичний фундамент.

4. Найбільший інтерес для соціальної психології становлять особливості суб'єктивної інтерпретації людьми соціальних ситуацій. Проте ситуаційну проблематику не можна зводити лише до її суб'єктивно-інтерпретаційної чи суб'єктивно-конструктивістської складової. Ситуаційний підхід слід утримувати в дискурсі єдності, взаємодії об'єктивного і суб'єктивного, оскільки в цьому й полягає його головна перевага.

5. Нові можливості в розробленні ситуаційної проблематики відкриває її розширення до вивчення соціальних ситуацій різного масштабу. Орієнтувальну основу такого розширення, на думку автора, може скласти запропонована ним концептуальна схема класифікації соціальних ситуацій за їх масштабом, вибудована в координатах особистісно-часового і соціально-просторового параметрів.

6. Значний науковий і практичний інтерес становить проблема коригування суб'єктивного масштабу сприймання людьми соціальних ситуацій. Правомірно очікувати, що її технологічне вирішення істотно збільшить потенціал психологічних механізмів і засобів соціального управління, підвищить його ефективність.

Л і т е р а т у р а

1. *Слюсаревський М. М.* Соціальна психологія як наука: концептуальні засади, стан і стратегія розвитку / М. М. Слюсаревський // Наукові студії із соціальної та політичної психології : зб. статей. – К. : Міленіум, 2008. – Вип. 19 (22). – С. 3–23.
2. *Слюсаревський М. М.* Соціальна ситуація в Україні: спроба оцінки з погляду формування та прояву суб'єктного потенціалу особистості / М. М. Слюсаревський // Наукові студії із соціальної та політичної психології: зб. статей. – К. : Міленіум, 2007. – Вип. 16 (19). – С. 109–127.
3. *Гришина Н. В.* Психология социальных ситуаций / Н. В. Гришина // Вопросы психологии. – 1997. – № 1. – С. 121–132.
4. *Thomas W., Znaniecki F.* The Polish Peasant in Europe and America / W. Thomas, F. Znaniecki. – New York, 1958. – Vol. 1.
5. *Lewin K.* Principles of Topological Psychology / K. Lewin. – New York; London: McGraw Hill, 1936.

6. *Бурлачук Л. Ф.* Психология жизненных ситуаций : учеб. пособие : Л. Ф. Бурлачук, Е. Ю. Коржова. – М. : Рос. пед. агентство, 1998.
7. *Toward a psychology of situations: An interpersonal perspective / Magnusson D. (ed).* – Hillsdale, 1981.
8. *Росс Л.* Человек и ситуация: Уроки соц. психологии / Л. Росс, Р. Нисбетт; пер. с англ. – М. : Аспект-Пресс, 2000.
9. *Бурлачук Л. Ф.* К психологической теории ситуации / Л. Ф. Бурлачук, Н. Б. Михайлова // Психологический журнал. – 2002. – Т. 23, № 1. – С. 5–17.
10. *Выготский Л. С.* Проблема возраста / Л. С. Выготский // Собрание сочинений / Л. С. Выготский. – М. : Педагогика, 1984. – Т. 4. – С. 244–268.
11. *Выготский Л. С.* Кризис семи лет / Л. С. Выготский // Собрание сочинений / Л. С. Выготский. – М. : Педагогика, 1984. – Т. 4. – С. 376–385.
12. *Рубинштейн С. Л.* Основы общей психологии / С. Л. Рубинштейн. – СПб. : Питер, 1999.
13. *Леонтьев А. Н.* Деятельность. Сознание. Личность / А. Н. Леонтьев. – Изд. 2-е. – М. : Политиздат, 1977.
14. *Филиппов А. В.* Ситуация как элемент психологического тезауруса / А. В. Филиппов, С. В. Ковалев // Психологический журнал. – 1986. – Т. 7, № 1. – С. 14–21.
15. *Карбанова О. А.* Социальная ситуация развития ребенка: структура, динамика, принципы коррекции: дис. ... доктора психол. наук. – М., 2002.
16. *Фролов П. Д.* Соціальний простір, середовище, ситуація: проблема співвідношення понять / П. Д. Фролов // Особистісні та ситуативні детермінанти поведінки і діяльності людини : матеріали міжнар. наук.-практ. конф., м. Донецьк, 18–20 квіт. 2008 р. – Донецьк, 2008. – С. 380–385.
17. *Саморегуляция и прогнозирование социального поведения личности / Под ред. В. А. Ядова.* – Ленинград : Наука, 1979.
18. *Роменець В. А.* Історія психології: ХІХ – початок ХХ століття: навч. посібник / В. А. Роменець. – К. : Либідь, 2007.
19. *Роменець В. А.* Історія психології ХХ століття: навч. посібник / В. А. Роменець, І. П. Маноха; вст. ст. В. О. Татенка, Т. М. Титаренко. – К.: Либідь, 1998.
20. *Ломов Б. Ф.* Методологические и теоретические проблемы психологии / Б. Ф. Ломов. – М. : Наука, 1984.
21. *Уварова В. И.* Проблемы классификации ситуаций социалистического образа жизни / В. И. Уварова // Психология личности и образ жизни. – М., 1987. – С. 97–99.

22. *Argyle M.* Social situations / M. Argyle, A. Furnham, J. Graham. – Cambridge, 1983.
23. *Cantor N., W.* Social knowledge: Structure, content, use and abuse / N. Cantor, W. Mishel, J. Schwartz; A. Hastorf, A. Isen (eds.) // Cognitive social psychology / N. Cantor, W. Mishel, J. Schwartz. – Holland, 1982.
24. Психология социальных ситуаций / сост. и общ. ред. Н. В. Гришиной. – СПб. : Питер, 2001.
25. *Берн Э.* Игры, в которые играют люди: Психология человеческих взаимоотношений; Люди, которые играют в игры: Психология человеческой судьбы / Э. Берн; пер. с англ. – М. : Прогресс, 1988.
26. *Українка Леся.* Руфін і Прісцила / Леся Українка. Твори: в 10 т. / Леся Українка. – К. : Дніпро, 1964. – Т. 4. – С. 106–324.

© Слюсаревський М. М.

О. А. Донченко

ФЕНОМЕН ПРОЕКЦІЇ В ПОЛІТИЦІ І ЙОГО ВПЛИВ НА СОЦІТАЛЬНУ ПСИХІКУ УКРАЇНЦІВ

Аналізується політичний аспект психоаналітичного феномену проєкції. Проєкція розглядається як форма несправжніх, нездорових відносин політика з народом. Обґрунтовується гіпотеза щодо негативного впливу таких відносин на соцітальну психіку (ментальність) українців.

Ключові слова: проєкція (перенесення-контрперенесення), політик, вождь, месія, політичний управлінець, психологічне здоров'я політика, маса, народ, соцітальна психіка, ментальність народу.

Анализируется политический аспект психоаналитического феномена проєкции. Проєкция рассматривается как форма ненастоящих, нездоровых отношений политика с народом. Обосновывается гипотеза негативного влияния таких отношений на социетальную психику (ментальность) украинцев.

Ключевые слова: проєкция (перенос-контрперенос), политик, вождь, мессия, политический менеджер, психологическое здоровье политика, масса, народ, социетальная психика, ментальность народа.

The political aspect of psychoanalytical phenomenon of projection is analyzed. Projection is treated as a form of false, unhealthy relations between a politician and people. The hypothesis that this type of relations has negative influence on social mentality of Ukrainian people is grounded.

Key words: projection, counter-projection, politician, leader, messiah, psychological health of a politician, mass, people, social psychics, people mentality.

Проблема. Політика – це значною мірою сфера ірраціонального, її важливі регулятивні закони криються не у свідомості індивідів, а в їхньому колективному несвідомому. Останнє відіграє роль чинника відносин (стосунків, взаємин) політика з народом. Певний тип відносин впливає на динаміку характеристик соціетальної психіки соціуму. (У цій статті терміни “соціетальна психіка” і “ментальність” вживатимемо як синоніми, розуміючи їх як архетипні стратегії виживання народу).

Мета дослідження: розглянути політичний вимір психоаналітичного феномену проєкції як форми несправжніх відносин політика з народом, що негативно впливають на його ментальність.

Відносини між політиками і народом у різних соціальних ситуаціях мають виконувати різні функції [1; 2].

У ситуаціях революційного типу ці відносини повинні викликати емоційний вибух, бунтівні сили, фізичну готовність до боротьби, активізувати архетипну енергію глибинних прагнень (Майдан). Тобто в революційній ситуації політик повинен бути політичним *вождем*, який працює з *масами*. Останні відрізняються від народу тим, що в революційній акції немає спеціалізації – усі, як єдина маса, мають робити одне й те саме. І відносини між вождем і масами в цій ситуації завжди нерівні, асиметричні: вождь є соціальним замовником для людей, він маніпулює масами для досягнення архетипного ефекту вибуху, який не може тривати довго. Але все повинно змінитися в постреволюційній ситуації – ситуації перетворення революційного хаосу в порядок.

У ситуаціях повсякденної праці, коли всі зусилля спрямовуються на налагодження нового порядку і стабільності, маси повинні перетворитися на *народ*, а вождь – на *управління*. Відносини між ними мають будуватися так, щоб викликати в народі довіру, сприяти соціальній стабільності, формувати повагу до професійних можливостей політика, бажання консолідуватися з ним у спільній праці, допомагати йому власними вчинками. Утвердження певних відносин залежить від управлінських стратегій політика, які мають демонструвати народові його безпосередню участь у плануванні і реалізації спільних справ. Роль вождя політик має поміняти на роль провідного управлінця соціальними процесами, що забезпечують нормальну життєдіяльність суспільства. Саме так сприймають провідних політиків у Європі – як головних державних службовців, яким народ довірив управління своїм соціальним життям. Не як царів, не як месій, не як батьків, а як найефективніших управлінців, що розуміються на людях, уміють формувати команду і працювати з нею. Саме цей принцип фракталізується на всю організаційну струк-

туру суспільства: саме за такими показниками люди у своїх організаціях вибирають директора.

Як бачимо, різні ролі потребують різних відносин між політиком і народом. І якщо в революційній ситуації вождь має спровокувати майже містичний, ірреальний за своєю емоційною близькістю зв'язок між собою і масами, то в ситуації повсякдення цей зв'язок слід перетворити на реальну співпрацю управлінця з актуалізацією реальних, справжніх спеціалізованих функцій кожної людини.

Якщо ж політик не готовий до перемини ролей, до адекватного переосмислення своєї соціальної функції управлінця і носить маску месії довше, аніж це можна було б виправдати інерційністю людської психіки, революційний хаос у суспільстві не може трансформуватися в порядок, він лише набуває ознак інволюційного абсурду.

Але якщо мислити психологічно, то логіка здорового глузду тут починає відчутно кульгати. Психологічним феноменом, який провокує таке кульгання, виступає соціетальна психіка, або менталітет, певного народу [3; 4]. Існують народи, для яких природною і нормальною є месіанська форма правління політика і, відповідно, асиметричні відносини: вождь – народ.

Для українського народу, який у своїй історичній пам'яті має інші настановлення й очікування, такий порядок не є природним. Адже все в соціетальній психіці взаємопов'язане: якщо не зник месія, масі важко перетворитися на народ. А маса – це, в одному випадку, дух колективізму, боротьби, ірраціональних масових рухів або, в другому, дух масової дисциплінованості і слухняності.

Ситуація в Україні в післяреволюційний період ускладнилася тим, що провідні політики не тільки не склали після Майдану маски месій, а й сприяли появі на політичному олімпі нових маленьких, місцевих месій, між якими тепер точиться внутрішньовидова конкуренція щодо головного – як втриматися, а в рамках новонародженої демократії це означає – як обдурити електорат. Головним їхнім помислом стає потреба в зовнішніх гарантіях збереження внутрішнього статусу месій, тобто, якщо сказати простіше, збереження службового крісла шляхом маніпулювання масами. Діяльність месій регулюється і підживлюється тими внутрішніми архетипними силами колективного несвідомого, які перемогли в них власну Самість. А, як відомо, тільки Самість як вищий ступінь розвинутої особистості людини здатна вивести на рівень свідомості проблеми власного психічного. Вони живуть у внутрішньому міфі, який створила їхня власна психіка, чим пояснюється той факт, що всі відносини із зовнішнім середовищем викривлюються призмою міфу. А міф є нічим іншим, як певним комплексом *захисних*

механізмів психіки, які “захищають” психіку людини від адекватного сприймання реальності.

Одним з узагальнених механізмів такого захисту є *механізм проєкції* (перенесення – контрперенесення), виокремлений у психоаналізі [5]. Тут ми використовуємо відпрацьований у психоаналізі методологічний прийом інтерпретації параметрів груп за аналогією із психологічними характеристиками індивіда. Свого часу психоаналітик В. Байон, автор динамічної теорії групового функціонування, спробував перенести поняття і механізми психоаналізу на групу. Провідні російські психологи також вважають, що порушена Байоном проблема можливості аналізу групи як системи за аналогією із системою “особистість”, безумовно, заслуговує на увагу [6].

3. Фройд дійшов висновку, що бажання людини, які не здійснилися в минулому, мають тенденцію переноситися на новий об’єкт. Фройд назвав цей внутрішній регулятивний механізм психічного “неврозом перенесення”. Останній включає також відкритий Б. В. Зейгарник невроз перерваної (колись) дії, для якої характерною є сформованість настановлення на її завершення в майбутньому. Крім того, у несвідомому є й інші настановлення, що конфліктують між собою. Між усіма цими елементами несвідомого існують певні внутрішні відношення, через які людина і сприймає світ. У дорослому житті цей невроз поширюється на тих людей або на ті ситуації, від яких людина підсвідомо залежить і на які вона перекладає відповідальність за свої вчинки. Одуjuanня від неврозу перенесення пов’язане з його усвідомленням й означає звільнення людини від патологічної залежності від власного психічного.

К. Г. Юнг вбачав у проєкції як поширеному явищі проявлення змістів колективного несвідомого, тобто архетипів. Проєкція завжди має архетипні корені, вона завжди пов’язана із задоволенням базових потреб та інстинктів. Базова потреба в добрих батьках вважається архетипною, а стосунки між батьками і дитиною є фундаментальними для створення формуючого простору між ними. Іноді архетипні змісти займають у психіці індивіда занадто багато місця – фактично вони стають регулятивним центром, психічним ядром людини, її Самості, Я-цілісності. Наприклад, може йтися про архетип Великої Матері, Мудрого Батька або навіть Бога. Тобто мотивації, що містяться в механізмі перенесення, можуть мати не тільки автобіографічне, а й ментальне походження, а тому в них криються паростки майбутнього розвитку, які можна прогнозувати або за відомими патернами і поведінковими зразками міфологічного походження, або керуючись певною прийнятною моделлю, у даному разі – моделлю соціальної психіки.

Цілком зрозуміло, що політик, як жива людина, також може бути носієм цього неврозу, тому дуже важливо, щоб з політиком вищого рангу, від якого залежить життя мільйонів, постійно працював досвідчений психоаналітик. Чим більше метушні навколо людини, тим менше смислу, тим яскравіше проявляється перервана дія. “Вождизм” як психологічний стан людини триває стільки, скільки триває процес проєкції. Саме психоаналітик, на відміну від колег і друзів, здатний довести комплекси вождя до сфери свідомого, інтегрування з ним, зробити необхідні кроки до того, щоб ці комплекси не визначали психічну регуляцію поведінки. Адже справжня демократія в умовах висококоннебезпечної цивілізації, якою стало людство, повинна стати високопсихологічним інструментом управління. Глобальні катастрофи сьогодення є насамперед проявом психічного начала. І демократія якраз один із засобів перетворення і зрівноважування агресивних інстинктів індивідів політичними засобами.

На думку К. Г. Юнга, корені психопатології мас лежать у психології індивіда. І характерна психологічна напруга всього суспільства, яка супроводжує діяльність вождя-месії, пов’язана з тим, що його переконання, світогляд перетворюються в самозахисний ригідний пристрій, який не здатний адекватно відтворювати дійсність.

Паралельне існування вождя-месії і народу – це ще “м’який” варіант абсурду. Гірший зразок продемонструвала німецька нація за часів Гітлера, коли злилася з комплексами фюрера. Бо німці за своєю ментальністю більшою мірою, ніж, наприклад, українці, схильні до масових рухів, масової психології і масових умонастроїв.

Навіть якщо політик не мав у своїй біографії нічого, що могло б трансформуватись у невроз перенесення, він обов’язково зіткнеться із цим явищем з боку народу. Приклад українського Майдану демонструє революційне перенесення прагнень та очікувань народу на вождя. Потужний архетипний викид енергії прагнень на політика – це справді величезне випробування для його психіки. Особливо якщо вона не підготовлена до цього досвідом таких випробувань або допомогою психоаналітика. Таке архетипне енергетично потужне перенесення на вождя, як правило, актуалізує у відповідь його контрперенесення, і тоді політик стає одержимий архетипом Мудрого Батька, намагаючись усю ситуацію покривати інтерпретаціями, гіпотезами і рекомендаціями. У революційній ситуації батьківський комплекс іноді є адекватним, і політикові здається навіть, що він ступив на шлях успіху. Тим більше, що люди саме цього від нього й очікували на той момент і були готові виконувати всі його вимоги.

Але не готовий до перших ролей політик може пропустити той момент, коли архетип Мудрого Батька повинен поступитися місцем його-

го власній Самості, його особистості, яка має зняти корону і взяти в руки лопату, щоб вимостити дорогу до нового суспільства, в якому люди перестали б бути дітьми, а стали дорослими. Він може пропустити момент, коли має здійснитися симетричне ставлення “дорослий–дорослий”. Політик, на якого і після завершення революційної ситуації поширюється проекція очікувань і прагнень народу, має стати тверезим управлінцем, не даючи приводу своїй психіці відповідати на невроз перенесення контрперенесенням, у якому працюватимуть уже його власні, автобіографічні перервані ситуації і нереалізовані настановлення. З одного боку, контрперенесення проявлятиметься як “загравання з народом”, бажання отримувати нові і нові порції любові від нього, а з другого – у впровадженні в життя цінностей, що не є першочерговим запитом народу, але які сягають корінням у настановлення дитинства часів холодної війни СРСР з іншим “табором”. Цими захисними цінностями, як правило, є *націоналізм, об’єктивізація вини* (коли причина в собі, але звинувачують інших) і *пошук ворогів* на своїй же території тощо. І це тоді, коли люди, що отямилися від революційних емоцій, потребують зовсім іншого – потужної системної роботи з коригування життєво важливих ланок суспільного буття.

Енергія Майдану залишилася не затребуваною політиками, тому що запити народу (не маси!) та інтерпретації вождів (не управлінців!) стають асиметричними, а відносини – нереальними, несправжніми. Проекція робить будь-які відносини нереальними, несправжніми. Незатребувана енергія трансформується в апатію. У народі відчувається втрата здатності розуміти і виконувати рекомендації вождів, які мають витоки в їхньому особистому неврозі; і вожді, і народ впадають у відчай, бо не чують одне одного. Незважаючи на намагання ЗМК стати посередником між ними, у суспільстві виникає конфлікт на зразок тихої громадянської війни між народом і політиками.

Складовою цього конфлікту є діяльність маленьких месій, що хочуть народної любові, патерналістської залежності й обирають для цього відповідні верстви, наприклад, пенсіонерів і бомжів, які відповідають месіям такою ж патологічною взаємністю. Симетричні відносини між пенсіонерами і месією перетворюються на психологічне гальмо, що значно уповільнює процес автономізації і відділення простих громадян від політиків. Політикам, які не стали управлінцями, такий психологічний стан до вподоби, бо він охороняє їхній месіанський статус. Виконуючи будь-яке прохання від народу (що ми спостерігаємо як “загравання” з народом), політик утримує його залежність від себе. Проте справжня робота політика в такій ситуації (доки народ ще не відрефлексував власне прагнення відділитися, автономізуватися) полягає в тому, щоб інтерпретувати мотивації, що викликають залежність, і

коригувати власні поведінкові стратегії. Результатом такої роботи має стати усвідомлене розв'язання проблеми подолання залежності, що має назву “проекція на політика”.

Як правило, у перенесенні відображається тип відносин, що існують між тими, хто спілкується. Якщо придивитися ближче, то перенесення можна спостерігати на власні очі, воно виявляє зміст суб'єктивних інтрапсихічних переживань у реальних діях – ставленні до інших людей чи ситуацій. Так, наприклад, ситуація з пайками від мера Києва вже котрий рік виявляє ставлення киян до себе і до ситуації в рідному місті. Ми бачимо громадян, які здатні за 20 гривень проковтнути, “не помітити” власне приниження, цинічне маніпулювання з боку влади, абсурд соціальної ситуації в цілому. Психіка цих громадян потужно охороняє своїх носіїв від усвідомлення принизливих для них фактів. Спрацьовує потужний захисний механізм раціоналізації і самовиправдання. Споживачі цієї пайки не усвідомлюють, що такий вчинок оголює їхнє власне негативне ставлення до самих себе і до влади, з якою вони психологічно зріднилися. Але той факт, що не всі пенсіонери так зневажливо ставляться до себе, говорить про іншу тенденцію, яка дає паростки нових відносин між владою і народом. Ці люди хочуть інших стосунків із владою, іншого ставлення до себе тому, що вони вже навчилися відрізняти смак пайкової олії від смаку власної гідності. Ці люди відмовляються ідентифікуватися з парадоксальною ситуацією, не бажають відповідати очікуванням людини, яка відпрацьовує на них змісти власних автобіографічних комплексів і неусвідомлених психологічних проблем. Вони говорять з ним мовою дорослих і рівних людей, для них важливішим став непрагматичний протест, а не корисна гречка.

Проблема психологічного здоров'я політика виникає в історії не вперше (Гітлер, Сталін, Муссоліні, Чаушеску та ін.), а сучасного політика, який працює в умовах цивілізаційних ризиків і складних внутрішніх обставин в суспільстві, – тим більше. І справа людей – вимагати конституційного права на психологічно здорових політиків, які здатні адекватно відтворювати ситуацію та управляти соціальними процесами, не трансформуючи їх відповідно до своїх комплексів.

Реальне, справжнє задоволення потреб, запитів, вимог завжди лежить поза відносинами перенесення. Народ не знаходить у політичному лідері об'єкт свого реального ставлення – і навпаки, політик не бачить у народі об'єкт для власних справжніх мотивацій.

Перенесення подібне до тих ліків, які для одних людей є панасеєю, а для інших – справжньою отрутою. В епоху дезінтеграції неусвідоме проривається до самих меж свідомості, щоб компенсувати кризу, в якій перебуває остання. На наших очах відбувається неусві-

домлене програвання стосунків “батько–дитина”. Потреба політика в тому, щоб взяти на себе батьківську роль, викликає в народі, як правило, появу дитячого настановлення. Хоч метою демократизації українського суспільства було саме подолання патерналістських настановлень, зниження залежності від політичного віддзеркалення за рахунок посилення відчуття реалістичної самооцінки та індивідуальної автономії членів суспільства. А самооцінка зростає лише тоді, коли зникає відчуття злитості з ідеалізованими фігурами політиків і виникають інші ідеали, здатні стимулювати розвиток повноцінних міжособових відносин солідарності на іншому, горизонтальному, рівні громадянського суспільства.

Зв’язок, що виникає як наслідок проєкцій політиків і народу, стає життєво важливим для суспільства; він формує ту чи іншу атмосферу, інтегральні стани і перехідні властивості. В Україні через проєкції, що затягнулися в часі, знову з’явилася вже хронічна для українців політична напруженість – сила, що деформує соціально-психологічний простір. Якщо розуміти політичну напруженість як функцію від масштабу, інтенсивності, тривалості певного *типу відносин*, стає зрозумілим, чому психологічно нездорова поведінка політиків провокує у відповідь підвищення рівня напруженості.

Що ж стосується динамічних змін соціетальної психіки і ментальності як стратегії виживання народу, то тут ми отримали не лінійні, а, можна сказати, обернено пропорційні дані.

Методологічною основою інтерпретації даних багаторічного моніторингу, фрагмент якого представлено нижче, ми обрали дедукцію – метод *пізнання процесів у їх цілісності і взаємозв’язку*, метод, що розглядає об’єкти і явища в єдиному феноменологічному *процесі*. Наприклад, “команда” під кутом зору дедуктивного мислення та управління – це процес результативної взаємодії, а не група людей зі своїми суперечливими прагненнями. Процесуальний спосіб управління – це стратегічний спосіб, який унеможливорює ситуації потрапляння в глухий кут. У процесуальному менеджменті законом є кінцева мета, епіфеномен процесу. Наприклад, Білл Гейтс (засновник компанії “Майкрософт”) платив найбільшу зарплатню тим працівникам, які створювали *ідеальні* моделі процесу (гри, програми тощо) та інтерпретації можливих фактів, тобто залежно від того, наскільки той чи інший факт уможливував досягнення кінцевої мети. У нашому випадку таким кінцевим процесуальним епіфеноменом є *українська ментальність*. Соціетальний психофрактал (СПФ) – це потенційна сила спільноти, яка містить у собі метапрограму “іраціональної енергії космосу”, за М. Бердяєвим, *фундаментальні напрями самоор-*

ганізації розвитку спільноти і вимоги функціональної впорядкованості [4].

Отже, такою кінцевою метою є українська ментальність як перевірена часом стратегія виживання. Інтегральну ментальність українців ми спробували змоделювати за допомогою кількох шкал: чотирьох *архетипних* (екстраверсії–інтроверсії, раціональності–іраціональності, емоційності–прагматичності, інтуїтивності–сенсорності) і двох *допоміжних* (екстернальності–інтернальності і ексекутивності–інтенціональності) [3]. Опрацювання даних за цими шкалами – один з якісних методів великомасштабного стиснення міждисциплінарної інформації про будь-який соціальний суб’єкт, у тому числі великі і малі групи.

Спробуємо за допомогою наведеної нижче досить розлогої інформації показати соціально-психологічні зміни в українському суспільстві впродовж 2002–2008 років¹.

Результати проведеного аналізу можуть видатися навіть дещо парадоксальними і такими, що не вписуються певною мірою в гіпотетичну схему, покладену в основу цього дослідження. Виходить, що саме така (!) поведінка визначальних фігур українського політикуму наближає український загаль до самого себе, до власної ментальної ідентичності. Так, показники за однією з допоміжних шкал *екстернальність–інтернальність* (табл. 1) свідчать про різке падіння інтернальності, що, з одного, власне академічного, боку, означає нездорове зростання делегування відповідальності владі, вождям. Але з другого, суто ментального, боку (а ментальність історично формується як найефективніший засіб пристосування до ситуації), розвертання соціальної психіки до екстернальності означає відмову від “інтернально правильних”, але негнучких і в даній ситуації неефективних форм поведінки. Матеріалістична парадигма і науковий гімн інтернальності як її наслідок завжди були чужими для української ментальності, яка базується на язичництві з його налаштованістю на полірелігійні настановлення, що найкраще здатні мирити людину зі змінами ситуації. Українець, який “обертався” на історичному шампурі, намагаючись пристосуватися до

---

¹ Моніторинг соціально-психологічних змін в українському суспільстві здійснюється за авторським проектом з 2002 р. Моніторинг проводиться за методикою “БАД” (Бурлачук, Афонін, Донченко) за участю: у *жовтні 2002 р.* – лабораторії мас та організацій Інституту політичної та соціальної психології АПН України (головний наук. співроб., д-р соціол. наук, проф. О. А. Донченко); у *травні 2005 р.* – Інституту підвищення кваліфікації керівних кадрів Національної академії державного управління при Президентові України (директор Інституту, д-р наук з держ. упр., проф. І. В. Розпутенко); у *січні й грудні 2006 р.*, у *грудні 2007 р.* і *грудні 2008 р.* – відділу Інституту економіки та економічного прогнозування НАН України (зав. відділу канд. соціол. наук О. М. Балакірева).

кочовиків і завойовників усіх мастей (аби вижити на своїй землі), так само пристосовується і до нинішньої ситуації. Це можна назвати ригідністю, редукцією, як завгодно, але в цьому ми бачимо перемогу психічного над психологічним, інстинктивного над навченим. Психіка як епіфеномен сама відповідає на виклики ситуації.

Таблиця 1

**Інтегральна ментальність українців
за шкалою екстернальність–інтернальність**

Властивість	Загальноукраїнська вибірка за роками, у %					Голови РДА*
	10.2002р., n=1771	01.2006р., n=2029	12.2006р., n=2275	12.2007р., n=2109	12.2008р., n=2099	04– 05.2005р., n=439
екстернальність	7,8	22,2	22,9	25,1	26,3	8,4
інтернальність	22,5	9,3	9,4	9,5	11,1	47,6
амбівалентність	69,7	68,5	67,7	65,4	62,6	44,0

* Примітка. У цій і всіх подальших таблицях у крайньому правому стовпчику наведено дані щодо голів райдержадміністрацій.

Показники за допоміжною шкалою “жіноче–чоловіче”, або “екзекутивність–інтенціональність” (табл. 2), на перший погляд показують різке падіння інь-ського, жіночого, начала, що є ядром української ментальності, її розмивання, віддалення від процесів соціальної ідентичності, посилення прагнення до войовничого самозахисту тощо. Проте це не зовсім так. Зростання чоловічого, ян-ського, психічного означає, що соціальна психіка спрацьовує за “архетипом запорожця”, який у стані розслабленості пив-гуляв скільки хотів, аж доки не виникла ситуація, що потребувала його “відчайдушності”. Цей архетип зміни “інь” на “ян” завжди спрацьовував і спрацьовує всюди, де життя людей пов’язане із землеробством, й означає здатність психіки до різкої перебудови ритму життя: зима – тривалий відпочинок, весна–літо–осінь – напружена робота. Мабуть, саме сьогодні українське несвідоме (випередивши людську свідомість) відчуло потребу у великій праці.

Таблиця 2

**Інтегральна ментальність українців
за шкалою ексекутивність–інтенціональність**

Властивість	Загальноукраїнська вибірка за роками, у %					Голови РДА
	10.2002р., n=1771	01.2006р., n=2029	12.2006р., n=2275	12.2007р., n=2109	12.2008р., n=2099	04– 05.2005р., n=439
ексекутивність	12,1	9,4	9,5	9,8	8,7	2,1
інтенціональність	17,4	44,5	46,8	47,8	47,0	78,8
амбівалентність	70,5	46,1	43,7	42,3	44,3	19,1

Зростання показників *інтуїтивності* і *сенсорності* (табл. 3) говорить про те, що до цієї великої праці українці можуть “піднятися” і самостійно, незважаючи на те, що політики гальмують цей процес. Така динаміка показників демонструє зростання тонусу оновлення, розвитку, творчості, здатності чути “голос предків”, або спиратися на ментальність (інтуїція), і впевненості у своїх силах, думках, почуттях, справах (сенсорність). Попри те, що вся українська нація розгойдувалася на “свободі слова”, була прикута до масових ЗМК, а може, завдяки цьому, вона не втратила усвідомленого відчуття власного шляху і власних можливостей. Навпаки. Наприклад, відомий факт, коли екскурсоводи пропонували свої послуги всім охочим за умови, що останні можуть платити скільки зможуть, якщо їм сподобається екскурсія, або не платити зовсім, якщо не сподобається. Реальність перевищила всі очікування: люди платили кращим працівникам більше, ніж то обумовлювалося цінником, тож нездарним (або ледачим) просто довелося шукати невдовзі іншу роботу. Аналогічні ситуації в країні швидко стали повсякденням у багатьох сферах (зрозуміло, недержавних).

Таблиця 3

**Інтегральна ментальність українців
за шкалою інтуїтивність–сенсорність**

Властивість	Загальноукраїнська вибірка за роками, у %					Голови РДА
	10.2002р., n=1771	01.2006р., n=2029	12.2006р., n=2275	12.2007р., n=2109	12.2008р., n=2099	04– 05.2005р., n=439
інтуїтивність	8,1	23,2	26,5	28,5	29,9	72,7
сенсорність	12,9	20,6	20,5	21,7	21,0	6,4
амбівалентність	79,1	56,2	53,0	49,8	49,1	21,0

Різке підвищення *екстраверсії* в суспільстві на даному етапі (табл. 4) може означати тільки одне – прискіпливий аналіз можливостей виживання, які існують у навколишньому світі – у світі, який має великий досвід виживання в скрутних умовах економічної і політичної депресії, наприклад: американський (конкурентоздатність), європейський (максимальні економія і бережливість), азійський (автохтонний капіталізм у традиційно національних країнах – на посткомуністичних теренах, у тому числі в ряді країн Азії, зокрема в Китаї, В’єтнамі, де під автохтонними тенденціями слід розуміти територіальні, національні, культурні та інші особливості). Тобто сьогодні ми пов’язуємо екстраверсію з пізнанням зовнішнього світу, з дитинством українського народу. Природно, що відчування себе “переростком” суттєво знижує самооцінку українців, змушує їх несвідомо шукати ворога такого абсурдного стану речей і знаходити його в клані політиків.

Таблиця 4

**Інтегральна ментальність українців
за шкалою екстраверсія–інтроверсія**

Властивість	Загальноукраїнська вибірка за роками, у %					Голови РДА 04–05.2005р., n=439
	10.2002р., n=1771	01.2006р., n =2029	12.2006р., n =2275	12.2007р., n =2109	12.2008р., n =2099	
екстраверсія	19,3	32,7	33,4	35,2	38,9	41,5
інтроверсія	27,9	17,7	18,6	21,6	20,1	8,2
амбівалентність	52,8	49,6	48,0	43,2	41,0	50,3

Здавалося б, зростання екстраверсії для українців означає розмивання позитивної ідентичності. Проте в психіці завжди працюють захисні механізми, і одним з таких є підвищення *емоційності* (табл. 5). Це означає, що екстраверсійні виклики отримують у народу критичну емоційну оцінку. А оскільки емоційна складова українців завжди тісно корелювала з моральним аспектом того, що відбувається, цей показник постає як чинник зміни їхнього ставлення до цінностей на користь позитивної ідентичності. На цьому етапі, можливо, відродиться до життя поміркований “архетип бідності” українців, який сформувався під впливом загрози постійних набігів кочівників (навіщо накопичувати, якщо все одно віднімуть?) і який знецінює цинічне збагачення як сенс життя [6]. Проте, як видно з табл. 5, у представників влади цей показник демонструє протилежний статус.

Таблиця 5

**Інтегральна ментальність українців
за шкалою емоційність–прагматичність**

Властивість	Загальноукраїнська вибірка за роками, у %					Голови РДА
	10.2002р., n=1771	01.2006р., n=2029	12.2006р., n=2275	12.2007р., n=2109	12.2008р., n=2099	04– 05.2005р., n=439
емоційність	14,6	21,5	23,3	27,2	25,0	14,1
прагматичність	20,8	12,5	13,5	9,8	10,9	16,4
амбівалентність	64,6	66,0	63,2	63,0	64,1	69,5

У цілому заспокоює стабільне зростання показників *раціональності* (табл. 6), що означає укріплення серед українців цінності, власне, рідного для них уміння жити розумно й економно. Це дає позитивний прогноз щодо нормального проходження Україною всіх випробувань, у тому числі політичної та економічної кризи.

Таблиця 6

**Інтегральна ментальність українців
за шкалою ірраціональність–раціональність**

Властивість	Загальноукраїнська вибірка за роками, у %					Голови РДА
	10.2002р., n=1771	01.2006р., n=2029	12.2006р., n=2275	12.2007р., n=2109	12.2008р., n=2099	04– 05.2005р., n=439
іраціональність	12,2	8,9	6,3	8,4	7,9	0,7
раціональність	26,4	34,2	37,4	39,4	38,3	64,9
амбівалентність	61,4	56,9	56,3	52,2	53,8	34,4

Отже, можемо зробити *висновок*: діяльність політичних лідерів на теренах України скеровується неусвідомленими механізмами саморегуляції соціального психічного, що саме по собі не оптимізує економічні і соціальні процеси розвитку, руху до цивілізованого світу, але актуалізує корисні властивості української ментальності як стратегію виживання, повертає українців до інстинктивних форм самозахисту, активізує можливості виживання.

Література

1. *Афонін Е. А.* Соціетальна психокультура України: “Помаранчевий перехід” / Е. А. Афонін, О. А. Донченко, В. О. Антоненко // Соціальна психологія. – 2006. – №4. – С. 77–93.
2. *Донченко О. А.* Феномен психічної інфляції як кризовий механізм політики / О. А. Донченко // Політичний менеджмент. – 2008. – № 6(33). – С. 3–15.
3. *Донченко Е. А.* Социетальная психика / Е. А. Донченко. – К. : Наук. думка, 1994. – 208 с.
4. *Донченко Е. А.* Фрактальная психология (Доглубинные основания индивидуальной и социетальной жизни) / Е. А. Донченко. – К. : Знання, 2005. – 323 с.
5. *Якоби М.* Встреча с аналитиком. Феномен переноса и реальные отношения / М. Якоби. – М. : Когито-Центр, 2007. – 144 с.
6. *Андреева Г. М.* Современная социальная психология на Западе / Г. М. Андреева, Н. Н. Богомолова, Л. А. Петровская. – М.: Изд-во МГУ, 1978. – 271 с.

© Донченко О. А.

П. П. Горноста́й

ДИНАМІЧНІ ПРОЦЕСИ В МАЛІЙ ГРУПІ ТА ПРОБЛЕМИ ГРУПОВОЇ ПСИХІКИ

У контексті групових психічних феноменів викладено огляд теоретичних та емпіричних досліджень групової динаміки, що проводяться в галузі соціальної психології і психотерапії, зокрема співробітниками лабораторії психології малих груп та міжгрупових відносин Інституту соціальної та політичної психології АПН України. Обстоюється думка, що врахування несвідомих чинників групової динаміки розширює можливості дослідження функціонування малих груп.

Ключові слова: малі групи, групова динаміка, групове несвідоме, групова ідентичність, соціодрама, освітнє середовище.

В контексте групповых психических феноменов изложен обзор теоретических и эмпирических исследований групповой динамики, которые осуществляются в области социальной психологии и психотерапии, в частности сотрудниками лаборатории психологии малых групп и межгрупповых отношений Института социальной и политической психологии АПН Украины. Отстаивается мнение, что учет бессознательных факторов групповой динамики расширяет возможности исследования функционирования малых групп.

Ключевые слова: малые группы, групповая динамика, групповое бессознательное, групповая идентичность, социодрама, образовательная среда.

The review of theoretical and empirical research of group dynamics in the context of group psych phenomena which are carried out in the field of social psychology and psychotherapy, in particular by employees of the laboratory of psychology of small groups and intergroup relations is presented. It is proved, that the research of unconscious factors of group dynamics increases opportunities of investigation of functioning of small groups.

Key words: small groups, group dynamics, group unconscious, group identity, socio-drama, education environment.

Проблема. Процеси групової динаміки в малих групах відіграють надзвичайно важливу роль на всіх рівнях соціальних структур та істотно позначаються на житті кожного індивіда, що належить до тієї чи тієї групи. Від них залежить не лише психологічне самопочуття особистості, а й продуктивність функціонування малих груп у професійній, навчальній та інших сферах. Мала група – це така спільнота, у межах якої безпосередньо протікає життя індивіда і де він реалізує свої основні соціально-психологічні завдання. У процесах групової динаміки велику роль відіграють неусвідомлювані або недостатньо усвідомлювані аспекти взаємодії між індивідами. Вони істотно впливають на соціально-психологічний клімат малої групи і в той же час погано піддаються контролю та корекції внаслідок своєї латентної природи та прихованості від свідомості. Можна говорити про феномени “групової свідомості” та “групового несвідомого”, які складаються із взаємодії свідомої і несвідомої сфер психіки кожного члена малої групи. Ці феномени реально існують, їх описано в рамках психотерапевтичної практики (наприклад, у сімейній психології і психотерапії). Проте досі не створено психологічної концепції чи теорії, яка висвітлювала б закономірності функціонування групової психіки в малих групах у цілому.

Мета статті: проаналізувати процеси групової динаміки в контексті групових психічних феноменів – групової свідомості і групового несвідомого – та виявити основні закономірності перебігу цих процесів.

Проблема групової динаміки є порівняно новою для вітчизняної соціальної психології, значно багатогранніші тут традиції світової науки [1; 2]. Проте підхід, що спирається на ідею *групового несвідомого*, слід вважати новим для світової соціальної психології, особливо коли йдеться про малі групи. Закономірності вивчення групового несвідомого достатньо досліджені для великих груп. Йдеться передусім про теорію архетипів колективного несвідомого (К. Г. Юнг [3]), психологію мас (З. Фройд [4], Г. Лебон [5]), колективну рефлексологію (В. М. Бехтерев [6]), психологію самості (Х. Кохут [7]) та ін. У контексті психології малих груп проблему групового несвідомого вивчали здебільшого на феноменологічному рівні. Це насамперед дослідження

в галузі сімейної психології та психотерапії, зокрема проблема транс-генераційної передачі травм, концепція сімейних міфів (М. Боуен [8], А. А. Шутценбергер [9] та ін.), у рамках теорії та практики групової психотерапії (К. Вітакер [10], К. Рудестам [11], Е. Берн [12], Я. Морено [13; 14]), групового психоаналізу (З. Фулкс [15]). Згадані дослідження було здійснено більшою мірою на потреби психотерапевтичної практики, тож відчувається недостатність фундаментального теоретичного обґрунтування та відповідно належного узагальнення. До сьогодні ми не маємо психологічної концепції чи теорії, яка висвітлювала б закономірності у цілому та механізми функціонування групового свідомого і несвідомого в малих групах.

Водночас є всі підстави вважати, що групове несвідоме таке ж реальне (якщо не більше), як і несвідоме окремого індивідуума, про що свідчать дослідження Б. Нічола [16], А. Сінга [17], З. Фулкса [15], Л. Уеллса [18] та ін. Згідно із З. Фулксом, існує соціальне, або міжособове, несвідоме, яке можна спостерігати й досліджувати у квазілабораторній ситуації аналітичної групи і яке передуює появі індивідуальної свідомості [15]. Як вважає Фулкс, щоразу, коли два або більше індивідууми опиняються поруч, разом, виникає спільне несвідоме поле, про яке, за визначенням, вони не знають, але їхня індивідуальна психіка виступає його елементами. Це “поле” можна назвати “груповим несвідомим”. Як і індивідуальне несвідоме, воно також перебуває поза простором і є нескінченним. Завдяки властивостям групового несвідомого, зокрема відсутності в членів групи почуття часу, групи здатні переносити відносини й відповідні емоції з віддаленого минулого в наш час і переживати їх у ситуації “тут і тепер”.

Саме тому, що філогенетично і онтогенетично соціальне несвідоме передуює індивідуальній свідомості, спільне несвідоме може розвиватися й реально розвивається серед справді незнайомих між собою людей. Це добре видно на прикладі членів аналітичної групи, які виявляють багато спільного навіть до того, як відбувається їх зустріч, і незалежно від гетерогенності наявних у них порушень. Членів групи об’єднує те, що Фулкс назвав “матрицею основи”. Під матрицею дослідник розумів біологічні властивості, на які накладаються культурою цінності і людські реакції.

Одним із ключових понять, що описує групові психічні феномени, є *групова ідентичність*. Вона характеризує самоотождечення індивіда через його належність до групи. Розглядається також таке поняття, як *ідентичність групи* (Р. Кукієр [19], В. Волкан [20]). Проявляється ідентичність групи в тому, що “група як ціле” сприймає себе як особливе утворення, відмінне від інших, з власними атрибутами групової ідентичності (наприклад, прапором, гербом, гімном), своєю мовою, історією тощо. Поняття “ідентичність групи” відрізняється від поняття “групова ідентичність” саме тим, що перше характеризує групу як ці-

лісний суб'єкт. Це дуже добре видно на прикладі етнічних груп і яскраво проявляється в міфології, що підкреслює своєрідність, унікальність якоїсь групи, часто є джерелом відчуття переваги над іншими. Ідентичність групи пов'язана з іншими феноменами групового несвідомого, зокрема з такими, як *"нарцисизм групи"* (бажання групи бачити себе кращою, ніж інші аут-групи, що часто має захисний характер; гордість групи, прагнення звеличувати власну ін-групу та себе через приєднання до неї). Вони можуть призводити до негативних наслідків міжгрупових відносин, зокрема етнічного тероризму. Тут маємо справу з поняттями *"групова травма"*, *"груповий гнів"* тощо.

Багато неусвідомлених компонентів приховує сприймання індивідом групи, а також сприймання групами одна одної і самої себе. Для міжгрупового сприймання характерний феномен *когнітивної асиметрії*, що тісно пов'язаний з описаними вище наслідками ідентичності групи. Вона проявляється в тому, що міжгрупове сприймання має тенденцію перебільшувати групові цінності, пов'язані з ін-групою, і применшувати все, що стосується аут-груп. Належність до групи супроводжується явищем *незримой лояльності* (Бозормені-Нагі [21]), яке проявляється в приєднанні до групи, у схильності ідеалізувати й виправдовувати все, що стосується групи, з якою індивід себе ідентифікує. Чим вищий рівень ідентифікації, тим сильніше член групи переживає своєрідний обов'язок щодо групи, груповий борг, почуття вдячності до групи, прагнення бути схожим на її членів, лідерів або найбільш яскравих, типових представників (або тих, з ким виникає найбільш тісний емоційний зв'язок).

У різних групах феномени і процеси групової психіки проявляються неоднаковою мірою. Можна виділити кілька типів малих груп, у яких інтенсивність процесів групової психіки набуває найбільшої вираженості: 1) сімейна, або родинна, система; 2) синергетичні групи, одним з різновидів яких є психотерапевтичні групи, що існують упродовж тривалого проміжку часу; 3) постійно діючі групи (колективи), особливо професійні команди, покликані виконувати складні колективні дії (наприклад, спортивні команди, військові підрозділи під час виконання бойового завдання тощо); 4) тоталітарні групи, наприклад, релігійні секти та інші такого роду спільноти, що вдаються до впливу на свідомість людини; 5) групи-натовпи.

Розгляньмо своєрідні форми прояву групового несвідомого, що є його феноменологічними втіленнями. Феномени групової психіки та пов'язані з ними процеси умовно поділяють на три групи: 1) *інтрапсихічні* (групова ідентичність, груповий нарцисизм, гордість, інтеграція, згуртованість); 2) *інтерпсихічні* (сприймання групами самої себе та інших груп, групова неусвідомлювана лояльність, групова диференціація); 3) *метапсихічні* (групові стереотипи, упередження, міфи, групові символи). Групові стереотипи та упередження є такою

колективною інформацією, що впливає на думки, оцінки, сприйняття членами групи інших людей, аут-груп і дійсності в цілому. З одного боку, вони спираються на групову ідентичність та лояльність до групи. З другого боку, колективна інформація породжує когнітивну асиметрію та інші перекручення в сприйнятті представників аут-груп – аж до “образу ворога”. Більша частина цієї інформації не усвідомлюється і належить до групового несвідомого.

Практична робота з феноменами групового несвідомого охоплює цілу низку різноманітних методів і технологій, серед яких слід виділити такі: груповий психоаналіз (групова аналітична психотерапія) [15], системні сімейні розстановки [22] (а також похідний від них метод організаційних розстановок), соціодрама та соціометрія [23–25] та ін.

Групові методи дії, особливо *соціодрама*, показали себе досить ефективними у розв’язанні проблем, що виникають у різноманітних соціальних групах (від малих груп до великих, таких, зокрема, як суспільні класи), а також у міжгрупових відносинах. На думку П. Ф. Келлермана, “соціодрама – це заснований на досвіді цілісно-груповий метод соціального дослідження та перетворення міжгрупового конфлікту” [25, с. 9]. Особливостями соціодрами є робота з “групами як із цілим”, розгляд групи як суб’єкта дії та психологічних змін, робота з груповими темами, груповими ролями, використання таких феноменів, як групова ідентичність, групові ідеології, стереотипи та упередження. Методологічною основою соціодрами є метод соціометрії Я. Л. Морено [13; 23; 24], що виступає діагностичним інструментом “хворі” групи.

Метод соціодрами дуже складний технологічно і вимагає від соціодраматурга великого мистецтва, оскільки такого роду ігри породжують сильні переживання, особливо якщо йдеться про дуже глибокі суперечності, пов’язані з груповою ідентичністю. Ці почуття та емоції, посилені групою, здатні зробити наслідки непередбачуваними й навіть небезпечними. Соціодрама, звичайно, не є панацеєю від усіх соціальних суперечностей, але спектр проблем, які вона здатна порушувати та опрацьовувати, надзвичайно широкий: від злободенних конфліктних відносин до вічних цінностей, пов’язаних з моральними ідеалами, сутністю буття, високим призначенням культури. Основна цінність цього методу полягає в тому, що він спирається на групові психічні феномени, зокрема враховує закономірності групового несвідомого. На думку дослідників, це один з найкращих практичних інструментів для роботи з груповою динамікою.

Динамічні процеси в малих групах вивчалися колективом лабораторії психології малих груп та міжгрупових відносин Інституту соціальної та політичної психології АПН України протягом 2006–2008 років. За вказаний період отримано цікаві напрацювання. Так, у дослі-

дженні П. П. Горностая [26] реалізовано рольовий підхід до вивчення процесів групової динаміки в малих групах освітнього середовища. Групова динаміка вивчалася крізь призму структури рольової взаємодії в малих групах, у контексті концепції рольової компетентності особистості, поняття рольової компліментарності та її впливу на рольову взаємодію між членами групи та самими малими групами. У дослідженні рольової структури малих груп було використано поняття рольових матриць, сумісності рольової взаємодії. Особливу увагу приділено впливу на групові процеси таких феноменів, як рольова перцепція та апперцепція, а також феноменів групового несвідомого: групової ідентичності, групової лояльності тощо.

У своєму дослідженні О. Л. Вознесенська [27] розглядає систему освіти в межах суспільства і предметного світу як складну соціальну систему, що має свідомий і несвідомий рівні. Шкільна установа як соціальна система охоплює кілька взаємозалежних підсистем: керівництво школи, педагогічний колектив, учнівські колективи, а також інші системи, що безпосередньо впливають на школу, сімейні системи учнів і вчителів, складну надсистему школи, яка також має кілька рівнів. Усі ці системи і підсистеми взаємодіють між собою як малі групи, демонструючи різні прояви групової динаміки. Неабияке теоретичне і практичне значення тут має розгляд взаємодії груп з різних соціальних сфер, а саме впливу сімейних систем учнів на соціально-психологічне життя школи. Такий вплив включає як несвідомі феномени, так і поведінкові прояви, передусім несвідомий вплив батьків, їхніх настановлень і набутого досвіду на формування соціально-психологічного клімату в класі.

У дослідженні І. В. Грибенко [28] увагу зосереджено на взаємодії формальних і неформальних структур у межах шкільного класу як малої групи. Класи, у яких і за відповідями учнів, і на думку вчителів згуртованість була вищою за середню, насправді склалися з кількох угруповань і, очевидно, згуртовувалися лише для вирішення певного конкретного завдання. Учні усвідомлювали себе членами формальної групи і розуміли необхідність спільних дій у певних межах, залишаючи рівночасно за собою простір для власних уявлень (особистісної свободи). Отже, на ступінь згуртованості формальної групи (класу) впливають структура і чисельність неформальних мікрогруп усередині класу.

Предметом дослідження Л. Г. Чорної [29] стали прояви творчості в умовах групової динаміки в малих групах, які в даному випадку були представлені класами “майбутніх науковців” та іншими профільними і непрофільними класами середньої школи. Ідеться про груповий творчий потенціал малих груп, про їхні цінності, мотивацію навчальних та інтелектуальних досягнень, а головне – про феномен групової “поляризації” за інтелектуальними і креативними здібностями членів

груп: мотивація досягнень відчутно посилюється під час групового виконання завдань, коли виявляється конкуренція між певними мікро-групами класу, а учні докладають більше зусиль, щоб досягти певного результату. Як під час індивідуального, так і під час групового виконання тесту його інструкція вимагала від учнів максимального використання свого творчого потенціалу, нестандартного мислення, залучення уяви та фантазії. Отже, спільне виконання творчих завдань у мікро-групах класів збільшує диференціацію цих класів за специфікою профілю. Це пов'язано з особливостями прояву та розвитку їх пізнавальної, інтелектуальної діяльності (більшою мірою) і ступенем сформованості самої учнівської групи (меншою мірою).

Динамічні процеси в педагогічному колективі та їх вплив на соціально-психологічний клімат школи досліджувала О. Т. Плетка [30]. Емпірично було виявлено, що загалом у педагогічному колективі панує позитивна атмосфера та має місце продуктивне вирішення конфліктів на соціальному рівні. Під час виконання тестових завдань спостерігався, проте, надлишок контролю респондентів над собою та острах порушити соціально схвалювані норми думання й поведження. Коли респонденти одноосібно, кожен сам по собі, малювали або складали казку, вони зазвичай переживали певний дискомфорт, відчували при цьому якусь відчуженість. Можна припустити, що спільна творча діяльність частково знімає захисні механізми і дає дослідникові змогу виявити ті реакції, які зазвичай приглушуються внутрішнім контролем. Тож було встановлено, що існує взаємозв'язок між динамічними процесами в педагогічному колективі і соціально-психологічним кліматом школи. Характер взаємозв'язку залежить від рівня розвитку педагогічного колективу як малої групи та від специфіки неформальних між-особових відносин, що склалися в школі.

У дослідженні Л. В. Никоненко [31] центром уваги стали психологічні особливості групової динаміки в тренінгових групах менеджерів освіти. Щоб ініціювати поведінкові зміни, було використано відомий засіб інтервенції для малих груп, який доречний у випадку підготовки та перепідготовки менеджерів освіти. Врахування виявлених під час дослідження особливостей групової динаміки дає змогу оптимізувати роботу тренінгових груп, уникнути негативних процесів, що часом супроводжують такі тренінги, та підвищити ефективність навчання учасників.

Висновки. Процеси групової динаміки в малих групах відбуваються під впливом як свідомих, так і несвідомих чинників, які є такими ж реальними феноменами, як індивідуальна психіка. Серед основних понять, що описують феномени групового несвідомого, такі: групова ідентичність, нарцисизм групи, незрима лояльність та ін. Групову динаміку вивчають різнобічно: крізь призму структури рольової взаємодії в малих групах, у контексті як концепції рольової компетентнос-

ті особистості, так і поняття рольової компліментарності тощо. Існують певні закономірності групової динаміки і в освітньому середовищі. Сімейні системи учнів можуть впливати на соціально-психологічне життя школи через несвідомі феномени і поведінкові прояви, особливо через несвідомий вплив батьків. Згуртованість формальної групи (класу) значною мірою залежить від структури і чісальності неформальних мікрогруп усередині цієї групи (класу). Спільне виконання творчих завдань у мікрогрупах класів збільшує диференціацію цих класів за специфікою профілю. Це пов'язано з особливостями прояву та розвитку їх пізнавальної, інтелектуальної діяльності та ступенем сформованості самої учнівської групи. Існує взаємозв'язок між динамічними процесами в педагогічному колективі і соціально-психологічним кліматом школи, який залежить від рівня розвитку педагогічного колективу як малої групи. Врахування особливостей групової динаміки дає змогу запобігти розвиткові негативних процесів під час тренінгів для керівників освіти та підвищити ефективність таких форм навчальної роботи.

Література

1. *Десев Л.* Психология малых групп / Л. Десев. – М. : Прогресс, 1979. – 208 с.
2. *Левин К.* Динамическая психология: Избранные труды / К. Левин ; под общ. ред. Д. А. Леонтьева и Е. Ю. Пятаевой. – М. : Смысл, 2001. – 576 с.
3. *Юнг К. Г.* Психология и алхимия / К. Г. Юнг; пер. с англ. – М. : Рефл-бук; К. : Ваклер, 1997. – 592 с.
4. *Фрейд З.* Массовая психология и анализ человеческого “Я” // “Я” и “Оно”: Труды разных лет / З. Фрейд. – Тбилиси : Мерани, 1991. – Кн. 1. – С. 71–138.
5. *Лебон Г.* Психология народов и масс / Г. Лебон; пер. с фр. – СПб. : Макет, 1995. – 316 с.
6. *Бехтерев В. М.* Коллективная рефлексология / В. М. Бехтерев. – Петроград: Колос, 1921. – 432 с.
7. *Kohut H.* Self Psychology and the Humanities / H. Kohut. – New York : Norton, 1985. – 290 p.
8. Теория семейных систем Мюррея Боуэна: основные понятия, методы и клиническая практика / под ред. К. Бейкер, А. Я. Варги. – М. : Когито-Центр, 2005. – 496 с.
9. *Шутценбергер А. А.* Синдром предков. Трансгенерационные связи, семейные тайны, синдром годовщины, передача травм и практическое использование геносоциограммы / А. А. Шутценбергер. – М. : Изд-во Ин-та психотерапии, 2001. – 240 с.
10. *Витакер Д. С.* Группы как инструмент психологической помощи / Д. С. Витакер; пер. с англ. – М. : Независ. фирма “Класс”, 2006. – 432 с.
11. *Рудестам К.* Групповая психотерапия / К. Рудестам; пер. с англ. – 2-е изд. – СПб.: Питер, 1998. – 352 с.

12. Берн Э. Групповая психотерапия / Э. Берн ; пер. с англ. – М. : Академ. проект, 2000. – 464 с.
13. Морено Я. Психодрама / Я. Морено ; пер. с англ. – М. : Апрель Пресс; ЭКСМО-Пресс, 2001. – 528 с.
14. Лейтц Г. Психодрама: теория и практика. Классическая психодрама Я. Л. Морено / Г. Лейтц ; пер с нем. – 2-е изд. – М. : Когито-Центр, 2007. – 380 с.
15. Foulkes S. H. Gruppenanalytische Psychotherapie / S. H. Foulkes. – Munchen : Kindler, 1974.
16. Nichol B. The Group Unconscious [Електронний ресурс] / B. Nichol; Business Coach Institute, 2001. – Режим доступу : http://www.businesscoachinstitute.com/library/group_unconscious.shtml.
17. Singh A. The Group Unconscious: A Synthesis Paper, 2005 [Електронний ресурс] / A. Singh. – Режим доступу : <http://www.johnniemoore.com/blog/archives/synthesis.pdf>.
18. Wells L. Jr. Feedback, the Group Unconscious, and the Unstated Effects of Experimental Methods / L. Jr. Wells // The Journal of Applied Behavioral Science. – 1992. – Vol. 28. – № 1. – P. 46–53.
19. Кукиер Р. Психодрама Человечества. Действительно ли это утопия? / Р. Кукиер // Психодрама и современная психотерапия. – 2004. – № 4. – С. 9–42.
20. Volkan V. Bloodlines: from ethnic pride to ethnic terrorism / V. Volkan. – New York: Farrar, Straus and Giroux, 1997. – 280 p.
21. Boszormenyi-Nagy I. Invisible Loyalties: Reciprocity in Intergenerational Family Therapy / I. Boszormenyi-Nagy. – Brunner/Mazel, U.S.A., 1984.
22. Хеллингер Б. Порядки любви: Разрешение системно-семейных конфликтов и противоречий / Б. Хеллингер. – М. : Изд-во Ин-та психотерапии, 2001. – 400 с.
23. Moreno J. L. Who shall survive? A new approach to the problem of human interrelations / J. L. Moreno. – Washington, DC : Nervous and Mental Disease Publishing Company, 1934. – 440 p.
24. Морено Я. Л. Социометрия: Экспериментальный метод и наука об обществе / Я. Л. Морено ; пер. с англ. – М. : Академ. проект, 2001. – 384 с.
25. Келлерман П. Ф. Социодрама / П. Ф. Келлерман // Психодрама и современная психотерапия. – 2004. – № 4. – С. 7–21.
26. Горностай П. П. Личность и роль: Ролевой подход в социальной психологии личности / П. П. Горностай. – К. : Интерпресс ЛТД, 2007. – 312 с.
27. Вознесенська О. Л. Вплив батьків на динамічні процеси в першому класі / О. Л. Вознесенська // Наукові студії із соціальної та політичної психології : зб. статей. – К.: Міленіум, 2008. – Вип. 21(24). – С. 123–138.
28. Грибенко І. В. Дослідження взаємозв'язків формальних і неформальних підліткових груп у межах школи / І. В. Грибенко // Наукові студії із соціальної та політичної психології : зб. статей. – К. : Міленіум, 2008. – Вип. 19(22). – С. 87–93.
29. Чорна Л. Г. Школа в умовах профілізації навчання: соціально-психологічний клімат старших класів / Л. Г. Чорна // Наукові студії із соціальної та політичної психології : зб. статей. – К. : Міленіум, 2008. – № 20(23). – С. 113–126.
30. Плетка О. Т. Техніка “Образ професії” при роботі з фахівцями соціальної сфери / О. Т. Плетка // Соціально-психологічні особливості професійної

діяльності працівників соціальної сфери : матеріали 2-ї всеукр. наук.-практ. конф. з міжнар. участю. – К.–Мелітополь, 2008.– С. 95–101.

31. *Никоненко Л. В.* До питання функціонування групового несвідомого: гіпотези та перспективи дослідження / Л. В. Никоненко // Наукові студії із соціальної та політичної психології : зб. статей. – К. : Міленіум, 2008. – Вип. 21(24). – С. 35–46.

© Горностай П. П.

М. І. Найдьонов

РЕФЛЕКСИВНИЙ ІНТЕНЦІОНАЛ ДИСКУРСУ: ДО ЛІДЕРСЬКОЇ ПОЗИЦІЇ ПСИХОЛОГІЇ В МІЖГАЛУЗЕВОМУ ЗНАННІ

Обґрунтовано введення поняття “рефлексивний інтенціонал дискурсу” в психологію на основі синтезу здобутків філософії, лінгвістики, семіотики, психології мислення і психології рефлексії. Дано його тлумачення як фундаментальної властивості дискурсу, що полягає в потенції створення різних смислів мовного елемента (знаку чи означення), похідних від різних суб’єктних світів, та їх здатності виступати один для одного метарівнями. Обстоюється думка про різні масштаби смислоутворення в дискурсивних практиках, можливість створення на основі процесуальності дискурсу спеціальних рефлексивних процедур, які розширювали б відображення події різними суб’єктами і сприяли наближенню використовуваних у взаємодії понять до наукового стандарту. Зроблено висновок про необхідність усвідомлення та утвердження лідерської позиції психології, здатної зробити вагомий внесок у міжгалузеві дослідження дискурсу.

Ключові слова: дискурс, інтенціонал, рефлексія, психологія мислення, поняття, метарівень, рефлексивна процедура.

Обосновано введение понятия “рефлексивный интенционал дискурса” в психологию на основе синтеза достижений философии, лингвистики, семиотики, психологии мышления и психологии рефлексии. Дано его толкование как фундаментального свойства дискурса, которое заключается в потенции создания разных смыслов речевого элемента (знака или означения), производных от разных субъектных миров, и их способности выступать друг для друга метаровнями. Отстаивается мнение о разных масштабах смыслообразования в дискурсивных практиках, возможности создания на основе процессуальности дискурса специальных рефлексивных процедур, которые расширяли бы отражение события разными субъектами, способствовали приближению используемых во взаимодействии понятий к научному стандарту. Сделан вывод о необходимости осознания и утверждения лидерской позиции психологии, способной сделать весомый вклад в межотраслевое исследование дискурса.

Ключевые слова: дискурс, інтенціонал, рефлексія, психологія мислення, поняття, метауровень, рефлексивна процедура.

Introduction of the concept of ‘reflective intentional of a discourse’ to psychology on the basis of synthesis of achievements in philosophy, linguistics, semiotics and experience of thinking psychology and reflection psychology is proved. Its interpretation as discourse fundamental property is given. It is treated as a potentiality to create different senses of speech element (a sign or marker), derived from the different subjective worlds and their ability to be for each other as meta-levels. The idea that different scales of sense-formation in discourse practice and possibility of creation on the basis of a discourse processing the special reflective procedures which may expand event reflection by different subjects and can draw nearer the concepts used in interaction to the scientific standards is proved. The conclusion about the necessity to realize and implement the leading role of psychology, the discipline which can make a considerable contribution to inter-discipline research of a discourse is made.

Key words: discourse, intentional, reflection, thinking psychology, concept, meta-level, reflective procedure.

Проблема. Поняття рефлексії в традиційному (широкому) значенні “відображення” співіснує з іншими, новітніми, значеннями, які утворюють широкий діапазон. Початком надбудови над відображенням у традиційному його значенні стало філософське тлумачення *рефлексії* як поширення відбивальної здатності і на саму себе (коли йдеться про самосвідомість). На протилежному полюсі діапазону бачимо рефлексію (з наголосом на передостанньому складі) у майже магічному значенні.

У попередніх роботах ми наголошували на тому, що до звичайного розуміння рефлексії додається особлива властивість, яка виокремлює і процес, і результат відображення. Так, наприклад, процесові притаманна одночасна підготовча процедура, яка його збагачує, концентрує тощо. Тобто ця особливість (процедура) наділяє відображення новими можливостями у спосіб задіяння векторів “зусилля” і “проникнення” та через зміни чутливості. Таке – збагачене – відображення не тільки містить нові якісні можливості, а й наділяє новими можливостями суб’єкта його здійснення. З появою психологічних досліджень, які розглядають рефлексію як свій предмет, співіснування різних термінологічних значень не тільки не привело до згортання широкого значення, а й надало йому додаткових обґрунтувань завдяки розвиткові знання про рефлексивний механізм [1].

Метою статті є введення в психологію поняття рефлексивного інтенціоналу дискурсу, що ґрунтується на аналізі міжгалузевого і психологічного контексту його розвитку.

Звернімося до одного з найяскравіших наукових епізодів у поточній історії психології, що пояснює необхідність уведення поняття рефлексивного інтенціоналу.

Досліджуючи рефлексивний механізм на модельному рівні (мислення як розв'язування задач), І. М. Семенов [там само] у самостійно проведених ним експериментах порівняв обсяг протоколів розв'язування творчих задач уголос з протоколами розв'язування тих же задач, які розглядалися свого часу К. Дункером, і дійшов висновку, що менший обсяг протоколів Дункера є наслідком зумовленого прагматичними міркуваннями виключення з них непотрібної з огляду на існуючу пояснювальну схему мовної продукції. Розгляд саме цих виключень завдяки методові змістово-сислового аналізу (ЗСА) дав змогу виявити смислове як частину рефлексивного механізму, в якому складовою “збагаченого” відображення є смисли різного рівня обробки. Тобто, з одного боку, відображення (у звичному розумінні) підпорядковується збагаченому, а з другого – межує із широким, загальнофілософським.

Визначаючи місце психології рефлексії, А. В. Карпов зауважує: “Пора чітко усвідомити, що рефлексія є такою синтетичною психічною реальністю, яка може виступати (і реально виступає) і як психічний процес, і як психічна властивість, і як психічний стан одночасно, але не зводиться ні до одного з них” [2]. Л. А. Найдьонова такий – розмитий – стан поняття не пов'язує саме з його розвитком, навпаки, наголошує на необхідності орієнтування в мінливому характері багатьох наукових понять як ознаці часу [3].

Отже, широке розуміння рефлексії як стихійного, незбагаченого відображення приречене співіснувати з новітнім, специфічним. Залучені до обсягу відображення феномени власної свідомості, власні переживання і самоопанування виявилися не похибкою у визначенні змінних, а частиною механізму перетворення предмета, особливою властивістю якого є одночасна обробка свідомістю широкої палітри реальності, у тому числі і внутрішньої. Ще однією складовою цього “додатку” до відображення є ресурсна (або міжсуб'єктна) складова, яка становить третю (крім змістової і смислової) частину рефлексивного механізму [4].

Належність рефлексивності і до станів, і до процесів, і до свідомості, і до самосвідомості є, на нашу думку, не характеристикою розвитку, а частиною зрізу цілісного явища. Координатами зрізу мають виступати координати події [там само], яка виокремлює суб'єкта з перебігу буденності. За наявності “додатку” відображення – пам'яті про перехід від дефіциту “бачення” та про історію зусиль із творення нового бачення (через власні самозаглиблювання або самозрікання, кооперацію чи конкуренцію аж до відчуття самооновлення) – можна з'ясувати, як саме відбувався синтез через когнітивну, емоційну сферу тощо. Отже,

наявність саме наміру, очікування, зусилля (тобто орієнтація та реалізація) по розширенню відображення та саме здійснення розширення стають ознакою для розрізнення розуміння рефлексії як стихійного і спеціалізованого явища. Тоді, аналогічно, за наявності “додатку” відображення буде дійсним “паралельним спостереженням”, “свідченням”. Тобто факт розширеного відображення має бути зафіксованим “зараз і тепер” або в пам’яті (згадуванні) завдяки самоспостереженню, або іншим свідком завдяки паралельному спостереженню. Відповідно рефлексивний механізм (тобто механізм відображення) має нормативно ймовірні стадії (етапи) перетворення уявлень різного рівня співвіднесеності, розподілені між явними чи віртуальними партнерами.

У такому механізмі, якщо спиратися на традиційні підходи, спрямованість свідомості досягнути не так-то і просто. Довести, що не йдеться про “замкнену самообізнану субстанцію” [5], можна, якщо розглянути властивості інтенціональності рефлексії на ґрунті емпірії, яка пояснює власне сутність механізму. Сама ж емпірія (дискурс) нас цікавить і як “тіло” рефлексії, і як джерело рефлексії.

Інтенціональність як один з найважливіших атрибутів відображення, котрий завжди має початкову віднесеність до предметності у феноменалізмі, має численні продовження в психології рефлексії [6]. Внесок попередників у розроблення поняття інтенціональності асимільовано та розвинуто психологією рефлексії в різних напрямках, зокрема, в понятті стереотипу, що співвідноситься з інтенціональністю як “властивістю мови і свідомості розуміти предмети згідно з власною природою” [там само], у понятті реконструкції основ (контексту для розкриття мовчазних “форм” причетності актора” [7]), у рефлексивній функції “феноменологізації” (описи психічних переживань, які є фундаментальною властивістю феноменологічної свідомості), у спеціалізованій функції змістового компоненту мислення – “інтенції”, яка несе в собі характеристики інсайту і позитивний ефект якої полягає в усвідомленні напрямків перетворення умов і даних задачі [4, с. 63].

Міжгалузевий аспект розгляду інтенціональності в його історичному розрізі об’єднує напрацювання в галузі логіки, філософії феноменологізму, семіотики, літературознавства. Екскурс у ці науки дасть змогу виділити суто психологічні складові інтенціональності, які недостатньо охоплюються концептуальними апаратами інших наук.

Інтенціональність (від лат. *intentio* – намір, прагнення) – одне з основоположних понять філософії феноменологізму, започаткованої Е. Гуссерлем, – позначає властивість свідомості і мови, яка ґрунтується на тому, що свідомість є завжди усвідомленням чогось; вона спрямована на предмети, що перебувають поза свідомістю, але розуміє їх згідно з власною природою і притаманними їй правилами функціонування [6].

Інтенціонал (від лат. *intentio* – інтенсивність, напруга, зусилля) – поняття логіки, що активно використовувалось у середньовічних трактатах для позначення смислової спрямованості духовного пізнання. Гуссерль, запозичивши поняття інтенціональності у Ф. Brentano (який використовував його для опису психічних переживань), оголосив це поняття фундаментальною властивістю феноменологічної свідомості [там само].

Традиційно поняття “інтенціонал” позначало зміст слова-поняття через сукупність мислимих ознак відповідного йому предмета. Як поняття сучасної семіотики, воно спирається на праці німецького математика і логіка другої половини XIX ст. Готтліба Фреге та його учня – австрійського логіка і філософа Рудольфа Карнапа. Вивчаючи структуру знаку, Фреге зобразив її у вигляді семіотичного трикутника, вершинами якого є денотат (предмет, визначена річ), значення (ім’я) і смисл. Значення – це певний референт предмета чи класу предметів у мовній формі, позначення певного обсягу предметів чи ознак (екстенціонал). Екстенціональність – об’ємність, зведення змісту поняття, твердження до їх логічного об’єму. Смисл, за Фреге, – це когнітивна значущість знаку. Смисл не є екстенціональним, він по суті є інтенціоналом. Розводити ці два аспекти (смисл і значення) Г. Фреге пропонує за принципом взаємозамінності, який чітко визначає критерій: якщо при заміні двох виразів з одними і тими ж екстенціоналами (обсягами понять) речення залишається істиною, то, значить, маємо справу з екстенціональним контекстом; якщо в результаті такої заміни речення стає помилковим, значить контекст не екстенціональний. Інтенціонал – це функція, яка визначає специфіку форми застосування певного поняття в різних ситуаціях; показує, як окреме слово (знак) захоплює власного референта [8]. Інтенціонал зумовлює, визначає наперед сферу того, що може бути назване цим ім’ям (означене певним знаком). Фреге з’ясував, що в будь-якого поняття є смисл, який передбачає певного референта і залежить при цьому від стану світу. Інтенціонал не є функцією від “об’єктивних” (тобто одних і тих самих) світів до їх екстенціоналів. Скоріше, інтенціонали розглядаються як функції від “центрованих” світів (англ. *centered world*) – помічених “центром”, який складається з індивідуума і часу, представлених у цьому світі [9]. Об’єктивний опис світу не є епістеміологічно повним, і щоб зробити його таким, опис потребує *локальної інформації* типу маркера.

Наголосимо на моментах, важливих з погляду психології: припущення про існування різних світів і зворотний напрям встановлення смислу – не від об’єктивно існуючого предмета, а від суб’єктивного (центрованого суб’єктом) світу, який задає можливість надання смислу певному знаку мови. При цьому ми пам’ятаємо, що не йдеться про “за-

мкнуту самообізнану субстанцію” [5], а осмисленості об’єктивно існуючий предмет набуває саме у взаємодії суб’єктів.

Д. Чалмерс розглядав значення мовного виразу як функцію від можливостей до екстенціоналів, причому ця функція здійснює зв’язок епістемічної можливості з екстенціоналом як “сценарій про можливі світи” [8]. Розділяючи інтенціонал на первинний (який природно складається в мові) та вторинний (побудова поняття вченими), Чалмерс закладає основу розуміння самих понять як начал, єдиних і для наукового дискурсу, і для самозароджуваного в людській взаємодії смислу певного мовного знаку. Наголосимо на цій думці, важливій з погляду психології формування понять, про що йтиметься нижче.

Виразними апологетами поняття інтенціональності стали М. Гайдеггер, Ж.-П. Сартр, М. Мерло-Понті. Останній розширює гуссерлівське поняття інтенціональності, розглядаючи її не тільки як властивість актів свідомості, а і як фундаментальне ставлення людини до світу [6]. Важливість цієї тези засвідчує сама належність вищеназваних авторів до різних галузей знання – літератури, філософії, гештальтпсихології.

У теорію літератури категорію інтенціональності увів Р. Ингарден, який трактував літературний твір як інтенціональний предмет. Інтенціональність літератури є основою дослідження створеного письменником світу як самостійного і своєрідного утворення, якому притаманні ознаки літературної фікції і який своєю будовою і прикметами відрізняється від реального світу [10].

М. М. Бахтін надавав поняттю інтенціональності дещо вужчого значення, окреслюючи орієнтацію слова на позамовні предмети або на інше слово, що сприймається як об’єкт [там само]. Такий підхід можна кваліфікувати як передумову виділення в майбутньому метарівнів.

Російські семіотики І. Г. Анищенко, В. Н. Вагін вводять до семантичної логіки метарівень, який дає змогу не лише реалізувати активність відповідних мовних процедур, а й забезпечити міркування про знаки, з’ясувати, як влаштована знакова система. Метарівень забезпечує реалізацію рефлексії, чи здатності до самоспостереження і самоаналізу. “Можливість рефлексивних міркувань суттєво наближає знакові системи до тих, котрими користується у своїй повсякденній практиці людина” [11]. Як бачимо, у межах семіотики сформувався уявлення про метарівень, пов’язаний із рефлексивними діями зі смислами в мовній комунікації (хоч поняття рефлексивного інтенціоналу як таке ці автори ще не вводять).

В аналітичній філософії поняття інтенціональності набуло поширення завдяки працям американського філософа Д. Сьорля, який прагне об’єднати лінгвістичне поняття інтенціоналу з феноменологічним.

Сьорль через поняття “непрямого мовного акту” показав, що значення не може бути зведене лише до лінгвістичних складових, а є результатом взаємодії мови та інтенціональних ментальних актів [5].

Психологи через поняття інтенціональності намагаються розрізнити особливості внутрішніх психічних або когнітивних станів, за яких вони або зосереджені на зовнішніх об’єктах, подіях і станах справ у реальному світі, або характеризуються недиференційованими чи ненаправленими афектами (депресія чи тривога) [12].

Загалом інтенціональність розглядають як підсистему, структуру, в якій ми осмислюємо свій минулий досвід і відповідно уявляємо собі майбутнє. Поза цією структурою неможливий ані сам вибір, ані його подальша реалізація. Учинок передбачає інтенціональність, так само як і інтенціональність передбачає вчинок.

Підсумовуючи міжгалузеві здобутки розвитку поняття інтенціональності, бачимо, з одного боку, виразну тенденцію предметної спрямованості відображення з набуттям останньою статусу фундаментальної властивості. З другого боку, це не тільки предметна спрямованість, а й “читання” наявних у предметі центрованих світів, які інформують про можливості. При цьому такі центровані світи можуть один для одного виступати метарівнями. На жаль, згадані вище асиміляції психологією поняття інтенціональності у своїй реалізації явно залишають поза вжитком цю палітру міжгалузевих здобутків.

Так, структурний підхід передбачає, що структура є об’єктивно існуючим утворенням, представленим елементами та їх взаємозв’язками один з одним і з цілим. Описати процес відображення складних явищ, таким чином, навряд чи вдасться. Попри те, що семіотика є комплексною метанаукою, яка розглядає інформаційні і соціальні процеси, комунікацію (у тому числі мовну), функціонування та розвиток культури, її здобутки в психології не представлено належним чином не через відмінність їх наукових предметів.

Проблемою, на наш погляд, є традиція розуміння процесів мислення, смислоутворення на рівні висловлювань (суджень, синтагм), яка має своє продовження до сьогодні і в міжгалузевому просторі, і в самій психології. Цій традиції протистоїть інша – пошуку одиниці мислення, або смислу в більш дрібному масштабі (слово, поняття та його мікρο-структура). Внесок Л. С. Виготського у психологію мислення пов’язаний саме з обґрунтуванням поняття як одиниці мислення. Психологія рефлексії пропонує ще більш дрібну одиницю дискурсивного мислення – “функцію”. Ґрунтуючись саме на положеннях психології рефлексії, ми вибудовуємо перспективу введення поняття рефлексивного інтенціоналу.

Для своїх розвідок психологія рефлексії обрала особливу емпірію – висловлену і не висловлену в проблемній ситуації думку. Методи ЗСА і КФПЗСА (контекстуального функціонально-параметричного змістово-смыслового аналізу) [4, с. 118, 121] здатні обробляти і експліковане (висловлене однозначно в мові), і неекспліковане (те, що тільки на думці), тому що складовою частиною методів є алгоритми реконструкції думки, відновлення її основ.

Уведений нами принцип відновлених основ реконструкції [там само] дає змогу розглядати перебіг реалізацій слово-думки в проблемній ситуації як новий рівень предметності, де ментальні акти її учасників у взаємодії зі словом можна розглядати і як предмет (у тому числі й новітній), і як зону особистої або групової саморегуляції, що відбувається, здійснюючись “тут і зараз”.

Побудувавши модель спільних репрезентацій [там само] індивідуального і групового суб'єктів, ми створили передумови для введення поняття рефлексивного інтенціоналу як функції визначення і співвіднесення центрованих світів суб'єктів. Рефлексивний інтенціонал дискурсу – це потенційна можливість поєднати центровані світи в інтерсуб'єктивному просторі, це смисл іншого суб'єкта (індивідуального чи групового), який припускається (включається) в семіотичній системі певного знаку. У моделі спільних репрезентацій передбачено не лише локалізацію інформації певними маркерами-концентраторами, а й побудову векторів співвіднесення (другий рівень) та просторів-підмножин (третій рівень) спільної репрезентації.

Поняття інтенціональності відіграє суттєву роль у такому виявленому нами феномені складнокоординованості, як різнопредметність [там само]. Різнопредметність зумовлена саме наявністю різних світів суб'єктів; це стан, коли інтенціонали певних знаків не суміщаються в здійснюваному цими суб'єктами дискурсі. Тобто різнопредметність не тільки є похідною диференціації знання, не тільки становить аспект випередження одними прошарками (лідери, які творять нові акценти смислів, але ще не достатньо впроваджують їх за власні межі) інших, а і є результатом “закривання свідомості” одних прошарків іншими. Навіть у разі використання одних і тих самих знаків з певними обсягами значення смисли залишаються неспіввіднесеними. Предметна неспіввіднесеність, незбіг захоплюваних знаками референтів визначає різнопредметність як складність координації. (Існують також ціннісні, статусно-рольові, владно-підвладні неспіввіднесеності, які визначають інші феномени складнокоординованості).

Рефлексивні структури дискурсу дають змогу операціоналізувати мовні форми здійснення рефлексивних процесів (про це йтиметься нижче). Використовуючи функціональний підхід, можна за певними вислов-

люваннями реконструювати функцію, яку вони виконують у цілісному процесі взаємодії дискурсів під час розв'язування учасниками певного спільного завдання.

Описане вище мішане співіснування різних предметів (тобто різнопредметність) відображення схиляє до думки, що мовлення як поняття має вузькі місця для пояснення різнопредметності. Попри викладення поняття різнопредметності в жанрі знятої проблеми, коли завдяки методові висловлені різними учасниками різні предмети можуть бути кваліфіковані як такі (різні), різнопредметність є однією з причин, чому психологія рефлексії за об'єкт моделювання рефлексивного процесу обрала не “думання” вголос, а дискурсивне мислення.

При цьому традиційне розуміння дискурсивного мислення (від лат. *discursus* – міркування) як логічного мислення в поняттях, що відбувається послідовно, крок за кроком (на відміну від інтуїтивного пізнання, безпосереднього схоплення), для психології рефлексії є завузьким. У ній дискурсивне мислення охоплює і “алогічні” [4, с. 120], інтуїтивні складові через знаходження для непоняттєвих проявів концептуального місця в механізмі переосмислення. Отож розгляньмо докладніше переваги поняття дискурсу.

Відмінність дискурсивного мислення від мовленнєвого осмислювалася як у межах самої психології, так і в міждисциплінарному просторі. У межах психології найбільш вагомий внесок у розвиток поняття дискурсу належить Л. В. Виготському [13] попри імпліцитність його використання вченим. Започаткувавши обґрунтування генетичної відмінності мислення і мовлення, він, з одного боку, пояснює природу понять та розкриває значення соціального чинника, яким просякнуте мовлення в їх (понять) розвитку, з другого – одним з перших обстоює відносну автономність в інтелектуальності інших психічних процесів, що пізніше вдалося довести В. В. Давидову [14]. Потужне проникнення психології в мовлення відбувається і через розгляд генетичного аспекту, і через диференціацію граматики (виділення психологічних іменників, присудків).

Попри наявність у психології теоретичних підходів, які могли б задовольнити і саму психологію, й інші дисципліни у їх запиті на врахування означеного психологізму мови, у жодному з них не тільки не здолано міждисциплінарного бар'єру, а й не визначено інтеграційної тенденції. Тому запит лінгвістики щодо психологізму мови для розвитку свого поняттєвого апарату досі перебував поза лідерством психології.

У лінгвістиці перехід від поняття мови до поняття дискурсу як надбудови із вмістом психології та соціології збігається в часі з новаціями, які позначили пом'якшення суперечності в розумінні мови і мовлення.

Перехід від поняття мови до поняття дискурсу пов'язаний із спробою ввести в класичне зіставлення мови і мовлення, що належить Ф. де Соссюру, деякий третій складник – щось парадоксальним чином і “більш мовленнєве” [15].

Сьогодні досить прийнятним видається таке визначення: “Дискурс (фр. discours або англ. discourse) – соціально обумовлена організація системи мовлення, а також певні визначені принципи, відповідно до яких реальність класифікується і репрезентується (представляється) в ті або інші періоди часу” [16].

Розвиваючись, розуміння дискурсу рухається від більш однозначного – дискурс “як зв'язана та злагоджена послідовність речень або мовних актів” до його розуміння як складного комунікативного явища, що охоплює, окрім тексту, ще і позалінгвістичні чинники (знання про світ, думки, настановлення, цілі адресата), необхідні для розуміння тексту.

Тобто в готовому дискурсивному продукті тенденції локалізації смислу, який первинно своїм “осередком” мав речення, судження, тенденують до змін, причому в різних напрямках: в одному випадку – до цілісного тексту, у другому – до завершеності. З позицій актуального породження дискурс отожднюється з мовленнєвою діяльністю осіб та груп, зануреною в соціально-культурний контекст.

Так, Г. А. Орлов розглядає дискурс як категорію природного мовлення, що матеріалізується у вигляді завершеного в смисловому і структурному відношенні усного або письмового мовного твору, обсяг якого є потенційно варіативним: від синтагматичого ланцюжка поверх окремого вислову (речення) до цілісного у змістовому відношенні твору (розповіді, бесіди, опису, інструкції, лекції тощо) [17]. Дискурс характеризується завершеністю, цілісністю, зв'язністю (тобто має всі властивості тексту). Поняттям “дискурс” одночасно позначається і процес (дії соціокультурних, позалінгвістичних і комунікативно-ситуативних чинників), і результат (фіксований текст).

Такі характеристики дискурсу, як природність, завершеність, процесуальність, є важливими для спрямування психологічних досліджень на розкриття психологічних механізмів. Але не можна не помітити, що перераховані характеристики в лінгвістиці і психології відрізняються за рівнем спонтанності, варіативності. Суттєвим є те, що психологія мусить розрізняти текст як матеріалізацію думки, почуття, похідну від первинного задуму – “написати”, і текст як відбиток усної мови, перенесеної потім на папір, файл, через відмінності в мотивації усного та письмового мовлення [13], наслідком якої є і відмінності когнітивних процесів.

За Т. А. ван Дейком, істотними когнітивними чинниками є складові соціокультурної взаємодії – інтереси, цілі, стилі [18].

Потреба присутності в мовленні спонтанності автора, позанормативної значимості соціуму за відсутності лідерського впливу психології визначили досить широкий, навіть безмежний обсяг поняття “дискурс”. Вплив цього третього складника без достатньої взаємодії із психологією і породив різноманітність розуміння дискурсу. Як варіант узагальнення було запропоновано три макропоняття (класи) дискурсу [15].

До першого класу відносять ті розуміння, де мовлення вбудоване в комунікативну ситуацію з явним соціальним змістом порівняно з мовною діяльністю індивіда; за афористичним висловом Н. Д. Арутюнової, дискурс – це мова, занурена в життя.

Другий клас – стиль (у тому найбільш широкому значенні, яке мають на увазі, коли кажуть: “стиль – це людина”) та індивідуальної мови (що позначається висловами “стиль Достоєвського”, “мова Пушкіна”). При цьому важливим є описування способу мовлення та утримання належності цього способу (який або чий дискурс), на чому, зокрема, наголошує і Т. А. ван Дейк [18].

З позицій третього підходу до розуміння поняття “дискурс” його можна назвати “дискурсом раціональності”, саме ж слово “дискурс” тут явно посиляє до основоположного тексту наукового раціоналізму – міркування про метод Р. Декарта (дискурс-метод) [15].

Поширюючи розуміння обсягу дискурсу від речення до цілісного тексту, лінгвістика [19] торує шлях до поняття ментальної одиниці інформації, тобто одиниці, потенційно меншої, ніж слово, застосовуючи психологічний погляд (але без заглиблення в саму психологію) на мову і мовлення. Але потенція реалізується непослідовно. Уводячи проміжний елемент “оперативних програм”, які обмежують можливості реалізації потенцій слова, автори не виходять за рамки пошуків психомеханізмів переходу від слова до дискурсу на декларативному рівні. При цьому визначення предметом мовлення виразу – тобто обдуманого, а предметом мови – уявлення, тобто мислимого (і процесуального, і результативного), є важливим для міждисциплінарного синтезу.

Серед *позитивних* підсумків прориву “дискурсу” в міждисциплінарний простір зауважимо, безперечно, подолання проблеми безсуб’єктності мови, вивчення природних чинників мовлення, з’ясування зв’язку між психофізичними чинниками і завершеністю тексту [17], розвідки взаємодії як аспекту нетотожності знаку і життя. Серед *негативних* – втрачання цієї ж суб’єктності через засилля дискурсивних практик, які є відносно автономними від дискурсивних теорій. Тому зупинімося ще раз на питанні: чому здобутки “Мислення і мовлення” [13] не стали основою лідерства психології в міждисциплінарній галузі.

Розглядаючи мовлення як генетичний та онтогенетичний опосередковувач мислення, Л. С. Виготський розрізняє якісно відмінні понят-

тя-купи, поняття-комплекси і наукові поняття [там само]. Важливий аспект психологізму мовлення дитини проявляється в неоднорідності функціонування понять і може сигналізувати про необхідність усвідомлення тренду “мова, занурена в життя”.

Вихід за межі розгляду проблеми розвитку і численні соціально-психологічні дослідження поняттєвої структури громадської думки показують, що різні типи понять існують і далі як в окремого дорослого, так і в інформаційному просторі. Навіть носії найбільш рафінованого поняттєвого мислення лише частково відтворюють процес мислення суто в наукових поняттях і лише у вузьких професійних завданнях. Попри це В. В. Давидов зазначає, що наявність середовища, яке нормує мислення в наукових поняттях, становить передумову ймовірного розвитку теоретичного мислення [14]. Виготський також наголошував на соціальному чиннику опановування підлітком наукових понять, але ніщо не вказує на такі вимоги стосовно персон і груп, які унеможлилювали б існування інших типів понять для дорослих. Отже, готовність підлітка мислити науковими поняттями не перетворює сама себе в мислення науковими поняттями, тому що важливе завдання кожного носія теоретичного мислення – історичне співвіднесення понять у межах певних традицій і напрямів як вершини користування науковими поняттями – може здійснювати тільки суб'єкт, який поділяє цю місію.

Існує чимало причин, які послаблюють в окремих представників роду характеристику людини мислити науковими поняттями. Головна ж причина – значення вислову містить у собі сценарій про можливі світи [8]. Цей самозароджуваний аспект інтенціоналу дискурсу було відтворено в експерименті із застосуванням методики подвійної стимуляції, причому відбулося це значно раніше, ніж було запропоновано поняття дискурсу, і саме тому, що було обґрунтовано: відкриття значення відбувається не на рівні суджень, а на рівні понять. Друга причина – широкий загал не має нагальної потреби мислити науковими поняттями, оскільки існує спеціальна інституція – наука, яка саме на цьому й спеціалізується, будучи спрямованою в невідоме, на відкриття об'єктивного характеру. Суб'єктивні причини лежать у витратності цього процесу, який потребує постійного свідомого забезпечення співвіднесеності понять. Тому і представники наукового мислення в побутовому, у міждисциплінарному середовищі не завжди проявляють себе як носії теоретичного мислення. Перехрещення страт, дисциплін суттєво утруднює для носія одного з наукових підходів завдання історичного співвіднесення понять у межах певних традицій, напрямів як вершини користування науковими поняттями в певному науковому стандарті. Тим більше все це відбувається в умовах інформаційної надлишковості, яка тисне на суб'єкта у виборі між користуванням компілятивним поняттям і науковим. Тому мішане існування в комунікативному просторі різних типів по-

нять сприяє збільшенню суб'єктивно нових відкриттів персонами та групами. Розвиваючись у певних наукових традиціях і підходах, такі суб'єктивні перевідкриття позначають тенденцію відносної неоднорідності та автономності знання, особливо гуманітарного.

Уведення в груп-рефлексивному підході принципу ампліфікації [4, с. 121] привело до подальшого подрібнення одиниць смислоутворення, які виникають не тільки на рівні висловлювань чи понять (об'єктивних уявлень), а й на рівні таких окремих функцій, як “настановлення” чи “феноменологізації” тощо, які можуть співіснувати в одному висловлюванні.

Наведемо як приклад висловлювання (№ 40) одного з випробуваних (3.). Це висловлювання вилучено з реального протоколу (K88S1) розв'язання малої творчої задачі “Час” [20] (табл. 1). В одному висловлюванні представлено всі сфери (змістову, смислову і ресурсну (міжсуб'єкту), а також усі рівні цілісності (крім нульового) й обидві тенденції (актуалізації і реалізації думки).

Наведений приклад демонструє, що перебіг думки у зрізі одного висловлювання в проблемній ситуації може здійснюватися: у різних напрямках (компоненти), на різних рівнях проникнення в проблемну ситуацію (відображувальному-вичленовувальному, відображувальному-усвідомлюючому (розуміючому) та відображувальному-перетворювальному) – при цьому в одних напрямках як її (думки) актуалізація, в інших – як її реалізація.

Таблиця 1

Висловлювання № 40 випробуваного 3
(із протоколу K88S1)

Функція	Рівень цілісності	Компонент	Сфера	План активності	Висловлювання (рос. мовою)
настановлення	2	і	смислова	І	ну, то есть
засіб	4	з	змістова	І	інтервал
оцінка	3	і	смислова	І	вроде<получается>
модель	4	з	змістова	І	<інтервал вроде> меньше, чем секунда, получается,
перепитування	2	Вз	ресурсна	Г	да?

Звичайно, емпірія, яка розглядалася семіотикою, не містила таких одиниць аналізу, які були б доступними для психології рефлексії, і пропозиції останньої щодо рефлексивного механізму тільки тому і стали можливі, що реальність взаємодії фактичних або уявних суб'єктів перейшла з рівня теоретичної абстракції на рівень фактажу. І саме цей фактаж може показати, як, незважаючи на те, що висловлювання партнерів переплітаються, є незавершеними, багатозначними, утворений смисл може стати надбанням, досягненням принаймні одного партнера. У випадках, коли висловлювання різних учасників співіснують в одному просторі і часі, як побічний продукт починають виступати не тільки ідеї (засоби, уявлення, схеми), а й смислові чи ресурсні регулятиви (табл. 2).

Таблиця 2

Висловлювання № 204-206 (із протоколу K88S1)

Функція	Рівень цілісності	Компонент	План активності	№ висловлювання	Випробуваний	Висловлювання (рос. мовою)
фіксація	2	і	Г	204	К.	Так.
настановлення	2	і	І			Вот, вот, вот
пред'явлення	3	Вр	І			и потому я говорю тебе
оцінка	3	і	І			не хватает
уявлення	2	з	І			одного удара.
пред'явлення	3	Вр	І			Здесь
оцінка	3	і	І			ответ может быть
уявлення	2	з	Г			< ответ > один такой..
настановлення	2	і	Г	205	3.	О .
оцінка	3	і	І			не <удара не хватает.>
уявлення	2	з	І			< не > удара, а какой-то паузы
оцінка	2	І	І			не хватает.
(відповідь партнера)	І		Г	206	К.	(Ну да, ну да, или как раз той паузы, на которую нужно... А как ты ее считаешь?)

У цьому прикладі ми, по-перше, спостерігаємо наслідування оцінної функції як такого елементу спільності, який несе додатковий смисл у сприйнятті уявлень, якими обмінюються партнери. По-друге – подача партнером К. думки, зануреної в контекст міжперсональності, дає можливість партнерові З., не загубивши думки, приєднавшись у ній до оцінного “не вистачає”, висловити, по суті, альтернативу, а партнерові К. – приєднатися до альтернативи як до продовження.

Наведені приклади ілюструють реальність “мікроструктури смислу” з локалізацією, що не є тотожною поняттю, судженню, тексту. Цей смисл ґрунтується на взаємному оперті учасників на реальні продукти спільної дії, які, проте, часто не є предметом розгляду не тільки самих учасників, а й дослідників. Зазначимо, що реконструкція думки на основі особливого тексту – протоколу продуктів (мови, міміки тощо) – завдяки методові КФПЗСА уможливорює доступ до цієї “мікроструктури смислу” не тільки дослідникові, а й самим продуцентам. Сьогодні ми можемо контролювано зафіксувати цей доступ, скориставшись процедурами рефлексивного тренінг-практикуму.

Тому суб’єктивно нові відкриття ґрунтуються на спорідненості проблемних ситуацій, які потребують розв’язання. Тобто на їх інтенціональності та на інтенціональності дискурсу. Дискурс, будучи продуктом співіснування понять різного роду (“поняття-купи”, “поняття-комплекси”, наукові поняття) і позапоняттєвих утворень, містить підказки для одного з його учасників (творців) для *суб’єктивного відкриття значення слова як поняття*, при цьому самовідкриття не потребує співвіднесеності, тому що воно самодостатнє і самоочевидне для одного чи кількох учасників.

Розглядаючи мовлення як генетичний та онтогенетичний опосередковувач мислення, Л. С. Виготський підкреслював різновекторну спрямованість цих процесів, важливою складовою яких є перетворення уявлень в об’єктивізовані уявлення – поняття [13]. Різні типи понять мають різну міру об’єктивізації, тому джерелом нових понять є як попередні поняття, так і їх дефіцит, який змушує мислителя проявити (синтезувати) в словах сполучення властивостей. І джерелом властивостей, які обробляються, виступає не тільки ресурс мовлення, а й ресурс оточення: хто, для чого, коли, що висловлює – усе це несе орієнтири як для персональних, соціальних, так і для предметних розвідок.

Отже, з одного боку, дискурс – це мислення у своєму розгорнутому стані (у словах, позах, смайлах тощо), де умовою здійснення є комунікативна ситуація, з другого – це відбиток (іноді процесуальний відбиток), придатний для відродження і наступного акту мислення, комунікації. При цьому питання “Чиє мислення? Мислення в якій проблемній ситуації – такій, що потребує від усіх учасників тільки репродуктивної реалізації чи тільки продуктивної?”, породжує широке поле можливостей для проникнення в психологію його носія – суб’єкта.

Утім для одного чи кількох учасників самодостатність і самоочевидність понять “їхнього середовища”, крім функції економії мислення (у значенні співвіднесеності), містить у собі і загрози, пов’язані з їх (учасників) відкритістю до зовнішніх впливів. Зокрема, цим можна пояснити успіхи комерційної і політичної реклами та поширеність деструктивних культів.

У зв’язку із цим слід наголосити на двох важливих аспектах такого мислення (ми свідомо розширюємо когнітивну складову дискурсу). *Перший* з них – універсальність у сенсі придатність як для кооперації, так і для конкуренції. У разі порушення балансу між ними відбувається диференціація мови, аж до розрізнення мовою свій-чужий [21]. *Другий* аспект – “м’якість” інстанції авторства, яка проявляється дуже часто не за один акт як усенсі утвердження, так і в сенсі самозародження. Тому смисл іноді виявляється цілою історією практики [22].

Утворюючи низку проблематизацій, Дж. Поттер і М. Уезерел спрямовують соціальну психологію за межі традиційних тем настановлень і поведінки [там само]. Кваліфікація сталості інстанції “Я” як допущення теорій особистості допомагає звернути увагу на практику породження смислу як реальність протягну, а процеси ідентифікації розглядати як відтворювані з різними належностями.

Акцентування уваги на статусі допущення про “Я” як центру досвіду особистості підсилює значення узгоджувальних процесів, які відповідно послаблюють конструкти властивостей особистості, натомість виводять на передній край конструкти “тип суспільства”, “соціальна історія”, визначення дискурсом ступеня “дозволеної свободи” та підкорення.

У цілому, утримуючи ідею, позицію “конструювання”, Поттер та Уезерел наголошують, що певні практики конструювання суб’єкта живуть тому, що виконують важливі соціальні функції або сприяють відтворенню певного типу суспільства.

Отже, у фокусі нашої уваги були аспекти мислення, менші за масштабом, ніж поняття (функція), та більші, ніж текст (практика). За умови утримання логіки розмежування між “мисленням-суджень” і “мисленням- поняття” [13] до дискурсивного мислення включаються “алогічні” [4, с. 120] складові, що повністю відповідає обсягові функціонування поняття в соціально-психологічному розрізі. Розгляд “збагаченого” відображення (рефлексивного процесу) як закономірності відхилення міркування в проблемній ситуації від предметного рівня в напрямі смислового та ресурсного (міжсуб’єктному) і повернення до нього після знаходження у відхиленні пошукуваного, або розвантаження чуттєвої тканини” [там само], або саморегуляції (у тому числі і групової), або необхідної координації, вказують на значення “алогічного” в міркуванні. Таке ж місце “алогічного” ми знаходимо і в практиці.

Важливо наголосити на близькості підходів до походження і відтворення понять в аспекті їх функціональності у Л. С. Виготського і в психології рефлексії, що зумовлено тим, що і там, і там експерименти ґрунтуються на традиції розв'язування задач. Наявність у методиці подвійної стимуляції вбудованої (неявної) задачі, з одного боку, забезпечує прорив психологічної науки в дослідженні походження понять, з другого – вимагає локалізувати висновки в межах моделі “мислення як рішення”. Психологія рефлексії в межах моделі “рішення” висуває положення про важливість непоняттєвих складових мислення, а напрям груп-рефлексії – про співіснування у дорослих різних типів понять.

Співіснування різних типів понять в одному дискурсивному середовищі не тільки зберігає потенцію стихійного переростання суб'єктивно нових відкриттів в об'єктивно нові, а й становить якісну передумову для рефлексивного управління.

Рефлексивні процедури, відтворюючи рефлексивний процес у контрольованих умовах, містять різні прийоми. Ці прийоми компресують час у проблемній ситуації для створення умов суб'єктивного перевідкриття понять, необхідних для розв'язання проблемної ситуації, сприяють співвіднесенню їх обсягу. Тому рефлексивні процедури конструюють новий стиль дискурсу – процедурний. Його авторами виступають лідери їх започаткування – замовники (як носії задуму опанування нового знання, нового досвіду через отримання допомоги), виконавці (як носії компетенції забезпечення процедур) та учасники подій (як носії вхідних знань, їх дефіциту, бажання подолати предметні обмеження та психологічний дискомфорт). Призначення процедурного стилю дискурсу – забезпечити як управління спільним рефлексивним процесом, так і причетність учасників до творіння способу та споживання плодів. Отже, процедурний дискурс виступає і компенсацією відсутнього витратного наукового дискурсу, і схилює до нього.

Рефлексивні процедури як знаряддя рефлексивного управління завдяки своїй “збагачувальній” функції в практичній площині компенсують слабкість середовища і носіїв теоретичного мислення, у теоретичній – просувають дослідження з моделюючого рівня “задач” до моделюючого рівня “впровадження-дослідження” [4], тобто в проблемній ситуації життєвого рівня.

Завдяки рефлексивним процедурам науковий стандарт понять може бути відтворений для розв'язання проблем у середовищі, яке не несе витрат на обслуговування цього стандарту.

Самі ж рефлексивні процедури як узовні розгорнуті елементи структури рефлексування, застосовані і для допомоги, і як контур дослідження-впровадження, виступають наочним прикладом залежності

обсягу відображення від занурення групи в різноманітну діяльність, яку ці процедури розпочинають та спрямовують [там само].

Тому і на прикладі рефлексивного процесу модельного рівня (розв'язування задач), і на прикладі процедур у рефлексивному тренінг-практикумі ми бачимо, що рефлексія у вузькому, спеціалізованому значенні є діяльністю у взаємодії, де баланс між сукупною кількістю дій і відбиттів зміщено в бік рефлексії, яка досягає і внутрішньоособистісний простір, і міжперсональні інтеракції, і предметні просування, і надбудовування різних предметів однієї події, які щойно перебували в суб'єктивному просторі.

Ідея Я. О. Пономарьова про побічний продукт, операціоналізована у функціях і параметрах дискурсу – структурних і концептуальних утвореннях, менших за масштабом, ніж поняття, надає нового звучання іншій ідеї – “рефлексивної петлі”. Відхилення рефлексивного процесу від предмета з подальшим концентруванням на інтелектуальних, особистісних смислах чи міжперсональній орієнтації, подальшій координації та повернення до предмета є способом розширення відображення. В одних випадках (як було показано вище на прикладі наслідування оцінки) траєкторія відхилення і повернення (петля) стає в нагоді кільком учасникам, в інших – становить перешкоду, а значить стає додатковим джерелом проблемної ситуації.

Рефлексивний інтенціонал дискурсу – поняття, яке ставить під контроль зворотні суб'єктивні впливи на предмет актуального характеру. Воно покликане розрізняти суб'єктивні світи і їх центри навіть тоді, коли ці центри перебувають у нестабільному стані, і навіть в умовах відносної нестабільності суб'єкта, який розвивається. Образно кажучи: рефлексивний інтенціонал дискурсу утримує предметну спрямованість відображення за наявності “рефлексивних петель” продуктів взаємодії.

Повертаючись до предмета, відображення потребує оформлення нових проявлених властивостей на поняттєвому рівні. У випадку, коли практична розвідка підштовхує пошуковувача до досягнення існуючого поняття на новому рівні, відбувається перехід від суб'єктивно нового відкриття до вичерпування обсягу існуючого поняття на новому рівні. Коли ж ця розвідка супроводжується відстеженням обсягу поняття, яким його визначили попередники, та його нових властивостей, відбувається оформлення нового розуміння старого поняття чи обґрунтування розвитку концептуального простору новим.

Що ж до самої науки, то для подолання проблеми змішаності понять у її межах існує (у рольовому сенсі) зовнішня інстанція – методологія науки. При цьому різні принципи – наприклад, парадигми (підпорядкування знань) та культура парадигми (співіснування знань [23]) – пропонують різні стратегії подолання змішування. Поняття культури парадигми, запропоноване для гуманітарних галузей, проголошує співісну-

вання різного, причому не через відсутність волі до впорядкування, а через усвідомлення неодномірності розвитку соціуму і, відповідно, науки. Оскільки в принципі культурадигми підпорядкування обмежується співіснуванням, обов'язком наукового напрямку стає визначення власних меж щодо інших напрямів. Сила проникнення в культуру нового знання визначає тенденцію упорядкування через подолання неоднорідності соціуму на іншому його рівні.

Розгляд дискурсу як думки, як сліду (відбитку), як ресурсу для здійснення думки в різних напрямках від імені різних суб'єктів відкриває його властивість як рефлексивного інтенціоналу.

Поняття дискурсу як стилю спонукає і соціального психолога, і соціальну психологію до осмислення та постановки завдання формування “власного стилю дискурсу”. Осмислення, на наш погляд, могло б відбуватися в таких, наприклад, напрямках: “Відмінність педагогічного і наукового дискурсу та нормативи розмежування”; “Співіснування чи конкуренція дискурсів різних наукових напрямів у просторі спільної події”; “Необхідність чи можливість розмежування конституюваних дискурсом ролей соціального психолога: науковця, практика, технолога”; “Самовизначення, право, обов'язок науковця у справі представлення інституції в інформаційному просторі в межах певного стилю дискурсу”.

Функціонування різних визначень поняття дискурсу в міждисциплінарному просторі ставить перед соціальною психологією завдання як інтеграції, так і інтервенції соціально-психологічного дискурсу в інші галузі. Попри неповну відповідність різноманітних досягнень дискурс-аналізу предмета соціальної психології її перспектива усвідомленої інтеграції лежить як у стратегічних, так і тактичних цілях. З одного боку, крім вигоди запозичень, усвідомленість завдання інтеграції зобов'язує до проведення розмежування та його утримання в межах предмета, з другого – через спільний міждисциплінарний простір зберігає перспективи розвинених інтервенцій. Актуальність активної позиції соціальної психології лежить як у вчинках власного розвитку, так і в усвідомленні загроз, що йдуть з міждисциплінарного простору у зв'язку з інституціоналізацією “наук масової комунікації” як “соціальної комунікації”. Саме через “стихію перших наукових спроб” поняття дискурсу може загрожувати розмивання. З тих же причин активна лідерська позиція соціальної психології може підняти її статус до рівня теорії і методології наук соціальної комунікації.

Висновок. За результатами теоретичного аналізу явних та імпліцитних зв'язків у міждисциплінарному просторі (психологія мовлення, мислення, психологія рефлексії) висвітлено природу співіснування різних типів понять у дискурсі. Введено поняття “рефлексивний інтенціонал дискурсу” – утримання дискурсу співіснування різнорівневих суб'єктних позицій.

Рефлексивний інтенціонал – фундаментальна властивість дискурсу, що полягає в потенції створення різних смислів мовного елемента (знаку чи означення), похідних від різних суб'єктних світів, та їх здатності виступати один для одного метарівнями. При цьому, виходячи з існування різних (залежно від особливостей дискурсивної практики) масштабів смислоутворення, наголошується на можливості створення (на основі процесуальності дискурсу) спеціальних рефлексивних процедур, які розширювали б відображення події різними суб'єктами і сприяли наближенню використовуваних у взаємодії понять до наукового стандарту.

З огляду на отримані результати означено перспективу розвитку соціально-психологічного дискурсу у власних межах та в просторі міжгалузевого проникнення (взаємодії).

Література

1. Степанов С. Ю. Психология рефлексии / С. Ю. Степанов, И. Н. Семенов // Вопросы психологии. – 1985. – № 3. – С. 31–49.
2. Карпов А. В. Рефлексивность как психическое свойство и методика ее диагностики / А. В. Карпов // Психологический журнал. – 2003. – Т. 24, № 5. – С. 45–57.
3. Найдьонова Л. А. Індивідуальний внесок у розвиток рефлексивного капіталу професійної психологічної спільноти / Л. А. Найдьонова // Професійна психологія: реалії та перспективи розвитку : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. 22–23 лютого 2008 р. / за заг. ред. Ж. П. Вірної. – Луцьк : Вид-во Волин. нац. ун-ту ім. Лесі Українки, 2008. – С. 196–203.
4. Найдьонов М. І. Формування системи рефлексивного управління в організаціях / М. І. Найдьонов. – К. : Міленіум, 2008. – 484 с.
5. Інтенціональність // Мир словарей. Философский словарь [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://mirсловarei.com/content/file/INTENCIONALNOST-1368.html>.
6. Филитович А. В. Інтенціональність // История философии : энциклопедия / Сост. и гл. науч. ред. А. А. Грицанов. – Минск : Интерпрессервис ; Книж. дом, 2002 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.psylibukrweb.net/books/gritz01/index.html#i>.
7. Інтенціональність // Мир словарей / Социологический словарь [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://slovarus.ru/?di219580&PHPSESSID=mgi9ihd6uf4ce05qno0amugtq7>.
8. Chalmers D. J. On Sense and Intension // Philosophical Perspectives 16: Language and Mind / D. J. Chalmers; J. Tomberlin, ed. Blackwell. – 2002. – P. 135–182.
9. Вильянуэва Э. Что такое психологические свойства? Метафизика психологии / Э. Вильянуэва. – М. : Идея-Пресс, 2006. – 256 с.
10. Літературознавчий словник-довідник / Р. Т. Гром'як, Ю. І. Ковалів та ін. – К. : ВЦ “Академія”, 1997. – С. 314–315.
11. Понятие знака в науке и искусстве [Електронний ресурс] / И. Г. Анищенко, В. Н. Вагин. – Режим доступу : <http://www.raai.org/about/persons/vagin/pages/znak.doc>.

12. Интенциональность // Мир словарей / Психологическая энциклопедия [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://mirslovarei.com/content_psy/INTENCIONALNOST-24187.html.
13. *Выготский Л. С.* Мышление и речь / Л. С. Выготский. – Изд. 5, испр. – М. : Лабиринт, 1999. – 352 с.
14. *Давыдов В. В.* Виды обобщения в обучении / В. В. Давыдов. – М., 1972. – 423 с.
15. Итак, о дискурсе... [Электронный ресурс] / Donna Isadora. – Режим доступа: <http://www.diary.ru/donnaIsadora/p41812764.htm>
16. Дискурс // Свободная русская энциклопедия “Традиция” [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://traditio.ru/wiki/Дискурс>.
17. *Орлов Г. А.* Современная английская речь: учеб. пособие для вузов по спец. “Англ. яз. и лит-ра”. – М.: Высш. шк., 1991. – 240 с.
18. *Дейк Т. ван.* Язык. Познание. Коммуникация / Т. ван Дейк. – М., 1989. – 331 с.
19. *Минкин Л. М.* Психомеханизмы перехода от слова к дискурсу / Л. М. Минкин // Науковий вісник Чернівецького університету : зб. наук. праць. Вип. 425. Романо-слов'янський дискурс. – Чернівці : Рута, 2008. – 150 с.
20. *Найденов М. И.* Групповая рефлексия в решении творческих задач при различной степени готовности к интеллектуальному труду : дис... канд. психол. наук: спец. 19.00.01. / Найденов Михаил Иванович– К., 1989. – 239 с.
21. *Поршнев Б. Ф.* Социальная психология и история / Б. Ф. Поршнев. – М.: Наука, 1979. – 232 с.
22. Discourse and Social Psychology: Beyond Attitudes and Behaviour / J. Potter, M. Wetherell. – London : Sage, 1987. – 216 p.
23. *Степанов С. Ю.* От психологии рефлексии к рефлексивной культурадигме в психологии / С. Ю. Степанов, И. Н. Семенов // Рефлексия в науке и обучении. – Новосибирск, 1989. – С. 144–153.

© **Найдыонов М. І.**

П. І. Бублик

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ПРОТОДЕЇ У ВІТЧИЗНЯНІЙ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНО-КУЛЬТУРНІЙ СПАДЩИНІ XVI–XVIII СТОЛІТЬ

Порушується питання, на яких ідейно-світоглядних підмурках минулого базується сучасна українська соціально-психологічна наука. У часових межах XVI–XVIII століть виокремлено провідні інтелектуально-культурні осередки, окреслено їх географічну і хронологічну локалізацію, наведено специфічні характеристики їхньої науково-просвітницької діяльності, а також головних представників. Висвітлено важливі ідейно-світоглядні проблеми, що формували інтелектуальну культуру цього періоду, проаналізовано їхній соціально-психологічний потенціал. Зокрема, особливу увагу приділено ідеям Станіслава Оріховського та Ісайї Копинського.

Ключові слова: соціально-психологічні протоїдеї, історія психології, українське Відродження, Станіслав Ореховський, Ісайя Копинський.

Поднимается вопрос, на каких идейно-мировоззренческих основаниях прошлого базируется современная украинская социально-психологическая наука. Во временных рамках XVI–XVIII столетий выделены ведущие интеллектуально-культурные центры, обозначена их географическая и хронологическая локализация, приведены специфические характеристики их научно-просветительской деятельности, а также главных представителей. Освещены ведущие идейно-мировоззренческие проблемы, формировавшие интеллектуальную культуру этого периода, а также проанализирован их социально-психологический потенциал. В частности, особое внимание уделено идеям Станислава Ореховского и Исайи Копинского.

Ключевые слова: социально-психологические протоидеи, история психологии, украинское Возрождение, Станислав Ореховский, Исайя Копинский.

The problem under consideration is on what high-principled and ideological grounds modern Ukrainian social and psychological science is based. The main intellectual and cultural centers of the XVI–XVIII centuries are presented in chronological order with geographical localization. Specific characteristics and their scientific and educational activity and the most outstanding representatives are given. The main ideological problems which formed intellectual culture of this period are discussed; their socio-psychological potential is also analyzed. Special attention is given to Stanislav Orehovskiy and Isayah Kopinskyi.

Key words: socio-psychological ideas, history of psychology, Ukrainian Renaissance, Stanislav Orehovskiy, Isaya Kopinskyi.

Проблема. Пошук соціально-психологічних протоїдей у вітчизняній культурі спрямований на відновлення того “життєвого світу”, який з часом став ґрунтом для наукового теоретизування у психологічній галузі. Нагадаємо, що Едмунд Гуссерль поняттям “життєвий світ” спочатку позначав сукупність природних настановлень свідомості, що безпосередньо складають процес звичайного життя [1]. Згодом поняття життєвого світу набуло значення “дійсного і конкретного світу”, “світу споглядального досвіду” – буттєвого ґрунту і горизонту для будь-якої, позатеоретичної і теоретичної, практики. Під таким кутом зору життєвий світ, на думку Гуссерля, потрібно спеціально дослідити і “тематизувати”. Однак Гуссерль у межах свого феноменологічного проекту намагався редукувати, “винести за дужки” всі “даності” та “очевидності” життєвого світу, прагнучи до ідеалу об’єктивності. Ми ж поставили за мету тематизувати протоїдеї як елемент життєвого світу задля більш глибокого розуміння сучасних соціально-психологічних проблем, а також задля пошуку нових підходів до розв’язання цих проблем. Адже для

того, аби відшукати шляхи в майбутнє, варто ще раз поглянути на ті витоки, що дали початок сучасному станві речей.

Об'єктом нашого дослідження стала реальність, що її можна позначити як “письмово зафіксована вітчизняна інтелектуальна культура” – тексти суспільно-філософського, богословсько-моралістичного, педагогічно-навчального і громадянсько-полемічного характеру. *Предметом* дослідження стали відображені в цих текстах світоглядні проблеми, цінності та ідеали, що мають соціально-психологічний потенціал, тобто містять у зародковій формі ідеї, що стосуються соціально-психологічної проблематики в її сучасному широкому розумінні. Саме для цих культурних одиниць (“проблеми, цінності та ідеали, що містять у зародковій формі ідеї певної протонаукової спрямованості”) ми використали термін “протоідея”.

Якщо говорити про *методологічне настановлення*, яким ми керувалися, то його можна позначити як феноменологічно-текстологічна деконструкція. Ідеться про цілеспрямоване виокремлення з текстів окремих смислових одиниць і їх подальшу рекомпозицію в контексті наших дослідницьких очікувань і сучасного соціально-психологічного горизонту.

Головними інтелектуально-культурними осередками досліджуваного періоду є Острозька академія, православні братства (зокрема Львівське і Київське) та Києво-Могилянська академія [2]. Острозька академія функціонувала з 1576 до 1636 р., Львівське (Успенське ставропігійне) братство – з 80-х років XVI століття до 1788 р., Київське братство – з 1615 р. до кінця XVII століття, Києво-Могилянська академія – з 1632 по 1817 р. До представників Острозької академії, чия творчість може бути проаналізована в цікавому для нашого дослідження ракурсі, відносимо Герасима Смотрицького, Івана Вишенського, Христовора Філалета, Симона Пекаліда, Острозького Клірика, Дем'яна Наливайка. Представники православних братств: Юрій Рогатинець, Йов Борецький, Леонтій Карпович, Ісайя Копинський, Віталій з Дубна, Кирило Транквіліон-Ставровецький, Мелетій Смотрицький, Касіян Сакович. Представники Києво-Могилянської академії: Петро Могила, Інокентій Гізель, Георгій Щербацький, Григорій Копинський, Стефан Яворський, Теофан Прокопович, Григорій Сковорода. Також взято до кола уваги творчість двох фігур, що не належать до жодного із зазначених осередків, – Станіслава Оріховського (1513–1566) і Лаврентія Зизанія (60-ті роки XVI століття – 1628 р.).

У розвитку інтелектуальної культури XVI–XVIII століть виокремлюємо два хронологічні етапи. *Перший* етап (XVI–XVII століття) містить три різномірні складові: 1) книжна культура, що є переважно продовженням попереднього культурного етапу епохи середньовіччя; 2) гуманізм, що почасти сформувався в ході внутрішнього розвитку віт-

чизняного культурного процесу, а почасти є елементом загальноєвропейського Відродження; 3) реформація, що також мала підстави і у вітчизняному культурному полі, і у відомих європейських процесих. Другий етап (XVII–XVIII століття) є частиною барокової культури, вирізняється яскраво вираженими просвітницькими тенденціями і водночас породжує феномен так званої “барокової схоластики”.

Ранньому Відродженню і діяльності Острозької академії властива переважно “книжна культура” (“острозькі книжники”) [3]. Домінували візантизм, східноправославна світоглядна традиція. Розглядалися проблеми прототеологічного (етично-релігійного) характеру з використанням суто умоглядних засобів аналізу. Розв’язання проблем мало здебільшого приписовий, а не описовий характер. Такий культурно-ідеологічний контекст загалом не сприяв розвитку соціально-психологічної проблематики: людина виявлялася то атомізованою одиницею (душа, що прагне спасіння або гине в гріхах), то частиною цілого (грішного світу, вселенської церкви, божественного плану). Проте в цей період формується суспільно-громадська проблематика, яка й склала підґрунтя соціально-психологічних протоїдей. У час активної діяльності *православних братств* коло світоглядних проблем розширювалося, хоча домінувала полемічна література, спрямована на захист православної традиції. Натомість діяльність *Києво-Могилянської академії* дає підстави говорити про зародження власне наукового (у близькому до сучасного значення слова) мислення [4]. Знання стають самоцінними, освіченість цінується більше, ніж побожність. В Академії переважала “натурпсихологія”, умоглядний аналіз антропологічного характеру. Лише Т. Прокопович і Г. Сковорода формують цілісні уявлення про людину, що значною мірою спираються на емпіричні спостереження і містять психологічні узагальнення.

Розглянемо головні ідейно-світоглядні проблеми, що формували вітчизняну інтелектуальну культуру XVI–XVIII століть.

У “доострозький” період *Відродження і Реформації* домінуючими були такі проблеми: самопізнання, чесноти, аналогія “мікрокосм – макрокосм”, стосунки держави і церкви, стосунки короля і підданих, генеза держави, співвідношення особистих і суспільних інтересів, роль індивіда в історії, осмислення та узагальнення актуальних (поточних) історичних подій.

У період діяльності *Острозького культурно-освітнього осередку та функціонування братських шкіл* актуалізуються такі проблеми, як сакральність старослов’янської мови, співвідношення Бога і світу, співвідношення тіла і духу (метафора “внутрішньої людини”), авторитет Церкви, християнське спасіння через суспільну діяльність, добродієність як суспільна і особистісна цінність, повнота життя чи самозаглиблення в аскезі як життєві альтернативи, осмислення державної влади (зіставлення монархії і республіки), суспільна нерівність, національна

належність (ідентичність), співвідношення освіченості і побожності, співвідношення пізнання речей божественних і земних, внутрішньоприродна самодостатність і божественний вплив, психофізична проблема (устрій і тілесна локалізація душі).

Період функціонування Києво-Могилянської академії за типом аналізованих проблем можна розподілити на два етапи. У XVII столітті переважала “барокова схоластика” (натурфілософія, метафізика, концептуалізм), у XVIII столітті – “вольфіанство” (онтологічна перевага умоглядного світу над чуттєвим, онтологічна значущість “внутрішньої людини”, її опертя на самосвідомість). Зокрема, в аналізованій період важливу роль відігравали проблеми теорії пізнання (пошук істини як пошук Бога), а також онтології та натурфілософії (аналіз таких засадничих категорій, як рух, матерія, форма, суб’єкт, об’єкт, тіло, сила, протяжність, порожнеча). Ближчим до соціально-психологічних феноменів було коло етичних проблем. Так, чи не першою у повній мірі експлікованою соціально-психологічною протоїдеєю була теза Т. Прокоповича про сенс життя у творчій праці на громадське добро. З цією концепцією перетиналася теза про схильність до певного виду праці, що надалі дістала розвиток в іншій відомій концепції – ідеї “сродної праці” Г. Сковороди (яка також мала очевидно соціально-психологічний характер). Під цим же кутом зору було переосмислено і сутність самопізнання: тепер воно трактувалося не через ескапізм, а через з’ясування своїх схильностей, які можуть бути втілені в “сродну працю”. Також порушувалися проблеми: співвідношення користі від праці і добросовісності як характеристики праці, суспільні почесні як ознака внеску індивіда в загальне добро, співвідношення праці за покликанням і суспільно необхідної праці, щастя як успіх через працю. Певні соціально-психологічні протоїдеї можна віднайти у вченні про державу, що набуло свого розвитку у творчості П. Орлика і Т. Прокоповича. Зокрема, у П. Орлика знаходимо ідеї договірною походження держави, контролю з боку народу щодо дотримання владою своїх договірних зобов’язань, гармонізації інтересів верхівки і соціальних низів. Натомість у Т. Прокоповича важливими є ідеї: стримування людських пристрастей як базова функція держави, необхідність просвіченого абсолютизму, неможливість відчуження влади від монарха, трактування народу як об’єкта обов’язків, а не суб’єкта права.

Ідейно-світоглядні проблеми періоду XVI–XVII століть доцільно розглянути детальніше на матеріалі авторів – представників Острозької академії.

Однією із центральних у цей час стала проблема *самопізнання*. Зрозуміло, що вона розглядалась острозькими книжниками в релігійному і навіть теологічному контекстах. Прагнучи з’ясувати, чим є самопізнання і як воно відбувається, автори аналізували стосунки людини і Бога, а також індивіда із самим собою. Проте в цей історичний період ми не знайдемо в межах осмислення феномена самопізнання експліко-

ваного аналізу стосунків індивіда з іншим індивідом чи групою. Те, що саме через вчинки, через окремі вияви власного, ще не відомого для нас самих характеру ми можемо все більше пізнавати себе і свої можливості, залишилося поза увагою авторів. Ідеї про те, що “сутність являється, а явище суттєве” (Гегель) або “людина наполовину є тим, чим вона є, а наполовину тим, що її оточує” (Ортега-і-Гассет), і не могли бути не характерними для українських авторів того часу. Спосіб мислення останніх можна кваліфікувати радше як досхоластичний і власне схоластичний. Самопізнання бачилося переважно як пізнання своєї духовної суті або навіть Бога в собі через ті чи інші форми рефлексії: молитовної, діяльнісної, інтелектуальної, інтуїтивної. Вищеназвані рефлексивні форми самопізнання передбачали більшою чи меншою мірою комунікативну компоненту: пізнання себе здійснювалося через спілкування з Богом у собі, а самоперетворення як спасіння ставало можливим через повноту діалогічного розуміння того Іншого (з великої літери), якого людина відчувала у собі і в той же час частиною якого відчувала себе. А оскільки термін самопізнання в тогочасному релігійному світогляді фактично позначав не самовивчення і не самоспостереження, а самореалізацію в широкому сенсі слова, то соціально-психологічний потенціал проблеми самопізнання стає очевидним: 1) людська природа діалогічна – вона виявляється у спілкуванні як базовій формі контакту з іманентною (власною внутрішньою) і трансцендентною (божественною) реальністю; 2) людина усвідомлює себе через Іншого (нехай і зафіксованого в культурно-історичному образі божества); 3) індивід формує своє відчуття унікальності й окремішності через причетність, спільність, належність (ідентичність як самототожність та ідентичність як ототожнення з образом чи групою).

Пов’язана з попередньою і проблема *двонатурності людини*. Зокрема, її активно порушували і пропонували своє вирішення Ісайя Копинський і Віталій з Дубна. Розмежування внутрішньої і зовнішньої людини сягало своїм корінням у ранньохристиянську антропологію з її протиставленням “духу” і “плоті”. Проте важливим є те, що у творах Копинського за “зовнішньою людиною” визнається статус “натури” – чогось важливого, суттєвого, невивадкового. Продовженням цієї логіки міг би бути висновок, що поведінка індивіда формується на підставі внутрішньої суперечності, яка є не боротьбою між, умовно кажучи, “правильним” і “неправильним”, а між двома повноцінними сторонами людського ества. Соціально-психологічний аспект цієї проблеми міг би бути розвиненим, по-перше, в ідеї особистісного самоздійснення через життєвий вибір і, по-друге, у розкритті соціальної генези і навіть соціальної природи “внутрішньої людини”. Зокрема, образ “внутрішньої людини” має свою динаміку розвитку і розкривається в процесі, який ми сьогодні назвали б соціалізацією. Ті ж таки Острозька академія чи Києво-Печерська Лавра були інститутами такої соціалізації – виховання і

формування “внутрішньої людини”. Проте “внутрішня людина” розглядалася Копинським як життєва альтернатива, вибір на користь якої робиться індивідуально.

Щільно дотикається до самопізнання і двонатурності людини проблема *християнського спасіння*. Той же Копинський дотримується класичного для його попередників і більшості сучасників бачення спасіння через самозаглиблення, зречення світу тілесних речей, очищення й провітлення розуму. Проте він розвиває концепцію “розумного діяння”. Остання вміщує в собі моральне самовдосконалення і працю, що стає потребою й радістю. У Копинського спасіння набуває більш діяльного, ніж у його попередників, характеру, і ця діяльність має творчо-соціальну спрямованість. Інакше кажучи, саме творче ставлення до матеріального світу стає одним зі способів набуття внутрішньої (духовної) свободи. Імплікованою в такому баченні християнського спасіння є ідея “повернення до себе” через розгортання своїх творчих можливостей у стосунках з іншими людьми й із суспільством у цілому. Щоправда, ця ідея оформлена в адекватній для свого часу термінології: “пізнання Бога”, “спасіння”, набуття “царства небесного”.

У творчості інших острозьких книжників також виразно означалася ренесансна ідея обґрунтування індивідуальності в контексті ідеї *спасіння через особисту активність*. Тут формуються уявлення про істинний спосіб життя – не чернечий, а світський: образ державного діяча, книжника, поета, восначальника. Так наводяться містки між індивідом і суспільством, виявляються способи їх творчого взаємозбагачення. Фактично в зародку знаходимо соціально-психологічну за своєю сутністю ідею можливості для окремого індивіда стати власне людиною саме через суспільну самореалізацію, точніше – через набуття свого місця в сукупності соціальних відносин, набуття своєї соціальної ролі й певної ідентичності. Соціум для людини, яка прагне самопізнання, самореалізації і, зрештою, християнського спасіння, не є лише перепорою чи джерелом спокусу. Це лише один зі способів взаємодії зі світом. Натомість саме суспільство є органічним для людини полем утілення своїх здібностей і талантів, зрештою – своїх добродійностей і своєї релігійності. Тут закладено тонкий соціально-психологічний зв’язок: індивідуальність є не стільки певною сутністю чи невід’ємною характеристикою людини, скільки неперервним процесом – процесом виокремлення себе із соціуму через реалізацію своїх добродійностей у цьому ж таки соціальному просторі.

Крім того, спасіння через життєвий вибір на користь власної духовної сутності висуває соціально-психологічну проблему *індивідуальності в спілкуванні*. Якщо розвинути до логічного завершення тлумачення Копинського, то спасіння через “розумне діяння” передбачає, що людина здатна утвердити і розкрити свою індивідуальність саме в суспільстві, у ставленні до інших – таких, як і вона індивідуальностей, а не

безпосередньо у ставленні до Бога. Принаймні людина не може оминати цього етапу на шляху до Бога. Нас же цікавить саме соціально-психологічний аспект феномена індивідуальності в тогочасному релігійному світогляді. Справді, чи може залишатись індивідуальність у стосунках із Богом? У таких стосунках допускається “лише внутрішня” людина як надіндивідуальний, універсальний аспект способу людського буття, що позбавлений “зовнішнього”. Так зване “зовнішнє” (плотське, матеріальне, потенційно гріховне) має позитивний сенс лише для інших людей, а не для Бога – воно виступає як утіленість у людському суспільстві, як соціальність. У цьому інтерпретаційному контексті феномен “зовнішньої людини” було наділено новим, до певної міри соціально-психологічним, смыслом.

У зв’язку з міркуваннями про спасіння через суспільну активність острозькими книжниками переосмислюється і європейський концепт *чеснот*, або *добродітності* (*virtus*). На вітчизняному ґрунті він перетворюється із життя відповідно до законів природи на життя відповідно до християнських моральних цінностей. Таке тлумачення хоча й позбавлене революційної новизни ренесансу, проте має глибший соціально-психологічний зміст. Якщо послуговуватися соціально-психологічною термінологією, то християнські цінності інтерналізуються в процесі соціалізації, відтак сутнісно-моральний вияв людини мислиться як індивідуально-соціальний акт, а не індивідуально-природний (натуральний).

Феномен чеснот аналізувався в контексті і морально-етичної проблематики, і релігійно-теологічної, і соціально-політичної. Однак в усіх цих сферах чесноти переважно тлумачилися не стільки як характеристика міжіндивідуальних чи індивідуально-групових стосунків, скільки безпосередньо як набуті особистісні риси людини. У соціально-психологічному аспекті ми могли б подати такий погляд на набуття чеснот як формування і підтримання суб’єктності через суспільно-етичну відповідальність у вчинках. Адже людина, що скеровується певними чеснотами, приймає релігійно чи етично мотивоване рішення бути суб’єктом, котрий відхиляє один тип вчинків на користь іншого. Проте варто зауважити, що інтерпретація чеснот представниками Острозької академії в психологічному аспекті здійснюється радше через феномен “ставлення”, ніж через феномен “стосунки”. У соціально-психологічному контексті таке тлумачення природи чеснот і поведінки, що ними скерована, є ближчим до диспозиційного (по суті – персонологічного), а не польового чи ситуаційного підходу. Зрозуміло, що чесноти як поведінкові моделі (що певним чином корелювало б із соціально-психологічним когнітивізмом) чи як способи організації контакту зі світом (гештальт-терапевтичний напрям) тогочасними авторами не розглядалися.

Інший набір ідейно-світоглядних проблем стосується більшою мірою суспільно-політичної сфери. Цікавим автором із цього погляду видається Станіслав Оріховський (1513–1566) [5]. Власне, його твор-

чість у найбільш систематичному вигляді відображає суспільно-політичні рефлексії тогочасної епохи. Утім, зауважимо, що аналіз цієї проблематики ми здійснювали особливим чином. Ми намагалися зрозуміти напрям думок автора, проте не прагнули дати формулювання вірогідних цьому напрямові соціально-психологічних протоїдей. Відтак у викладі ми змушені активно послуговуватися часткою “би” (що призвело до своєрідної соціально-психологічної “якбитології” (термін сучасного журналіста й історика Дмитра Шурхала).

Отже, в українській суспільно-політичній думці XVI–XVIII століть актуальною виявилася проблема *відносин держави і церкви*. Зокрема, Станіслав Оріховський одним із своїх завдань вважав обґрунтування *емансипації* держави від церкви. Потенційно в розв’язанні цієї проблеми могли б бути сформульовані та використані певні соціально-психологічні протоїдеї. Це було б можливо, якби церкву і державу розглядати не як соціальні інституції, а радше як соціальні групи чи певні способи організації соціальної взаємодії. Однак фактично проблему взаємодії церкви і держави Оріховський розглядав як соціально-політичну й ідеологічну.

Близькою до попередньої є інша проблема – *стосунки короля і підданих*. Тут соціально-психологічний аспект уже більш виражений. Зокрема, Оріховський стверджує, що сильна влада короля має базуватися на любові, ласці, повазі й прихильності народу. У своїй концепції політичної влади він обґрунтовує посилення одноосібної влади короля. І це змушує його розвивати психологічний дискурс. Оріховський змушений у психологічному ключі висловлюватися про місію короля – “турбуватись про здоров’я республіки”. Відтак король як суб’єкт турботи отримує своєрідну любовну відповідь від своїх підданих. Власне, емоційна складова владно-підвладних стосунків є суто соціально-психологічною і політико-психологічною проблематикою. Однак навряд чи можна стверджувати, що в таких міркуваннях Оріховського ми знаходимо більш-менш сформульовані соціально-психологічні протоїдеї.

Певний соціально-психологічний потенціал містила проблема *виникнення держави*. На думку Оріховського, держава виникла на основі залежної від умов життя волі індивіда і вродженого інстинкту до суспільного життя. Цікаво, що тут містяться наче дві концепції в одній: і біологічна, і соціально-психологічна. Щоправда, концепціями ці елементи можна назвати лише умовно. Подальшого розвитку ідея залежної від умов волі як основи формування держави не дістала.

Оріховський розглядає не лише стосунки держави та церкви, короля та підданих. Він також зачіпає проблему *співвідношення особистих і суспільних інтересів*, віддаючи перевагу останнім. На відміну від Августина і Фоми Аквінського, Оріховський вважає суспільні інтереси більш важливими, ніж особистісні. Сама по собі побудова ієрархії інтересів і потреб радше мусить бути віднесена до загальної психології. Однак,

оскільки йдеться про давню дилему “особистісне – суспільне”, остільки можна говорити про соціально-психологічну складову цієї проблематики. Інша річ, що подолати цю суперечність Оріховський намагається не в описовому, а в морально-етичному, тобто приписовому, ключі. Відтак він формує ідею спільного блага радше в соціально-етичному, ніж в соціально-психологічному ракурсі.

Проблема участі людини в історичному процесі також має певне соціально-психологічне забарвлення. Оріховський відстоює підвладність історичних подій вчинкам людини. Відтак саме людина є активним творцем історії. А тому факторами історичного розвитку Оріховський вважає виховання, освіту, знання, добродійство, звичаю. Фактично в цих міркуваннях йдеться про соціалізацію як спосіб закладання того конструктивного потенціалу, що дає змогу індивідові не лише пристосуватися до соціально-історичної дійсності, а й дістати можливість змінювати її. Тим самим Оріховський формує уявлення про певну соціально-психологічну суб’єктність і компетентність. Однак потрібно підкреслити, що проблема колективного суб’єкта, умов і чинників його формування Оріховським не порушувалася. А саме в цьому напрямі могли б дістати подальший розвиток соціально-психологічні протоїдеї стосовно участі людини в історичному процесі.

Посилену увагу в XVI–XVIII століттях викликала *актуальна історія* – те, що в сучасних термінах можна було б назвати поточною геополітичною ситуацією. Оріховський у своїх публіцистичних творах закликає до консолідації всіх християнських народів перед загрозою турецької навали. Важливою в цьому заклику є нівеляція суперечностей між католицизмом і православ’ям, а відтак формування уявлення про цивілізаційну ідентичність – християнську і мусульманську. Причому релігійне і геополітичне тут збігаються: йдеться про маркери на глобальному рівні, що цементують певні макроспільноти, але водночас унеможливають розуміння і безконфліктну взаємодію між цими спільнотами. Однак, звичайно, до таких узагальнень Оріховський не вдається: вони містяться в його творах в імпліцитному вигляді.

Наш аналіз ідейно-світоглядних проблем означеного в статті періоду є вибірковим і має переважно ілюстративне значення. Проведена робота дає підстави для таких методологічних і наукознавчих *висновків*:

1. Пошук чогось більш-менш дотичного до соціальної психології (соціально-психологічних протоїдей) у межах донаукового періоду розвитку культури є можливим лише в режимі так званого сильного прочитання за допомогою “прагматичного методу реконтекстуалізації” (обидва терміни належать відомому постмодерністові Ричарду Рорті) [6]. У межах не лише класичного, а й постнекласичного підходів доволі на реконтекстуалізація не є коректною герменевтичною практикою. Проте в межах задання пошуку креативних ідей та оригінальних постановок проблем така реконтекстуалізація виявляється необхідною і єдино можливою. Коли

сучасний соціальний психолог шукає науково-теоретичні ідеї в суто умоглядних текстах острозького книжника, то таким чином здобуті інтелектуальні продукти епохи можуть бути лише “трансепохальним кентавром”, який належить як XVI століттю, так і XXI. Однак, незважаючи на це, а великою мірою саме завдяки цьому, методологічна рефлексія соціальної психології як науки знаходить нові інтелектуально-культурні і світоглядно-ціннісні підмурки для свого подальшого розвитку.

2. Пошук соціально-психологічних протоїдей у режимі класично-коректного, “слабкого прочитання”, тобто без “творчого продовження” ходу думок автора та без суттєвої зміни інтерпретативного контексту, призводить радше до опису того, де саме немає соціально-психологічних ідей у того чи того автора, а також яких саме соціально-психологічних ходів думки він не використовує. Незважаючи на проблематичність і парадоксальність такого аналітичного опису, з нього, на нашу думку, можна взяти певний креативний та інтерпретативний потенціал.

3. Натурфілософія і теологія як нові мисленнєві домінанти, що сформувалися в Києво-Могилянській академії, формально стали ближчими до науки в її пізнюсхоластичному розумінні (системність, формальність, логічність, доказовість, експлікативність). Проте така “наука” як своєрідна реакція на ренесансно-реформаційні тенденції значною мірою втратила свій соціально-психологічний потенціал. Цей приклад підтверджує, що світоглядно-ціннісна компонента є обов’язковою умовою формування соціально-психологічних ідей.

4. Власне “протоїдей” як більш-менш експліковані теоретичні твердження протонаукового характеру знаходимо в межах просвітницького способу мислення, навіть за усієї специфіки українського варіанта Просвітництва. Перш за все це Теофан Прокопович і Григорій Сковорода. На цих представниках епохи та їхніх сучасниках і буде сконцентровано подальшу дослідницьку увагу.

Л і т е р а т у р а

1. Гуссерль Э. Кризис европейских наук и трансцендентальная феноменология / Э. Гуссерль // Вопросы философии. – 1992. – № 7. – С. 136–176.
2. Литвинов В. Ренесансний гуманізм в Україні (Ідеї гуманізму епохи Відродження в українській філософії XV – початку XVII століття) / В. Литвинов. – К. : Вид-во Соломії Павличко “Основи”, 2000. – 472 с.
3. Мицько І. З. Острозька слов’яно-греко-латинська академія / І. З. Мицько. – К. : Вища школа, 1990. – 290 с.
4. Хижняк З. І. Києво-Могилянська академія / З. І. Хижняк. – К. : Вища школа, 1981. – 234 с.
5. Оріховський С. Твори / С. Оріховський. – К. : Дніпро, 2004. – 672 с.
6. Рорти Р. Случайность, ирония и солидарность / Р. Рорти; пер. с англ. И. Хестановой, Р. Хестанова. – М. : Рус. феноменол. об-во, 1996. – 282 с.

В. О. Васютинський

МОЖЛИВОСТІ ТА ОБМЕЖЕННЯ ДОСЛІДЖЕННЯ МЕХАНІЗМІВ КОЛЕКТИВНОГО САМОВИЗНАЧЕННЯ СПІЛЬНОТИ

У статті з'ясовуються методологічні можливості розкриття психологічного змісту механізмів колективного самовизначення спільноти. Відповідні процеси втілюються в змісті індивідуальної і колективної ідентичності, її джерелах і структурі, колективних уявлень, ціннісних орієнтаціях та соціальних поставах членів спільноти, особливостях між-спільнотної взаємодії. Головними методами дослідження механізмів колективного самовизначення спільноти є анкетування, суб'єктивне шкалювання, бесіди та інтерв'ю, експертні оцінки, контент-аналіз, ігрове моделювання. У можливостях їх застосування слабо простежується власне спільнотна специфіка. Основні обмеження стосуються вибору індикаторів, обробки кількісних даних, екстраполяції результатів, переходу від індивідуального до колективного рівня аналізу.

Ключові слова: спільнота, колективне самовизначення спільноти, ідентичність, колективні уявлення, соціально-психологічні механізми.

В статье выясняются методологические возможности раскрытия психологического смысла механизмов коллективного самоопределения общности. Соответствующие процессы воплощаются в содержании индивидуальной и коллективной идентичности, ее истоках и структуре, коллективных представлениях, ценностных ориентациях и социальных установках членов общности, особенностях межобщностного взаимодействия. Основными методами исследования механизмов коллективного самоопределения общности являются анкетирование, субъективное шкалирование, беседы и интервью, экспертные оценки, контент-анализ, игровое моделирование. В возможностях их применения слабо прослеживается собственно общностная специфика. Основные ограничения касаются выбора индикаторов, обработки количественных данных, экстраполяции результатов, перехода от индивидуального к коллективному уровню анализа.

Ключевые слова: общность, коллективное самоопределение общности, идентичность, коллективные представления, социально-психологические механизмы.

The methodological potentialities of discovering psychological content of the mechanisms of collective self-determination of a community are explicated. Corresponding processes are embodied in content of individual and collective identity, its sources and structure, the community collective conceptions, value orientations and social attitudes, peculiarities of inter-

community interaction. The main methods of investigation of collective self-determination of the community are: polling, subjective scaling, conversation and interview, expert evaluation, content analysis, game and play modeling. Properly community specificity is weakly reflected in the potentialities of their application. The main limitations concern to the choice of the indicators, quantitative data processing, results extrapolation, transition from individual to collective level of analysis.

Key words: community, collective self-determination of community, identity, collective representations, social and psychological mechanisms.

Проблема. Як показує аналіз соціально-психологічної літератури останніх років, переважна більшість досліджень спільноти стосується спільнот етнонаціональних. Інші великі соціальні групи, які за багатьма ознаками можна характеризувати як спільноти, здебільшого трактуються саме як групи.

Метою статті є узагальнення даних про вивчення особливостей спільнот у таких дослідженнях задля з'ясування методологічних можливостей розкриття психологічного змісту механізмів колективного самовизначення спільноти.

Соціально-психологічні дослідження спільноти можна визначати та узагальнювати за об'єктом (специфіка спільноти як об'єкта порівняно з іншими спорідненими соціальними феноменами), предметом (що саме досліджується в особливостях спільноти) і методами (за допомогою яких методик і процедур це робиться).

Спільнота як *об'єкт* соціально-психологічного інтересу займає проміжне становище між групою (тут маються на увазі великі групи та групи-організації; спільнота й сама є великою соціальною групою, що характеризується відносно високим рівнем колективної ідентифікації її членів) і масою (спільнота – це також варіант маси, який вирізняється порівняно стійкішою структурованістю). Відповідно контекст дослідження спільноти виявляється великою мірою таким самим, що має місце в аналізі групових і масових процесів.

Властивості спільноти докладніше виразнюються в разі порівняння їх із характерними особливостями *маси*. Г. Блумер серед прикметних рис маси виділяє: гетерогенність – станову, класову, професійну, культурну, матеріальну; анонімність членів; їх фізичну та діяльнісну роз'єднаність; рихлість організації [1]. Про гетерогенність складу маси пише й Д. В. Ольшанський, додаючи також: аморфність і неструктурованість; імовірнісність природи, розмитість меж, невизначеність складу; ситуативність і тимчасовість [2, с. 29].

На цьому тлі спільноту можна характеризувати, по-перше, як майже так само гетерогенну – за винятком принаймні однієї ознаки, спільної для всіх членів спільноти, яка, власне, і є для неї системотвірною; по-друге, як малоструктуровану, але таку, що потенційно може

структуруватися (бодай ненадовго) за певних умов; по-третє, як таку, що має розмиті межі та не цілком визначений склад (хоча ця розмитість і невизначеність є дуже різною в різних спільнотах); по-четверте, як менш ситуативну й тимчасову, а навпаки, сильніше закорінену в структурі соціуму з розтягненим у часі існуванням; по-п'яте, так само анонімну (проте, з огляду на суб'єктивну значущість для членів спільноти самої належності до неї, анонімність перебування в її складі виявляється менш відчутною для індивіда).

Істотні аналогії вбачаються у властивостях спільноти порівняно з основними характеристиками *групи*, визначеними, зокрема, Г. М. Андреевою: композиція (склад) групи, структура групи, групові процеси, групові норми й цінності, система санкцій [3, с. 143–148]. Вочевидь усі ці ознаки (композиція, структура, процеси, норми й цінності, санкції) характеризують і спільноту, проте є менш чіткими й визначеними, сильніше підлягають розмаїттю коливанням і відхиленням від певних стандартів.

Назагал можна твердити, що ті властивості спільноти, які пов'язані з її внутрішнім складом і структурою, вивчено порівняно краще, зокрема завдяки виразно соціологічному дискурсові такого аналізу. Меншою мірою виявлено процесуальні закономірності функціонування спільноти. А найпроблемнішу сферу знань становлять характеристики індивідуального буття членів спільноти та їх входження до неї. Отже, специфічно актуальними виявляються співвідношення індивідуального і колективного – цього разу у зв'язку з пізнанням спільнотних сутностей і процесів.

У процесах колективного самовизначення спільноти як *предмету* дослідження вирізняються такі його аспекти, як зміст індивідуальної і колективної ідентичності її членів, джерела і структура ідентичності, колективні уявлення та спільна картина світу, ціннісні орієнтації спільноти, постави членів спільноти, особливості міжспільнотної взаємодії, колективна (само)свідомість членів спільноти [4–9].

Увагу до *індивідуальної і колективної ідентичності* членів спільноти зумовлено насамперед тим, що сама наявність спільної або подібної ідентичності визнається за головний показник існування спільноти.

Аналіз публікацій із питань спільнотної ідентичності дає підстави виокремити як найтиповіші такі її показники, як самоствавлення й самооцінки членів спільноти, переживання ними відношень між їхнім Я і середовищем, переживання належності до спільноти, образ “ми у світі”, уявлення про місце спільноти у світі та своє місце в ньому, відображення міри реальності спільноти, ступінь подібності притаманних членам спільноти думок, постав та ідей, особливості посідання позицій у діалозі, зміст базових цінностей, культурна спорідненість,

оцінка ключових історичних подій та спільної історичної долі, перспективи спільного майбутнього, політико-ідеологічна структуризація.

Описуючи *джерела і структуру ідентичності*, найчастіше відповідні ознаки й характеристики поділяють на об'єктивні і суб'єктивні.

До *об'єктивних* зараховують такі, що фіксуються ззовні, мають соціально визначений зміст. Ними є, зокрема, місце проживання, етнічне походження, історичне минуле, обряди і традиції, культура, освіта, віросповідання, мова, громадянство, риси характеру, зовнішність, матеріальне становище, позиція в соціальній ієрархії.

Проте набагато частіше йдеться про *суб'єктивні* ознаки ідентичності – ті, що виробляються й забезпечуються самим суб'єктом або є продуктом його взаємодії з оточенням. У такому контексті вивчаються соціальний, культурний і символічний капітал, менталітет, система сприймання і категоризації світу, об'єднувальна ідея, духовна цілісність, соціальна ідентифікація, критерії спільнотної ідентифікації, почуття належності до спільноти, емоційні зв'язки із спільнотою, рефлексія ідентичності, образ спільноти, підстави оцінки унікальності спільноти, потенціал консолідації спільноти, уявлення про спільність мови, культури, походження, рис характеру, історичної долі, цілей існування, місця у світі, культурні орієнтації, стиль життя, ставлення до інших спільнот, зміст і спрямованість стереотипів, уявлення про дистанцію між своєю та іншими спільнотами, внутрішньогруповий фаворитизм.

Частина досліджень спільноти орієнтується на вивчення *колективних уявлень* членів спільноти про світ, їхньої *спільної* (здебільшого йдеться про етнічну) *картини світу*.

Спільнота існує й функціонує в цілісному світі, який конструюється в процесі колективної життєдіяльності її членів і складається із структурованої та ієрархізованої сукупності їхніх уявлень про реальність, саму спільноту і своє місце в ній. Така картина світу складно поєднує в собі уявлення індивідуальні і колективні, а також магічно-віртуальні і реалістичні.

Важливий аспект становить вивчення *ціннісних орієнтацій* спільноти. Вони можуть стосуватися мотиваційних складових поведінки, спрямованості на взаємодію або нехтування нею, орієнтації на соціальний контроль і владу, індивідуалізму і колективізму, відкритості на зміни або опору їм, культурних та політико-ідеологічних уподобань, захисту довкілля і безпеки, особистісної та духовної гармонії, особистісного самоствердження і самореалізації, соціальної зрілості, громадського визнання, матеріального добробуту.

Постава членів спільноти у сфері колективного самовизначення здебільшого визначаються змістом і спрямованістю наявних стереотипів та мірою толерантності. Йдеться про оцінку себе та Я-ідеалу, типового представника спільноти, зміст і співвідношення авто- і гетеро-

стереотипів, їхню значущість на особистісному рівні, розподіл симпатій та антипатій, психологічне прийняття/неприйняття представників ін- та аутгруп.

У контексті досліджень *міжспільнотної взаємодії* привертають увагу процеси різноманітних діалогів між представниками окремих спільнот, взаємної ідентифікації, асиміляції, інтеграції та акультурації, конкуренції, сегрегації та диференціації, знецінення іншої спільноти і творення образу ворога.

Взаємодія в межах спільноти зумовлює утворення *колективної (само)свідомості* її членів. У межах такого феномена виділяються поняття “Ми”, колективна суб’єктність, особливості рефлексії, взаємозв’язок і взаємозалежність членів, спільна активність, спільні завдання і цілі, культурні стереотипи, традиційні цінності та поведінка, колективна пам’ять, образ спільнотної консолідації, соціальний статус та імідж, критерії соціального схвалення й визнання.

Аналіз *методів* дослідження колективного самовизначення спільноти показав, що практично немає специфічних методів вивчення власне спільноти. Ідеться радше про особливий контекст використання вже відомих методів і методик або комбінування їх відповідно до цілей конкретних досліджень [4; 5; 7–13].

Найпоширенішим методом є *опитування* шляхом *анкетування*. Найчастіше використовують *особистісні* опитувальники, за допомогою яких визначається структура самосвідомості, самоствалення та самооцінки членів спільноти, особливості формування спільнотної ідентичності та емоційно-ціннісне ставлення до неї, зміст панівних стереотипів, ієрархія уподобань, усвідомлення сенсу життя, якість життя.

Дещо рідше застосовують опитувальники, спрямовані на вивчення *міжособових стосунків*, зокрема процесів взаємодії та спілкування в межах спільноти і між спільнотами.

Опитувальники, що застосовуються в масових дослідженнях, звичайно стають або можуть стати джерелом інформації про зміст соціально-психологічних механізмів, які регулюють діяльність великих груп.

В оцінках і самооцінках респондентів певним чином відображаються способи колективної саморегуляції, типові змісти міжособових взаємодій. Проте можливості отримання належної інформації про спільноту істотно обмежуються щонайменше за трьома аспектами. По-перше, це проблема оптимальних індикаторів, які треба виявити і закласти в зміст опитувальника. Тут потрібна певна інтуїтивна компетентність, поєднання логічних та інтуїтивних шляхів добору. Додатковою проблемою є правильний підбір шкал і, відповідно, формулювання запитань і відповідей.

Другою є проблема кількісного вилучення інформації з отриманого масиву відповідей або оцінок, групування індикаторів та виявлення серед них найістотніших, найбільш навантажених у змістовому відношенні. Найпоширенішим і найефективнішим методом тут є факторний аналіз. У застосуванні до механізмів він є чи не єдиним методом виявлення їх, а проте наразі ніхто не довів, що зміст отримуваних факторів адекватно відображає саме психологічні механізми, а не якісь інші феномени. Водночас частковим підтвердженням валідності факторного аналізу щодо психологічних механізмів може бути та обставина, що з-поміж виявлених у різних дослідженнях механізмів жодного не було спростовано. Тобто, слід гадати, певну апробацію цей метод таки пройшов.

Третью є проблема екстраполяції отриманих кількісних відношень на структуру механізмів, що діють у межах спільноти. Тут неадекватно великим залишається простір для суб'єктивних тлумачень, що, з одного боку, спонукає дослідника до творчої реконструкції досліджуваного явища і дає йому змогу втілити свої інтерпретаційні схеми, а з другого – забагато місця мають суб'єктивно-інтуїтивні пояснення (які, проте, творять підґрунтя для плідних наукових дискусій).

Істотне джерело інформації про спільноти становлять *методи суб'єктивного шкалювання*, або *психосемантичні методи*, незаперечним лідером серед яких є семантичний диференціал. За допомогою цих методів досліджуються типові риси членів спільноти, характеристики їхньої самоактуалізації, ціннісні аспекти перебування в спільноті, процеси міжспільнотних відносин, закономірності розвитку спільноти.

Методи суб'єктивного шкалювання істотно допомагають розв'язати проблему вибору шкал. Коли маємо справу з масовими опитуваннями, слід зважати на адекватне відображення змісту явища в шкалах, їх достатню розмірність – не зовелику (бо це ускладнить вибір оцінки) і не замалу (бо це спростить інформацію). За нашими даними, вибір може коливатися між три- і п'ятибальною шкалами. Нарешті, сам спосіб оцінювання має бути зрозумілим та очевидним для респондентів.

Можливості застосування цього методу для вивчення спільнотних механізмів обмежуються тим, що власне механізми погано піддаються поділові на рівні вияву різних їхніх властивостей. Оскільки механізми є цілісними й динамічними способами виконання певних функцій, то така підготовка їх за шкалами породжує ризик втрати власне суб'єктивно-психологічного змісту.

Джерелами інформації про участь членів спільноти в процесах колективного самовизначення ставали *бесіди* та *інтерв'ю*, які давали змогу з'ясувати специфіку зумовленої належністю до спільноти картини світу, складові індивідуальної та колективної свідомості, зміст уявлень про загальну соціальну ситуацію існування спільноти, індивідуально-біографічний дискурс спільнотного функціонування.

Бесіди та інтерв'ю, зокрема глибинні інтерв'ю, порівняно з анкетуванням дають змогу ширше виявити та глибше відчути поле суб'єктивних вражень окремої особи про її перебування в спільноті, її спільнотну ідентичність, переживання належності до спільноти, взаємодію з іншими членами.

Такі суб'єктивні враження можуть містити цінну інформацію про закономірності або механізми функціонування спільноти, проте проблемою є рівень та обґрунтованість їх узагальнення. Можна припустити, що окремі респонденти даватимуть досить точну психологічну оцінку відповідним явищам, тобто їхня думка могла б розцінюватися як думка експерта. Але із цього погляду відразу виникають щонайменше два серйозні зауваження. По-перше, є (і мають бути) принципові відмінності у формуванні запитань до експертів і пересічних респондентів. По-друге, ніколи не може бути зрозумілим, думка котрого з респондентів є ціннішою й адекватнішою. По-третє, респондент як член спільноти, занурений у контекст її життєдіяльності, усе-таки є істотно обмеженим у можливостях неупередженого, максимально об'єктивного погляду на спільноту, її представників, самого себе як члена спільноти.

Досить широкого використання в соціально-психологічних дослідженнях набув метод *експертних оцінок*, який може мати істотну вартість у випадках, коли важко організувати масштабні дослідження або коли бракує адекватних методів проникнення в суть явища. Враження певного кола осіб про спільноту, з одного боку, є надто суб'єктивними і не можуть правити за джерело досконалих і точних знань. Але з другого боку, незалежні оцінки, зроблені кваліфікованими та обізнаними фахівцями, можуть вичерпувати основний феноменологічний простір буття спільноти і сукупно відтворювати її адекватний і повний образ.

Численні переваги методу експертних оцінок добре виявляються й у вивченні механізмів функціонування спільноти. Цінність цього методу в тому, що можна поставити будь-яке запитання, яке цікавить дослідника, та отримати на нього більш чи менш компетентну відповідь. Фактично думка експерта використовується як інструмент, що заступає інші численні складні методи, а ґрунтується на раніше опанованому експертом обсязі знань та рівні узагальнення інформації у відповідній галузі. Відтак найочевидніша проблема – це наявність самого кваліфікованого, компетентного експерта. Водночас найкомпетентніший експерт ніколи не є цілком вільним від власних суб'єктивних оцінок. (Наприклад, у наших дослідженнях було показано, що ідеологічна заангажованість політичних експертів зсуває їхні оцінки в напрямі, бажаному відповідно до ідеологічних постулатів, на які вони самі орієнтуються).

Дійовим засобом нейтралізації надмірного впливу суб'єктивності експерта є опитування кількох або багатьох осіб, але тут же постає проблема поєднання різних експертних оцінок у загальний висновок. Цьому має сприяти уніфікація поставлених запитань та оцінних шкал. Разом із цим такий прийом почасти нівелює зміст оцінюваного явища, а почасти наперед відкидає можливі більш чи менш оригінальні, авторські оцінки. Звичайно, усереднення отриманих оцінок експертів робить загальний результат відносно надійнішим, але в ньому втрачається своєрідність індивідуальних оцінок – як сумнівних і хибних, так і ґрунтовних та адекватних.

На окрему увагу заслуговує процес оцінювання різноманітних положень і показників, що здійснюється колективом науковців, які спільно досліджують певну тему. Таке постійне перебування у відповідному дискурсі, по-перше, загострює точність сприймання явища, посилює глибину його розуміння, по-друге, забезпечує високий рівень порозуміння членів колективу з приводу обговорюваних питань. Натомість небезпеку тут становить поступова орієнтація науковців в одному спільному напрямі, зближення їхніх позицій, а відтак зниження критичності взаємних та спільних оцінок.

Контент-аналіз використовується в ситуаціях, коли аналізуються письмові або друковані тексти. Якщо йдеться про спільноту, то, звісна річ, потрібними стають відповідні тексти, які може бути отримано як із власне текстових джерел (друковані ЗМІ, наукові та інші публікації), так і за результатами масових опитувань, експертних оцінок або фокус-груп.

Перевагами цього продуктивного і перспективного для вивчення спільнотних явищ методу є те, що він дає змогу виявляти елементи, властивості, риси, особливості, які функціонують у внутрішньоспільнотному обігові, життєдіяльності, навіть часом ніби “лежать на поверхні”, але їх треба виявити, зафіксувати, завести в певну ієрархічну структуру. Тому основний масив даних, які виявляються шляхом контент-аналізу, здебільшого не містить у собі якихось надзвичайних одкровень і новацій, а підтверджує ті інтуїтивні припущення, які існували досі. Водночас контент-аналіз досить часто відкриває якийсь додатковий нюанс, нову залежність, розгляд крізь призму якої принципово міняє ракурс аналізу проблеми.

Істотною вадою контент-аналізу в застосуванні до спільноти є те, що його здійснення вимагає наявності текстів. Досить важко собі уявити текст, “написаний спільнотою”. Тобто мусимо розглядати тексти, як правило, індивідуального авторства, орієнтуючись або на рівень компетентності автора, або на рівень обізнаності членів спільноти з текстом, або на ступінь його популярності в спільноті, а ще краще – ідентифікації членів спільноти зі змістом тексту.

Серед методів групової роботи як *ігрового моделювання* соціально-психологічних процесів насамперед вирізняються *соціально-психологічний тренінг* і *фокус-групи*. Перенесення у вузькогруповий контекст та відображення в ньому спільнотних процесів і явищ становить чималу наукову проблему, а адекватність виявлених аналогій часто-густо має доволі сумнівний вигляд.

Застосування методів ігрового моделювання до аналізу спільноти ґрунтується на ідеї, яка впродовж кількох десятиліть упродовжується в соціально-психологічні дослідження, – про те, що в умовах взаємодії кількох чи кільканадцяти учасників спеціально створеної малої групи, які спільно перебувають у специфічно заданих умовах, відтворюються і функціонують механізми, аналогічні механізмам, що діють у масштабах спільноти.

Така спокуслива ідея справді набувала ефектної реалізації, наприклад, у відомих дослідках С. Аша та М. Шеріфа, а проте на сьогодні очікування від її реалізації істотно перевищують отримувані результати. Це пояснюється, зокрема, складністю фіксації власне механізмів у самій малій групі, а ще більше – коректністю екстраполяції виявлених у малій групі зв'язків на спільноту, тим паче що в спеціально створених групах бракує такої важливої риси спільноти, як ідентифікації її членів із системоутвірною ознакою, за якою утворюється спільнота.

Узагальнення результатів розглянутих досліджень дає підстави для *висновку* про те, що в дослідженнях процесів колективного самовизначення спільноти предметом наукової уваги є: індивідуальна і колективна ідентичність (спільна або подібна ідентичність як головний показник існування спільноти); джерела і структура ідентичності (об'єктивні і суб'єктивні ознаки й характеристики спільноти, типи спільнотної ідентичності); колективні уявлення, спільна картина світу; ціннісні орієнтації спільноти; постави членів спільноти (зміст і спрямованість соціальних стереотипів та міра міжспільнотної толерантності); особливості міжспільнотної взаємодії; стан і зміст колективної (само)свідомості членів спільноти.

До головних груп методів, за якими можна досліджувати механізми колективного самовизначення спільноти, належать анкетування, суб'єктивне шкалювання, бесіди та інтерв'ю, експертні оцінки, контент-аналіз, ігрове моделювання. У можливостях застосування цих методів слабо простежується власне спільнотна специфіка: дослідження здебільшого є аналогічними тим, що використовуються для вивчення мас або груп.

Основні обмеження вивчення механізмів колективного самовизначення спільноти зосереджуються навколо вибору індикаторів, обробки кількісних даних, екстраполяції результатів на спільнотні про-

цеси, переходу від індивідуального до колективного рівня аналізу, психологічної компетентності та обізнаності респондентів.

Література

1. *Блумер Г.* Коллективное поведение // Американская социологическая мысль: тексты / Г. Блумер ; под ред. В. И. Добренкова. – М., 1996. – С. 166–212.
2. *Ольшанский Д. В.* Психология масс / Д. В. Ольшанский. – СПб. : Питер, 2001.
3. *Андреева Г. М.* Социальная психология : учеб. для вузов / Г. М. Андреева. – М. : Аспект Пресс, 2001.
4. *Берендеев М. В.* “Кто мы?” Калининградцы в поисках идентичности / М. В. Берендеев // Социологические исследования. – 2007. – № 4. – С. 127–132.
5. *Кайгер В.* Ціннісний підхід у вивченні структури етнічної самосвідомості німців в Україні / В. Кайгер // Соціальна психологія. – 2008. – № 1 (27). – С. 121–127.
6. *Кауценко И. И.* К проблеме этнического самоопределения взрослых в Молдове / И. И. Кауценко // Теоретические проблемы этнической и кросс-культурной психологии : материалы междунар. науч. конф., г. Смоленск, 29–30 мая 2008 г. – Смоленск, 2008. – Т. 1. – С. 269–276.
7. *Скнар О.* Особливості етносоціальних уявлень молоді / О. Скнар // Соціальна психологія. – 2007. – № 3 (23). – С. 58–66.
8. *Хотинец В. Ю.* Язык и культурные ценности: билингвальный опыт / В. Ю. Хотинец // Теоретические проблемы этнической и кросс-культурной психологии : материалы междунар. науч. конф., г. Смоленск, 29–30 мая 2008 г. – Смоленск, 2008. – Т. 2. – С. 288–294.
9. *Хухлаев О. Е.* Национализм и этнонациональные установки: теории и исследования / О. Е. Хухлаев // Теоретические проблемы этнической и кросс-культурной психологии : материалы междунар. науч. конф., г. Смоленск, 29–30 мая 2008 г. – Смоленск, 2008. – Т. 2. – С. 300–306.
10. *Некрасова І.* Проблеми дослідження гендерних аспектів етноментальних структур свідомості / І. Некрасова, В. Нагієва // Соціальна психологія. – 2008. – № 3 (29). – С. 27–38.
11. *Немировский В. Г.* Массовое сознание и бессознательное как объект постнеклассической социологии / В. Г. Немировский // Социологические исследования. – 2006. – № 2. – С. 13–19.
12. *Оспаналиева А. Е.* Особенности формирования этнической идентичности в моно- и полиэтнической среде / А. Е. Оспаналиева // Теоретические проблемы этнической и кросс-культурной психологии : материалы междунар. науч. конф., г. Смоленск, 29–30 мая 2008 г. – Смоленск, 2008. – Т. 2. – С. 54–59.
13. *Соколова В. Ф.* Взаємозв'язок національної свідомості, громадянськості та духовності в структурі особистості / В. Ф. Соколова // Проблеми загальної та педагогічної психології : зб. наук. праць Ін-ту психології ім. Г. С. Костюка АПН України / за ред. С. Д. Максименка. – К., 2008. – Т. X. – Ч. 4. – С. 570–577.

О. А. Ліщинська

РОЗРОБЛЕННЯ ІНСТРУМЕНТАРІЮ ДЛЯ ВИЗНАЧЕННЯ ПЕРЕДУМОВ ПОТЕНЦІЙНОЇ ВРАЗЛИВОСТІ СПІЛЬНОТИ ДО ДЕСТРУКТИВНИХ ВПЛИВІВ

Обговорюються підходи до розроблення інструментарію для визначення передумов потенційної вразливості спільноти до деструктивних впливів. Обстоюється думка про необхідність напрацювання спеціальної процедури для вимірювання характеристики, яку умовно можна назвати соціальним імунітетом спільноти.

Ключові слова: спільнота, конструктивна взаємодія, деструктивні впливи, соціальний імунітет спільноти.

Обсуждаются подходы к разработке инструментария для определения предпосылок потенциальной уязвимости общности к деструктивным воздействиям. Отстаивается мнение о необходимости наработки специальной процедуры измерения характеристики, которую условно можно назвать социальным иммунитетом общности.

Ключевые слова: общность, конструктивное взаимодействие, деструктивные воздействия, социальный иммунитет общности.

The approaches to the development of instruments for the definition of premises of potential sensitivity of the community to the destructive influences are discussed. The necessity of special procedure to measure characteristics which may be conditionally called the community immunity is vindicated.

Key words: community, constructive interaction, destructive influence, social immunity of community.

Проблема. Вразливість спільноти до деструктивних впливів досі практично не досліджувалась у межах соціальної психології. Тож перед нами стоїть завдання не тільки розробити методіку емпіричного вимірювання зазначених явищ, а й створити концептуальну модель конструктивної взаємодії у спільноті. Коли увагу дослідників привергають феномени, що демонструють явні ознаки деформації чи то особистісних, чи то соціальних, а чи їх взаємодія, постає питання критеріїв та ознак нормального функціонування системи, яку умовно назвемо людина–група–спільнота.

Ознакою оптимального функціонування спільноти як складної соціальної системи є **конструктивна взаємодія і конструктивні впливи всередині неї**. Конструктивна взаємодія висвітлюється в численних політологічних, соціологічних, педагогічних та психологічних дослідженнях.

Особливо вагомий внесок у розроблення цієї проблеми належить, на нашу думку, П. О. Сорокіну, який визначив взаємодію в соціальному бутті як фундаментальний “родовий” процес. Дослідник дійшов висновку, що “поза взаємодією нема і не може бути ніякого агрегату, асоціації і суспільства, узагалі соціального явища” [1, с. 33]. Соціальне явище, на думку вченого, це “соціальний зв’язок, який має психічну природу і реалізується у свідомості індивідів, виступаючи водночас за змістом і тривалістю її межами” [там само, с. 39]. Ресурсами при цьому є суб’єкти взаємодії – їхня психічна енергія та матеріальні артефакти, за допомогою яких “об’єктивуються і соціалізуються нематеріальні значення, цінності і норми” [там само]. На підставі цих нематеріальних значень, цінностей і норм у взаємодії людей формуються *соціально корисна мета* і модель організації ресурсів для її досягнення. З позиції психології (“внутрішньої”) ця “взаємодія зводиться до обміну різними уявленнями, сприйняттями, почуттями, бажаннями і взагалі всім, що відоме під назвою психічних переживань” [там само, с. 47]. Щоб стала можливою психічна взаємодія, підкреслює Сорокін, окрім усіх інших умов – наявності свідомості або психіки у суб’єктів взаємодії, розвинутості сприймальних апаратів і т. ін., необхідна ще одна додаткова умова, а саме наявність більш чи менш однакового прояву (символізування) одних і тих же переживань суб’єктами взаємодії, що, у свою чергу, уможливило правильне тлумачення цих символів кожним з них” [там само, с. 48]. Суб’єкти взаємодії, досягаючи правильного тлумачення символів переживання, вступають у конструктивну психічну взаємодію і створюють *соціальну групу*, яка функціонує відповідно до оптимальної моделі організації їхньої психічної енергії та інших ресурсів. У разі ж недотримання цієї умови (правильного тлумачення символів переживання) не може бути й мови про правильну психічну взаємодію, а коли немає останньої, то немає і справжньої соціальної групи, резюмує дослідник.

Однією з неодмінних умов, що уможливило таку психічну взаємодію, Сорокін вважає наявність “однакового прояву однакових психічних переживань різними членами групи; де цієї тотожності немає, навіть за наявності високої психіки і “сприймальних апаратів”, – там немає психічної взаємодії, а отже, і соціальної групи як надіндивідуальної єдності” [там само, с. 49].

Організація психічної енергії, як і інших ресурсів, здійснюється за певною *моделлю*. Оптимальність моделі виявляється через взаємодію. За Сорокіним, “акти, що сприймаються нами, викликають у нас неоднакові переживання і, відповідно, неоднакові форми реагування на них” [там само, с. 59]. Під “правильною психічною взаємодією” дослідник розумів оптимальну організацію психічної енергії, що втілюється у взаємодії людей, які мислять, реагують і діють, які

усвідомлюють та обмінюються значеннями, цінностями і нормами та “об’єктивуються і соціалізуються” через “відкриті дії і матеріальні артефакти”.

І. І. Шаблінський з позиції політичних наук наголошує, що в новітніх суспільно-історичних умовах, коли динамічно формується інформаційне суспільство, взаємодія суб’єктів суспільно-політичних процесів стає все інтенсивнішою, різноманітнішою та ефективнішою, а в певних випадках і дуже небезпечною для суспільства та його інститутів. Звідси потреба ретельного дослідження взаємодій у суспільстві та їх наслідків, які можуть виникнути залежно від підґрунтя, на якому будуються ці взаємодії. Дослідник пропонує модель оптимальної організації ресурсів, спрямованих на досягнення соціально корисної мети. Така модель, на його думку, має базуватися на оптимальній організації психічної енергії людей. Інакше кажучи, ідеться про “однакове виявлення (символізування) одних і тих самих психічних переживань суб’єктами взаємодії” в разі тотожності цих переживань [2, с. 133]. В інформаційному суспільстві, на думку Шаблінського, будь-які акти, що ведуть до втрат ресурсів, повинні суперечити атрибутивно-імперативним переживанням як окремих його членів, так і всього суспільства, кваліфікуватись як “заборонені” акти – правопорушення, що загрожують найважливішим інтересам суспільства [там само].

В. В. Сулицький і С. І. Яковенко в основу конструктивної психології пропонують покласти філософію суфізму. *Суфізм* – учення мудрості, що належить до класичної філософської традиції Сходу. Як відомо, він дав світові алгебру, писемність, з нього беруть початок три основні релігії. Визначальним у вченні є правило: “Не говорити, а діяти”. Вчинками, справами і власним життям особистість повинна сіяти любов та зберігати світло величі у всьому, що її оточує. Тож з огляду на сказане вище **конструктивна психологія** – це комплексна галузь психологічних знань, спрямована на позитивну побудову особистості на основі трансформації її негативного життєвого досвіду в позитивний з урахуванням системи взаємодії особи в будь-яких типових чи нетипових ситуаціях [3].

Г. О. Балл і В. Л. Злишков наголошують, що соціальна поведінка, аби відповідати принципів конструктивізму, має уникати крайнощів і пасивного споглядання, безвідповідального активізму, а основною складовою конструктивістського світогляду, на думку вчених, є переважна орієнтація свідомості й діяльності на майбутнє. Така орієнтація, однак, зовсім не означає байдужості до сьогоденних радощів і прикрощів. Так само вона не заперечує шанування людськими спільнотами традицій і підтримки неперервності їхньої духовної культури [4].

Отже, *соціальний простір* – це силове поле, яке виникає внаслідок взаємодії індивідів; водночас це й особлива (системна) властивість, якої не існує в самих індивідах, але яка притаманна, наприклад, державі, праву, звичаям, моралі тощо. В індивідах є лише елементи цього силового поля у вигляді засвоєних соціальних ролей і цінностей.

Процедура формування соціальних структур аналогічна процедурам формування особистості. А саме: ціннісно орієнтована соціальна дія, повторюючись щоразу, перетворюється на дію звичайну, традиційну, тобто формує соціальну структуру. У такому вигляді вона закріплюється механізмами звички, звичаю, традиції, моралі, ритуалу, інструкції, закону. Тож *соціальна структура* – це механізми підтримки стійких форм соціальної дії, що утворюються в процесі повторення дії. Дії, що повторюються, формують структуру, котра спрямовує подальші дії, контролює їх.

Фундаментом нормального розвитку людини є переживання базового відчуття спорідненості всього людського і всього живого. На підтвердження своїх слів наведемо думку Б. С. Братуся: “Нормальний розвиток – це такий розвиток, який веде людину до отримання нею родового людського ества. Умовами і водночас критеріями цього розвитку є: ставлення до іншої людини як до самоцінності, як до істоти, що втілює в собі нескінченні потенції роду людського; здатність до децентрації, самовіддачі і любові як способу реалізації цього ставлення” [5, с. 50].

У кожній окремо взятій культурі в кожній окремо взятий момент історії складається певний, свій, *соціальний тиск на людину*. Тобто для соціальної адаптації і успішної самореалізації в цій культурі і в цей час людині доводиться докладати деяких зусиль і витратити енергію. Баланс між складністю завдань, які постають перед людьми, і зусиллями, яких вони потребують від людей, постійно змінюється в бік ускладнення завдань. У цьому і полягає прогрес, або еволюція, людини. Таким чином складається певний соціальний тиск, який вважається нормальним, а значить і легітимним.

Взаємодія людей є *конструктивною* тоді, коли вона не тільки взаємовигідна а ще й взаєморозвивальна, коли вона базується на конструктивних для людини способах задоволення потреб, які консолідують сильні сторони її природи та розвивають душу. У цьому сенсі конструктивна взаємодія не завжди є синонімом успішної і взаємовигідної взаємодії. Так, на перший погляд може здаватися, що надавати допомогу дитині, підліткови або юнакові на їх першу вимогу конструктивно, бо це поліпшує стосунки. Однак це не так, оскільки невинувата допомога обмежує набуття досвіду, важливого для розвитку молодшої людини. Фінансування дорослих дітей теж може

видаватися піклуванням, а може й обмежувати зростання їхнього потенціалу соціальної компетенції.

Конструктивна взаємодія – це підтримання напружень у психічних польових структурах різних рівнів для збереження функціонального стану останніх як у цей момент, так і в стратегічній перспективі. Цей процес не може відбуватися автоматично, для нього не існує алгоритмів і технологій, оскільки тут задіяно морально-етичну сферу людини.

Конструктивні спільноти підсилюють, емоційно підтримують позитивні сторони людини, спонукають її до прогресу. Причетність до спільноти задовольняє емоційні потреби особи, укорінює її в культурі спільноти та в суспільстві в цілому, ідентифікує і сприяє формуванню ідентичності. Деструктивні ж спільноти, навпаки, консолідуються навколо людських слабкостей, антицінностей. Наприклад, для спільнот наркоманів, злочинців, алкоголіків характерні позірні сентиментальність, меланхолійна слізливість, поверхова, інфантильна людяність.

Кожна спільнота залежно від своєї якості володіє *стабілізуючим (компенсаторним), терапевтичним або адиктивним потенціалом*.

Прикладом конструктивних спільнот можуть бути професійні, етнічні, мовні, релігійні об'єднання. Психотерапевтичний потенціал мають численні спільноти за інтересами (кінологи, філателісти, туристи та ін.). Адиктивним потенціалом володіють спільноти, утворені на основі антицінностей (угруповання азартних гравців, наркоманів, злочинців, алкоголіків).

Зауважимо, що тільки жива людина є провідником емоційних імпульсів. Відомо, що неможливо тільки через читання книжок емоційно підключитися до спільноти. Для цього потрібне спілкування із живим її представником, який поставився б до людини як до “свого”, спорідненого, інакше кажучи – здійснив би ініціацію.

Напруженість етнокультурного поля здійснює роботу, спрямовану на утримання цілісності народу, створення відчуття етнокультурної ідентичності. Єдність за ознаками мови, землі, патріотизму, віри, етнокультурних цінностей підтримує цілісність спільноти. Напруженість створюється та існує за рахунок морально-етичної вертикалі в культурі з протилежними полюсами. На різних полюсах концентруються цінності й антицінності. Що є добре? Що є погано? Для окремої людини відповіді на ці запитання не такі однозначні, вона має змогу випробувати на собі вміщені в культурі постулати.

Особистість лідера нації чи спільноти має вирішальне значення, оскільки відіграє роль своєрідного кристала, крізь призму якого в соціальний простір надходить інформація. Особистість лідера спільноти цікава для громади саме продуктами творчої переробки цієї інформації, як певне відлуння викликам сьогодення. У сучасних куль-

турних спільнотах кожен мусить виконувати свою функцію і багато в чому довіряти експертним думкам вузьких спеціалістів.

Різні обряди, церемонії, ритуали – це те, що підтримує напруженість поля етнокультури. Нині у світі спостерігається тенденція до розвінчання культурних табу, через що спадає напруженість етнокультурного поля, слабшає зв'язок між людьми, що належать до однієї культури. На побутовому рівні ми помічаємо, що нашим дітям доводиться пояснювати те, що раніше було само собою зрозуміло. Культура, як бачимо, втрачає здатність виконувати функцію інкультурації. Етнокультурне поле завжди наповнене не тільки міфами, приказками, приписами культурної традиції, а й інформаційними вірусами і симулякрами.

Стрижем етнокультурного поля є, безперечно, *культурна традиція*. В основі будь-якої традиції лежить спонтанна, стихійна самоорганізація, викликана загальним позараціональним поривом або настроєм, у якому (з поправкою на навколишні умови і характер самих людей) багато в чому вже закладено те, чим ця традиція стане опісля. Цей порив відіграє роль каталізатора, вектор дії якого породжується мережею ініціативних груп, які поступово захоплюють безліч індивідуальних волей і надають їм організованості. Діяльність усіх цих людей підпорядковується цьому позараціональному пориву; в економіці, політиці, мистецтві вони (часто мимоволі й неусвідомлено) працюють злагоджено, рухаються в одному і тому самому напрямі, і їхні задуми починають утілюватися в життя. Функції культурної традиції узагальнено можна об'єднати у два блоки: 1) адаптивні; 2) захисні, або зберігальні (*імуногенні*). Причому перші постають як механізми дії креативного, а другі – консервативного чинника традицій [6].

Отже, структуру соціуму можна уявити як динамічну ієрархічну єдність. Соціальна динаміка відбувається за рахунок представництва різних психологічних типів та їх взаємодії, але “кристалічні ґратки” створює культурна традиція. Завдяки традиції спільноти виражають і стверджують себе через синтезовані, підпорядковані національному ідеалові духовні цінності, вірування і відповідні їм форми поведінки. Дотримуючись приписів культурної традиції, людина виражає свою солідарність та ідентичність з нею, а також отримує життєву опору і джерело смислоутворення.

Деструктивні впливи всередині спільноти здійснюються через механізми психологічного зараження за посередництвом інформаційних вірусів і симулякрів. Поняття вірусу досі розроблялося в біології, медицині та інформатиці. На наш погляд, введення поняття інформаційного вірусу в психологію дасть змогу більш точно описати окремі соціально-психологічні явища.

Культурне поле будь-якого народу наповнене величезною кількістю суперечливих думок. Більшість із них згорнуто в приказки, при-

слів'я; багато з них є вдалим афоризмами відомих людей. Тут же представлено ірраціональні вірування, стереотипи та надузгальнення. Разом з тим у культурному полі завжди має місце і впадає в око продукт діяльності ідеологів насильства, вульгарності й бездуховності.

За *інформаційний вірус* означимо наукоподібну за формою і правдоподібну щодо сенсу думку, зміст якої є деструктивним, антилюдським за своєю суттю, таким, що пригноблює емоційну систему. Якщо основним завданням людської психіки вважати підтримку гармонійного, цілісного існування в культурі і соціумі, то вірус порушує цілісність, індукує зараження, паразитує. Життєві сили, призначені для вирішення творчих завдань і підтримки життєдіяльності, перенаправляються на депрограмування вірусу.

Етнокультурне поле завжди містить деяку кількість вірусів. У результаті їх подолання людина набуває життєвого досвіду, у неї формується своєрідний *соціальний імунітет*. Проте засилля вірусних ідей у масовій свідомості сильно травмує психіку людини, породжує страхи, порушує соціальну адаптацію. Ситуація є деструктивною в тому випадку, коли бракує ресурсів для подолання вірусних ідей.

Сучасну епоху Ж. Бодрійяр називає *епоєю гіперреальності*, коли праця не виробляє, а соціалізує, при цьому представницькі органи влади нікого не представляють. Сучасну епоху характеризує відчуття втрати реальності. Останнім bastionом реальності залишається хіба що смерть. Але й смерть настає не сама по собі, а як фантазм (уявлення) [7]. Втрачають свою спроможність як принципи традиції, касти, природного закону, сакрального і релігії, так і атрибути індустріальної революції – ознаки еквівалентності, авангарду, класу, ідеології, праці і виробництва. Симулякр у Бодрійяра “перевершив” історію: він створив “маси” (замість класів), і вони зупинили історичний процес. “Маси” – мовчазна більшість, чорна дірка, що поглинає соціальне. Вони не можуть бути керовані ніякою політичною владою, але маси породжують ілюзії влади, ілюзії бути владою; функціонування всіх сучасних систем щеплене на тілі цієї сумотної істоти мас [там само].

Твори мистецтва, створені на основі маркетингових технологій (*Чого побажаєте? Будь-яка забаганка за ваші гроші! Піпл схавает!*), можна сміливо відносити до категорії симулякрів. Мусимо констатувати, що процес симулякризації поширюється в силовому полі культури, тиражує пусті форми до нескінченності і зупиняє все живе. Це антиречовина, яка поглинає і знищує все, що трапляється на її шляху. На підтвердження сказаного вище розглянемо спотворення, що знижують рівень напруженості етнокультурного поля і до яких ми вже звикли, як до звичайних явищ.

1. *Застосування психоделічних речовин для штучної зміни емоційного стану*. Відомо, що людина влаштована так, що їй хочеться без особливого напруження почуватися комфортно і поменше зважати на

докори сумління. Протягом історичного часу розвитку людини удосконалювалися не тільки форми прекрасного – більш витонченими ставали і форми людського паразитизму. Поступово в масовій свідомості закріпилася думка, що переживання піднесених емоційних станів не обов'язково має бути пов'язане із справжньою радістю, вагомою позитивною життєвою подією – натомість можна спожити якусь психотропну речовину і пережити приємні емоційні стани, без поважних на те причин, тобто радість можна замінити на задоволення.

2. *Застосування маніпулятивних технологій спілкування, що має на меті спотворення реального соціального статусу.* Для того щоб опинитися в центрі уваги, не обов'язково напружуватися, здійснювати надзвичайний вчинок. Не обов'язково підніматися самому – можна принизити когось іншого, а ефект той самий. Міжособові маніпуляції не виходять із вжитку та моди до сьогодні.

3. *Обслуговування людських слабкостей засобами “художньої творчості”.* *Розширення норми за рахунок девіантності.* На етнокультурному рівні вже необов'язково створювати продукт високої творчої якості, який закликав би споживача до осмислення проблем буття, душевної напруги, катарсису – досить вдатися до декількох жартів, адресованих до людських інстинктів, особливо тих, що пов'язані з нижньою частиною тіла. “Розслабити і розслабитися!” – це наймодніше гасло сучасності. Дійшло до того, що під гаслом залучення до культурного продукту люди почали підтримувати свої слабкості, фінансуючи яскраве уособлення останніх: гомосексуалістів, кривляк, співаючих стриптизерок. Так виглядають затухаючі коливання культури. Від пониженого рівня запиту до спрощеного творчого продукту – і знову до пониження запиту, і знову до примітивізованого продукту. Процес симулякризації – шлях до колапсу, повного ступору, абсолютно подібний до поширення вірусу в комп'ютерному середовищі.

На думку російського вченого Р. Гаріфулліна, який задає собі аналогічне запитання про джерела небезпеки для спільноти, сьогодні соціальна патологія суспільства головним чином пов'язана не із соціальними та економічними умовами, а із психопатологічними властивостями його громадян [8]. Учений наводить сумну статистику виродження російського суспільства за критеріями рівня алкоголізму, наркоманії, проституції, зниження інтелектуального потенціалу. Характеристики цієї суспільної хвороби аналогічні симптомам класичної шизофренії, що описується в патопсихології. Першою серед ознак Гаріфуллін називає все більш очевидну непослідовність розвитку і нелогічність в ухваленні рішень. Відсутність чітко виконуваної програми влади і спрямованості суспільної свідомості та її орієнтирів стали вже просто нестерпними для соціуму. У психології давно відомо, що особа, яка протягом тривалого часу не має чітко означених життєвих цілей і настановлень, швидко деградує. І цю аналогію мож-

на перенести на сучасне нам суспільство [там само]. Дослідник розглядає критерії шизофренізації суспільної свідомості, до яких відносять (друга ознака) такі симптоми психологічного неблагополуччя, як розщепленість і подвійність свідомості. У Росії це виражається в нездатності влади ухвалювати відповідальні та ефективні рішення, що викликано роздвоєнням між “новим” і “старим”. Гаріфуллін стверджує, що російське суспільство до цього часу не визначилося із цивілізаційним вибором. На його думку, саме в цій подвійності лежить глибинна причина наростаючого неспокою суспільства. Третій симптом соціальної шизофренії – це аутизм. Більшість громадян Росії стали полоненими своїх власних маленьких світів. Соціальна апатія, байдужість і нездатність до суб’єкт-суб’єктного діалогу досягли небезпечної межі, а через вплив чужої для традиційної свідомості Росії ринково-прагматичної психології люди стали бездушними інструментами один щодо одного.

Гаріфуллін зауважує, що поширенню аутизму немало сприяє віртуалізація російського суспільства. Дослідження показали, що близько 66% респондентів віддають перевагу віртуальним і штучним світам (наркотичній та електронній квазіреальності). Завдяки дії телебачення суспільство поступово перетворюється не на творців, а на спостерігачів себе. Засоби масової комунікації, будучи прямою проекцією суспільства, також сприяють поширенню соціальної шизофренії населення. Комп’ютери, у більшості випадків, використовуються з чисто споживацькою, примітивною ігровою метою. Так, наприклад, частка використання інтернету для наукових досліджень на 31% нижче, ніж для розважальних цілей. Це небезпечна тенденція, оскільки, на думку російських дослідників, ідеться про явну кореляцію між наркотизацією і віртуалізацією суспільства [8].

Визначені Р. Гаріфулліним критерії потенційної небезпеки для російського суспільства цілком логічно можна застосовувати і для аналізу стану українського суспільства в цілому, у тому числі стану мовної спільноти. Тож такі чинники, як зниження інтелектуального потенціалу, рівень алкоголізму, наркоманії, проституції, аутизму, віртуалізації, візіонізму, можна використовувати як індикатори вразливості спільноти до деструктивних впливів.

Висновки. Визначення передумов потенційної вразливості спільноти до деструктивних впливів потребує розроблення спеціальної процедури для вимірювання характеристики, яку умовно можна назвати *соціальним імунітетом спільноти*.

Взаємодію людей слід вважати конструктивною тоді, коли вона спрямована не тільки на тактично корисні справи, а залишається такою і з погляду стратегічних перспектив її учасників. Для цього вона має бути заснована на конструктивних способах задоволення потреб. Конструктивна взаємодія – це підтримання напружень у пси-

хічних польових структурах різних рівнів для збереження функціонального стану в даний момент і на стратегічну перспективу.

Залежно від своєї якості спільнота має стабілізаційний (компенсаторний), терапевтичний або адиктивний потенціал.

Напруженість етнокультурного поля здійснює роботу, спрямовану на утримання цілісності народу, формування етнокультурної ідентичності. Напруженість створюється та існує за рахунок морально-етичної вертикалі в культурі з протилежними полюсами, на яких концентруються цінності і антицінності. Проте для окремої особи тут немає однозначних відповідей – вона має змогу випробувати на собі різні постулати, які містить культура.

Деструктивні впливи всередині спільноти здійснюються через механізми психологічного зараження за посередництвом інформаційних вірусів та симулякрів. Культурне поле завжди наповнене величезною кількістю суперечливих думок, більшість яких згорнуто в приказки, прислів'я, афоризми. Тут же представлено ірраціональні вірування, стереотипи і надузгаальнення. Водночас у культурному полі завжди є продукти діяльності ідеологів насильства, вульгарності та бездуховності.

Література

1. *Сорокин П. А.* Общая социология Человека. Цивилизация. Общество./ П. А. Сорокин; общ. ред., сост. и предисл. А. Ю. Согомонов М. : Политиздат, 1992. – С. 25–220.
2. *Шаблінський І. І.* Конструктивна взаємодія (В контексті соціологічних поглядів П. Сорокіна) / І. І. Шаблінський // Політичний менеджмент. – 2003. – № 3. – С. 133–142.
3. *Сулицький В. В.* Конструктивна психологія: теоретичні та методологічні проблеми / В. В. Сулицький, С. І. Яковенко; за ред. С. Д. Максименка та ін. // Соціально-психологічний вимір демократичних перетворень в Україні. – К. : Укр. центр політ. менеджменту, 2003. – С. 76–88.
4. *Балл Г. О.* Методологічні засади формування і реалізації мовної політики в Україні / Г. О. Балл, В. Л. Зливков // Соціальна психологія. – 2008. – № 2. – С. 26–42.
5. *Братусь Б. С.* Аномалии личности / Б. С. Братусь. – М. : Мысль, 1988.
6. *Настояща К. В.* Функціонування культурної традиції у соціальному просторі : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. соціол. наук / К. В. Настояща. – К., 2005.
7. *Бодрийяр Ж.* Символический обмен и смерть / Ж. Бодрийяр. – М. : Добросвет, 2000.
8. *Гарифуллин Р.* Гражданская война – это диагноз [Електронний ресурс] / Р. Гарифуллин. – Режим доступу : www.apn.ru.

СОЦІАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ ОСОБИСТОСТІ

Т. М. Титаренко

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ЧИННИКИ ПОСТАНОВКИ ОСОБИСТІСТІУ ЖИТТЄВИХ ЗАВДАНЬ

Розглянуто ацентровану, неієрархічну структуру життєвих завдань, що складається в стабільні періоди життя особистості із змістової наповненості, результативності та енергетичності, тоді як у кризових ситуаціях посилюється значення креативності, адекватності і відкритості. Визначено макро-, мезо- і мікросередовищні чинники, що зумовлюють постановку життєвих завдань і, відповідно, їх змінювану структурну конфігурацію. Це чинники соціокультурної контекстуальності, діалогічної комунікації, множинної ідентифікації, аксіологічної своєрідності та індивідуальної семантики.

Ключові слова: життєве завдання, неієрархічна структура, макросередовищні, мезосередовищні та мікросередовищні чинники, контексти життєтворення.

Рассмотрена ацентрированная, неиєрархичная структура жизненных задач, состоящая в стабильные периоды жизни личности из смысловой наполненности, результативности и энергетичности, тогда как в кризисных ситуациях усиливается значение креативности, адекватности и открытости. Определены макро-, мезо- и микросредовые факторы, обуславливающие постановку жизненных задач и, соответственно, их изменяющуюся структурную конфигурацию. Это факторы социокультурной контекстуальности, диалогической коммуникации, множественной идентификации, аксиологического своеобразия и индивидуальной семантики.

Ключевые слова: жизненная задача, неиєрархическая структура, макросредовые, мезосредовые и микросредовые факторы, контексты житнетворчества.

Non-centered and non-hierarchy structure of life tasks which are built on the basis of content intensiveness, results and energetic in stable life periods and at the same time the importance of creativity, adequacy and openness which is growing in crisis situations are treated. Macro-, mesa- and micro- environmental factors which are conditioned by life goal-setting and correspondingly their changing structural configuration are defined. These are factors of socio-cultural context, dialogical communication, plural identification, axiological peculiarity and individual semantics.

Key words: Life tasks, non-hierarchy structure, macro-, mesa- and micro-environmental factors, life-creation contents.

Проблема. В основі історичної темпоральності лежить напруга між “простором досвіду” і “горизонтом очікувань”, як стверджує відомо-

мий німецький історик Р. Козеллек [1]. Зазіхаючи на євроінтеграцію, українське суспільство формує вкрай сміливі горизонти очікувань, за якими не встигає досить специфічний, пострадянський простір його досвіду.

Актуальність пошуку впливів соціуму на структурування майбутнього підживлюється, з одного боку, напівусвідомленим бажанням перекласти відповідальність за свої невдачі на щось зовнішнє, а з другого, загальнолюдським прагненням бути господарем свого майбутнього, тобто втілювати мрії, реалізовувати домагання, передбачати несподіванки.

З метою визначення соціально-психологічних чинників постановки життєвих завдань обговоримо передусім їхні характерні особливості.

Життєві завдання є одиницями смислового структурування майбутнього, способами самопрогнозування, що надають численним особистісним інтенціям певної спрямованості, масштабності, фазності. Через адекватно поставлені життєві завдання людина обирає із спектру варіантів майбутнього той, що сприяє досягненню бажаної ідентичності та має найреальніше підґрунтя для свого втілення.

Однією з найважливіших характеристик життєвих завдань є "сенсовість", ціннісність, відповідність значущим особистісним змінам.

Будуючи свій життєвий світ, моделюючи перспективи власного життя, особистість відповідним чином ієрархізує свої інтенції, бажання, наміри. До смислової сфери особистості належать передусім переживання ключових цінностей, що превалюють на даному етапі життя, акумулюючи важливі тенденції вибору напряму самореалізації.

Сенс певного життєвого етапу виникає з проживання людиною цього етапу. Він нікому не дається безпосередньо, завжди залишаючись цілком не пізнаним, таким, що потребує від особистості певних зусиль, активного пошуку. Людині доводиться прориватися до власного сенсу через безсенсовість повсякденного існування, доростати до нього. Конструюючи за допомогою життєвих завдань новий напрям життєвого шляху, вона генерує нові сенси.

Сенсові утворення контекстуально обумовлені, включені в різні ситуативні, особистісні, інтерперсональні контексти. Вони не підвладні прямому самоконтролю, довільній вербалізації, безпосереднім впливам як іззовні, так і зсередини. Але опосередковані впливи сучасності, в якій перебуває, яку творить особистість, безумовно, простежуються. Японський, бельгійський чи український життєві контексти, безперечно, є якісно різними, і молода людина, що формує себе в кожній із цих країн сьогодні, по-різному прогнозує власне майбутнє.

У контексті постмодерністського світогляду сенси – це завжди щось невизначене і, відповідно, плинне, змінюване, динамічне. Як пи-

сав Ж. Деррида, сенс несе не саме слово, а слово у контексті. Двох абсолютно однакових контекстів не буває, і тому точний сенс будь-якого слова – це завжди щось невизначене і потенційно інше; те, з приводу чого варто вести діалог між кількома співрозмовниками або між автором і читачем. На думку Дж. Брунера, із середини 70-х років ХХ ст. соціальні науки рушили в бік інтерпретативної позиції, коли сенс стає центральним поняттям, що тлумачить світ.

Отже, життєві завдання відтворюють, екстраполюють, конкретизують значущі й актуальні для особистості сенси. Про них можна говорити як про “сенсовідкривачів”, “сенсоносіїв”, “сенсовтілювачів”. Не проявившись у конкретному життєвому завданні, сенс залишатиметься латентним, недостатньо усвідомленим і, відповідно, неідеальним. Лише будучи артикульованим у вигляді першочергового життєвого завдання, сенс надає безпосередньому плинові життя певної спрямованості, динамічності, конструктивності.

Наступна характеристика життєвих завдань – їх результативність, що складається з імовірності бажаного результату та його детермінованості.

Внутрішні і зовнішні умови життєвого завдання передбачають величезну кількість змінних, а результат, який буде отримано, має високий ступінь невизначеності. Ставлячи перед собою завдання, людина може планувати одне, а отримати зовсім інше, вважаючи, що завдання-таки виконано. В іншому випадку людина щось спланувала й отримала результат, але життєва ситуація під час реалізації завдання змінилася таким чином, що тепер вона вважає своє завдання невиконаним.

Найбільш результативними слід вважати завдання, що мають відносно високу ймовірність та є оптимально, гнучко детермінованими. Додамо, що за умови високої особистісної значущості, смислової наповненості деякі завдання можуть набути результативності навіть тоді, коли стартова ймовірність низька.

Ще один важливий вектор, що визначає специфіку життєвих завдань, це їх новизна, креативність. Саме нові завдання найбільшою мірою сприяють просуванню особистості вперед у саморозвитку та реалізації власного потенціалу. Завдяки їм життя стає дедалі наповненішим і продуктивнішим. Але творчі завдання завжди є проблемними і нелегкими. Для них характерний дефіцит визначеності. І все ж зріла особистість нечасто ставить перед собою рутинні життєві завдання, які мають чіткий алгоритм вирішення і добре прогнозований результат. Такі несамостійні “напівзавдання” характерні для раннього юнацького чи похилого віку.

Але не завжди висока новизна є однозначно позитивною характеристикою завдань, що людина перед собою ставить. Життєве завдання, що відрізняється несподіваною, необґрунтованою новизною,

“провисає” в повітрі, не спираючись на набутий досвід. Йому не вистачає більш-менш знайомого чи схожого на знайомий алгоритму, щоб мати шанс утілюватися. До того ж його прогностична сила не є високою. Надмірна оригінальність, з якою інколи підходять до постановки завдань, знижує їх продуктивність.

Наступний вектор, без якого характеристика життєвих завдань не була б повною, це вектор адекватності. Адекватність (яку використовуємо, спираючись на дослідження В. Е. Чудновським сенсу життя) передбачає реалістичність завдання та його конструктивність. Реалістичне завдання відповідає, з одного боку, наявним і перспективним умовам життя, а з іншого, внутрішнім можливостям людини, що його перед собою ставить. Конструктивність завдання відтворює його позитивний вплив на особистісне самоконституювання [2].

Життєві завдання мають також характеристику відкритості-закритості, якщо користуватися термінологією Ю. Козелецького. Під відкритими мають на увазі рішення проблем, коли не задані варіанти вирішення. Закриті описуються як прийняття рішення через вибір з наявного переліку альтернатив.

Життя постійно ставить перед людиною ніби відкриті завдання, що передбачають нетипові, оригінальні, індивідуалізовані рішення. Навряд чи зустрінемо в повсякденності заздалегідь готові, чіткі варіанти майбутнього рішення. Рідко відразу вимальовується альтернатива з двох варіантів. Частіше ми опиняємося перед віялом численних способів структурувати майбутнє. Інша річ, що під час “дозрівання” планів на майбутнє людині постійно хочеться звузити первинне віяло життєвих траєкторій до все більш конкретних варіантів розгортання подій, тобто перетворити чергове завдання на закрите.

Людині щоразу потрібно самостійно конструювати для себе смислові критерії, за якими вона порівнюватиме альтернативи. Під час “дозрівання” життєвого завдання ми зупиняємося на все більш конкретних, реальних альтернативах і, таким чином, спочатку відкривши завдання, тепер робимо його вторинно закритим. Ця нова закритість принципово відрізняється від первинної, заданої ззовні. Вона є суб'єктною, віднайденою самостійно.

Отже, завдання структуруються, змінюючись у діапазоні від повної зовнішньої закритості (коли все диктується незалежними від людини обставинами) чи непомірної зовнішньої відкритості (коли незбагненні можливості заважають кристалізації найголовнішого бажання) через відкритість вибірковою, частковою до завершальної внутрішньої закритості. На цій останній фазі людина вже готова обрати одну з найреальніших і найважливіших для неї альтернатив.

Ще однією значущою характеристикою життєвих завдань є енергетична наповненість, енергоємність, що виражається в їх динамічності і довготривалості.

За критерієм статичності-динамічності життєві завдання (як і педагогічні, про які пише В. М. Чернобровкін [3]) належать до категорії виразно динамічних. Як життєві умови ніколи не перебувають у статиці, так і сама особистість, яка ставить перед собою відповідне завдання, постійно змінюється, розвивається, модифікується. Так і її завдання, що спрямовують на певному етапі життя саморозвиток, постійно уточнюються, коригуються, редагуються.

Додамо, що енергетична наповненість завдань великою мірою залежить від їх цінності, тобто від того, наскільки значущий смисл буде наближено в результаті реалізації певного завдання. Водночас “сенсовість”, ціннісність завдань теж визначається їх енергоємністю, як і відкритістю чи адекватністю.

Тож основними характеристиками життєвого завдання, що є рухливими компонентами його ацентрованої, змінюваної, неієрархічної структури, є змістовність, результативність, новизна, адекватність, ступінь відкритості та енергоємність. “Пульсуюча конфігурація” життєвого завдання (якщо користуватися визначенням ризомної структури М. А. Можейко [4]) передбачає в будь-який момент часу зміну взаємозв'язків між позначеними компонентами.

Тепер, визначившись із розумінням життєвого завдання, зосередимося на соціально-психологічних чинниках, що найбільшою мірою позначаються на його постановці та способах структурування.

Першим розглянемо **чинник соціокультурної контекстуальності**, що визначає загальний контекст життєдіяльності особистості, який задають суспільство, культура, історія, релігія, держава. Ідеться про макросередовище, що діє на особистість не завжди помітно, але перманентно, завдяки своїм масштабам, звичності, усталеності. Відгук особистості на макросередовищні чинники в повсякденному житті зазвичай не усвідомлюється, і лише виражені соціальні потрясіння стають каталізатором для розуміння їх важливості для моделювання майбутнього.

Хоча соціокультурний контекст безумовно детермінує всю життєдіяльність особистості, визначаючи її ставлення до життя, діяльності, взаємин, але ця детермінація не є лінійною. До речі, президент Міжнародної ради теоретичної та прикладної механіки Дж. Лайтхілл уже публічно вибачився за те, що “протягом трьох сторіч освічена публіка вводилася в оману апологією детермінізму, заснованого на системі Ньютона, тоді як можна вважати доведеним, що цей детермінізм є помилковою позицією” (цит. за: [4]).

Якщо спиратися на висновки синергетиків, траєкторія впливу чинника соціокультурної контекстуальності на особистість характеризується чергуванням порівняно стабільних періодів життя, де домінують детерміністичні закони, і нестійких, складних, критичних періодів, де його дія вже непрогнозована. Адекватність і результативність як

характеристики життєвих завдань у цьому контексті стають затребуваними передусім на відносно стабільних життєвих етапах, тоді як у “точках зламу”, біфуркації більшої значущості набувають такі їх властивості, як новизна, креативність.

*Наступний соціально-психологічний чинник, який беремо до уваги, – це **чинник діалогічної комунікації**, що передбачає не лише відкритість соціумові, але й запрошення до діалогу, його очікування, стимулювання, готовність відповісти, дати зворотний зв'язок, взаємодіяти на рівних. Тут вже йдеться про мезосередовище з його експектаціями, атитюдами, стереотипами, трансльованими через усе більш віртуалізоване інформаційне середовище. Порівняно з малоусвідомлюваною, опосередкованою дією макросередовища на особистість мезосередовищний вплив є більш відчутним, помітним, відстежуваним.*

Культура як така завжди передбачає зіставлення, порівняння. У культурному просторі певні сенси не лише народжуються, а й трансльуються, перекладаються на інші мови. Як пише О. В. Середкіна, прагнення ідеальної “надпровідності” є глибинним нервом будь-якої культури. Діалог, у якому немає відчуження, а є лише розбіжність, стає механізмом її розвитку [5].

Постнекласична особистість, вслуховуючись у численні голоси значущого оточення, що складає її психологічний простір, вступаючи з ним у діалог, усе чіткіше бачить своє майбутнє. Так, завдяки порівнянню життєвих траєкторій, мрій, надій відбувається поступовий вихід індивідуальних поглядів “на люди”, і кожний індивідуальний текст про майбутнє непомітно стає інтертекстом. Інші тексти, як давні, так і сучасні, присутні в ньому на різних рівнях у більш-менш пізнаваних формах [4].

*Ще один соціально-психологічний чинник, що сприяє постановці життєвих завдань, – це **чинник множинної ідентифікації**. Ідеться про ще один мезосередовищний чинник з його опосередкованим впливом на особистість через її численні ідентифікації з відповідними референтами, що відбуваються як у процесі соціалізації, так і в зустрічному процесі індивідуалізації.*

Слід підкреслити значення ідентифікації саме для бачення людиною власного майбутнього. Завдяки ідентифікації людина ототожнює себе з іншою людиною або цілою групою, що полегшує наслідування, засвоєння цінностей і настановлень того, хто стає для особистості авторитетом, взірцем, рольовою моделлю. Єдиної “Я-концепції на всі часи” насправді немає, натомість є множинні “я-концепції”, що підкреслює процесуальність, незупинність ідентифікації як способу життя особистості.

Ідентифікація буває повною і частковою, несвідомою й усвідомленою. За наявності надто глибокої, тривалої, а головне не дуже усві-

домленої ідентифікації з певним референтом (мати-батько, подруга-коханий, чоловік-дружина, учитель, духівник, політичний лідер, професійний авторитет) у людини формується залежність, яка може стати гальмом для подальшого особистісного розвитку і, відповідно, до адекватної постановки самостійних й відповідальних життєвих завдань.

Віртуальні ідентифікації з культовим музикантом, актором, кіногероєм мають той самий статус реальності, як й ідентифікації з близьким знайомим, товаришем, родичем. Віртуальна реальність як тип постнекласичного світогляду завжди породжена, актуальна, автономна та інтерактивна, як стверджує М. О. Носов [6].

Створюючи собі кумира, людина продукує віртуальний об'єкт для ідентифікації, який існує актуально, тобто лише до того часу, поки у неї залишатиметься потреба в цьому об'єкті. Ця новостворена віртуальна реальність має свій час, простір і закони існування, і тому вважається автономною. Незважаючи на ефемерність, віртуальний референт взаємодіє з усіма іншими референтами, обраними особистістю для ідентифікації, у тому числі і з нею самою.

Наступний *соціально-психологічний чинник*, що впливає на постановку життєвих завдань, – це **чинник аксіологічної своєрідності**. При цьому мають на увазі дедалі характернішу для постнекласичного світу повагу до унікальності кожної особи, цінності приватного буття, збереження непублічності.

Чинник аксіологічної своєрідності є чинником радше мікросередовищним, тому що його вплив на особистість цілком безпосередній. Людина відчуває, оцінює, навчається цінувати й відстоювати свою індивідуальність серед значущих інших, у сім'ї, колі однолітків, друзів. Аксіологічна своєрідність підкреслює культурну цінність індивідуальності у всіх її проявах, значущість ні на кого не схожих способів моделювання майбутнього.

Кожне життєве завдання містить у собі більш-менш вдалу модель потрібного (бажаного) стану особистості в її життєвому світі, на її унікальному життєвому шляху в майбутньому, коли завдання буде успішно розв'язано. Способи вирішення інтерперсонально та інтраперсонально обумовленого життєвого завдання підбираються з огляду на власний набутий досвід і ступінь самостійності, креативності особистості, її вміння цінувати власну індивідуальність, відстоювати її.

Думаючи про майбутні події, кожна людина по-своєму прогнозує їх імовірність. Але при постановці життєвих завдань певні вкрай значущі для неї події вона зазвичай враховує навіть тоді, коли про високу ймовірність того, що вони трапляться, не йдеться. Якщо бажана подія в даному індивідуальному житті дуже значуща, у людини завжди виникає “друге дихання”, підключаються додаткові й несподівані внутрішні і зовнішні ресурси, максимально посилюються заангажованість, включеність.

Щоб спрогнозувати ймовірність досягнення бажаного результату, людина аналізує сукупність зовнішніх і внутрішніх засобів, які використовуватиме для досягнення успіху. Це і відповідність поставленого індивідуального завдання загальним тенденціям розвитку спільноти, до якої людина належить, і ставлення до людини з боку найближчого оточення, і наявність або відсутність підтримки та допомоги. А головне – це її власні смисли, які втілюватимуться, якщо життєве завдання буде вдало реалізоване.

І останній *чинник*, який має безпосередній вплив на постановку життєвих завдань, а через них і на особистісне самоконституювання, є *чинником індивідуальної семантики*.

Мова, якою людина тлумачить для себе дію всіх попередніх соціально-психологічних чинників, безумовно, накладає свій неповторний відбиток на способи моделювання майбутнього. Здатність особистості інтерпретувати навколишній світ і себе в ньому не лише сприяє накопиченню, систематизації, засвоєнню життєвого досвіду, а й відкриває простір для прогнозування.

Реальність, у якій особистість, асимілюючи набутий досвід, здійснює завдяки рефлексивним процесам довготривалий самомоніторинг, більш-менш вдало прогнозує майбутнє, є пріоритетно лінгвістичною. Під впливом нових конфігурацій життєвих умов постійно виникають нові контексти життєтворення.

Кожне життєве завдання є своєрідним динамічним концептом, що актуалізується під час пошуку особистістю майбутніх цінностей і пріоритетів. Втративши актуальність, завдання “ховається”, зникає в імпліцитних мовних шарах. Після чергової зміни особистісних пріоритетів воно може знову актуалізуватися в дискурсному полі.

Висновки. Серед характеристик життєвого завдання, що зазвичай стають компонентами його ацентрованої, неієрархічної, пульсуючої структури, назвемо передусім змістову наповненість, результативність та енергетичність, дія яких є вирішальною в стабільні періоди життя. Такі компоненти, як креативність, адекватність і відкритість структурують життєве завдання під час кризових зламів життєвої траєкторії.

Соціально-психологічні чинники, що обумовлюють постановку життєвих завдань, діють на макросередовищному, мезосередовищному та мікросередовищному рівнях. Це чинники соціокультурної контекстуальності, діалогічної комунікації, множинної ідентифікації, аксіологічної своєрідності та індивідуальної семантики.

Життєве завдання виникає в результаті взаємодії певних соціокультурних контекстів з контекстами індивідуального життєтворення. Відбувається діалогічна комунікація особистості зі своїм оточенням, проміжними результатами якої стають плінні множинні самоідентифі-

кації, зростання цінності власної своєрідності та поглиблення дискурсного поля, що сприяє інтерпретації набутого досвіду.

У життєвого завдання завжди є своє минуле, теперішнє і майбутнє: історико-культурні витoki, актуальне для сьогоденної життєвої ситуації людини значення та майбутня, перспективна цінність, пов'язана з можливостями самоконституювання. Життєве завдання, визріваючи та оформлюючись, із “сенсопошукача” поступово перетворюється на “сенсоносія”, а далі на “сенсовтілювача”. Наступною фазою структурних трансформацій стає новий пошук сенсу на шляху індивідуального життєтворення.

Література

1. *Козеллек Р.* Минуле. Майбутнє. Про семантику історичного часу / Р. Козеллек ; пер. з нім. – К. ; Дух і літера, 2005.
2. *Чудновский В. Э.* Проблема оптимального смысла жизни // Смысл жизни и акме: 10 лет поиска : в 2-х ч. / В. Э. Чудновский ; под ред. А. А. Бодалева, Г. А. Вайзер и др. – М. : Смысл. – 2004. – С. 7–23.
3. *Чернобровкін В. М.* Психологія прийняття педагогічних рішень / В. М. Чернобровкін. – Луганськ : Альма-матер, 2006.
4. *Можейко М. А.* Справочник: История философии [Електронний ресурс] / М. А. Можейко. – Режим доступу : // www.phhistory.freecopy.in/187.shtml.
5. *Середкина Е. В.* Расширенное понимание диалога в постнеклассической науке [Електронний ресурс] / Е. В. Середкина. – Режим доступу : // anthropology.ru/ry/texts/seredkina/dialogue.html.
6. *Носов Н. А.* Психологические виртуальные реальности / Н. А. Носов. – М. : Ин-т человека РАН, 1994. – 195 с.

© Титаренко Т. М.

Б. П. Лазоренко

ЖИТТЄВІ ЗАВДАННЯ ПРОБЛЕМНОЇ МОЛОДІ ЯК ЧИННИК ЇЇ САМОРЕАЛІЗАЦІЇ В СОЦІУМІ

З'ясовано, що самореалізація проблемної молоді в соціумі стає можливою перш за все завдяки таким життєвим завданням, як досягнення матеріальної забезпеченості і комфорту, влади та успіху, професійний та особистісний саморозвиток, здобуття освіти-самостійності. Визначено, що для проблемної молоді більш значимими є завдання забезпечення особистісного і професійного саморозвитку, досягнення матеріальної забезпеченості і комфорту, підтримання здоров'я, тоді як для благополучної молоді це насамперед створення сім'ї і реалізація життєтворчості.

Ключові слова: проблемна молодь, життєві завдання, соціальна самореалізація.

Вьяснено, что самореализация проблемной молодежи в социуме возможна прежде всего благодаря таким жизненным задачам, как достижение материальной обеспеченности и комфорта, власти и успеха, профессиональное и личностное саморазвитие, обретение образования-самостоятельности. Определено, что для проблемной молодежи более значимыми являются задачи обеспечения профессионального и личностного саморазвития, достижения материальной обеспеченности и комфорта, поддержки здоровья, в то время как для благополучной молодежи это прежде всего создание семьи и реализация жизнетворчества.

Ключевые слова: проблемная молодежь, жизненные задачи, социальная самореализация.

Self-realization of problem youth becomes possible due to life-tasks such as the achievement of well-being and comfort, power and success, professional and personal self-development, education and independence. It is defined that the achievement of personal and professional self-development, well-being and comfort, health care appeared to be the most important and significant for problem youth. For so to say normal happy young people the most important is family and life-creation.

Key words: problem youth, life tasks, social self-realization.

Проблема. Пильну і різнобічну увагу дослідників сьогодні привертують життєві завдання особистості. Зокрема, розкрито їх значення як соціально-психологічних чинників моделювання майбутнього [1], у тому числі в їх інтерперсональному контексті [2]; розглянуто життєстійкість проблемної молоді в реалізації життєвих завдань [3]; проаналізовано вплив цивілізаційного стресу на життєві завдання проблемної молоді [4]. Однак дослідження життєвих завдань проблемної молоді як чинників її самореалізації в соціумі ще не стало предметом аналізу, тоді як такий аналіз украй потрібен для розроблення програм соціальної і психологічної допомоги цій категорії молоді в її самореалізації. Він є важливим також для забезпечення адекватної допомоги молоді з боку захищеного близького оточення, для підвищення ефективності реабілітації та профілактики рецидивів проблемної поведінки серед тих, хто обрав здоровий спосіб життя. Не викликає сумніву те, що планування проблемною молоддю свого майбутнього суттєво впливає на її самореалізацію, проте життєві завдання, які найбільшою мірою справляють цей вплив, залишаються, на жаль, досі не вивченими.

Метою статті є дослідження основних життєвих завдань як чинників самореалізації проблемної молоді в соціумі, зокрема вживачів наркотичних речовин і ВІЛ-інфікованих, які не вживають наркотики, у порівнянні з благополучною молоддю. Для цього слід з'ясувати значення окремих завдань самореалізації молоді в соціумі, визначивши їх ієрархію для різних груп молоді.

Щоб більш детально дослідити значимість основних життєвих завдань проблемної молоді як чинників її самореалізації в соціумі у конкретних сферах життєдіяльності, було сформовано вибірку із числа наркозалежних і ВІЛ-інфікованих молодих людей. Зважаючи на незначну представленість жінок у вибірці проблемної молоді, досліджувалися лише життєві завдання чоловіків (19 представників ВІЛ-інфікованої молоді і 19 наркозалежних). Анкету було розроблено колективом лабораторії соціальної психології особистості Інституту соціальної та політичної психології АПН України. Вона охоплювала 87 суджень, що стосувалися різних аспектів постановки молоддю життєвих завдань. Для аналізу відповідей респондентів використовувався статистичний пакет SPSS 13.0. Щоб можна було порівняти основні характеристики постановки молоддю життєвих завдань, колектив лабораторії розробив основні шкали і їх значення в балах.

Аналіз значимості для проблемної молоді тих чи тих життєвих завдань спирався на порівняння середніх значень їхніх параметрів. Ці середні значення обчислювалися за 5-бальною шкалою, до якої через стандартизацію (Z-бали) було приведено всі попередні вихідні шкали. Щоб виявити особливості у ставленні проблемної і благополучної (студентської) молоді до тих чи тих життєвих завдань, було порівняно групу осіб з числа проблемної молоді (38 чоловіків) з групою благополучної молоді (38 чоловіків). Останніх випадковим способом вибрано з масиву Т. О. Ларіної і В. В. Посохової, які за аналогічною методикою досліджували особливості постановки життєвих завдань студентською молоддю.

Результати анкетування стали підставою для виокремлення чотирьох основних життєвих завдань, вирішення яких свідчить про соціальну самореалізацію молодої людини: 1) досягнення матеріальної забезпеченості і комфорту; 2) досягнення влади та успіху; 3) професійний та особистісний саморозвиток; 4) здобуття освіти-самостійності. Крім того, було визначено чотири життєвих завдання, які сприяють соціальній самореалізації молодої людини: 1) реалізація життєтворчості; 2) створення сім'ї; 3) підтримання здоров'я; 4) знаходження друзів.

Аналіз співвідношення життєвих завдань самореалізації в соціумі проблемної молоді у порівнянні зі студентською молоддю

1. Життєве завдання досягнення матеріальної забезпеченості і комфорту.

Це завдання (W5)¹ має на увазі забезпечення матеріального достатку (речі, гроші, комфорт, задоволення) і передбачає спрямування активності молоді на досягнення відповідного соціального статусу й соціальної свободи особистості і, як результат, задоволеності в цілому власними соціальними досягненнями. Відповідна шкала об'єднує такі судження анкети: "У наш час роботу треба обирати радше за зарплат-

¹ Позначення життєвих завдань латинськими літерами відповідають наведеним нижче графікам. Цифра 5 означає, що їхні середні значення наведено за 5-бальною шкалою.

нею, ніж за уподобанням”; “Комфорт і безтурботність – у майбутньому мені більше нічого не треба”; “Головне для мене в майбутньому – це матеріальна забезпеченість”; “Усі хочуть мати престижні речі”; “Для щастя потрібні гроші”.

Як показали результати опрацювання відповідей респондентів, значимість вирішення життєвого завдання з досягнення матеріальної забезпеченості і комфорту є більш важливим для проблемної молоді. Середній показник значимості цього завдання для неї (далі mean 1) дорівнює 3,72 бала¹, тоді як для благополучної молоді середнє значення цього показника (далі mean 2) становить 2,73 бала, якщо $t = 4,55$, $p \leq 0,01$. Різниця в значимості вирішення цього завдання між двома групами молоді має статистично значимий характер. Це можна пояснити тим, що проблемна молодь, зокрема ВІЛ-інфікована, має знаходити засоби для лікування (не пов’язаного з антиретровірусною терапією, яку вона отримує безкоштовно), а також матеріальні засоби для утримання сімей. Наркозалежна молодь має постійну потребу в наркотичних речовинах, які також потребують значних і постійних матеріальних витрат.

Якщо порівнювати середні значення життєвого завдання із забезпечення матеріального достатку двох груп проблемної молоді, слід зазначити що для наркозалежної молоді це завдання є більше значимим (далі mean 3) і набирає 3,94 бала, тоді як у групі ВІЛ-інфікованих (далі mean 4) дещо менше – 3,39 бала. Різниця між цими значеннями хоч і помітна, утім не є статистично значимою, хоча може позначати тенденцію переважання значення цього життєвого завдання для наркозалежної молоді порівняно з ВІЛ-інфікованою. На наш погляд, це можна пояснити потребою наркозалежної молоді в наркотичних засобах.

2. Життєве завдання на досягнення влади та успіху.

Це життєве завдання (A5) виражає прагнення молоді досягти успіху, престижу, влади, визнання. Воно охоплює такі судження анкети: “Мені дуже хотілося б стати помітною людиною в цьому житті”; “Усі, врешті-решт, прагнуть влади”; “Досягненням є те, що визнають інші”; “У житті мало речей, важливіших за успіх”; “Між престижною і цікавою роботою я радше оберу престижну”.

Щодо цього життєвого завдання проблемна молодь має дещо вищий рівень домагань (mean 1 = 3,33 бала), ніж благополучна (mean 2 = 2,81 бала, якщо $t = 4,55$, $p \leq 0,01$). Різниця між наведеними значеннями є статистично значимою; її можна пояснити тим, що проблемна молодь більшою мірою сподівається вирішувати свої нагальні життєві потреби за рахунок досягнення влади та успіху, ніж благополучна, враховуючи тісний зв’язок владного соціального статусу з можливістю забезпечення інших потреб.

Порівняння значимості цього завдання для ВІЛ-інфікованої і наркозалежної молоді дає змогу виявити незначну різницю між ними (у

---

¹ Тут і далі середні значення показників наведено за 5-бальною шкалою.

ВІЛ-позитивних mean 3 = 3,11 бала, у наркозалежних mean 4 = 3,32 бала). Вона не є статистично значимою і свідчить про те, що і ВІЛ-інфіковані, і наркозалежні молоді люди однаково високо цінують владний статус та успішність як засіб забезпечення інших своїх потреб.

3. Життєве завдання забезпечення професійного та особистісного саморозвитку.

Це завдання характеризується мотивацією самоконституювання (D5), яка, на наш погляд, найбільшою мірою визначає прагнення молоді до соціальної самореалізації та особистісного самоздійснення. Завдання об'єднує такі судження: “Я хочу багато чого змінити в собі”; “Найголовніше життєве завдання людини – стати професіоналом у своїй справі”; “Єдине справжнє життєве завдання – це пошук себе, самовдосконалення”; “Я думаю, що впливати на власний розвиток дуже важко”; “Життєві труднощі радше перешкоджають моєму розвитку, ніж допомагають”.

Реалізація цього завдання для проблемної молоді (mean 1 = 3,76 бала) є більш значимою, ніж для благополучної молоді (mean 2 = 2,69 бала, якщо $t = 6,95$, $p \leq 0,01$). Різниця між наведеними значеннями трохи більше як 1 бал і є статистично значимою. Більш високий показник значущості цього завдання для проблемної молоді, ніж для благополучної, свідчить про більшу важливість для неї забезпечення професійного та особистісного саморозвитку, оскільки вона через різні обставини в переважній більшості своїй ще не знайшла себе в житті. Натомість благополучна молодь визначилась із самореалізацією на даному етапі свого життя, і це життєве завдання певною мірою нею вже виконується.

Значимість життєвого завдання професійного та особистісного самоздійснення для ВІЛ-інфікованої молоді визначається (mean 3) у 3,53 бала, а для наркозалежної (mean 4) – у 3,78 бала. Різниця не є статистично значимою. Проте вона відображає більшу гостроту цього завдання для наркозалежної молоді, яка більшою мірою, ніж ВІЛ-інфікована молодь, спрямована на пошук себе в цьому житті. ВІЛ-інфіковані молоді люди вже пережили життєву кризу і переважно визначилися щодо пріоритетів життя, хоча і не такою мірою, як благополучна молодь.

4. Життєве завдання здобуття освіти-самостійності.

Життєве завдання здобуття освіти-самостійності (SW5) визначають такі судження: “Думаю, що головне моє завдання – учитися”; “Спочатку треба стати на ноги, а вже потім думати про все інше”. Актуальність його вирішення для проблемної молоді (mean 1 = 3,38 бала) більша, ніж для студентської (mean 2 = 3,58 бала, якщо $t = 6,36$, $p \leq 0,01$). Різниця між показниками має статистично значимий характер і видається зрозумілою з огляду на те, що благополучна молодь вже вирішує завдання навчання, а проблемна молодь лише прагне отримати освіту-самостійність. Тож проблемна молодь усвідомлює, що для вирішення багатьох інших життєвих завдань потрібна належна освіта.

Щодо прагнення до освіти-самостійності наркозалежна молодь (mean 4 = 3,47 бала) дещо випереджає ВІЛ-інфіковану молодь (mean 3 = 3,31 бала). Хоч ця різниця і не є статистично значимою, проте вона свідчить про свого роду демонстрацію з боку наркозалежної молоді своїх намірів і її прагнення до соціально схвальної поведінки.

Аналіз життєвих завдань особистісної сфери, спрямованих на забезпечення соціальної самореалізації в соціумі.

Серед життєвих завдань можна виокремити такі, які безпосередньо не направлені на соціальну самореалізацію молоді в соціумі, проте суттєво сприяють цьому і забезпечують її ефективність. Це такі завдання, як реалізація життєтворчості, створення сім'ї, підтримання здоров'я, знаходження друзів.

1. Завдання реалізації життєтворчості.

Завдання реалізації життєтворчості (С5) відображають такі судження анкети: “Я хотів(-ла) б у майбутньому робити улюблену справу, але важливіше заробляти гроші”; “Оскільки я не можу всіх зробити щасливими, я повинен(-на) подбати про себе”; “Мені подобається допомагати іншим, коли це не заважає кар'єрі”; “Покращити світ навіть у чомусь незначному – моє життєве завдання”; “Більшість завдань у житті вимагають насамперед сумлінної праці, а не творчості”.

Рівень прагнення до вирішення завдання життєтворчості у проблемної молоді (mean 1 = 2,49 бала) є суттєво нижчим, ніж у благополучної (mean 2 = 3,30 бала, якщо $t = -4,02$, $p \leq 0,01$). Як бачимо, різниця між значеннями за цією шкалою статистично значима. Це може свідчити про те, що творчий потенціал і здатність його реалізувати в соціально значимій формі у благополучної молоді є більш високими, ніж у проблемної.

ВІЛ-інфікована молодь за шкалою прагнення до життєтворчості (mean 3) має 2,63 бала, наркозалежна молодь (mean 4) дещо менше – 2,33 бала. Різниця не є статистично значимою, але може вказувати на те, що проживання життєвої кризи, пов'язаної з ураженням ВІЛ, мобілізує творчий потенціал особистості до постановки та реалізації нею завдання життєтворення.

2. Життєве завдання створення сім'ї.

Хоч завдання створення сім'ї – надзвичайно важливий соціальний аспект, проте для особистості воно, як правило, не виступає засобом соціальної самореалізації, а є скоріше сферою здійснення особистого життя і задоволення особистісних потреб. Однак на певному етапі життя вирішення цього завдання суттєво сприяє соціальній самореалізації, соціальному визнанню особистості як такої, що живе відповідно до соціальних норм.

Життєве завдання створення сім'ї (F5) описують такі судження: “Найактуальніше для мене сьогодні – створення сім'ї”; “Сім'я і діти – це поки що не для мене”.

Благополучна молодь (mean 2 = 3,46 бала) майже на півбала ви-переджає за шкалою цього життєвого завдання проблемну молодь (mean 1 = 3,04 бала, якщо $t = -2,56$, $p \leq 0,012$). Різниця може бути зумовлена тим, що певна частина проблемної молоді – це особи більш старшого віку, які вже створили сім'ю, тому це завдання втратило для них свою актуальність.

Порівняння груп проблемної молоді показало, що ВІЛ-інфікована молодь (mean 3 = 2,95 бала) так само прагне до створення сім'ї, як і наркозалежна (mean 4 = 3,06 бала). Слід підкреслити, що прагнення неодруженої проблемної молоді до створення сім'ї все ж досить сильне, що відображається в істотних значеннях (три п'ятих від загальної шкали оцінювання цього завдання).

3. Життєве завдання підтримання здоров'я.

Життєве завдання підтримання здоров'я (H5) описується такими судженнями: “Життєвого успіху не можна досягти без доброго здоров'я”; “Молода людина може поки що не замислюватися серйозно про своє здоров'я”.

Значимість цього життєвого завдання для проблемної молоді (mean 1 = 3,44 бала) більш як на 1 бал вища, ніж у благополучної (mean 1 = 2,29 бала, якщо $t = 10,33$, $p \leq 0,01$). Ця різниця має статистично значимий характер, що зрозуміло з огляду на те, що для проблемної молоді завдання збереження здоров'я є смисложиттєвим. Воно практично однаковою мірою актуальне і для ВІЛ-інфікованої молоді (mean 3 = 3,42 бала), і для наркозалежної (mean 4 = 3,37 бала). Правда, їхні завдання різняться своїм смислом. Для ВІЛ-інфікованої молоді це завдання збереження і підтримання здоров'я в умовах боротьби з вірусом імунодефіциту, боротьби за життя, тоді як для наркозалежних, на нашу думку, це завдання знаходження наркотичних речовин для підтримання наркотичного способу життя та уникнення абстинентного стану.

4. Життєве завдання знаходження друзів.

Життєве завдання знаходження друзів (Fr5) означено судженнями: “Без друзів я не досягну успіху в житті”; “На першому місці завжди мають бути друзі”.

Значимість вирішення життєвого завдання знаходження друзів для проблемної молоді (mean 1 = 2,87 бала) є такою ж, як і для студентської молоді (mean 2 = 2,85 бала). Потреба вирішення цього життєвого завдання у ВІЛ-інфікованих молодих людей (mean 3 = 3,00 бала) дещо більша, ніж у наркозалежної молоді (mean 4 = 2,72 бала). Це, на наш погляд, зумовлено тим, що ВІЛ-інфіковані звільнилися від залежності і в них більшою мірою виявляється потреба в справжніх друзях, тоді як у наркозалежних осіб поняття дружби обмежується спільними інтересами щодо наркоспоживання.

Отже, найбільші розбіжності в значимості життєвих завдань проблемної і благополучної молоді спостерігаються щодо таких завдань, як підтримання здоров'я і професійний та особистісний саморозвиток (рис. 1). Поєднав ці дві групи молоді життєве завдання знаходження друзів.

Певні відмінності в значимості життєвих завдань між ВІЛ-інфікованою і наркозалежною молоддю виявлено щодо таких завдань, як досягнення матеріальної забезпеченості і комфорту, професійний та особистісний саморозвиток, реалізація життєтворчості, знаходження друзів (рис. 2). Найбільшою мірою зближує ці групи за своїм значенням завдання підтримання здоров'я.

Аналіз ієрархічного співвідношення життєвих завдань проблемної і благополучної молоді. Порівняння значимості життєвих завдань проблемної і благополучної молоді показало, що більшу гостроту для проблемної молоді мають основні життєві завдання самореалізації в соціумі. Якщо благополучна молодь покроково планує та вирішує свої основні завдання, то проблемна (зокрема ВІЛ-інфікована) молодь, яка згаяла час життя, має наздоганяти втрачене. Тому вона й демонструє певні деформації в розумінні значимості і пріоритетності тих чи тих життєвих завдань. Водночас інша частина проблемної молоді (наркозалежні особи) завищено оцінює власний потенціал щодо реалізації своїх життєвих завдань, що зумовлено залученням цих молодих людей до систематичного наркоспоживання.

Аналіз рейтингів значимості життєвих завдань проблемної і благополучної молоді показує, що найбільш значимими життєвими завданнями для проблемної молоді є забезпечення особистісного та професійного саморозвитку (D5 → 3,76 бала), досягнення матеріальної забезпеченості і комфорту (W5 → 3,72 бала), здоров'я (H5 → 3,44 бала). Найменшим показником характеризується завдання з реалізації життєтворчості (C5 2,49 бала).

Найбільш значимими життєвими завданнями для благополучної молоді є створення сім'ї (F5 → 3,46 бала) і реалізація життєтворчості (C5 → 3,30 бала). Найменший показник у завдання забезпечення здоров'я (H5 → 2,29 бала). У цьому сенсі рейтинги життєвих завдань проблемної і благополучної молоді суттєво різняться. При цьому деякі середні показники значущості життєвих завдань проблемної молоді, таких як забезпечення здоров'я, особистісний та професійний саморозвиток, здобуття освіти-самостійності, досягнення матеріальної забезпеченості, досягнення влади-успіху, є порівняно вищими, ніж у благополучної, і, навпаки, у благополучної молоді вища значимість таких життєвих завдань, як реалізація життєтворчості і створення сім'ї.

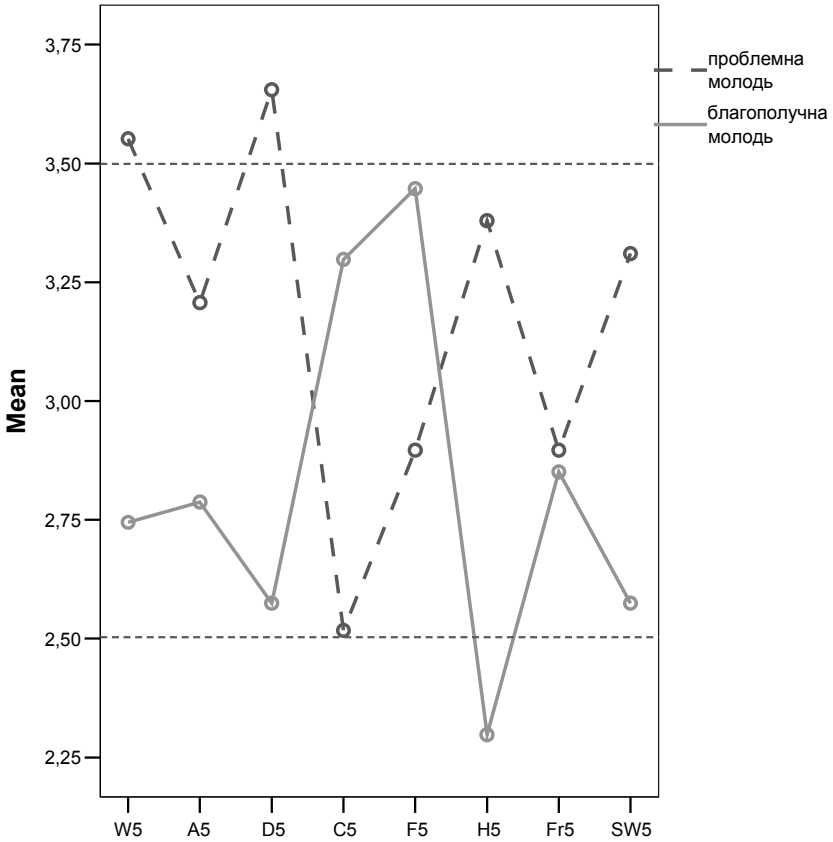

Рис. 1. Співвідношення показників значимості життєвих завдань проблемної і благополучної молоді

Аналіз ієрархічного співвідношення життєвих завдань ВІЛ-інфікованої і наркозалежної молоді. Порівняння ВІЛ-інфікованої і наркозалежної молоді показало таке співвідношення значимості їхніх життєвих завдань. У ВІЛ-інфікованих найбільш значимим є завдання забезпечення особистісного та професійного саморозвитку (D5 → 3,53 бала), забезпечення здоров'я (H5 → 3,42 бала) і досягнення матеріальної забезпеченості і комфорту (W5 → 3,35 бала). Найнижчі показники виявились у завдань реалізації життєтворчості (C5 → 2,63 бала), створення сім'ї (F5 → 2,95 бала), знаходження друзів (Fr5 3,00 бала).

Найбільш значимими життєвими завданнями для наркозалежної молоді є досягнення матеріальної забезпеченості і комфорту (W5 → 3,94 бала), особистісний і професійний саморозвиток (D5 → 3,78 бала). При цьому слід пам'ятати про специфічність змісту цих завдань і підпорядкованість їх забезпеченню наркотичного способу життя.

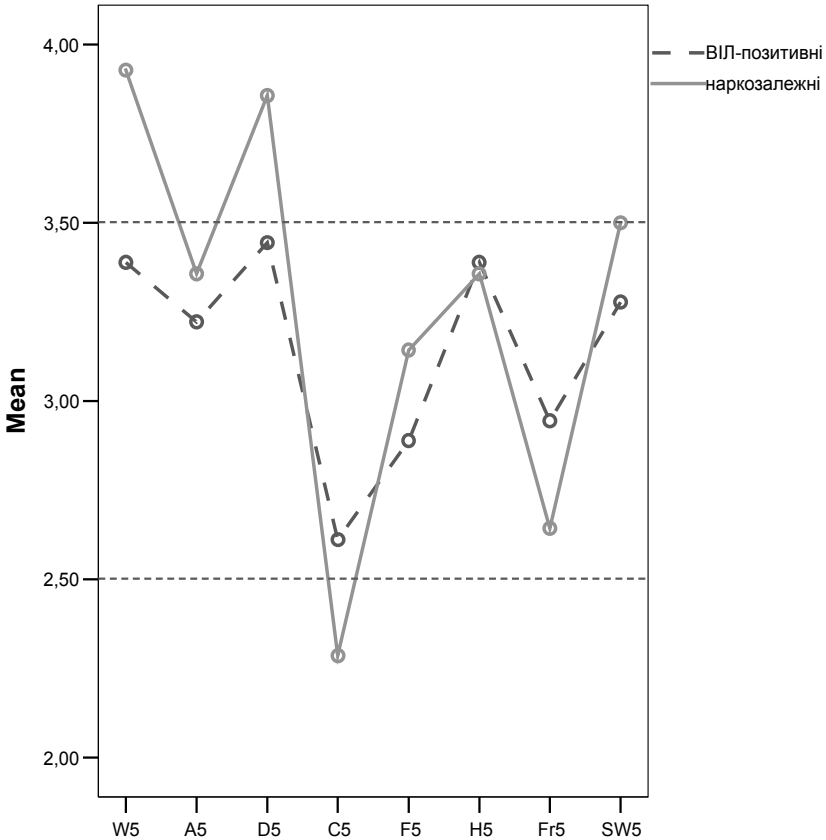

Рис. 2. Співвідношення показників значимості життєвих завдань ВІЛ-інфікованої і наркозалежної молоді

Найнижчі показники відмічено щодо таких життєвих завдань, як реалізація життєтворчості (C5 → 2,33 бала) і знаходження друзів (Fr5 → 2,72 бала).

Таким чином, спільним найбільш значимим життєвим завданням ВІЛ-інфікованої і наркозалежної молоді є підтримання здоров'я,

утім, смисл, який має це завдання для обох груп проблемної молоді, суттєво різний. Для ВІЛ-інфікованих – це збереження життя шляхом проведення антиретровірусної терапії, а для наркозалежних – це в основному забезпечення систематичного наркоспоживання з метою уникнути абстинентного стану. При цьому такі життєві завдання, як особистісний і професійний саморозвиток, досягнення влади-успіху, матеріальної забезпеченості є більш значимими для наркозалежної молоді (враховуючи специфіку її способу життя), ніж для ВІЛ-інфікованої, тоді як завдання реалізації життєтворчості є більш значимим для ВІЛ-інфікованих. Щодо інших завдань, то їх значущість суттєво не відрізняється.

Висновки. Безпосередніми чинниками самореалізації *проблемної молоді* в соціумі є такі життєві завдання, як досягнення матеріальної забезпеченості і комфорту, влади та успіху, особистісний і професійний саморозвиток, здобуття освіти-самостійності. Що ж до співвідношення окремих життєвих завдань проблемної молоді, то виявилось, що рівні їх значимості статистично різняться порівняно із цими показниками для благополучної молоді. Також мають місце певні (статистично неістотні) відмінності в значимості життєвих завдань різних груп проблемної молоді. Визначено, що для проблемної молоді найбільш значимими є завдання особистісного і професійного саморозвитку, досягнення матеріальної забезпеченості і комфорту, здоров'я, тоді як для *благополучної молоді* – це завдання створення сім'ї і реалізація життєтворчості. Найменшими показниками у проблемної молоді вирізняються завдання з реалізації життєтворчості, а у благополучної – підтримання здоров'я.

З'ясовано, що у *ВІЛ-інфікованих* найбільш значимими є завдання особистісного і професійного саморозвитку, підтримання здоров'я, досягнення матеріального добробуту і комфорту. Найнижчі показники мають завдання реалізації життєтворчості, створення сім'ї, знаходження друзів. Найбільш значимими життєвими завданнями для *наркозалежної молоді* є досягнення матеріального добробуту і комфорту, особистісний і професійний саморозвиток. Найнижчі показники у таких життєвих завдань, як реалізація життєтворчості і знаходження друзів.

Виявлено, що у цілому життєві завдання самореалізації в соціумі мають більшу гостроту для проблемної молоді, аніж для її благополучних ровесників.

Л і т е р а т у р а

1. *Титаренко Т. М.* Життєві завдання особистості як соціально-психологічний чинник моделювання майбутнього / Т. М. Титаренко // Наукові студії із соціальної та політичної психології : зб. Статей. – К. : Міленіум, 2007. – Вип. 16 (19). – С. 304–311.
2. *Титаренко Т. М.* Життєві завдання особистості в інтерперсональному контексті / Т. М. Титаренко // Психолого-педагогічні засади розвитку осо-

- бистості в освітньому просторі : матеріали методол. семінару АПН України 19 берез. 2008 р. – К., 2008. – С. 411–418.
3. *Лазоренко Б. П.* Вплив цивілізаційного стресу на життєві завдання проблемної молоді / Б. П. Лазоренко // Вісник Чернігів. держ. пед. ун-ту. Серія: Психологічні науки. – Чернігів, 2008. – Вип. 59. – Т. II. – С. 6–10.
  4. *Ахмеров Р. А.* Жизнестойкость как психобиографическая характеристика (на примере ВИЧ-инфицированных) / Р. А. Ахмеров ; под ред. Р. А. Ахмерова и др. // Время пути: исследования и размышления. – К. : Ин-т социологии НАН Украины, 2008. – С. 139–164.

© Лазоренко Б. П.

В. А. Крайчинська

САМОНАСТАНОВЛЕННЯ ОСОБИСТОСТІ У СФЕРАХ ЖИТТЄВИХ ЗАВДАНЬ

Наведено результати емпіричного дослідження самонастановлень особистості. Аналізуються суб'єктні та об'єктні настановлення щодо себе як чинник сформованості життєвих завдань особистості. Запропоновано типологію суперечливих суб'єктних та об'єктних соціально-психологічних самонастановлень особистості.

Ключові слова: суб'єкт, об'єкт, соціально-психологічні самонастановлення особистості, життєві завдання.

Приведены результаты эмпирического исследования личностных самоустановок. Анализируются субъектные и объектные установки по отношению к самому себе как условие сформированности жизненных задач личности. Предлагается типология противоречивых субъектных и объектных социально-психологических самоустановок личности.

Ключевые слова: субъект, объект, социально-психологические самоустановки личности, жизненные задачи.

Results of empirical research of self-attitudes of personality are presented. Subjective and objective self-attitudes are treated as a factor of personal life-tasks maturity. The typology of contradictive subjective and objective socio-psychological self-attitudes of personality is proposed.

Key words: subject, object, social-psychological self-attitudes of personality, life-tasks.

Проблема. Можливість постановки і здійснення власних життєвих завдань значною мірою зумовлена ставленням людини до себе, часто неусвідомленим. Під цим кутом зору найбільш важливою нам видається така ознака соціально-психологічного самонастановлення особистості, яка засвідчує переважне ставлення до себе як до суб'єкта.

Інший аспект проблеми – неоднаковість самонастановлення людини в різних сферах свого життя: у деяких сферах одна й та сама особистість може сприймати себе як людину, суб'єкта, а в інших ставитися до себе як до речі, об'єкта.

Нині ми спостерігаємо, як зміна суспільної концепції прав особистості в бік самостійного конструювання власного життя, пострадянська зміна способу економічного життя, перехід до більш демократичного порівняно з попереднім рівня функціонування українського суспільства, загострення проблем людини сучасного глобалізованого світу в стані кризи – загалом рух світу до значно більшої свободи та значно більшої невизначеності – ще більше *актуалізують* проблему суб'єктності для особистості – її активності щодо свого життя, вибору напрямів самоздійснення, відповідальності за активність чи пасивність у різних сферах життя.

У цій роботі ми мали на *меті* розглянути особливості життєвих завдань особистості, пов'язані зі сферами її суб'єктного чи об'єктного соціально-психологічного самонастановлення.

Життєві завдання людини можна визначити як реалізацію смислу всього життя або ж смислу окремого життєвого відтинку (етапу життя) чи смислу певного зрізу життя (життєвої сфери). Це дає змогу поглянути на життєві завдання і сфери їх локалізації як на елементи організації соціально-психологічного простору особистості. Соціально-психологічний простір особистості як система "особистість – соціум" (Н. І. Сарджвеладзе) охоплює не тільки царину людських відносин, а й "відносини" особистості із собою, тобто соціально-психологічне самонастановлення особистості.

Сприймання себе суб'єктом у певних сферах життя, суб'єктна настановленість щодо себе уможливають ствердну відповідь на запитання: чи буду я щось робити для того, щоб здійснитися? А також відповідь на не менш важливе запитання: що я робитиму для того, щоб здійснитися? Тобто, чи буду я формувати і здійснювати власні життєві завдання? Ці запитання є вічними і водночас постійно актуальними майже для кожної особистості, оскільки соціальний пресинг – батьківський, навчально-виховний, середовища однолітків, загальносуспільний – здійснюється завтра і постійно спокушає людину відмовитися від своїх свободи та відповідальності, взявши за життєве завдання чужу модель або ж і цілковито здавшись на милість "долі".

Якість і ступінь суб'єктності ставлення особистості до людини розглянуто в працях, присвячених: проблемі суб'єкта та суб'єктності (М. Бубер, М. М. Бахтін, С. Л. Рубінштейн, А. В. Брушлинський, Б. Г. Ананьєв, В. А. Роменець, О. О. Леонтьєв, Б. Ф. Ломов, В. О. Татенко, А. Л. Журавльов, К. О. Абульханова); вивченню настановлень та їх видів (Б. Ф. Ломов, Н. І. Сарджвеладзе); моделям

суб'єкта, особливостям розвитку суб'єктності в онтогенезі, різноманітним характеристикам суб'єктності (В. О. Татенко); чинникам суб'єктності, ступеню вираженості показників активності, самостійності (С. І. Дьяков); соціальним настановленням щодо політичних інститутів (К. О. Абульханова) та природних об'єктів (С. Д. Дерябо). Залишаються, однак, поза увагою дослідників диференціація настановлень щодо розмаїття предметів настановлення та зокрема настановлення щодо себе в соціально-психологічному просторі особистості – особливості самонастановлення у сферах життєвих завдань.

Суб'єктне самонастановлення ґрунтується на суб'єктному, людяному настановленні щодо людини як такої. Тому центральною ознакою суб'єктного самонастановлення особистості виступає “присутність людини”: її цінність і значимість, визнання її унікальності та своєрідності, визнання права та можливості діяльності, метою якої є сама людина. Водночас ідеться про олюдненість свого власного світу, тобто віднесення і себе до тих людей, що поцінуються таким чином. Тому людина із суб'єктним самонастановленням активна, незалежна, критична, і самостійна в оцінках; вона покладається на власні сили, цінує себе, упевнена в собі та у своїх правах. Суб'єктне самонастановлення – невідмінна умова наснаженості, достатньої енергійності зусиль, спрямованих на власне життя. Стосовно свого життя така особистість виступає як автор, творець, керманіч, розпорядник, власник, господар.

Об'єктне самонастановлення ґрунтується на знелюдненому, оречевленому, об'єктному настановленні щодо людини. Основною ознакою об'єктного самонастановлення особистості є “відсутність людини”. Разом з тим спостерігається і “відсутність себе” – у центрі уваги опиняється лише власна відповідність стандартам суспільних груп різного масштабу, уявленням про “ідеального” виконавця певної соціальної ролі. Тож у цьому випадку людина не є цінністю сама по собі такою, якою вона є, а цінується лише її придатність “для чогось”. Власні почуття, думки, заняття при цьому не мають значення, з ними не рахуються. Мета діяльності завжди опиняється поза людиною. Таким чином, людина, що настановлена щодо себе об'єктно, не відчуває себе значимою для себе, а цінує в собі лише “корисне” або ж поціноване іншими; часто вона є залежною, пасивною, довірливою, порівнює себе з іншими, шукає “дозволу”, підтримки, допомоги, визнання, схвалення інших людей. Така людина вважає, що блага, енергія, ініціатива, авторитет, оцінка, позитивні чи негативні емоції, турбота, любов не в ній самій, а поза нею. Вона делегує, переносить назовні свої силу, думки, почуття, намагаючись отримати від інших те, від чого відмовилася сама, покладається на “долю” або ж шукає удачі, щасливого випадку. У ставленні до власного життя така людина є прохачем, виконавцем, підлеглим, присилуваним або й рабом, товаром, засобом, іграшкою.

Неоднакове ставлення до себе в різних сферах свого життя, наприклад, ставлення до себе в професійній сфері як до суб'єкта, в особистій – як до об'єкта, свідчить про неоднорідність, суперечливість самонастановлення. Така характеристика самонастановлення пов'язана з характерною рисою сучасного світу людини, що нині активно осмислюється – “сплутаністю протилежностей – високого і низького” [1, с. 16], культурного розвитку і здичавіння, морального прогресу і занепаду, більшої гуманності в ставленні до інших та до себе, “олюднення” багатьох сфер життя людини і водночас тривання або й посилення процесів дегуманізації, знелюднення в дуже багатьох сферах.

Суперечливе самонастановлення, що є поєднанням суб'єктного та об'єктного настановлення однієї людини щодо різних предметів настановлення, може стосуватися різних соціальних груп чи сфер життя. Суперечливість може виявлятися також у ступені прояву власної суб'єктності в різних сферах, у гармонійності чи дисгармонійності, симетричності чи асиметричності настановлень щодо себе та інших. Суперечливу настановленість у межах однієї особистості зауважує Е. Фромм, стверджуючи, що “соціальний характер людини являє собою суміш п'яти його плідних і неплодних типів”, хоч один або два можуть бути домінуючими [2, с. 17]. Утім, наявність такої внутрішньої суперечності може бути чинником подальшого розвитку особистості, “резервом внутрішньої варіативності” [3, с. 92–93], чинником розширення сфер суб'єктного самонастановлення, подолання об'єктного самонастановлення.

Суперечливий характер соціально-психологічних настановлень сучасної особистості, що стосуються її суб'єктності, порушує питання про можливі підходи до розуміння і відповідно дослідження міри суб'єктності. Суперечливість суб'єктних та об'єктних настановлень можна розглядати як дві однозначні якісно відмінні протилежні характеристики особистості. За такого підходу в центрі уваги опиняється модус настановлення як переважного ставлення – як до суб'єкта чи як до об'єкта, а інші, більш тонкі, відмінності не беруться до уваги. Можна також розглядати суб'єктні та об'єктні настановлення як дві протилежні характеристики, що мають різний ступінь вираженості – від найбільших значень до найменших. У цьому випадку ми зберігаємо уявлення про суперечливі ставлення – як до людини чи як до речі – як якісно відмінні і водночас враховуємо, наскільки яскраво вони виявляються в певної людини чи групи. Іншим підходом може бути констатація наявності суб'єктного ставлення або його відсутності. За такого підходу суб'єктне настановлення виглядає як наявність суб'єктності, а об'єктне – як її відсутність. Такі настановлення можна розглядати також як один неперервний континуум, на одному полюсі якого характеристика – суб'єктність – є найбільш сконцентрованою, а на іншому полюсі вона зменшується до нуля. У такому разі ми можемо

говорити про певний ступінь вираженості об'єктності настановлень, наприклад, дуже високий, як про вкрай низький ступінь вираженості суб'єктності. Таким чином ми акцентуємо на тому, що суб'єктні та об'єктні настановлення є сторонами одного явища. Водночас ми зосереджуємо увагу на суб'єктності як на досліджуваній властивості. Цим ми також підкреслюємо, що суб'єктність у будь-якому випадку притаманна людині, хоча може бути виражена різною мірою. Нам видається найбільш доречним останній підхід до розуміння і дослідження суб'єктності, зафіксованої у вигляді суб'єктних та об'єктних соціально-психологічних настановлень особистості, як притаманної людині властивості. Такий підхід, на нашу думку, більш перспективний для можливої оптимізації настановлень у процесі особистісного розвитку.

Для *емпіричного дослідження* самонастановлення особистості у сферах її життєвих завдань слід було з'ясувати коло сфер основних життєвих завдань особистості, ступінь сформованості її життєвих завдань, ступінь суб'єктності самонастановлень особистості у сферах життєвих завдань, а також побудувати типологічну модель самонастановлення особистості залежно від ступеня його суб'єктності та співвіднести ступінь суб'єктності самонастановлень особистості зі ступенем сформованості її життєвих завдань.

Щоб виокремити коло *сфер життєвих завдань*, ми скористалися даними, отриманими: 1) на попередньому етапі дослідження у ході проведення пілотного опитування; 2) під час проведення семиденного циклу двогодинних занять з елементами фокус-групи і соціально-психологічного тренінгу; 3) на занятті з елементами фокус-групи; 4) під час основного опитування. У попередньому етапі дослідження взяли участь співробітники і студенти наукових навчальних установ Національної академії наук України, Академії педагогічних наук України та Міністерства освіти України (85 жінок і 39 чоловіків віком від 17 до 65 років). Усього було опитано 125 осіб. При цьому використовувалася методика прямого визначення часової перспективи (випробуванням пропонувалося назвати 10 подій майбутнього). У тренінгових заняттях брали участь студенти 3-го курсу факультету соціології та психології Київського національного університету імені Тараса Шевченка (10 осіб). Учасникам пропонувалося скласти розповідь “Мої життєві завдання” та зробити малюнок на ту ж тему, назвати проблемні сфери. Фокус-група проводилася на основі опитувальника “Мої життєві сфери”. У ній було задіяно 16 осіб – учнів 9–11-х класів. Вік опитуваних становив 16–17 років. До запропонованого переліку головних сфер життя молодшої людини (навчання, робота, творчість, я сам, дружба, кохання, сім'я, гроші), виявлених на основі наративу “Мої життєві завдання”, учасники опитування додавали те, що було важливим саме для них.

За допомогою методики “Майбутня часова перспектива” було окреслено коло життєвих сфер, значимих для молоді особистості, а отже, перспективних як можливих сфер її життєвих завдань. Серед них було виділено навчальну, професійну, фінансову, бізнесову, творчу, наукову, відпочинку, подорожей, спортивну, “автомобільну”, спілкування з домашніми улюбленицями, місця проживання, дружнього спілкування, кохання, домашню, сімейну сфери. Спільними для більшості опитуваних виявилися сфери навчання, професійного зростання, роботи, грошей, різноманітних захоплень, кохання, дружби та сім’ї. На основі наративів “Мої життєві завдання”, в яких випробуваним пропонувалося описати свої життєві завдання у вигляді невеликого оповідання, серед 21 сфери було виділено 10 сфер, що згадувалися практично всіма опитуваними: самісна, професійна, навчання, сімейна, творча, захоплення, спілкування, дружби, кохання, грошово-фінансова. Вони й склали опитувальник “Мої життєві сфери”. В опитувальнику пропонувалося зазначити серед наведених сфер і сфер, записаних випробуваними, найбільш значимі для них сфери і життєві завдання в них. Заняття, яке проводилося у формі фокус-групи, підтвердило, що життєві завдання зосереджені переважно у значимих сферах. Із них сім було відібрано для дослідження ступеня суб’єктності самонастановлень. Для зручності опитуваних і щоб полегшити сприймання матеріалу опитувальника, ці сфери було названо так: “навчання”, “робота”, “захоплення”, “друзі”, “кохання”, “сім’я”, “гроші”.

На попередньому етапі було також проведено емпіричне дослідження суб’єктних та об’єктних соціально-психологічних самонастановлень особистості. Його метою було розроблення засобів діагностування ступеня суб’єктності самонастановлення. Для цього “Методику діагностування ступеня суб’єктності”, за С. Д. Дерябо [4], ми адаптували відповідно до завдань дослідження, а також провели невелике пілотне дослідження, в якому взяли участь 20 осіб. На основі аналізу перебігу та результатів цього попереднього дослідження було змінено формулювання окремих запитань. Потім було опитано 125 осіб за допомогою 1) методики діагностування ступеня суб’єктності настановлення, очікуваного від інших; 2) методики діагностування ступеня суб’єктності самонастановлення. За основу було взято методику діагностування ступеня суб’єктності сприймання природних об’єктів – її малий варіант, викладений Дерябо. Методика, якщо її запитання адресувати собі самому, дає змогу визначити ступінь суб’єктності настановлення, очікуваного опитуваним щодо нього з боку інших людей. За допомогою модифікованого нами варіанта можна з’ясувати ступінь суб’єктності самонастановлення особистості.

Для діагностування *ступеня суб’єктності самонастановлень* особистості в кожній із запропонованих сфер життєвих завдань методику діагностування ступеня суб’єктності самонастановлень було мо-

дифіковано так, щоб питання стосувалися кожної окремої сфери. На цьому етапі в дослідженні брали участь 74 респонденти.

Щоб з'ясувати *особливості постановки життєвих завдань*, співробітники лабораторії соціальної психології особистості під керівництвом Т. М. Титаренко створили та апробували методику дослідження життєвих завдань особистості (ЖЗО). Ми розробили блок запитань, що стосувалися ступеня суб'єктності особистості та особливостей постановки життєвих завдань на рівні сформованого життєвого завдання (виявами сформованості життєвих завдань особистості виступали: їх суб'єктна визначеність; використання минулого, теперішнього і майбутнього; сформульованість завдань, їх варіантність, структурованість, необмеженість часовими рамками, конкретними цілями та результатами; процесність і цілісність): “Частіше я керую життєвими обставинами, аніж вони мною”; “Я більше довіряю плинові подій, щасливим обставинам, аніж своїм намірам”; “Того, у чому я вбачаю своє життєве завдання, я досягну власними силами”; “Те, у чому я вбачаю своє життєве завдання, станеться саме собою, незалежно від моїх зусиль”; “Досягненням є те, що визнають інші”; “Приймаючи життєве рішення, я більше орієнтуюся на “я цього хочу”, “це мені потрібно”, аніж на “так треба”, “так прийнято”; “Я часто не можу вирішувати свої життєві завдання – не маю часу, грошей, інформації, допомоги”; “У постановці життєвих завдань не варто покладатися на інших”; “Якщо не виходитиме так, як було задумано спочатку, я робитиму це іншим чином”; “Я майже ні на що не впливаю у своєму житті”; “Для вирішення життєвого завдання необов'язково враховувати попередній досвід”; “Я не можу планувати своє завтра, оскільки від мене мало що залежить сьогодні”. На основі наведених вище запитань у методиці дослідження життєвих завдань особистості було виділено додаткові шкали “Загальний ступінь сформованості життєвих завдань” і “Загальний ступінь суб'єктності самонастановлення”, що розглядалися як окремі показники.

Також було розроблено опитувальник для діагностування *ступеня сформованості життєвих завдань* у зазначених життєвих сферах за критеріями їх автентичності, ресурсності, варіантності та часової необмеженості. Запитання цього опитувальника було об'єднано з тими, що стосувалися самонастановлень особистості в кожній сфері.

Аналіз результатів дослідження особливостей життєвих завдань у сферах з різною, суб'єктною та об'єктною, самонастановленістю дав змогу розглянути розподіл сфер життєвих завдань випробуваних за модусом самонастановлення. За переважною самонастановленістю у всіх сферах життєвих завдань (у середньому) серед випробуваних було виділено такі групи: 1) переважно із суб'єктним самонастановленням; 2) зі ступенем самонастановлення, близьким до проміжного між суб'єктним та об'єктним (близько 12 балів); 3) із суперечливим само-

настановленням (у частині сфер – із суб'єктивним самонастановленням, у частині – з об'єктивним); 4) переважно з об'єктивним самонастановленням (табл.).

До *першої групи* (54% випробуваних) увійшли особи переважно із суб'єктивним самонастановленням. Їхній ступінь самонастановлення в більшості сфер життєвих завдань переважно досить високий: від 0 (найвищий ступінь) до 9 балів, і лише в одній чи двох сферах має значення в межах 10–15 балів. У середньому ступінь суб'єктивності у сфері життєвого завдання становить 7 балів. Прикметно, що близько половини опитаних цієї групи у всіх сферах життєвих завдань мають лише суб'єктивні самонастановлення з високими показниками (від 0 до 9 балів), окрім однієї-двох сфер з показниками, близькими до середніх (від 10 до 12 балів).

Другу групу (8 % випробуваних) склали респонденти з проміжним ступенем самонастановлення, що наближається до середнього рівня (близько 12 балів). Ступінь їх самонастановлень у сферах життєвих завдань переважно середній (від 11 до 13 балів), окрім однієї чи двох сфер, у яких значення цього показника коливається в межах від 0 (найвищий ступінь) до 9 балів. Середній ступінь суб'єктивності у сфері життєвого завдання опитаних у цій групі становить 9,2 бала. Для другої групи характерна значна різниця між показниками у сферах суб'єктивності – від 0–2 до 8–9 балів (на відміну від першої і четвертої груп, де така різниця вдвічі менша).

До *третьої групи* (21 % вибірки) увійшли випробувані із суперечливими, частково із суб'єктивними, частково – з об'єктивними самонастановленнями. Ступінь самонастановлень опитуваних в одній частині сфер життєвих завдань досить низький (від 14 до 19 балів), в іншій – порівняно високий (від 11 до 0 балів). Середній ступінь суб'єктивності у сфері життєвого завдання респондентів цієї групи становить 9,7 бала. Як бачимо, середнє значення ступеня суб'єктивності тут майже збігається з таким показником для другої групи, але за рахунок зовсім інших особливостей самонастановлень у сферах життєвих завдань. Для цієї групи, як і для другої, також характерна значна різниця між показниками у сферах суб'єктивності, а особливістю її є невелика різниця між показниками у сферах об'єктивного самонастановлення (на відміну від четвертої групи, де вона вдвічі більша) та відсутність сфер з високооб'єктивним ступенем самонастановлення (також на відміну від четвертої групи) – тут цей показник не потрапляє в проміжок 20–24 бали.

До *четвертої групи* з переважно об'єктивним самонастановленням належить 17% опитаних. Ступінь їх самонастановлень у більшості сфер життєвих завдань переважно низький – від 12 до 24 балів (найнижчий ступінь) і лише в одній чи двох сферах має значення в межах 6–10 балів. Особливістю четвертої групи є те, що в жодного з респондентів не виявлено об'єктивного самонастановлення у всіх сферах жит-

тевих завдань (така особливість спостерігалася і в результатах іншого нашого дослідження, що стосувалося настановлень, очікуваних від інших, самонастановлень та настановлень щодо різних категорій інших людей). Середній ступінь суб'єктності у сфері життєвого завдання представників четвертої групи досить низький – 15 балів.

Таблиця

Самонастановленість особистості у сферах життєвих завдань і сформованість її життєвих завдань

№ пор.	Групи випробуваних за переважною самонастановленістю у сферах життєвих завдань	Кількість випробуваних у групі, %	Середні значення ступеня суб'єктності самонастановлення у сфері життєвого завдання, бали*	Середні значення сформованості життєвого завдання, бали*
1	Суб'єктна	54	7,0	7,5
2	Проміжна	8	9,2	12,0
3	Суперечлива	21	9,7	10,8
4	Об'єктна	17	15,0	16,0

* Примітка. Найбільша вираженість – 0 балів, найменша вираженість – 24 бали.

За сформованістю життєвих завдань респонденти першої групи з переважно суб'єктним самонастановленням у сферах життєвих завдань мають найвищі показники – від 4 до 11 балів (у середньому за сферами), що відповідає досить високому рівню сформованості (див. табл.). У другій групі, де показники ступеня суб'єктності самонастановлень близькі до середніх між суб'єктними та об'єктними, спостерігаємо і середній рівень сформованості життєвих завдань – 12 балів (у середньому за сферами). *Суперечлива* самонастановленість у сферах життєвих завдань випробуваних третьої групи співвідноситься також із середнім рівнем сформованості завдань (близько 11 балів). Переважно об'єктна самонастановленість у сферах життєвих завдань представників четвертої групи відповідає низькому рівню сформованості завдань, що в середньому становить 16 балів. Як видно з таблиці, значення показників ступеня суб'єктності самонастановлення в усіх групах відповідають трохи вищим значенням показників сформованості життєвих завдань. У цілому ж певний рівень сформованості життєвих завдань в усіх чотирьох групах співвідноситься з тим же рівнем суб'єктності самонастановлень. Це підтверджується і наявністю значимої позитивної сильновираженої кореляції між цими показниками (коефіцієнт кореляції Пірсона $R=689$, значимої за умови $P \leq 0,05$).

Аналіз даних, отриманих за методиками діагностування ступеня суб'єктності, сформованості життєвих завдань і методикою дослідження життєвих завдань особистості (ЖЗО), проводився за допо-

могою програми SPSS, її 13-ї версії. Порівнюючи особливості постановки життєвих завдань, середні значення їх сформованості із середніми значеннями ступеня суб'єктності самонастановлень у сферах життєвих завдань за допомогою коефіцієнта кореляції Пірсона, ми спостерігаємо значимі позитивні кореляції між середніми значеннями ступеня суб'єктності самонастановлень і шкалою методики ЖЗО "Орієнтація на творчість" ($R=484$, якщо $P \leq 0,05$), що свідчить про сильно-виражений зв'язок. Така кореляція є очікуваною і підтверджує взаємопов'язаність творчості й суб'єктності особистості. Ми бачимо також значиму сильновиражену негативну кореляцію цього показника зі шкалою "Орієнтація на самоконститування" ($R=-456$, якщо $P \leq 0,05$), що відображає в цілому несуб'єктний характер таких мотивацій. Спостерігається також значима сильновиражена негативна кореляція між середніми значеннями показника сформованості життєвих завдань і шкалою ЖЗО "Навчання" як актуальною сферою ($R = -721$, якщо $P \leq 0,05$). Це свідчить про те, що актуальні життєві завдання у сфері навчання для студентів та учнів старших класів не виходять поки що на рівень сформованості. Встановлено також значиму сильновиражену позитивну кореляцію між середніми значеннями показника сформованості життєвих завдань і ставленням до майбутнього в шкалі "Структурування часу життя" ЖЗО ($R = 781$, якщо $P \leq 0,05$). Цей зв'язок показує пов'язаність структурування часу і структурування простору життя, він також свідчить про велике значення можливості взаємодіяти з часом життя, зокрема зі своїм майбутнім, для формування життєвих завдань. Найбільш цікавим і важливим для нас видався характер і сама наявність кореляції між середніми значеннями ступеня суб'єктності самонастановлень і середніми значеннями показника сформованості життєвих завдань, а також відповідність загального рівня сформованості життєвих завдань загальному ступеню суб'єктності самонастановлень, що підтверджує наші очікування та може слугувати основою для висновку про те, що самонастановлення особистості є чинником сформованості її життєвих завдань, зокрема й у сферах життєвих завдань. Наявність та характер кореляції між середніми значеннями ступеня суб'єктності самонастановлень і середніми значеннями показника сформованості життєвих завдань засвідчують зв'язок модусу та ступеня самонастановленості особистості у сферах життєвих завдань з особливостями життєвих завдань.

Проведене дослідження дає підстави для таких висновків. Суперечливе самонастановлення, що є поєднанням суб'єктного і об'єктного настановлень однієї людини щодо різних предметів настановлення, виявляється в різному ступені суб'єктності самонастановлення у сферах життєвих завдань. Загальний *рівень сформованості*

життєвих завдань у групах опитуваних за типами їх самонастановленості співвідносяться з тим же *ступенем суб'єктності* самонастановлень. Виділено чотири *типи самонастановленості* особистості у сферах життєвих завдань – суб'єктну, проміжну, суперечливу та об'єктну.

Питання про можливість зміни настановлень, чи їх жорсткість, власне, питання сформованості суб'єктності на певних вікових етапах чи її розвиток упродовж усього життя людини відкриває *перспективи* дальшого дослідження означеної нами проблеми. Під цим кутом зору ймовірна суперечливість соціальних настановлень особистості у сферах життєвих завдань, на наш погляд, є позитивним моментом і дає змогу за наявності більш людяного, тобто більш суб'єктного, ставлення в одній із сфер передбачити можливість оптимізації настановлення, вироблення іншого ставлення в більш уречевлених, “об'єктних” сферах.

Література

1. Соціальний ареал життя особистості : зб. наук. праць / за ред.. М. О. Шульги. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2005. – 400 с.
2. Фромм Э. Человек для самого себя / Э. Фромм // Психоанализ и этика / Э. Фромм. – М. : Республика, 1993. – С. 17–190.
3. *Лепіхова Л. А.* Методологічні підходи до діагностики суб'єктної активності / Л. А. Лепіхова // Українська психологія: сучасний потенціал : матеріали Четвертих Костюківських читань (25 вересня 1996 р.) : у 3-х т. – К. : Вид-во ДОК-К, 1996. – Т. 2 – С. 90–98.
4. *Дерябо С. Д.* Антропоморфизация природных объектов / С. Д. Дерябо // Психологический журнал. – 1995. – Т.16, № 1. – С. 61–73.

© Крайчинська В. А.

О. І. Хоріна

РЕСУРСНА СКЛАДОВА СОЦІАЛЬНОЇ СИТУАЦІЇ ОСОБИСТІСНОГО РОЗВИТКУ ПІДЛІТКІВ

Висвітлено результати емпіричного дослідження соціальної ситуації особистісного розвитку підлітків за допомогою методики оцінювання індивідуально-групової ресурсності (ОІГР). Виявлено рівень опанування підлітками поняття ресурсності, особливості оцінювання ними іншої людини як ресурсної чи нересурсної. Зафіксовано гендерні відмінності уявлень підлітків про тривалість ресурсного перебування в групі: для дівчат це найчастіше часовий інтервал тривалістю в півдня, а для хлопців – у добу. Проаналізовано причини зміни ресурсності ситуації з індивідуального на груповий режим і навпаки.

Ключові слова: ситуація особистісного розвитку, підліток, група підлітків, ресурсність.

Освещены результаты эмпирического исследования социальной ситуации личностного развития подростков с помощью методики оценки индивидуально-групповой ресурсности (ОИГР). Определены уровень владения подростками понятием ресурсности, особенности оценивания другого человека как ресурсного либо нересурсного. Зафиксированы гендерные различия представлений подростков о длительности ресурсного пребывания в группе: для девочек это чаще всего временной интервал в полдня, а для мальчиков – сутки. Проанализированы причины изменения ресурсности ситуации с индивидуального на групповой режим и наоборот.

Ключевые слова: ситуация личностного развития, подросток, группа подростков, ресурсность.

The results of empirical research of the social situation of adolescents' personal development with the new method of evaluation of individual-group resources are presented. The level of understanding of the notion resourcefulness by adolescents and the specific evaluation of other person as resourceful and resource less is defined. Gender difference in adolescent believes about the duration of resource presence in the group is singled out: girls prefer a half day interval, boys – a day. The reasons for changing the resource situation from individual to group and back are analyzed.

Key words: personal development, adolescent, adolescent group, resourcefulness.

Проблема. Традиційно вважають, що будь-яка ситуація в остаточному підсумку може стати ситуацією особистісного розвитку, якщо особистість має таке настановлення [1–3]. Відповідно означену проблему слід розглядати під кутом зору оцінювання ресурсовитратності ситуації, адже в одних ситуаціях особистісні настановлення на розвиток можуть бути реалізовані досить легко, а в інших потрібна серйозна мобілізація зусиль суб'єкта, щоб упізнати власне ситуацію, отримати (усотати з неї) ресурси розвитку і використати їх. Одні ситуації для людини можуть бути ресурсними, а інші, навпаки, ресурсовитратними. Предметом нашого інтересу стала можливість оцінювання ресурсності ситуації міжособового спілкування підлітків для їхнього особистісного розвитку.

Мета статті: опис емпіричного дослідження ресурсної складової ситуації особистісного розвитку підлітків на основі оцінювання тривалості періодів індивідуально-групової ресурсності та визначення ресурсних уподобань груп підлітків.

Відомо, що спілкування з однолітками – найважливіша ситуація, в якій формуються особистісні новоутворення підлітків. Разом з тим для формування світогляду, рефлексії, відчуття дорослості вони потребують не тільки поєднання з однолітками, а й від'єднання, одноосібного осмислення і переосмислення ситуацій. Перебування в групі і

перебування в режимі усамітнення природно чергуються в житті підлітка. Попри наявність об'єктивних чинників, які визначають це чергування, існують ще й суб'єктивні причини, що визначають тривалість періодів та їх змін з огляду на те, чи створює в даний момент група ресурсну ситуацію для підлітка, чи ні. Крім групового спілкування, ресурсною для підлітка може стати окрема людина з його оточення. Які саме характеристики групи і окремого партнера по спілкуванню підлітки вважають для себе ресурсними? Відповідь на це запитання дала б змогу визначити ресурсну складову соціальної ситуації особистісного розвитку в аспекті індивідуально-групової ресурсності.

Не менш важливим аспектом ситуації є змістове наповнення міжособової комунікації ресурсами, яких потребує людина. В економічній психології розроблено низку класифікацій ресурсів, які можуть бути застосовані до міжособової комунікації [4] (ми їх адаптували для дослідження груп підлітків [5]). Ресурсні уподобання членів групи, в якій перебуває підліток, – друга важлива характеристика ресурсної складової соціальної ситуації особистісного розвитку. Не претендуючи на вичерпний теоретичний аналіз проблеми, у цій роботі ми поставили завдання розробити засоби вимірювання ресурсної складової соціальної ситуації особистісного розвитку сучасних підлітків та скласти опис цієї характеристики. Вихідним настановленням для нас стало підтвердження або спростування таких поширених сьогодні побутових уявлень: сучасні підлітки прагнуть увесь час спілкуватись одне з одним (хобі-реакція), сучасні підлітки орієнтовані лише на гроші і розваги.

Ресурсні уподобання однієї особи – це її суб'єктивна характеристика, яка за умви переходу до аналізу групи набуває характеру об'єктивної складової соціальної ситуації, в якій перебуває підліток. Оскільки поняття ресурсності не є загальнозживаним стосовно підліткової культури, постало завдання пошуку засобів непрямого оцінювання ресурсних уподобань підлітків як з погляду протиставлення індивідуально-групової ресурсності, так і щодо змістового оцінювання ресурсних уподобань.

Щоб дослідити, як співвідносяться режими міжособового спілкування та усамітнення, описані як флуктуація групового-індивідуального суб'єкта [6], було розроблено методiku оцінювання індивідуально-групової ресурсності (ОІГР). Вона складається з прямих і непрямих (де термін “ресурс” не використовується) запитань про ресурси. Непрямі запитання було сформульовано так: 1. Скільки часу Вам треба побути на самоті, щоб відчутти сильне бажання бути разом з іншими людьми? 2. Від яких умов залежить Ваш вибір (які ситуації)? 3. Що могло б змінити цей вибір? 4. Чи потребуєте Ви для відновлення свого ресурсу частіше бувати серед інших людей, у групі? 5. У якій саме групі (чи з ким саме) Ви маєте потребу бути частіше, щоб відновити свої ресурси? 6. Скільки часу Вам треба побути в групі, щоб

з'явилося велике бажання побути на самоті? 7. Від яких умов залежить Ваш вибір? 8. Що могло б змінити цей вибір (які ситуації)?

Шість із цих восьми запитань відкриті, для двох (першого і шостого) ми пропонуємо шкалу інтервалів вимірювання часу.

**Як довго мені треба перебувати на самоті,
щоб відчути велике бажання бути разом з іншими?**

(поставте позначки над тими стовпчиками, які Вам підходять)

хвилини	годину або менше	півдня	добу	тиждень	місяць	рік	більше року

За змістом запитання методика можна розподілити на кілька смислових блоків: *перший* спрямований на виявлення часового діапазону ресурсного перебування підлітка в групі або на самоті; *другий* – на виявлення умов, за яких підліток обирає групу чи усамітнення; *третій* – на дослідження ситуацій та/або людей, що могли б змінити вибір підлітком режиму (група чи усамітнення); *четвертий* – на визначення потреби відновлювати свій ресурс у групі людей та складання опису ознак ресурсної групи.

Вибірку для дослідження особливостей ресурсної ситуації особистісного розвитку склали підлітки п'ятих київських шкіл – усього 165 осіб, серед яких було 85 хлопчиків і 78 дівчат (2 особи не позначили стать). У дослідженні брали участь підлітки віком від 14 до 16 років.

Для визначення потреби відновлювати свій ресурс у групі людей ми скористалися запитанням “Чи потрібно Вам для відновлення свого ресурсу частіше бувати серед інших людей, у групі?” (рис. 1). Аналізуючи уявлення підлітків про наявність або відсутність потреби відновлювати свій ресурс у групі людей, ми виявили таке: більш як третина респондентів підтвердила наявність зазначеної потреби (36,36%), майже стільки ж опитаних (33,33 %) мали невизначене ставлення і помітно менше підлітків заперечували таку потребу (23,64%). Така ж тенденція простежувалася окремо як у групі підлітків-хлопців, так і в групі дівчат, хіба що вибори останніх виражені були більшою мірою.

Виявлення ознак групи або людини, що надають підліткам можливості для відновлення ресурсів, та складання опису ознак ресурсної групи спиралися на аналіз прямих відповідей підлітків. Група або ж людина, що сприяють відновленню ресурсів підлітків, це насамперед: такі, де є щирість і довіра (14,55%), дія та активність (6,06%), допомога й підтримка (4,85%), де цікаво (4,24%).

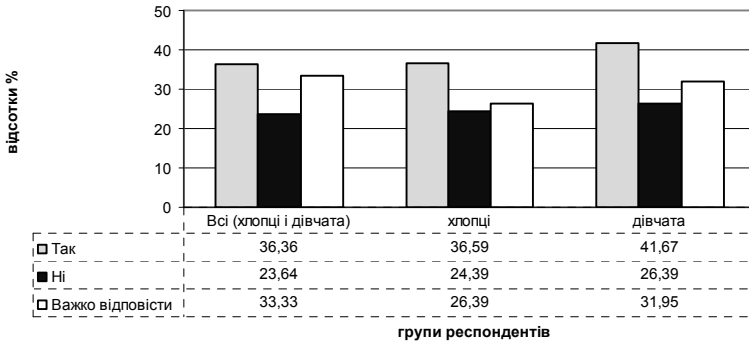

Рис. 1. Уявлення підлітків про потребу відновлення своїх ресурсів у групі людей

Важливими для відновлення ресурсу є особи, включені до ситуації. Так, ресурсною буде група, до якої входять брат чи сестра (16,36%). Не менш важливою для підлітків є також можливість впливати самим, тож ресурсним буде середовище, яке створюють вони самі, тобто коли підлітки вважають, що від них самих або їхніх вчинків залежить, яким, власне, середовище буде (15,15%). Вдалося виділити також чинники, які характеризують нересурсне, на думку підлітків, середовище, тобто таке, з якого вони готові піти куди завгодно, щоб тільки змінити щось. Перше місце в описі нересурсного середовища посіла негативна емоційна реакція підлітка: набридло, наділо, готовий піти (46,06%), а також погане самопочуття, навіть пов'язане із хворобою (4,85%), одноманітність (4,24%). На тлі переважання особистих характеристик індикаторів нересурсного середовища, відсоток відповідей, у яких згадується інша людина (5,45%), видається малоістотним.

Як бачимо, головним смисловим наповненням уявлень підлітків про ресурсність середовища є позитивне емоційне забарвлення, комфортність і можливість відчувати себе особистістю, впливаючи на ситуацію.

Ми запропонували підліткам визначити ресурсну і нересурсну людину зі свого оточення, класу (варіант соціометричного дослідження). Ресурсну людину підлітки обирали переважно з групи, де навчаються (46,94 %), і менше – поза межами класу (27,21%). Така ж тенденція означалася і стосовно визначення нересурсної людини: більшість підлітків бачили таку в групі, де навчаються (56,14%), а поза групою – значно менше (31,58%). Серед зовнішніх виборів більшість становлять

члени родини, тобто люди, що складають інтимно-особистісний рівень спілкування. Якісний аналіз відповідей на пряме запитання, що саме зумовлює ресурсність тієї чи тієї людини, показав умови впізнання підлітками ресурсності. Нересурсну людину було охарактеризовано як таку, що має певні неприйнятні особливості (27,88%), кандидатура якої не задовольняє через певну причину (20,61%), яка “забирає весь час” (3,03%), яка “не схожа на мене” (3,03%), тобто в більшості випадків причина ресурсності атрибутується особі, яку оцінюють. Причини, що лежать поза оцінюваною особою, можна розподілити на такі підгрупи: респондент вирішив для себе, що хтось є для нього нересурсною людиною (9,09%); відсутність спілкування (9,09%); відчуття антипатії (4,85%); якісь дрібниці (4,24%), зовнішні обставини тощо.

Якщо припустити, що до участі в цьому опитуванні жоден підліток не замислювався над проблемою ресурсів як таких, у тому числі щодо ролі ресурсів у житті дорослої людини, яка належить до різних за своїм характером та спрямуванням спільнот і відповідно перебуває у відносинах обміну ресурсами, то слід зазначити, що на почуттєвому рівні поняття ресурсу підлітки визначили свої уявлення як досить оптимістичні.

Цікаво, що у випадку прямого вибору з альтернатив “Мені звично виступати ресурсом для інших” і “Я ніколи не виступаю ресурсом для інших” 24,24% підлітків підтвердили, що їм звично бути ресурсом для інших, а 29,70% запевнили, що ніколи не виступають таким ресурсом, тоді як 40,61% не визначилися. Тобто можна припустити, що сучасні підлітки здебільшого мають певне уявлення про ресурсність, яке дає їм можливість здійснювати вибір між альтернативами, хоч значна частина їхніх однолітків не усвідомлює себе в таких категоріях, як ресурс.

Щоб досягти мети нашого емпіричного дослідження, проаналізуємо результати відповідей підлітків на непрямі запитання. Незважаючи на те, що в цих запитаннях не використовується термін “ресурс”, вважатимемо їх прийнятними для виявлення особливостей усвідомлення підлітками різних режимів (усамітнення і перебування в групі) як потенційних ресурсів особистісного розвитку. Тож нас цікавим уявлення підлітків про стан усамітнення як ресурсний, виходячи з розподілу інтервалів часу, які потрібні, щоб виникло бажання перервати цей режим (рис. 2).

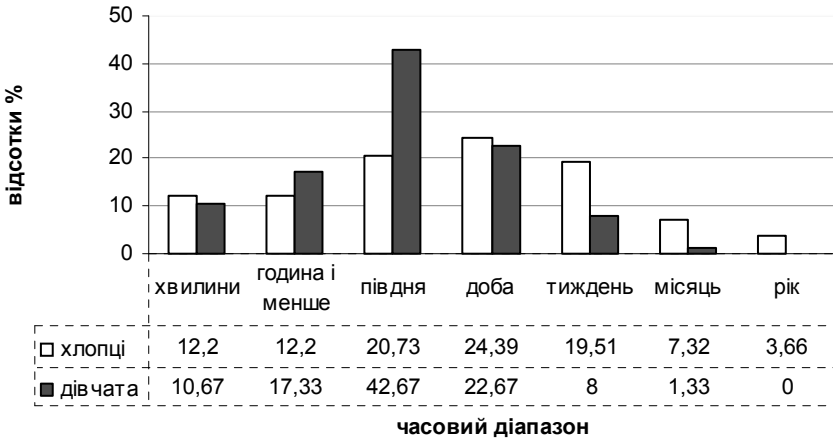

Рис. 2. Гендерне порівняння розподілу ресурсного часу усамітнення підлітків

Відповідаючи на запитання “Скільки часу Вам треба побути на самоті, щоб відчути сильне бажання бути разом з іншими людьми?” дівчата і хлопці обрали такі варіанти відповіді.

Уявлення підлітків-хлопців про тривалість стану усамітнення як ресурсного такі: доба (24,39% опитаних), півдня (20,77%), тиждень (19,51%), година і менше (12,2%), хвилини (12,2%), місяць (7,32%) і рік (3,66%). Найбільша кількість відповідей потрапляє в діапазон “півдня – тиждень”. Піковим інтервалом переходу від стану усамітнення до перебування в групі виявилася доба. Слід зауважити, що сприйняття часу хлопцями є недиференційованим щодо таких проміжків часу, як “година і менше” і “хвилини” (ці інтервали обираються однаковою кількістю досліджуваних). Отож найпоширенішим серед уявлень підлітків-хлопчиків про інтервал часу усамітнення, який сприймається як ресурсний, є інтервал у добу. Ми виходимо у своїй інтерпретації з того, що виникле бажання бути з іншими людьми виступає показником того, що усамітнення перестало виконувати для підлітка ресурсну функцію.

Уявлення підлітків-дівчат показують дещо іншу послідовність вибору інтервалів часового діапазону усамітнення: півдня (42,67%), доба (22,67%), година і менше (17,33%), хвилини (10,67%), місяць (1,33%). Найбільша кількість відповідей потрапляє в діапазон “хвили-

ни – доба” з добре вираженим піком популярності інтервалу “півдня”. У підлітків-дівчат на відміну від підлітків-хлопців, різною популярністю користуються інтервали “хвилини” і “година”, часовий діапазон стану усамітнення “рік” підлітки-дівчата не обирали жодного разу.

Загальна картина уявлень підлітків про часовий діапазон стану усамітнення виглядає так: підлітки-дівчата оцінюють стан усамітнення як ресурсний у межах від хвилин до доби, з піком переходу від стану усамітнення до стану перебування в групі “півдня”, а підлітки-хлопці – від хвилин до тижня з піком “доба”.

З огляду на отримані результати можемо стверджувати, що підлітки-хлопці загалом потребують дещо більше часу для усамітнення, оперують більш тривалими інтервалами оцінювання часу ресурсного усамітнення, ніж дівчата. Проведений аналіз дає підстави означити гендерні відмінності в уявленнях підлітків про часову тривалість стану усамітнення як ресурсного стану, а також у сприйнятті тривалості часу усамітнення з більш і менш чіткою диференціацією інтервалів.

Наступним завданням нашого дослідження було визначення уявлень підлітків про часовий діапазон перебування в групі до моменту, коли в них виникне сильне бажання побути на самоті, тобто оцінювання інтервалу ресурсності групи (рис. 3).

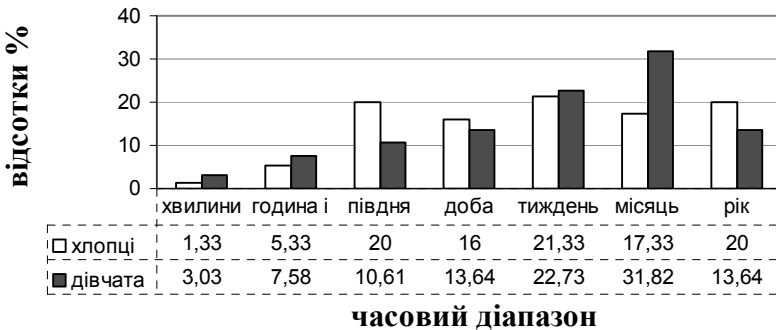

Рис. 3. Гендерне порівняння розподілу часу ресурсного перебування підлітків у групі

Уявлення підлітків-хлопців про часовий діапазон перебування в групі як про ресурсний стан розподілилися таким чином: тиждень (21,33% опитаних), півдня (20%), рік (20%), місяць (17,33%), доба (16%), година і менше (5,33%), хвилини (1,33%). Натомість підлітки-дівчата визначили часовий діапазон перебування в групі в такій послідовності: місяць (31,82%), тиждень (22,73%), доба (13,64%), рік

(13,64%), півдня (10,61%), година і менше (7,58%), хвилини (3,03%). Як бачимо, у дівчат розподіл вибору часових інтервалів тривалості перебування в групі наближається до нормального: найбільшу кількість виборів має середня тривалість, яка для дівчат становить місяць. Розподіл відповідей хлопців інший: приблизно однакову кількість відповідей дістали діапазони різної тривалості – півдня, тиждень і рік. Виходячи із цього, можна припустити, що порушення нормального розподілу серед підлітків-хлопців зумовлено наявністю певних типологічних відмінностей у сприйманні ресурсності часу перебування в групі (можна виділити умовно короткотривалу, середньотривалу і довготривалу ресурсність групи).

Загалом уявлення підлітків про межі ситуації перебування на самоті і в групі суттєво відрізняються. Якщо для характеристики ресурсного перебування в режимі усамітнення дівчата частіше вибирають короткотривалі інтервали (які відбивають фізичні ознаки можливого усамітнення), то уявлення про ситуацію перебування в групі відзначаються більшою тривалістю. Тобто перебування в групі виходить за межі фізичної присутності в цій ситуації інших людей, ситуація “перебування” очевидно більшою мірою визначається належністю до певної групи. Фізично покидаючи територію спільної присутності, психологічно підлітки продовжують перебувати в групі, нехтуючи зовнішніми територіальними ознаками. Загалом пікові (найбільш популярні) інтервали переходу зі стану перебування в групі до стану усамітнення у підлітків-хлопців – це тиждень, у підлітків-дівчат – місяць. Тобто хлопцям потрібно протягом тижня перебувати в групі, щоб відчувати сильне бажання залишитися на самоті, тоді як дівчатам для цього потрібен місяць, тобто проміжок часу в чотири рази більший.

Вартий уваги такий збіг: підлітки-хлопці зробили однаковий вибір за кількістю відсотків (по 20%), обираючи півдня і рік, а підлітки-дівчата – добу і рік (по 13,64%). Під кутом зору тривалості це майже полярні проміжки часу, що може свідчити про значні індивідуальні відмінності, а можливо, і про суб’єктивне неусвідомлене сприймання часу свого життя, притаманне підліткам, а не тільки про реальний час перебування кожного з них у групі.

Спираючись на отримані дані, можемо констатувати, що загалом підліткам властиво більшою мірою отримувати ресурс із тривалого суб’єктивного (а не лише фізичного) перебування в групі; разом підтверджено ресурсність ситуацій усамітнення, хоч і менш тривалих (і більше наближених до фізичного перебування на самоті). Виявлено гендерні відмінності сприймання ситуацій усамітнення–перебування в групі як ресурсних.

Якісний аналіз відповідей на відкриті запитання дає змогу охарактеризувати уявлення підлітків про ресурсність різних соціально-психологічних режимів ситуації у змістовому аспекті.

Умови вибору стану усамітнення чи перебування в групі підлітки охарактеризували, відповідаючи на відкриті запитання: “Від яких умов залежить Ваш вибір?”. Відтак ми порівняли уявлення підлітків про умови вибору станів: з усамітнення до перебування в групі, з перебування в групі до стану усамітнення (рис. 4).

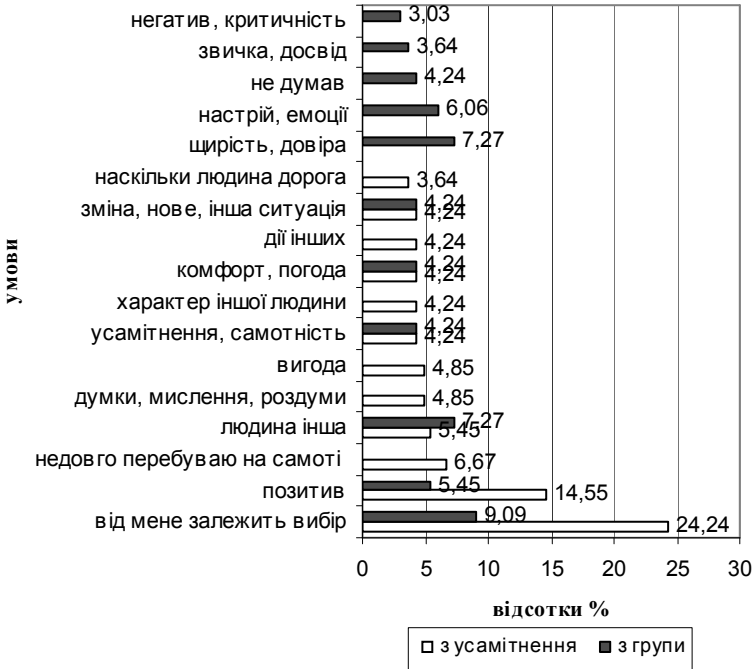

Рис. 4. Порівняння уявлень підлітків про умови зміни режимів усамітнення і перебування в групі

Зміну стану усамітнення на стан перебування в групі підлітки (80% респондентів, що відповіли) охарактеризували як зміну, що в більшості випадків залежить від них самих (24,24%); від їхнього нормального настрою (14,55%); від бажання перебувати на самоті, але недовго (6,67%); іншої людини, товариства якої вони хотіли б (5,45%), її цінності та характеру (4,24%); від власної думки про товариство (4,85%), вигоду, яку можна від нього отримати (4,85%); від нелюбові до стану усамітнення як такого (4,24%), від комфорту та погоди

(4,24%); від дій інших людей та бажання отримати щось нове від спілкування (4,24%). Інші варіанти мають частоту виборів шість і менше (тобто 3,64% і нижче), тому ми на них не зупинятимемося. Зазначимо лише, що умови вибору стану перебування в групі після стану усамітнення, які входять до цієї малопредставленої групи причин, мають суб'єктивний характер, тобто залежать від самих підлітків, зумовлюються характером міжособових стосунків та об'єктивними обставинами, що не залежать від підлітків, наприклад, погодою.

Серед умов, за яких підлітки (52,12% респондентів, що відповіли) бажають змінити режим перебування в групі на усамітнення, зазначено такі: за власним бажанням у більшості випадків (9,09%); через іншу людину (7,27%); завдяки щирості та довірі (7,27%), через настроїв та емоції (5,45%), зокрема позитивний настроїв (6,06%); через бажання побути на самоті (4,24%), через комфорт або погоду (4,24%); задля зміни як такої – отримання якихось нових вражень, оновлення ситуації (4,24%); через звичку і досвід перебування на самоті (3,63%); через поганий настроїв, критичність і суперечливість як власні, так і притаманні групі (3,03%); через хворобу і погане самопочуття (3,03%).

Загальна кількість відмов давати відповідь щодо умов зміни ресурсного режиму ситуації значно більша в другому випадку – майже на 30% більше відмов, коли йдеться про перехід від групи до самоти, що підтверджує характерне для підлітків усвідомлення бажання долучатися до групи, ніж від'єднуватися від неї, переважання ресурсності групи та утруднення рефлексії причин власного виокремлення з неї.

Умови, які спонукають підлітків до зміни ресурсних станів, притаманні як переходові з індивідуального на груповий режим, так і навпаки – з групового на індивідуальний, збігаються, коли підлітки самі приймають рішення про перебування на самоті чи в групі; коли є інша цікава та ресурсна людина; коли панує позитивний настроїв, окреслюється потреба в новому, зміні, в іншій ситуації; коли є потреба в усамітненні, або, навпаки, усамітнення набридає. Тобто можна виокремити шість умов, які забезпечують перехід в обидва режими. І є умови, притаманні тільки режимові переходу зі стану усамітнення до стану перебування в групі, наприклад: “недовго перебуваю на самоті” як власна особиста відмінність, або власні ж “думки, мислення, роздуми”, уявна вигода долучитися до певної групи, характер іншої людини, дії інших людей і те, наскільки дорога людина, до товариства якої підлітки бажають долучитися. Тобто всі ці умови переходу в режим групової ресурсності за великим рахунком лежать у площині власних цінностей, тобто інтернальні. Натомість умови від'єднання підлітків від групи і бажання залишитися на самоті такі: дефіцит щирості і довіри до групи, різні настрої та емоції, звичка та досвід, негатив, критичність і суперечки. Загалом умови, що складають цю групу причин, які зумовлюють зміну режиму ресурсності на усамітнення, більшою мірою

характеризують особливості спілкування в групі, тобто є більш ситуа-
тивними і екстернальними.

З огляду на поглиблення причин, що зумовлюють зміни режи-
мів ресурсності, ми спробували скласти порівняльну характеристику
уявлень підлітків щодо ситуацій або людей, які могли б змінити їхній
вибір на користь перебування на самоті або в групі (рис. 5).

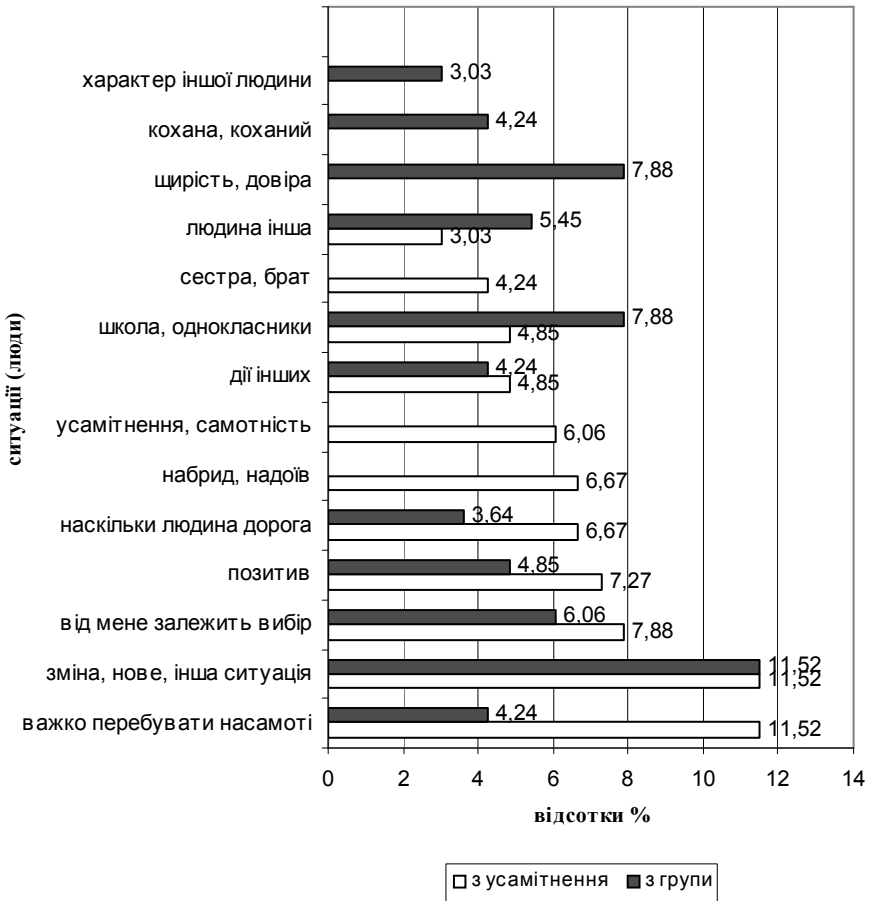

Рис. 5. Порівняння уявлень підлітків щодо ситуацій і людей, які могли б змінити вибір ресурсного режиму (перебування на самоті, перебування в групі)

Уявлення підлітків про ситуації та/або людей, що могли б змінити вибір їхнього ресурсного стану, можна розподілити таким чином: а) такі ситуації і люди, що впливають на вибір обох ресурсних станів, як індивідуального, так і групового; б) відповідно такі, що впливають тільки на вибір одного зі станів – або індивідуального, або групового. З наведених тут чинників сім впливають на вибір обох ресурсних станів, щоправда певною мірою, і тільки три означено як специфічні для впливу на один з ресурсних станів. Отже, потреба наявності самої флуктуації, новизни (зміна, нове та інша ситуація) є пріоритетним чинником, який може змінити вибір. Власні суб'єктивні стани (позитивний настрій чи важкість перебування на самоті), а також “цінність іншої людини” та “дії інших” можуть змінювати вибір ресурсних станів підлітків. На жаль, самі респонденти як агенти впливу на власний вибір займають лише третє місце, поступаючись зміні і новому, важкості перебування на самоті, ширості, довірі, школі та однокласникам. Це може свідчити про екстернальний локус контролю і дефіцит рефлексії особистості.

Серед персон, що могли б вплинути на вибір ресурсного стану, респонденти називають себе, своїх однокласників, сиблінгів (братів, сестер) та інших людей узагалі. Ці персональні чинники більшою мірою виражені для впливу на вибір ресурсного стану перебування в групі, ніж для переходу до ресурсного стану усамітнення. Останньому сприяють (дещо парадоксально!) переважно позитивні характеристики спілкування: щирість, довіра, близькість кохання та характер іншої людини. Звідси випливає, що дефіцитній для підлітків рефлексії виокремлення з групи сприяють позитивно забарвлені (в емоційному плані) міжособові стосунки.

Висновки. У результаті проведеного дослідження розкрито поняття ресурсної складової соціальної ситуації особистісного розвитку в індивідуальному та груповому режимах перебування, а також емпірично виявлено її змістово-сміслову характеристику, представлену в уявленнях підлітків. Ресурсні уподобання членів групи є їхньою суб'єктивною характеристикою, натомість, коли аналізується група, ресурсні уподобання всієї групи набувають ознаки об'єктивної ситуативної характеристики для окремого її члена.

Запропоновано методiku оцінювання індивідуально-групової ресурсної складової (ОІГР) особистісного розвитку підлітків, за допомогою якої вдалося з'ясувати особливості усвідомлення підлітками режимів індивідуально-групової ресурсності.

Уявлення підлітків про перебування в групі виходить за межі фізичної присутності в цій ситуації інших людей, ситуація більшою

мірою визначається належністю до певної групи: фізично покидаючи територію спільної присутності, психологічно підлітки і далі перебувають у цій групі.

Для підлітків більше характерне усвідомлення бажання долучатися до групи, ніж від'єднуватися від неї; маємо переважання ресурсності групи і утруднення рефлексії причин власного виокремлення з неї.

Уявлення підлітків про часові межі ресурсності ситуації перебування на самоті і в групі суттєво відрізняються. Найбільш популярні інтервали переходу зі стану перебування в групі до стану усамітнення для підлітків-хлопців – це тиждень, для підлітків-дівчат – місяць, тоді як для переходу від усамітнення до групи – відповідно доба і півдня.

Головним смисловим наповненням уявлень підлітків про ресурсність середовища є позитивне емоційне забарвлення, комфортність і можливість відчувати себе особистістю, активно впливаючи на ситуацію.

Сприятливі умови для розвитку рефлексії виокремлення себе з групи складаються у випадку позитивно забарвлених (в емоційному плані) міжособових стосунків підлітка з ресурсною групою.

Перспективою подальшого дослідження є розроблення рефлексивного творчого тренінгу-практикуму, спрямованого на оптимізацію режимів ресурсності підлітків, на основі використання методики ОІПР.

Література

1. Головаха Е. И. Психология человеческого взаимопонимания / Е. И. Головаха, Н. В. Панина. – К. : Наук. думка, 1989. – 210 с.
2. Найдьонов М. И. Формування системи рефлексивного управління в організаціях : монографія / М. И. Найдьонов – К. : Міленіум, 2008. – 484 с.
3. Основи соціальної психології : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / О. А. Донченко, М. М. Слюсаревський, В. О. Тагенко та ін. ; за ред. М. М. Слюсаревського. – К. : Міленіум, 2008. – 496 с.
4. Слюсаревський М. М. “Ми” і “Я” в сучасному світі: Вибрані твори. – К. : Міленіум, 2009. – 340 с.
5. Foa U. G. Resource theory exploration and applications / Uriel G. Foa, John Converse, Kjell Y Tarnblom, Edna B Foa. – Bingley, UK: Emerald Group Publishing Limited, 1992. – 219 p.
6. Хоріна О. І. Деструктивні моделі міжособових стосунків підлітків / О. І. Хоріна // Наукові студії із соціальної та політичної психології : зб. статей. – К. : Міленіум, 2008. – Вип. 19 (22). – С. 111–123.

В. П. Казміренко

ЗАСАДИ КОГНІТИВНОЇ ПСИХОЛОГІЇ СПІЛКУВАННЯ

Представлено перші кроки у побудові теоретичних засад дослідження когнітивної природи феноменів спілкування, психологічних механізмів їх функціонування. Розкрито значення пізнавального компонента спілкування та описано комплексні характеристики когнітивних процесів як параметрів спілкування в соціально-психологічному вимірі. Дано огляд перших емпіричних досліджень і тематичних напрямів робіт авторського колективу. Увагу зосереджено на висвітленні таких проблем: взаєморозуміння; діалог у соціорольових вимірах; діалог і його дослідження в практиці й контексті особливостей психотерапевтичної бесіди та надання допомоги; спілкування як функція регулювання стану соціальної напруженості і соціального навчіння тощо. Показано значення досвіду цих досліджень і запропонованих теоретичних напрацювань для подальшої підготовки психодіагностичних дослідницьких процедур і формування загальних засад практики конструктивної психології.

Ключові слова: мотивація афіліації, когнітивні процеси, модель спілкування, когнітивна спрямованість спілкування, структура розуміння, взаємопізнання, психологічні механізми взаєморозуміння, складні соціальні ситуації, когнітивна ситуація комунікації, кризові і конфліктні ситуації життєдіяльності, конвенційні процеси, структура соціальної дії та взаємодії, побудова програм життєдіяльності.

Представлены первые шаги по построению теоретических основ исследования когнитивной природы феноменов общения, психологических механизмов их функционирования. Раскрыто значение познавательного компонента общения и описаны комплексные характеристики когнитивных процессов как параметров общения в социально-психологическом измерении. Дан обзор первых эмпирических исследований и тематических направлений работ авторского коллектива. Внимание сосредоточено на освещении таких проблем: взаимопонимание; диалог в социорольовых измерениях; диалог и его исследование в практике и контексте особенностей психотерапевтической беседы и предоставления помощи; общение как функция регуляции состояния социальной напряженности и социального научения и др. Показано значение опыта этих исследований и предложенных теоретических разработок в дальнейшей подготовке психодиагностических исследовательских процедур и формировании общих основ практики конструктивной психологии.

Ключевые слова: мотивация аффилиации, когнитивные процессы, модель общения, когнитивная направленность общения, структура понимания, взаимопознание, психологические механизмы взаимопонимания, трудные социальные ситуации, когнитивная ситуация коммуникации, кризисные и конфликтные ситуации жизнедеятельности, конвенциональные процессы, структура социального действия и взаимодействия, построение программ жизнедеятельности.

The first steps to construct the theoretical bases of the research of cognitive roots of communication phenomena and psychological mechanisms of their functioning are presented. The importance of communicative cognitive components is revealed. Complex characteristics of cognitive processes as communication parameters in socio-psychological measurement are described. The first empirical investigations and collective works are reviewed. The special attention is paid to the problems of mutual understanding; dialogue in socio-role measurement; dialogue and its research in the context of peculiarities of psychotherapy communication; communication as the function of regulation of social tension and social education, etc. The importance of these investigations and the proposed theoretical elaboration for further development of psycho-diagnostic research procedures and the formation of general bases of constructive psychology are given.

Key words: motivation of affiliation, cognitive processes, model of intercourse, cognitive orientation of intercourse, structure of understanding, mutual understanding, psychological mechanisms of the mutual understanding, difficult social situations, cognitive situation of communication, crisis and conflict situations, conventional processes, structure of social action and cooperation, construction of life programs.

Проблема. Розвиток сучасної психологічної науки значною мірою зумовлений посиленням внутрішніх міждисциплінарних зв'язків різних галузей психологічного знання: загальної психології, соціальної психології, соціально-психологічних досліджень когнітивних процесів, психології соціально-пізнавальної діяльності, конструювання та розроблення соціально-психологічних технологій впливу тощо.

Спілкування – психологічно складний соціально-природний феномен людської поведінки і діяльності, тісно пов'язаний з когнітивними процесами, соціально пізнавальною і розумовою діяльністю особистості та численних соціальних і професійних груп. Когнітивна складова спілкування обумовлює процеси розуміння і взаєморозуміння, феномени взаємодії та організацію спільної діяльності людей, розроблення проектів складних соціальних рішень та багато іншого. Тож центром нашої дослідницької уваги стала проблема-парадокс – людське спілкування. Саме воно, людське спілкування, завжди було основою соціального буття, визначало особливості розвитку історії та культури конкретного суспільства під кутом зору досконалості психології люд-

ської взаємодії. Процес спілкування здійснюється як у вигляді безпосереднього контакту (спілкування з метою передавання досвіду за схемою “учитель–учень”), так і в опосередкованому вигляді історичної трансформації в часі комунікативних образів предметного і діяльнісного світу людини, тобто досвіду, фіксованого в знаннях, професіях і знаряддях або матеріалізованих продуктах діяльності.

Породження мовного висловлювання в спілкуванні – це передусім формулювання думки – поняття – тезаурусу як складного ланцюжка об’єктивації значень і смислів.

З якого б боку ми не підходили до опису чи пояснення природи людини, її устремлінь і діянь, однак завжди повертатимемося до визначальних засад: людина, звісно, істота розумна, але, крім того, вона наділена жагою пізнання і перетворення, а ще, що дуже важливо, це істота, яка розмовляє в діалогічному спілкуванні. Саме ці три психологічні виміри розумового світу людини, а саме когнітивну психологію спілкування, ми й взяли за тему, яку хочемо науковим чином дослідити та якомога глибше обґрунтувати.

Мета статті, яку ми пропонуємо до розгляду, полягає у висвітленні багатозначності наукових засад когнітивної психології спілкування. Крім того, нам хотілося б ознайомити фахову спільноту із змістом наукових напрацювань на цьому полі та першими кроками, зробленими в означеному напрямі лабораторією фундаментальних та прикладних проблем спілкування Інституту соціальної та політичної психології АПН України.

Проведений аналіз наявних джерел показує певні, часом прикриті, закономірності в розподілі дослідницьких інтересів та пріоритетів у висвітленні деяких тем і понять під кутом зору дослідження спілкування. Так, наприклад, неправомірно, на наш погляд, обділяється увагою з боку когнітивної психології тема “психологія спілкування”. Цей актуальний розділ часто зводиться до психології мови, або психолінгвістичних проблем породження одиниці мовного висловлення (В. М. Величковський, Р. Л. Солсо, В. Н. Дружинін та ін.) (див. [1]). Не будемо применшувати значення цих важливих аспектів мовномисленнєвої діяльності і статусу фундаментальності цих досліджень. Більшість досліджень з когнітивної психології в межах свого предмета докладно й ґрунтовно аналізують “людину, яка розмовляє”; розглядають проблеми розвитку мови, її місце в становленні й функціонуванні пізнавальних мовних процесів та онтогенезу розвитку індивіда, формування суб’єктивної семантики мовних висловлень та означень, самого змісту тощо.

Прикметно, що вже Сократ і Платон розглядали діалоги як філософську рефлексію – “інтелектуальне спілкування людей, що мис-

лять самостійно і по-різному”, наділених своїми тезаурусами, знаннями й індивідуальними стилями у вирішенні завдань діалогу [там само].

Прикро, але сучасна когнітивна психологія досі залишає поза межами свого аналізу “людину, що спілкується”. У когнітивній психології “вона (людина) розмовляє, промовляє, говорить, розповідає або розказує (і це монологи, тобто звернення до “самої себе”), але не спілкується із собою подібними для досягнення певної мети, вирішення завдань соціальної життєдіяльності. Певною мірою цю обмеженість компенсують дослідження В. П. Беяніна з основ психолінгвістичної діагностики [2].

Сьогодні, на жаль, дослідники ще змушені часом доводити очевидні постулати, що будь-яка мовна одиниця як факт породження та об’єктивної думки передбачає і “породження впливу” на “суб’єкт-об’єкт” комунікативної мети, його стани, наміри, відносини, дії тощо. Саме таку ознаку, на нашу думку, має саме “породження”, а не просто породження комунікативної ланки передачі інформації про щось. Саме ставлення до предмета означення в комунікативній дії і “ставлення” до суб’єкта – партнера по спілкуванню – стає провідним механізмом породження комунікативної одиниці.

Не менш суперечлива картина щодо дослідницьких пріоритетів спостерігається і в рамках традиційних пояснень “соціальної психології спілкування”. Ці суперечності розгортаються з огляду на розмаїття підходів фундаментальної соціальної психології. У більшості досліджень, у найважливіших тлумаченнях практичної психології когнітивна складова взагалі не береться до уваги, тож, зрозуміло, і не включається в актуальну зону наукових завдань. Соціальні психологи (О. О. Леонтьєв, Є. П. Ільїн, А. Е. Войскунський, Б. Д. Паригін та ін.), досліджуючи спілкування, зазвичай *мислення як пізнавальний процес*, що опосередковує та причинно породжує спілкування, згадують мало або ж зовсім залишають поза увагою у полі пояснення комунікативних дій [1]. У науковому змісті цих пояснень суб’єкти, що спілкуються, переважно позбавлені мислення як *випереджальної форми відображення*. Суб’єкти соціальної поведінки “не спрямовані” на те, щоб уявляти, фантазувати, або розмірковувати та вирішувати комунікативні завдання – заради мети і цілепокладання. У таких спрощених тлумаченнях спілкування має свою соціокультурну запрограмованість на певні моделі поведінки і комунікативні стандарти, відповідно до яких і процеси, і феномени спілкування розгортаються в межах цих шаблонів, забезпечуючи інструментальну ефективність такої поведінки. У цих поясненнях гострі, інтелектуально насичені і складні комунікативні явища – такі як “суперечка”, “конфлікт”, “боротьба”, “злагода” та багато іншого – це не розумові дії, це комунікативні негаразди(!). З огляду на такі засади згадані інтелектуальні явища втрачають

“когнітивний сенс”, тому що в наведених поясненнях не береться до уваги “пізнавальний компонент”, завжди органічно присутній у спілкуванні, соціальних діях. Підкреслимо: не враховується те, що саме спілкування – це не тільки передавання інформації, це трансляція й когнітивна ретрансляція “образів” – інтелектуального почуття, мети і широкого спектру мотивів та намірів як вимірів когнітивного, емотивного і волятивного світу особистості. Не береться до уваги глибинний зміст спілкування як породження “смислів”, що досягаються в цьому процесі спілкування як мисленнєве багатогранне відображення тієї або тієї соціальної дійсності. Така штучна “людина спілкування” перестає бути реальною людиною, що пізнає, перестає мислити і втрачає здатність приймати рішення. Вона вступає в комунікацію і взаємодію неосмислено, поза інтелектуальними сумнівами і суперечностями, які переживає [там само].

Натомість ті наукові праці, які присвячено висвітленню та аналізу проблем “психології спілкування”, зводять цей процес тільки до інструментів формування комунікативної компетентності або ж розглядають особливості “розмови” в структурі міжособових регуляторів відносин і соціально адаптивної поведінки. При цьому необдуманно викидаються, усуваються всі когнітивні механізми, що супроводжують творчу, перетворювальну, креативно зорієнтовану діяльність суб’єктів спілкування (особистості або групи) як суб’єктів *пізнавального спілкування*: які приймають рішення, долають перешкоди, прагнуть досягнень, формулюють завдання розвитку, вступають у боротьбу, вирішують внутрішні і зовнішні конфлікти, формують засади для створення стратегії подолання суперечностей і невизначеності та вирішують багато інших інтелектуальних завдань когнітивного (пізнавального) спілкування.

Пропонований нами підхід – це дослідження процесу породження мовленнєвого мислення в спілкуванні, вивчення механізмів його органічного включення в розроблення програм спілкування, інтелектуального супроводу комунікативної регуляції спільної діяльності і побудову й супровід діалогів.

Дослідницька робота лабораторії спрямована на розширення наукових уявлень про місце і роль когнітивних процесів у структурі спілкування, з’ясування механізмів когнітивного регулювання комунікативних та інтерактивних процесів. Таке спрямування теоретичних розробок і методологічних засад психології спілкування дає змогу окреслити напрями прикладних досліджень соціально-психологічних процесів взаєморозуміння, аспекти технологічного забезпечення щодо формування соціальних діалогів різних соціальних спільнот і соціальних груп у різних сферах соціального життя суспільства – у політиці, освіті, бізнесі тощо.

Щоб з'ясувати напрями наших досліджень, їх теоретичні і практичні засади, слід провести інвентаризацію найбільш важливих наукових положень з означеної проблеми, а також наявних методологічних принципів. Доречно було б також відповідно до мети дати перелік наших дослідницьких зацікавлень, що спрямовуватимуть науковий пошук творчого колективу.

Було вирішено перш за все провести *теоретичний аналіз між-дисциплінарних зв'язків проблем спілкування* з відповідними напрямками психологічної науки. Це дало б змогу визначити актуальний поняттєвий простір і коло завдань щодо спільного визначення та уточнення дефініцій, необхідних суміжних пояснень. Адже обрана тема – це міжгалузевий напрям, де мають інтегруватися знання з простору всієї соціальної психології, закони та наукові засади загальної психології, психології пізнання і розвитку інтелектуальних систем та евристик, соціології і соціальної психології, конфліктології та ін.

Першочерговим завданням, безумовно, є також розроблення наукових засад: концептуального визначення, теоретичних положень і методологічної бази дослідження когнітивної психології спілкування. Це дало б змогу створити ґрунтовне наукове бачення всього комплексу дослідницьких завдань та розробити засоби пояснення тих реалій, що будуть визначені як конкретні напрями дослідницького пошуку.

Ще під час планування перших кроків було прийнято рішення про необхідність розроблення *узагальненої концептуальної моделі когнітивних наукових проблем психології спілкування*. Такий підхід у психологічній науці вважають традиційним, і, на наш погляд, він цілком виправданий, особливо коли йдеться про міжгалузеві дослідження.

Відтак логічно постає завдання розроблення і теоретичного обґрунтування моделі соціально-психологічної активізації когнітивних процесів соціального спілкування. Такий підхід, безперечно, вимагатиме і практичної, прикладної перевірки обраних засад, теоретичних положень, на що слід спрямувати дослідницьку увагу співробітників лабораторії.

Основна мета таких прикладних досліджень – це насамперед практична адаптація результатів та перевірка їх на релевантність. Накопичення матеріалу та відповідних обґрунтувань за напрямками досліджень є основою для подальшого розроблення соціально-психологічних технологій, діагностично спрямованого дослідження комплексних механізмів, що визначають формування загальних засад соціально інтелектуальної конвенціональності, взаєморозуміння в діяльності соціальних суб'єктів та соціальних груп.

У кінцевому підсумку наукові розробки дадуть змогу підготувати *методичну базу для створення науково-прикладних засад когнітив-*

ної психології спілкування, професійно і науково виважено обґрунтувати програми впроваджувальних робіт, розробити необхідні рекомендації і плани заходів, а також розпочати підготовку практичних курсів та навчальних програм для студентів, що здобувають фахову психологічну освіту.

Отже, кінцевою продукцією заявленої теми мають стати як теоретичні обґрунтування та засади когнітивної психології спілкування, так і створені на їх основі методичні та прикладні розробки для дослідження когнітивних процесів спілкування. Кінцевий продукт обов'язково має містити *розробки соціально-психологічних технологій спрямованого управління когнітивними процесами в умовах соціально конструктивної взаємодії*.

З огляду на представлений вище перелік завдань і напрямів роботи увагу слід зосередити насамперед на опрацюванні комплексних засад психологічного знання, яке поєднувало б у собі принципові положення різних галузей психологічної науки. Тож очевидно актуалізується потреба розширення різногалузевих та суміжних наукових уявлень про визначення та дефініції когнітивних процесів, узагальнення знань про структуру механізмів когнітивного регулювання комунікативних та інтерактивних процесів. Не менш важливими завданнями є розроблення методологічних знань про когнітивну психологію спілкування в забезпеченні прикладних досліджень соціально-психологічних процесів взаєморозуміння, формування соціальних діалогів різноманітних соціальних спільнот та соціальних груп. Вагомою складовою методологічних і теоретичних пошуків має стати розроблення підходів щодо досліджень соціально рольової природи спілкування, особливо когнітивних процесів у структурі соціальних комунікацій, формування та відображення образу “іншого” як когнітивного проекту рефлексивної оптимізації процесів розуміння та взаєморозуміння. Останнє дає змогу зробити суттєвий крок у створенні наукового базису для вирішення конкретних творчих завдань, зокрема розроблення соціально-психологічних засад дослідження психологічних процесів рефлексії в спілкуванні, цілепокладання та організації спілкування у вирішенні завдань спільної соціальної діяльності, особливо у сферах політики, державного управління та інших впливових галузях соціальної практики суспільства.

Безумовно, завжди актуальним було і залишається таким сьогодні завдання *розроблення методологічних засад впровадження результатів наукових досліджень в організацію прикладних пошуків і розробок*. У цілому сучасна психологічна наука має достатній фаховий потенціал для таких досліджень, їх наукового обґрунтування, а соціальні психологи спроможні виконати науково-практичні доручення, які наразі потребують професійного вирішення [3].

На відміну від інших сфер наукового знання – соціології, політології – соціальна психологія має не тільки достатній потенціал для аргументованого наукового пояснення складних соціальних явищ, а й досвід конструктивного проектування перетворювальних технологій та розроблення упроваджувальних проектів для проведення практичних дій розвитку. Безумовно, сучасна соціальна практика має цим уміло користатися, водночас *конструктивній психології* ще слід довести свою спроможність і потенціал у вирішенні цих завдань.

Нагальна потреба міждисциплінарного аналізу формує завдання розширення наукових уявлень про когнітивну сферу комунікативних процесів і феноменів спілкування, а також наукового обґрунтування та виваженого означення поняття, що охоплюють широке коло інтеракцій і різновидів соціальної взаємодії. Ці процеси й феномени представлені в суспільстві в різних формах соціального оточення, типах і видах соціальних груп та спільнот. Звичайно, тут уже є чималий науковий доробок, представлений працями відомих вітчизняних і зарубіжних дослідників (Б. Г. Ананьєв, Л. С. Виготський, О. Р. Лурія, П. О. Сорокін, К. Левін, Я. Морено, А. Бандура, В. Франкл, Дж. Дюркгайм, Р. Акофф, Ф. Емері, О. О. Зінов'єв, В. Лефевр, Б. Ф. Ломов, О. О. Бодальов, Т. Парсонс, Л. П. Буєва, Г. П. Щедровицький, Т. М. Дрідзе, М. С. Каган, О. О. Леонтьєв та ін.) [1; 4–13]. У цьому доробку об'єктом нашої дослідницької уваги є насамперед ті напрацювання і напрями аналізу, що висвітлюють виникнення і формування *когнітивних* аспектів феноменології взаєморозуміння та конвенційного самовизначення суб'єктів комунікації, розвиток настановлень співпраці з огляду на традиційні соціальні цінності та уявлення.

Сьогодні нами зроблено, власне, перші дослідницькі кроки до побудови науково обґрунтованих методів діагностики, розроблення та впровадження соціально-психологічних технологій конструктивного подолання складних соціальних конфліктів, конфронтації та соціальної напруженості – усіх негативних явищ, спричинених порушенням спілкування та браком взаєморозуміння. Такі порушення зазвичай є наслідком фіксації та розгортання проблемних ситуацій і ситуацій невизначеності в просторі розмаїття завдань, пов'язаних із соціальним функціонуванням і розвитком життєдіяльності суб'єктів соціальної діяльності.

Одна з провідних тем нашого дослідження – розроблення наукової проблеми розуміння в спілкуванні та надання конвенційного і рефлексивного спрямування структурі соціально орієнтованої співпраці. У цьому контексті слід згадати вже існуючі напрацювання, присвячені семіотичним системам спілкування, виникненню ознак формування значень і смислів, що утворюються внаслідок розвитку складних

комунікативних процесів (О. О. Леонт'єв, А. А. Брудний, Т. М. Дрідзе, Г. П. Щедровицький та ін.) [1; 11; 12; 14].

Розробляючи теоретичні засади дослідження, ми спиралися, безперечно, на джерела, що висвітлюють: когнітивну природу і психологічні механізми взаєморозуміння; комунікативні патерни, які забезпечують взаєморозуміння; аналіз проблеми діалогу в соціокультурних та соціорольових вимірах; діалог і його дослідження в історії становлення психології мислення: діалог як функції обміну (Хоуменс), знаковий контент та семіотика в діалозі (Ч. Морріс) [15], символи в діалозі (З. Фройд, К. Юнг, Е. Берн та ін.), діалог і когнітивний дисонанс (Л. Фестінгер), спілкування як функції регуляції стану соціального простору та напруженості соціального поля (К. Левін, Дж. Морено) [6], соціального навчання (А. Бандура) [7].

За соціально-психологічні засади дослідження спілкування ми взяли положення, представлені в працях Е. С. Кузьміна, Я. Л. Коломінського, М. М. Обозова, В. Н. Панф'єрова, Г. А. Ковальова, Є. П. Ілліна, де спілкування розглядається як сутнісна складова розбудови міжособових стосунків [16–19].

Пізнавальний компонент спілкування і комплексні характеристики когнітивних процесів в соціально-психологічному вимірі було підкріплено теоретичними і дослідницькими роботами О. О. Бодальова і В. П. Трусова, В. С. Агєєва, М. М. Муканова, О. О. Кроніка, А. С. Качаряна, Є. І. Головахи, І. В. Паніної (див. [1; 20; 21]). Саме ці автори і їх послідовники першими зробили спробу показати зв'язок між особливостями мотиваційно-емоційного компонента спілкування та індивідуально-типологічними рисами особистості, між впливом особистісного оцінювання на когнітивні процеси і широким загалом феноменології каузальної атрибутивності, яка зумовлює весь спектр когнітивного регулювання сфери спілкування.

Тривалу історію мають дослідження, пов'язані зі з'ясуванням *зв'язку спілкування і діяльності*. Загальнопсихологічною основою, ґрунтовними теоретичними підвалинами нашого предмета стали глибокі і науково виражені теоретичні положення, представлені в працях визначного вітчизняного дослідника в галузі когнітивної психології спілкування Б. Ф. Ломова, який розглядав спілкування як особливу, відмінну від діяльності, сферу буття людини, як систему суб'єкт-суб'єктних стосунків, що має специфічну структуру і функції, а проте органічно пов'язана з іншими сторонами життєдіяльності людини – і особливо з природою пізнавального потенціалу і пізнавальних спрямувань людини [9].

Дехто з дослідників розглядає спілкування в контексті загальнопсихологічного аналізу як певну сторону людської діяльності, її елемент. Ряд учених, зокрема Б. Г. Анан'єв, О. М. Леонт'єв,

В. С. Мерлін, переконані, що діяльність можна розглядати і як умову спілкування. Трапляється інтерпретування спілкування як особливого виду діяльності, який має два різновиди. В одному з них під спілкуванням розуміють комунікативну діяльність, або діяльність спілкування (Д. Б. Ельконін, Г. М. Андреева), у другому – один з видів діяльності (передусім мовної діяльності), і відповідно до неї віднаходять усі елементи та атрибути цієї діяльності – дії, операції, мотиви тощо (О. О. Леонт'єв) [1].

Усі розглянуті положення взято нами до уваги – як теоретичні засади вони знайшли своє втілення в розробленні дослідницьких процедур і загальних обґрунтувань.

Серед інших дослідників, що розробляли власне засади когнітивної психології і теоретичний доробок яких було використано в наших роботах, назвемо У. Найссера, Ж. Піаже, Дж. Брунера, Дж. Фодора, Г. Бауера, А. Пайвію, Р. Гепарда. Утім, дослідження психологів когнітивістського напрямку стосуються здебільшого питань особистісної організації знання в пізнавальних і мнемічних процесах та уявлень суб'єкта, а також співвідношення вербальних і образних компонентів у процесах запам'ятовування та мислення. За Р. Солсо, наприклад, когнітивна психологія вивчає, як люди отримують інформацію про світ і як цю інформацію подає особистість. Як бачимо, когнітивна психологія охоплює весь діапазон психічних процесів, усі можливі сфери людської поведінки, діяльності.

Обґрунтовуючи теоретичні засади, ми провели порівняльний теоретичний аналіз сучасних і класичних підходів до дослідження *стильового феномену спілкування та природи когнітивного стилю особистості*. Було встановлено, що когнітивні стилі (Г. Віткін, Г. Клаус, Т. В. Корнілова, М. А. Холодна, І. П. Шкуратова та ін.) як стійкі особистісні утворення зумовлюють стиль міжособової взаємодії і стиль спілкування, впливають на сприймання, мислення і дії суб'єкта.

А проте спеціальних досліджень з когнітивної психології спілкування на сьогодні не існує. Психологічна наука має, звичайно, певні напрацювання в цій галузі, утім, це окремі, неструктуровані розробки, часто не пов'язані між собою. Робота, яку ми пропонуємо, є першою спробою виокремлення і дослідницького спрямування власне когнітивної психології спілкування як єдиного концептуально узгодженого напрямку в структурі загальнопсихологічного знання.

Структуру психологічних механізмів спілкування слід розглядати, на нашу думку, у тривірневому вимірі (рис. 1).

Рис. 1. Рівнева модель спілкування

Певною мірою така структура психологічних ознак являє собою окремий варіант розгорнутої побудови параметрів, яку свого часу запропонував В. Н. Панфьоров [18]. Визнаючи, безумовно, цінність і наукове значення концепції знаного фахівця Санкт-Петербурзької школи соціальної психології, ми пішли шляхом спрощення, що дало нам змогу зосередити увагу передусім на “рівності” в структурній природі процесів і явищ психології спілкування (табл.).

Таблиця

Функціональна структура спілкування

Загальні функції людської діяльності	Комунікативна	Інформаційна	Когнітивна	Емотивна	Конативна	Креативна
Психічні функції	ПЕРЕДАВАННЯ		уявлення мислення уява фантазія	емоції почуття настрій	настановлення увага воля потреби інтереси мотиви	наслідування зараження сугестія переконання
	мова жест дія технічні засоби	повідомлення експресія продукти діяльності				
	ПРИЙМАННЯ					
	органи чуття	відчуття сприйняття пам'ять				
Соціально-психологічні функції	взаємозв'язок	взаємопроявлення	взаємопізнання	взаємовідношення	узгодження взаємодій	взаємовплив
Соціальні функції спілкування	утворення спільності	наслідування досвіду	формування самосвідомості	формування міжособових стосунків	організація і управління	перетворення особистості
Гносеологічна формула спілкування	канал – знак	знак – значення	значення – смисл	смисл – відношення	відношення поведінка	поведінка – особистість

Але ще раз підкреслимо, що вважаємо модель, розроблену Паньбуровим, фундаментальною, такою, що принципово глибоко і масштабно висвітлює всю сферу наукових поглядів, теоретичних ракурсів і положень щодо психологічної структури засад спілкування як наукової проблеми. Ця модель охоплює всі аспекти загальнопсихологічної теорії, тому є, на наш погляд, найбільш повною і концептуально структурованою.

Спираючись на теоретичні міркування процесуального і феноменологічного плану, спробуємо обґрунтувати основні концептуальні засади і загальнопсихологічні положення функціонування *психологічних механізмів когнітивного спілкування* (рис. 2).

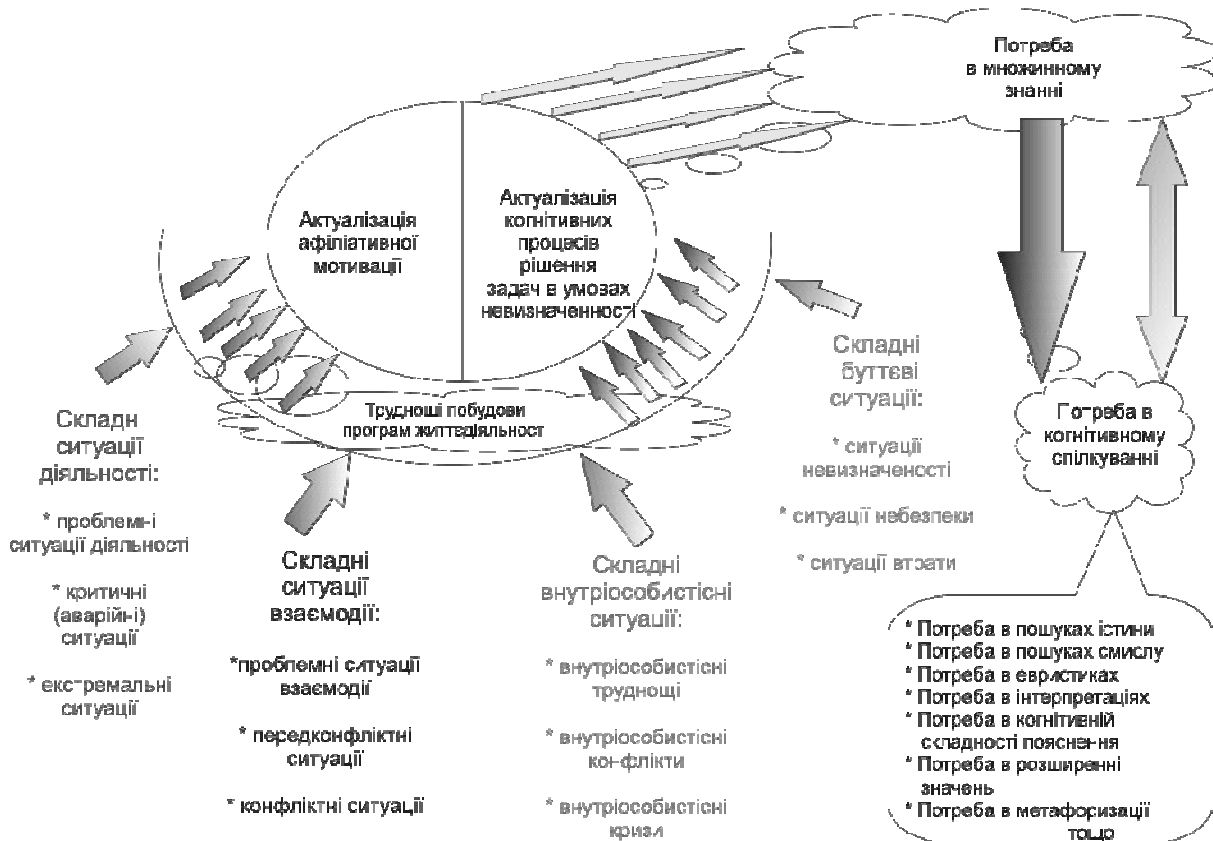

Рис. 2. Модель психологічних механізмів когнітивного спілкування

Провідне концептуальне положення виглядає таким чином. Людина більшу частину свого життєвого часу перебуває під впливом різновиду (певного класу) складних ситуацій і подій. Проблеми та завдання, що виникають при цьому, зумовлюють певний перебіг таких ситуацій, серед яких: ситуації *проблемного розвитку досягнень, чи екстремальних умов діяльності*; ситуації *ускладнень психологічної взаємодії і труднощів побудови міжособових стосунків*; ситуації *переживання внутрішньоособистісних криз і конфліктів*; ситуації *психологічної втрати, небезпеки чи невизначеності* та багато інших. Такого роду ситуації спричинюються до труднощів формування *програм побудови і розвитку життєдіяльності та формування ефективного соціального досвіду людини*. Відомо, що під впливом перелічених вище обставин чи подій у значній кількості випадків: а) суттєво зростає мотивація афіліації; б) помітно підвищується рівень інтелектуальної діяльності. Посилена мисленнева активність особистості (а разом і її соціального оточення) спрямовуються на пошук дієвих орієнтирів, стратегічних напрямів вирішення складних, креативно насичених завдань, а відтак послідовного розв'язання або подолання кризових процесів, подій та явищ.

Мотивація афіліації формує потребу в розробленні та розвитку сценаріїв соціальної належності, у пошуку ресурсів взаєморозуміння і взаємодопомоги, пропозицій до співпраці, у налагодженні соціальних контактів, обміні думками, соціальному підкріпленні тощо. Усі ці сценарії організації соціальної поведінки потребують *соціально орієнтованого знання – “множинного знання”*, за Янкеловичем, Хабермасом [23], яке і осягається, і досягається в організованому когнітивно орієнтованому спілкуванні-діалозі (Г. П. Щедровицький, О. Генісаретський, О. С. Анісімов, В. С. Дудченко та ін.) [11]. Таке знання розглядають як знання, що йде через “міжсуб’єктне розуміння”, – й обов’язково в контексті особистісних переживань: щодо розмаїття мотивації, щодо характеру цінностей, щодо різновидів переконань і світосприйняття. Це знання, яке вміщує виміри дискурсів як форм переживання людиною світу та ідентифікації себе з ним. За усталеними когнітивними вимірами і дефініціями, ця категорія знання пов’язана здебільшого із знаннями, що традиційно належали до соціології, психології, економіки, історії та інших наук соціально-історичного спектру. Знання цього типу завжди потребували “міжсуб’єктного розуміння”, живих і безпосередніх форм діалогу та розгорнутої міжособової комунікації. Як бачимо, когнітивна психологія спілкування має своїми витокami насамперед мотиваційне підкріплення, пов’язане з реалізацією потреби у “звільненні” від стереотипів і ментальних перетинів, подоланні особистісних обмежень, що забезпечує пошуки смислу, надає і зумовлює “особистісну свободу” для креативного розв’язання проблем невизначеності, подолання пізнавальних суперечностей, вирішення складних завдань.

Сьогодні існує кілька підходів до визначення поняття “множинне знання”. Свого часу Янкелович коротко виклав своє бачення такої системи, а Хабермас, фундаментально узагальнивши напрацювання свого попередника, у праці “Знання й інтереси людини” (1968) запропонував розглядати *три категорії знання* [23]:

1) *емпіричне знання*, основою якого є здобутки природничих наук. Цю категорію фактичного знання найчастіше розглядають як єдино законну форму об’єктивної інформації, що використовується технократами і державними чиновниками як акторами суспільної політики;

2) *знання, що йде через “міжсуб’єктне розуміння”*. Це категорія знання, що стосується мотивацій людей, характеру, цінностей, переконань і світосприйняття загалом. Вона пов’язана зі знаннями, напрацьованими соціальними і гуманітарними науками – психологією, соціологією, історією, економікою та ін. Незважаючи на те, що знання цього типу також можна поповнювати, а також перевірити за допомогою об’єктивних наукових методів, розвиток “міжсуб’єктного розуміння” часто вимагає живих форм діалогу і міжособової комунікації;

3) *знання, що дає звільнення*, за визначенням Хабермаса. Воно допомагає людям ментально звільнитися від “помилкових форм свідомості, ідеології, упереджень і ментального примусу”.

Інтегрованими носіями цього знання найчастіше виступають саме соціальні групи, страти, організації і різні спільноти, об’єднані системою спільних ознак, ознаками спільності мети та соціальних ре-сурсів впливу (на поведінку в тому числі).

Для соціальної психології безумовний інтерес становлять форми прояву такого знання, як то дискурси, групові форми мотивації та інтересів, громадська думка, громадянські сенси як вторинні форми свідомості (честь, гордість, відповідальність), зміст фольклорного і метафоричного відображення соціальної дійсності та багато іншого.

Обстоюючи принцип формування *множинності форм знання* як головний засіб для розроблення сучасних соціально-психологічних технологій, ми враховували також важливість гармонійного поєднання знань, продукованих природничими, гуманітарними і соціальними науками. Це провідна засада, технологічна умова будь-якої роботи, спрямованої на *розвиток колективного мислення* і вирішення комплексних проблем в організаціях, у персональному особистісному вимірі, та й у суспільстві загалом. Для нас, як і для багатьох фахівців, що розробляли соціально-психологічні мислетворчі технології, ця засада стала провідним принципом, засвоєним у ході проведення інтелектуальних полідисциплінарних семінарів, спрямованих на аналіз соціальних питань у межах комплексних розробок з організаційного розвитку.

Використання психологічних засад в організації когнітивних інтелектуально насичених форм спілкування для вирішення актуаль-

них проблем сьогодні має достатні традиції, значний обсяг наукового досвіду. Для більшості тих, хто стикався з проблемами і необхідністю пошуку шляхів їх вирішення, очевидною є важливість розвитку “міжсуб’єктного розуміння” людей, що мають різні погляди (“перспективи”) на розвиток ситуації.

Засади і методи формування когнітивної психології спілкування дають змогу поєднати те, що традиційно вважалося “об’єктивним знанням” (знання, що йде з природничих наук), із “суб’єктивними” типами знання (знання, що стосується цінностей, мотивації, настановлень і переконань). Тож стає можливим дати масштабне, усеохотне пояснення не тільки щодо генези проблем, а й щодо їх витоків з огляду на природу соціально-психологічних умов, адекватно спрогнозувати розвиток процесів і подій. Це досягається в результаті формування інтелектуальної (мисленнєвої) об’єктивації в розвитку психологічних засад когнітивного спілкування (діалогу).

Отже, *когнітивна психологія спілкування – напрям соціально-психологічних досліджень, що вивчає феноменологію і когнітивні процеси, які безпосередньо пов’язані зі спілкуванням, зумовлюють його перебіг і когнітивне регулювання*. Наголосимо, що обґрунтовані нами науково-практичні засади з огляду на соціальні завдання когнітивної психології спілкування забезпечують спрямований пошук конвенційних умов задля спільного розуміння і подолання труднощів, психологічних чи соціальних перепон або конфліктів, умов невизначеності, кризи – усіх проблем, що гальмують творче вирішення завдань соціально-психологічного розвитку, досягнення суспільної злагоди тощо.

На нашу думку, *провідними, інтеграційними напрямами в тематиці і змістовому просторі когнітивної психології спілкування можуть бути такі*.

1. *Спілкування і когнітивна оптимізація спільної діяльності* – охоплює цілу низку наукових проблем і конкретних дослідницьких завдань:

- дослідження спілкування як вирішення завдань у процесі спільної діяльності (політичної, творчої, проектно-пошукової, організаційно-управлінської тощо);
- вивчення евристичних методів як когнітивних засобів, що полегшують та оптимізують пошук, творчих або конструктивних рішень, залучаючи колективні мислетворчі ресурси спілкування і групові креативні феномени розв’язань;
- формування стилів мислення в спілкуванні, визначення психологічних ознак та критеріїв творчої диференційованості персональних внесків у процеси спільної діяльності, групова компенсація персональних здібностей;
- визначення стилів прийняття рішень у спілкуванні та їх вплив на загальну ефективність діяльності;

- дослідження здатності, спроможності та здібностей до навчання групи як суб'єкта спільної діяльності, розгляд колективних досягнень як функції когнітивного спілкування і взаємодії.

2. Когнітивна оптимізація процесів міжособового спілкування досліджує та узагальнює широке коло проблем, що мають важливе практичне і прикладне значення, а саме:

- формування і становлення стилів когнітивної взаємодії та спілкування (міжособового, міжгрупового);
- розвиток форм і процесуальні особливості пізнання в міжособовому спілкуванні (наукова проблема, що має значний потенціал технологічного опосередкування в психології впливу та управлінської діяльності);
- розвивальне спілкування і побудова взаєморозуміння;
- інтелектуальна опосередкованість міжособового спілкування (тезауруси і їх фольклорна, соціогрупова, професійна визначеність);
- феноменологія і процеси антиципації в міжособовому спілкуванні.

3. Спілкування як регуляція процесу когнітивного творчого (креативного) пошуку – досліджує механізми, які досі мало вивчені і потребують ретельних наукових пошуків, а також широке коло питань, серед яких:

- когнітивна складність та евристична багатомірність спілкування у ході формування “множинного знання”;
- рефлексія і зворотний зв'язок у структурі комунікації та спілкування (види, функції, системотворення);
- інтелектуальні почуття в спілкуванні;
- когнітивна система патернів спілкування;
- перцептивно-відображувальна і проблемно-мисленнєва зорієнтованість спілкування як процесу;
- семіотичний профіль спілкування;
- поняття “проект” у спілкуванні як форма когнітивного моделювання.

4. Проблема когнітивної організації діалогу у психології спілкування – об'єднує такі складники:

- дослідницькі визначення когнітивних функцій діалогу;
- наукове узагальнення “соціальних вимірів” діалогу; конфронтація, конфлікт і боротьба як особливі когнітивні форми та прояви соціального діалогу;
- розроблення дослідницьких засад розкриття діалогу як складової когнітивно-комунікативної діяльності; наукові дослідження семантики, символів і знаків як засобів побудови та розвитку діалогічних процесів;
- діалог як обмін;

- контент- та інтент-виміри в діалозі;
- діалог в історії становлення психології мислення;
- діалог в етно- та соціально-культурному вимірі

Отже, когнітивна психологія спілкування онтологічно поєднує в собі багатоаспектність дослідження конкретних проблем, які лежать у таких сферах, як:

- 1) теорія фундаментальних питань психології спілкування і комунікативних процесів;
- 2) практика соціально-психологічної регуляції діяльності (і спільної діяльності зокрема: а) когнітивно-комунікативні проблеми організації та управління взаємодією; б) проблеми спільного прийняття рішень;
- 3) стратегія, тактика і стилі вирішення конфліктних ситуацій;
- 4) психологічна експертиза і пошук когнітивних засад виходу з кризи (за допомогою когнітивної регуляції спільної діяльності);
- 5) розроблення креативних проєктів розвитку колективних суб'єктів соціальної діяльності тощо.

З огляду на вищезначений тематичний і проблемний простір когнітивної психології спілкування можемо окреслити основні напрями наших практичних досліджень у реальній суспільній діяльності.

1. **Когнітивні підходи до оптимізації спільної діяльності.** Спілкування як розв'язання завдань у політиці, освіті, бізнесі та інших сферах суспільного життя. Когнітивні стилі та евристичні спількування, їх роль в організації спільної діяльності. Когнітивні засади ефективного управління спільною діяльністю групи.

2. **Психологічні засади когнітивної регуляції міжособового спілкування.** Моделі спілкування як вияв настановлень, атиюдів, ставлень особистості. Когнітивна природа суб'єктивного відображення дійсності в спілкуванні. Життєва і комунікативна компетентність як похідна від когнітивної картини світу особистості. Розвивальне спілкування. Феноменологія антиципації в міжособовому спілкуванні.

3. **Психологічні засади вивчення феноменології та процесів організації діалогу.** Проблеми когнітивної організації діалогу в умовах нестачі часу, стресу, напруженості чи небезпеки (семантики, символи та знаки як засоби побудови та розвитку діалогу). Діалог як засіб обміну, контент та інтент у діалозі. Діалог в історії становлення психології мислення. Діалог в етно- та соціально-культурному вимірах.

4. **Соціальні виміри діалогу.** Конфронтація, конфлікт, боротьба. Прикладні напрями і соціально-психологічні технології організації. Пошук злагоди, консенсусу та компромісів. Соціологічні, політичні і суспільно-громадські діалоги. Засади вивчення та регуляції діалогових процесів у суспільстві.

5. **Феноменологія креативності у спілкуванні.** Когнітивна складність та евристична багатомірність спілкування. Зворотний

зв'язок у структурі комунікації (види, функції). Форми та процесуальні особливості пізнання в міжособовому спілкуванні. Когнітивна система патернів спілкування. Поняття “проект” у спілкуванні як форма когнітивного моделювання.

6. Соціально-психологічні технології оптимізації когнітивної регуляції спілкування. Психологічна допомога в розвитку комунікативної компетентності представників соціономічних професій. Когнітивно орієнтовані підходи до індивідуального психологічного консультування. Соціально-психологічні тренінги, спрямовані на оптимізацію когнітивної регуляції спілкування. Когнітивні основи комунікативних труднощів особистості. Когнітивні підходи до корекції неконструктивних форм спілкування.

У доробку лабораторії фундаментальних та прикладних проблем спілкування Інституту соціальної та політичної психології АПН України сьогодні чимало нових напрацювань, а ще – значна, різнобічна практика вирішення прикладних завдань. Зробимо короткий огляд дослідницьких здобутків лабораторії у формуванні загальних засад практики *конструктивної психології*.

Визначено, що загальна модель когнітивних процесів обумовлена основними категоріями пошуку смислу спілкування. Обґрунтовано тезу про те, що спілкування виникає лише там і тоді, де і коли виникає весь спектр психології регуляції **ставлень, стосунків, взаємин, відношень**. Встановлено, що когнітивне спілкування детермінується, регулюється, координується, формується афіліативною мотивацією. Розкрито, як ставлення може блокувати взаєморозуміння під час спілкування. Започатковано роботи з вивчення впливу складних ситуацій життєдіяльності на когнітивні процеси у спілкуванні. Підтверджено, що інтелектуальне спілкування завжди супроводжується знаковим оформленням та актуалізацією значень, оформленням когнітивних засад і психологічних механізмів розуміння та утворення смислу. Показано, що когнітивне спілкування – це спілкування, яке опосередковує неперервний і стійкий процес навчання.

На основі цих дослідницьких положень В. М. Духневичем [23] розроблено теоретичну модель спілкування як діяльності. За основні параметри досліджуваного процесу було взято предметну сферу, цілі спілкування, засоби спілкування, плани спілкування, програми спілкування, норми і правила, кінцеві результати спілкування, кредитність комунікатора (початковий рівень довіри адресата повідомлення до його джерела).

Встановлено, що основними соціально-психологічними механізмами регуляції взаємодії та формування взаєморозуміння є відношення, групова динаміка і цілепокладання. Такий підхід дав змогу розкрити особливості впливу групової динаміки як соціально-

психологічного механізму регуляції взаємодії та формування й розвитку взаєморозуміння.

Проведено теоретичний аналіз класичних і сучасних підходів до дослідження впливу природи когнітивного стилю особистості на феноменологічні особливості спілкування. На основі проаналізованих джерел (Г. Віткін, Г. Клаус, Т. В. Корнілова, М. А. Холодна, І. П. Шкуратова та ін.) визначено, що когнітивні стилі як стійкі особистісні утворення зумовлюють стиль міжособової взаємодії і стиль спілкування, впливають на сприймання, мислення і дії суб'єкта (дослідження Циганенко Г. В.). У контексті цих досліджень визначено та описано особливості прояву функцій когнітивних стилів (адаптаційної, компенсаторної, системотвірної, самовираження) в міжособовому спілкуванні.

У дослідженнях В. І. Гордієнко обґрунтовано актуальність дослідження комунікативних процесів та зв'язку цієї проблеми із психологією побудови діалогу [24]. Порушено проблему оновлення концептуальних і методичних підходів, що склалися на сучасному етапі. У програмі проведених досліджень визначено концептуальні засади когнітивної феноменології діалогу та описано феномени взаємодії комунікативних і когнітивних процесів у діалозі. Зокрема, проаналізовано міжособовий зворотний зв'язок, визначено нові концептуальні і методичні схеми дослідження діалогу та міжособового зворотного зв'язку, сформульовано поняття діалогічних практик у сучасному суспільстві.

Теоретичну базу для подальших досліджень запропоновано оновити, ввівши категорії, які визначають когнітивну феноменологію діалогу: *“реально здійснений зворотний зв'язок”* (повідомлене), *“потенційно можливий зворотний зв'язок”* (готове до повідомлення), *“принципово неможливий зворотний зв'язок”* (приховуване).

Наразі проведені дослідження вже дають змогу зробити висновки, а також обґрунтувати положення про те, що в значимій для особистості спільноті, яка є середовищем реалізації її важливих потреб, стабільний зворотний зв'язок як реакція спільноти на поведінку безпосередньо *“тут і зараз”* забезпечує адекватне відображення особистістю своєї поведінки щодо ціннісних еталонів і сприяє опосередкованості поведінки та зрілості особистості. Процеси *“вростання”* міжособових стосунків у психічне життя індивіда розгортаються через діалогічні процеси, процеси міжособового зворотного зв'язку. Детермінуючим чинником згаданих процесів виступають закономірності соціального пізнання в умовах феномену *“психологічного суспільства”*.

Т. Р. Морозова сформулювала тезу, згідно з якою ефективність спілкування може зростати завдяки якісному налагодженню та розвитку міжособових контактів, що породжуються потребою в спільній діяльності. Важливу роль у підвищенні ефективності спілкування відіграє процес *обміну інформацією*, сприймання і розуміння іншої людини, уміння переконувати, вироблення єдиної стратегії взаємодії.

Здійснено глибокої теоретичний аналіз психологічних прийомів, спрямованих на підвищення ефективності спілкування. Визначено методологічні засади розкриття цієї соціально-психологічної проблеми, якими виступають положення щодо єдності свідомості, діяльності і спілкування (Л. С. Виготський, С. Л. Рубінштейн, Б. Г. Ананьєв, Г. С. Костюк, В. П. Казміренко та ін.); системно-структурний підхід до особистості (Б. Г. Ананьєв, К. К. Платонов, Б. Ф. Ломов, С. П. Бочарова, В. О. Моляко та ін.). Питання професійної діяльності і спілкування належить до ключових у психологічні науки і спираються на дослідженнях в галузі психології міжособового пізнання (Б. Г. Ананьєв, Г. М. Андреева, О. О. Бодальов, В. М. Мясіщев, В. П. Казміренко, В. О. Лабунська та ін.).

Проведено спеціальні психофізіологічні обстеження з використанням поліграфа, спрямовані на визначення релевантних емпіричних критеріїв ефективності спілкування в межах такого роду досліджень [25]. На основі дослідницького аналізу визначено психологічні прийоми, що дають змогу підвищити ефективність спеціалізованого спілкування, серед яких: переконання; роз'яснення; "мимовільні" підказки; умисне ігнорування; зміна масштабу проблеми; вибір позиції; розширення кругозору, прийом психологічних парадоксів; підвищення авторитету опонента. Звернення до розуму і логіки опонента добре поєднуються з дією на емоції і випадками сугестій, застосуванням лінгвістичного камуфляжу (маніпулювання словами, фразами), прийомом підміни понять, обмеженої діапазону інтелектуального маневру, застосуванням проективної мови. Результативність наведених прийомів підвищення ефективності спілкування підтверджується якісністю і точністю спеціальних психофізіологічних обстежень з використанням поліграфа, у процесі яких вони використовувалися.

У роботах С. М. Глазунової визначено новий напрям у розробленні проблеми вирішення конфліктів, що виникають унаслідок порушення спілкування і взаєморозуміння [26]. З огляду на спектр досліджень обґрунтовано тезу про те, що потребують розгляду і систематизації соціально-когнітивні механізми сприймання та обробки соціальної інформації. Таке дослідження дало б змогу найближчим часом створити та описати модель помилок, що провокують конфлікти в міжособовому спілкуванні, запропонувати відповідні методичні напрацювання щодо активізації когнітивних процесів у спілкуванні.

Механізми впливу системи суб'єктивних ставлень особистості на якість її взаємодії зі світом і зокрема на регуляцію процесів міжособового спілкування є ключовою проблемою для багатьох як теоретичних, так і дослідницьких завдань практичної психології. У дослідженнях О. Ю. Осадько започатковано роботи із систематизації наукового та практичного досвіду в цьому напрямі [27]. Сьогодні вже висвітлено

основні засади та проаналізовано стан вивчення проблеми ефективності процесів спілкування в сучасних психологічних дослідженнях. Встановлено, що досліджується переважно сформованість в учасників діалогу знань, умінь і навичок ефективної міжособової взаємодії. А готовність засвоювати і використовувати ці знання, уміння та навички, що зумовлюється особливостями внутрішнього, “суб’єктивного” світу особистості, вивчають значно рідше. Виявлено, що низька результативність технік навчання ефективного спілкування зумовлена тим, що ці техніки не спрямовані на розвиток системи суб’єктивних ставлень особистості, а ставлять за мету лише отримання людиною знань, відпрацювання вмій та навичок.

У контексті проведених досліджень здійснено теоретико-методологічний аналіз поняття “суб’єктивно-особистісні ставлення”, обґрунтовано його близькість за значенням до понять “настановлення”, “особистісний смисл”, “атитюд” (воно є родовим щодо останніх). Розкрито феноменологію утворення суб’єктивних ставлень особистості: вони складаються на основі індивідуального життєвого досвіду і являють собою особистісну позицію “Я-у-Світі”. Якість цієї особистісної позиції зумовлена тим, як людина сприймає, інтерпретує об’єкти і події свого життя, як переживає їх і як взаємодіє зі світом (у внутрішньому і зовнішньому плані).

Зіставлено й систематизовано критерії позитивного функціонування особистості та розроблено структурно-функціональну модель компонентів особистісних властивостей, що впливають на якість її функціонування.

Розглянуто параметри ефективності методів, що застосовуються для вимірювання якості функціонування особистості. Теоретично доведено неефективність суб’єктивно-оцінних методів емпіричного дослідження цих показників. Розроблено основні вимоги до побудови релевантних методів дослідження якості функціонування особистості.

З. Ф. Сіверс розпочато масштабне дослідження особливостей прояву когнітивних бар’єрів у спілкуванні. Сформульовано критерії та механізми виникнення бар’єрів у спілкуванні, ведуться роботи зі створення типологізації когнітивних бар’єрів, розробляється методична база досліджень.

Крім перелічених вище наукових і практичних здобутків лабораторії в розробленні засад когнітивної психології спілкування, започатковано також дослідження, що стосуються проблем ефективної організації рефлексивних процесів у креативних проектах розвитку організованих спільнот, розроблення ефективних комунікацій і мотиваційних засад взаєморозуміння різних соціальних груп.

Розробляються основи досліджень з формування технологій взаєморозуміння в політичних групах та партіях з різними світоглядни-

ми настановленнями і станом фіксації соціальних настановлень, можливості досягнення принципового консенсусу.

Започатковано дослідження професійно-освітніх середовищ, мотиваційних процесів у бізнес-групах, що складають різні прошарки соціальної структури середнього класу [28].

У межах означеної тематики серед здобутків лабораторії – досвід і наукові результати, що стосуються досліджень: взаємодії різних соціальних груп; взаєморозуміння та взаємодії в педагогічних спільнотах; особливостей розуміння студентською молоддю соціально-рольової належності та побудови комунікацій в освітньому середовищі ВНЗ, середніх спеціальних навчальних закладів.

Напрацьовано також чималий досвід проведення досліджень, що стосуються соціально когнітивного впливу міфів і міфологізованих смислів на вибір особистості та на особливості формування її готовності до здійснення такого вибору. Зокрема, предметом аналізу стали особливості функціонування міфів у людській свідомості, а також поширення міфів у середовищі різних соціальних груп.

Безумовний інтерес для нас як дослідників становлять також психологічні засади підвищення ефективності спілкування в умовах розгортання політичних мобілізаційних процесів. Предметом аналізу в цій сфері стали, зокрема, функції особистісного психологічного впливу на розвиток суспільно-політичного дискурсу як самостійного символічного смислового поля суспільної свідомості.

Висновки. Насамкінець зазначимо, що представлені тут дослідження охоплюють широке коло актуальної проблематики і вже сьогодні мають не тільки наукову, а й практичну цінність, оскільки зорієнтовані на розв'язання нагальних прикладних завдань.

Дослідження більшості розглянутих нами тем буде, продовжено, але вже у новому дослідницькому ракурсі, обумовленому теоретичними засадами і рамками когнітивної психології спілкування. Більше того, цей ракурс, безперечно, вносить і свої, нові, аспекти, нові бачення в розбудову дослідницьких напрямів і тем: певною мірою це розширення арсеналу конфліктологічної практики; розроблення соціально-психологічних технологій, спрямованих на оптимізацію процесів взаєморозуміння, зняття соціальної напруженості та невизначеності, пошук ефективних шляхів соціального розвитку та механізмів досягнення соціальної злагоди.

На базі проведених досліджень та накопиченого досвіду практичної підготовки фахівців розпочато розроблення навчальних науково-практичних програм і тренінгів для фахівців: психологів, політичних психологів, соціологів, а також для соціальних працівників, політиків та політологів. Незабаром цей вагомий доробок колективу лабораторії буде представлено в спеціалізованих методичних розробках.

Література

1. *Леонтьев А. А.* Психология общения / А. А. Леонтьев. – 2-е изд., испр. и доп. – М. : Смысл, 1997. – 351 с.
2. *Белянин В. П.* Психолінгвістика : учебник / В. П. Белянин. – 6-е изд. – М. : Флинта, Моск. психол.-социал. ин-т, 2009. – 420 с.
3. *Казміренко В. П.* Формування діалогу як соціально-психологічна основа розвитку інтеграційних процесів у суспільстві: подолання кризи конфронтації / В. П. Казміренко // Наукові студії із соціальної та політичної психології : зб. статей. – К. : Міленіум, 2008. – С. 173–185.
4. *Выготский Л. С.* Мышление и речь // Собр. соч. : в 6 т. / Л. С. Выготский – М. : Педагогика, 1982. – Т. 2. – 347 с.
5. *Лурия А. Р.* Язык и сознание / А. Р. Лурия; под ред. Е. Д. Хомской. – М. :Изд-во Моск. ун-та, 1979. – 320 с.
6. *Морено Дж.* Театр спонтанности / Дж. Морено ; пер. с англ.; авт. вступ. ст. Б. И. Хасан. – Красноярск : Фонд ментального здоровья, 1993. – 125 с.
7. *Бандура А.* Теория социального научения / А. Бандура. – СПб. : Евразия, 2000. – 320 с.
8. *Лефевр В.* Рефлексия / В. Лефевр. – М.: Когито-Центр, 2003. – 496 с.
9. *Ломов Б. Ф.* Методологические и теоретические проблемы психологии / Б. Ф. Ломов. – М.: Наука, 1984. – 444 с.
10. *Бодалев А. А.* Личность и общение : избранные труды / А. А. Бодалев. – М. : Педагогика, 1983. – 272 с.
11. *Щедровицкий Г. П.* Мышление. Понимание. Рефлексия / Г. П. Щедровицкий. – М. : Наследие ММК, 2005. – 800 с.
12. *Дридзе Т. М.* Язык и социальная психология / Т. М. Дридзе. – М. : Высшая школа, 1980. – 224 с.
13. *Каган М. С.* Мир общения: проблемы межсубъективных отношений / М. С. Каган. – М. : Политизд, 1988. – 320 с.
14. *Брудный А. А.* Понимание и общение / А. А. Брудный. – М.: Знание, 1989. – 64 с.
15. *Моррис Ч. У.* Основания теории знаков // Семиотика : сб. переводов / ред. и сост. Ю. С. Степанов. – М.: Радуга, 1983. – С. 36–88.
16. *Коломинский Я. Л.* Психология взаимоотношений в малых группах: Общение и возрастные особенности / Я. Л. Коломинский. – Минск : Изд-во Белорус. гос. ун-та, 1976. – 350 с.
17. *Обозов Н. Н.* Межличностные отношения / Н. Н. Обозов. – Ленинград : Изд. Ленинград. гос. ун-та, 1979. – 151 с.
18. *Панферов В. Н.* Классификация функций человека как субъекта общения / В. Н. Панферов // Психологический журнал. – 1987. – Т. 8, № 4 – С. 51–60.
19. *Ковалев Г. А.* Психология познания людьми друг друга / Г. А. Ковалев // Вопросы психологии. – 1983. – № 1. – С. 112–118.
20. Исследование рече-мысли и рефлексии / ред. М. М. Муканов. – Алма-Ата : Изд-во Казах. пед. ин-та, 1979. – 107 с.
21. *Муканов М. М.* К вопросу о роли объективации в развитии мысли (к постановке проблемы). Исследования речемыслительной деятельности / М. М. Муканов. – Алма-Ата, 1974. – Вып. 3.
22. *Habermas J.* Theorie des kommunikativen Handelns (Bd.1: Handlungsrationa-
lität und gesellschaftliche Rationalisierung, Bd. 2: Zur Kritik der funktionalisti-
schen Vernunft), Frankfurt am Main 1981. - 533 S. - 632 S.

23. *Духневич В. М.* Вплив міжособистісної комунікації на готовність до політичного вибору // Наукові студії із соціальної та політичної психології. – К.: Міленіум, 2008. – Вип. 19 (22). – С. 196–204.
24. *Гордієнко В. І.* Проблема діалогу в умовах реалій “психологічного суспільства” / В. І. Гордієнко // Наукові записки НАУКМА. Серія: Психологічні, педагогічні науки та соціальна робота. – 2008. – С. 38–45.
25. *Морозова Т. Р.* Алгоритм створення опитувальників, призначених для поліграфного обстеження / Т. Р. Морозова // Актуальні проблеми психології: Психологія навчання. Генетична психологія. Медична психологія / за ред. С. Д. Максименка. – 2008. – Т. X, вип. 7. –
26. *Глазунова С. М.* Політичні міфи, як чинник мотивації політичного вибору у контексті інтеграційних процесів в Україні / С. М. Глазунова // “Проблеми політичної психології та її роль у становленні громадянина Української держави”. – К.: Міленіум, 2008. – Вип. 8. – С. 23–33.
27. *Осадько О. Ю.* Науково-практичні засади діагностики психологічного благополуччя особистості / О. Ю. Осадько // Педагогічна освіта: теорія і практика. Психологія. Педагогіка : збірник наук. праць. – К.: КМПУ ім. Б. Д. Грінченка, 2007. – № 8.
28. Інтеграційні процеси в суспільстві та політичний вибір особистості : монографія / за ред. В. П. Казміренка. – К.: Міленіум, 2008. – 360 с.

© Казміренко В. П.

В. М. Духневич

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ МЕХАНІЗМИ ФОРМУВАННЯ ВЗАЄМОРОЗУМІННЯ ПІД ЧАС ВИРІШЕННЯ ЗАДАЧ СПІЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Зроблено спробу визначити та обґрунтувати основні соціально-психологічні механізми, що регулюють взаємодію учасників спільної діяльності та формують взаєморозуміння між ними. Розкрито, як саме ставлення, групова динаміка і цілепокладання визначають перебіг вирішення задач спільної діяльності. Окреслено перспективи дослідження процесів взаєморозуміння.

Ключові слова: взаєморозуміння, механізми формування взаєморозуміння, ставлення, групова динаміка, цілепокладання, спільна діяльність.

Сделана попытка определить и обосновать основные социально-психологические механизмы, регулирующие взаимодействие участников совместной деятельности и формирующие их взаимопонимание. Раскрыто, как именно отношение, групповая динамика и целеполагание определяют ход решения задач совместной деятельности. Очерчены перспективы исследования процессов взаимопонимания.

Ключевые слова: взаимопонимание, механизмы формирования взаимопонимания, отношение, групповая динамика, целеполагание, совместная деятельность.

The author makes the attempt to ground the main socio-psychological mechanisms which regulate the interaction of the participants of mutual activity and which form mutual understanding. The attitudes, group dynamics and goal-setting determine the process of group task solving. Perspectives of the research of mutual understanding processes are defined.

Key words: mutual understanding, mechanisms of formation of mutual understanding, attitudes, group dynamics, goal-setting, group activity.

Проблема. В останні десятиліття особливої актуальності набуває організація діалогів між різними структурними підрозділами великих компаній, побудова конструктивної взаємодії між такими незалежними корпоративними структурами; налагодження ефективної взаємодії між різними виробничими одиницями, об'єднаними в холдинги, корпорації тощо. Актуальним є розроблення проблем, пов'язаних з організацією ефективної взаємодії творчих і виробничих колективів та груп, а також досягненням порозуміння при вирішенні окремих виробничих і бізнес-задач. Назріли й питання щодо створення і впровадження нових соціально-психологічних технік та технологій, спрямованих на зняття соціальної напруженості та оптимізацію спільної діяльності, питання організації діалогів і творчого (креативного) пошуку тощо.

Найбільш вагомим науковим напрацюванням в галузі організації спільної діяльності належать нашим російським колегам (див., наприклад, [1–3]). А проте стан розробленості проблеми регуляції спілкування в процесі спільної діяльності залишає ще багато запитань. Зокрема, дискусійними є питання щодо особливостей (а точніше характеру) взаємозв'язку спілкування та ефективності спільної діяльності, щодо ролі й місця когнітивних процесів у вирішенні задач спільної діяльності, особливостей формування взаєморозуміння між учасниками спільної діяльності і т. ін. Праці із зазначеної проблематики зазвичай залишають поза увагою когнітивні складові процесу спілкування, тоді як саме цей аспект конструювання і розгортання взаємодії між суб'єктами є найбільш значущим і вагомим для вирішення складних задач та зняття різноманітних організаційних, виробничих, соціальних, професійних та інших проблем. Саме пізнавальна діяльність людей визначає характер та особливості досягнення консенсусу і згоди як результату складного інтелектуального опрацювання задачі.

Метою статті є поглиблення наукових уявлень про особливості спілкування в спільній діяльності.

У своїй розвідці ми спиратимемося на ознаки спільної діяльності, визначені в концепції О. М. Леонтьєва:

- поділ єдиного процесу діяльності між його учасниками;
- зміна побудови діяльності кожного у зв'язку з тим, що результат діяльності окремої людини не приводить до задоволення її потреб;

• як підсумок – *розвиток ставлення* цього індивіда до інших членів колективу, з рук яких він отримує частину продукту спільної діяльності [4].

Зазначимо також, що в нашому дослідженні ми розглядатимемо форму групової роботи як різновид спільної діяльності (щоб звузити коло питань, які буде піднято).

Існують різні підходи до тлумачення зв'язку між спілкуванням і спільною діяльністю. Деякі дослідники відмічають, що спільна діяльність виступає своєрідною детермінантою спілкування, і обґрунтовують опосередкованість спілкування цілою низкою істотних характеристик спільної діяльності [1; 5]. При цьому вони наголошують, що залежність різних характеристик спілкування від рівня розвитку і змісту спільної діяльності не безмежна. Більше того, саме спілкування, будучи “породженим” спільною діяльністю, надалі починає відігравати досить значиму роль у розвитку самої цієї діяльності. “Це зумовлено тим, що спілкування завжди протікає в конкретних соціальних умовах і взаєминах, причому ці умови і взаємини є не зовнішніми, а навпаки, у свою чергу включаються в комунікативний процес. Вони включаються як засоби спілкування, але разом з тим і як внутрішні значення, цінності, норми, ролі людей, що вступають у спілкування. Саме це обумовлює не тільки залежність спілкування від широкого соціального контексту, а й можливість його впливу на спільну діяльність і – більш широко – на систему соціальних відносин” [2, с. 25].

Утім, залишається відкритим питання про те, що саме в спілкуванні (які його елементи, які характеристики включених сюди процесів) здатне впливати на спільну діяльність і на що саме – у ній (на які її елементи, характеристики, процеси тощо). Під кутом розгляду, що визначений нами як когнітивний аспект спілкування, основним є питання про те, що саме і як детермінує формування та розвиток згоди і порозуміння під час вирішення задач спільної діяльності. Не претендуючи на вичерпність, спробуємо окреслити коло тих соціально-психологічних феноменів (які разом з тим є і механізмами, котрі ми спробуємо обґрунтувати нижче), що визначають перебіг і формування взаєморозуміння. Для цього спочатку з'ясуємо систему умов і параметрів, які визначатимуть усю подальшу логіку розгортання нашого аналізу феноменології згоди.

Як справедливо зауважує М. П. Єрастов, “явища спілкування настільки поширені і різноманітні, що поки ще нікому не вдалося скласти їх скільки-небудь повну і всебічну характеристику. Тож, відповідно, може йтися тільки про деякий відносно повний опис явищ спілкування як таких” [6, с. 11].

Формуючи робоче визначення спілкування, ми звернулися до підходу, запропонованого Г. М. Андреевою [7]. Для аналізу спільної діяльності було взято основні процеси, які у своїй сукупності можуть бути інтерпретовані як “спілкування”. Тому пропонуємо розглядати спілкування в таких трьох аспектах: а) *комунікація*, що у вузькому значенні

слова є обміном інформацією між учасниками спільної діяльності; б) *інтерація* – їх взаємодія, що припускає певну форму організації спільної діяльності; в) *міжособова перцепція* – процес взаємного пізнання партнерами один одного як основа їхнього взаєморозуміння.

Якщо тлумачити спілкування як один з видів діяльності [8; 9], то можемо говорити, що тут, як і в будь-якій іншій діяльності, є свої *цілі, засоби, плани, програми, норми і правила, кінцеві результати*. А отже, **спілкування детерміноване певними мотивами, думками, настановленнями та атитюдами, почуттями, прагненнями, станами партнерів по спілкуванню, смислами**, які вони вкладають в те чи інше поняття, когнітивною складністю і компетентністю партнерів, власне особливостями кодування інформації (що виражається в тезаурусах, жаргонах, фольклорі), здатністю до рефлексії партнерів, антиципацією, особливостями подачі зворотного зв'язку, інтелектуальною насиченістю і релевантністю вибраного каналу, власне ситуацією, в якій відбувається спілкування (умовами спілкування), тощо.

Які ж соціально-психологічні механізми визначають особливості та перебіг формування взаєморозуміння і регуляції взаємодії? На нашу думку, основними такими механізмами є *ставлення, групова динаміка і цілепокладання*. Обґрунтуємо це твердження.

Ставлення як соціально-психологічний механізм формування взаєморозуміння. В. М. Мясіщев підкреслював, що поняття “*ставлення*” виникає там, де існують суб'єкт і об'єкт ставлення. Він стверджував, що “... не можна ставитися взагалі. Ставлення зобов'язують розглядати їх об'єкти... **Психологічні відносини** людини в розгорнутому вигляді є **цілісною системою індивідуальних, вибіркових, свідомих зв'язків** (виділено нами. – В. Д.) особистості з різними сторонами об'єктивної реальності. Ця система впливає з усієї історії розвитку людини, вона виражає її особистий досвід і внутрішньо визначає її дії, її переживання” [10, с. 16]. На думку Мясіщева, до ставлення можна віднести потреби (як одну із сторін основного ставлення), інтереси, оцінки, переконання, емоційне ставлення, схильності тощо. Очевидно, що всі ці види ставлення впливають на характер і процес розгортання комунікації та формування розуміння партнерами один одного. А якщо розглядати ці види ставлення у зв'язку із соціальною ситуацією, зокрема ситуацією спільної діяльності, то вони набувають особливого значення.

На нашу думку, таке особливе значення різних видів ставлення і відношення взагалі можна яскраво продемонструвати на прикладі вирішення якоїсь складної, а тим більше інтелектуалізованої, задачі. Адже, вступаючи у взаємодію (спілкування як взаємодія) для вирішення певної задачі, партнери інтелектуально включаються в цю роботу. А це означає, що в них активізується весь комплекс пізнавальних процесів, з одного боку, і ставлень, з іншого. Таке інтелектуальне прилучення потрібне не просто для того, аби запропонувати своє рішення і реалізувати

його, – воно виступає умовою і підґрунтям для розуміння точки зору іншого, його аргументації, для формування спільного когнітивного простору, розроблення певних інтелектуальних програм вирішення тієї чи іншої задачі і комунікативних програм для побудови власної аргументації, перевірки рішень, що пропонуються, і т. ін.

Більше того, усього комплексу ставлень, відносин і відношення неможливо уявити *людину соціальну*. Оскільки особистість постійно включена в систему соціальних відносин і зв'язків, можна говорити, що *ми вступаємо в комунікацію, взаємодію, обмін тільки тоді, коли в нас виникає певне ставлення (відносини, стосунки, взаємини). Без ставлення спілкування не існує. Ставлення є образом найближчого перспективного майбутнього, який визначає весь характер та особливості розгортання процесу розуміння і взаєморозуміння партнерів у спілкуванні.*

А коли ми говоримо про вирішення задач в умовах спільної діяльності, то саме ставлення учасників спільної діяльності до предмету спільної діяльності, партнерів у цілому, їхніх цілей і задач, оцінка власних цілей та задач, ставлення до умов діяльності і т. ін. запускає та визначає характер роботи учасників, що вирішують спільну задачу. Зупинімося на цьому моменті детальніше.

Можна виділити принаймні *три види спільної діяльності*, де *комплекс знаків*, що використовуються у комунікативному процесі, виступає по-різному. На *першому* рівні – коли спілкування і діяльність відбуваються в діаді – інакше кажучи, відбувається обмін інформацією: від “комунікатора” (того, хто говорить) до “опонента” (слухача, партнера) і навпаки. Тут комплекс знаків служить для формування спільного тезаурусу, єдиного когнітивного простору, “вирівнює”, як кажуть, вихідну поінформованість учасників спільної діяльності. Уже на цьому рівні завдання донести до партнера інформацію таким чином, щоб він зрозумів її, значною мірою детерміноване ставленням до цього партнера. І залежно від сформованого ставлення до партнера, умов діяльності, самої задачі і т. ін. той, хто говорить, певним чином антиципує сприймання його повідомлення партнером. Слухач, у свою чергу, реконструює отриману інформацію (залежно від свого ставлення до всього комплексу умов спільної діяльності і партнера), відповідно вбудовує її в систему власних уявлень, ставлень, оцінок, що пов'язані з вирішенням задачі. У міру розгортання процесу взаємодії відбувається зміна комунікативних ролей (комунікатор – слухач) і конструюються та видозмінюються ставлення учасників.

На *другому* рівні спілкування розростається в умовах спільної діяльності, організованої за принципом кооперації. При цьому повідомлення в спілкуванні набувають характеристик або інформування, або наказу, або питання [2]. З одного боку, комунікативні ролі (комунікатор, реципієнт, ініціатор наказу, виконавці) стають більш виразними, а з іншого – комплекс комунікативно-когнітивних знаків, що обслуговує та-

кий вид спільної діяльності, безпосередньо спрямований на вирішення задач. Сенси, які комунікатор має намір визвати, сформулювати, розвинути в реципієнта також значною мірою обумовлені наявними ставленнями і відносинами, досвідом виконання минулих задач. Як показує наш досвід організації спільної діяльності за цим типом, саме ставлення визначає характер та особливості вибору комунікатором аргументів (і когнітивно-комунікативних знаків) та особливостей розвитку і трансформації єдиного когнітивного простору учасників.

Особливо виразно це спостерігається під час групової роботи, коли формальний чи неформальний лідер групи (керівник) приймає певне рішення і стимулює чи організовує його обговорення або виконання. Ефективність розгляду і реалізації такого рішення напряму залежить від супроводу прийнятого рішення, з одного боку, і регуляції відносин між учасниками, з другого. Більше того, коли процес регуляції відносин організовано за допомогою спеціальних рефлексивних комунікативних технік (зокрема із застосуванням відкритих питань), вирішення задач у такій спільній діяльності набуває інших якісних характеристик – знімається байдужість, ще раз реконструюється та уточнюється когнітивний (поняттєвий) простір, прояснюються та уточнюються мотиви і наміри кожного учасника щодо ситуації, імовірного рішення, його реалізації, партнерів тощо.

Третій рівень спільної діяльності, що досягається групою на стадії колективу, характеризується тим, що тут “чітко проявляється її безпосередньо суспільний характер: учасники спільної діяльності усвідомлюють її соціальне значення. Спілкування, що виникає в умовах такої діяльності, використовує комплекс знаків, за допомогою яких здійснюється як загальне оцінювання досягнутих результатів, так і оцінювання внеску кожного учасника” [2, с. 29]. З одного боку, оцінювання є видом ставлення (за В. М. Мясичевим), з другого – сама групова рефлексія отриманого результату і внеску кожного (як один з останніх кроків у реалізації задач спільної діяльності) може розглядатися як новий якісний крок у розвитку внутрішньогрупових відносин. Адже завдяки осмисленню отриманих результатів і відносин, що склалися під час вирішення спільної задачі, в учасників оформлюються нові сенси, розширюється спільний поняттєвий простір, порозуміння між учасниками набуває нових якісних ознак, що ґрунтується на спільному досвіді.

На кожному із цих рівнів спільної діяльності саме ставлення відіграють провідну роль у формуванні згоди і взаємного розуміння, оскільки усвідомлення, рефлексія власних потреб, інтересів, оцінок, переконань, а також рефлексія потреб, інтересів, оцінок, переконань партнерів значною мірою визначають вибір засобів пояснення, адекватних когнітивних схем і понять, зумовлюють формування та використання певних тезаурусів, особливості кодування і декодування інформації та роботу з настановленнями і стереотипами партнера(-ів).

У груповій роботі, особливо при вирішенні задач спільної діяльності, поки не окреслено та інтелектуально не опрацьовано питання ставлення учасників до задачі (а також різних сторін чи аспектів цієї діяльності взагалі), ефективність такої діяльності незначна. Незначна тому, що байдужість, неохота, зневага, інтелектуальна відстороненість і весь комплекс можливих причин такого ставлення до ситуації чи задачі блокують інтелектуальне опрацювання задачі і спілкування в такому випадку набуває фатичного характеру (тобто відбувається спілкування заради спілкування без приєднаності до загальних цілей і мети).

Виявлення в процесі чи на початку спільної діяльності відношення партнерів до задачі та умов її реалізації (а це відбувається насамперед за допомогою різноманітних когнітивних комунікативних технік і прийомів, орієнтованих на оформлення смислу), власне, дає змогу зняти байдужість, включити кожного учасника в реалізацію задачі, визначити характер та особливості побудови й розгортання (взаєморозуміння партнерів у ході вирішення задачі. Якщо потреби кожного учасника спільної діяльності (а потреби ми визначали як одну із сторін основного ставлення) не стануть предметом інтелектуального опрацювання, не будуть виявлені та певним чином враховані в процесі спільного обговорення, вбудовані в загальну композицію ставлень учасників спільної діяльності, то не буде реалізовано весь комплекс когнітивних комунікативних задач (наприклад, уточнення смислів, погодження понять і формування спільних тезаурусів, побудова єдиного когнітивного простору і т. ін.), і це відповідним чином вплине на якість порозуміння учасників і результати такої діяльності. Більше того, це суттєвим чином впливає на ступінь задоволеності спільною діяльністю в групі. А саме цей параметр є одним з основних при вирішенні задач оптимізації спільної діяльності.

Розгортання і реалізація певного ставлення неможливі без дії двох інших механізмів формування взаєморозуміння.

Групова динаміка як соціально-психологічний механізм формування взаєморозуміння. Під груповою динамікою зазвичай розуміють увесь комплекс інтрагрупових соціально-психологічних процесів, феноменів, явищ, ефектів, що розкриває психологічну природу існування малої групи, особливості її життєдіяльності, основні етапи її життєвого шляху й функціонування з моменту зародження до “смерті” й остаточного розпаду як єдиної, цілісної спільноти.

До змісту групової динаміки відносять практично всі внутрішньогрупові процеси, за допомогою яких традиційно описується інтрагрупова активність: інтрагрупове структурування, лідерство й керівництво, міжособові конфлікти, самовизначення особистості в групі й груповий тиск, формування групової згуртованості й сумісності, міжособова ідентифікація, інтрагрупове нормоутворення. Усі ці процеси і явища, соціально-психологічні феномени та особливості їх перебігу докладно описано в спеціальній літературі. Вони залежать від специфіки обставин

життєдіяльності кожної конкретної групи та визначаються двома універсальними, характерними для будь-якої малої групи внутрішньо суперечливими векторами її розвитку – груповою інтеграцією і груповою диференціацією.

Як же ці складні процеси, феномени, явища, об'єднані під назвою “групова динаміка”, визначають формування взаєморозуміння? Щоб відповісти на це запитання, спробуємо штучно дещо звужити це поняття й обмежитися тільки фазами групової роботи. Ми робимо це умисно, оскільки опис прояву всіх складових групдинаміки в спілкуванні та їх вплив на формування порозуміння між учасниками спільної діяльності виходить у даний момент за межі цієї роботи і потребує окремих спеціальних досліджень та аналітичних узагальнень.

Отже, за модель групової роботи ми пропонуємо взяти схему, запропоновану Б. Такменом. Дослідник виокремив чотири фази: (1) фаза “знайомства”; (2) фаза “боротьби” (інші назви – “конфлікту”, “збурювання”); (3) фаза “стійкої працездатності” і (4) фаза “вмирання групи”.

Очевидно, що в кожній із цих фаз так чи інакше в комунікативних актах реалізуються когнітивні процеси, що визначають особливості формування та розгортання взаєморозуміння. У нашому аналізі нас найбільше цікавлять фази “боротьби” і “стійкої працездатності”, проте це не применшує значимості інших фаз для формування порозуміння. Так, у фазі “знайомства” відбувається, по суті, *налагодження психологічних контактів* між учасниками, а саме: *пред'явлення* в більш-менш згорнутому (чи, навпаки, розгорнутому) вигляді вихідних позицій у вигляді *цілей, програм бачення перспективного майбутнього і розгортання спільної діяльності; уточнюється розуміння задач і пояснюються смисли; робляться перші кроки по формуванню спільного тезаурусу та єдиного поняттєвого простору, озвучуються заяви про цілі і наміри власної участі в реалізації спільних задач, а також відбувається узгодження всіх цих моментів відповідно до поставленої задачі*. Хочемо зазначити тільки, що в логіці фаз групової роботи, запропонованій Такменом, фаза “знайомства” триває протягом усієї роботи групи чи спільної діяльності.

Проте саме у фазах “боротьби” і “стійкої працездатності”, на нашу думку, відбуваються процеси, що найбільшою мірою визначають суть когнітивно-комунікативної активності особи по досягненню взаєморозуміння. Адже психологічна сутність, зокрема фази “боротьби”, полягає в тому, що в міру розгортання ставлень, включення учасників у вирішення задач настає момент, коли старий досвід, що має кожен учасник, цілі та мотиви діяльності, власне, зняття певної невизначеності та розвиток розуміння задачі і партнерів вимагають якісної трансформації. І така трансформація відбувається саме завдяки і у фазі “боротьби”. По суті, відбувається *процес активізації узгодження смислів та значень, регуляція відносин, певні погодження (місця, ролі, задач, що стоять перед учасниками, зон відповідальності і т. ін.)*. Це дає змогу учасникам

пізнати один одного, оцінити рівень компетентності кожного, визначити, перевірити та скоригувати рівні когнітивної складності повідомлень, якими вони обмінюються, відрегулювати особливості зворотного зв'язку.

І якщо у фазі “боротьби” форми, в яких протікають ці процеси, мають, як то кажуть, “провокаційний” характер, відбувається більшою мірою прояснення відносин, стосунків, ставлень, взаємин, то у фазі “стійкої працездатності” вони значною мірою визначаються особливостями власне інтелектуального опрацювання задачі. Тож на перший план виходять когнітивні процеси опрацювання та інтерпретації інформації і ставлень, регуляції цих відносин у діалогах, корекція та узгодження цілей і цінностей.

Ще одним соціально-психологічним механізмом регуляції взаємодії і формування взаєморозуміння є цілепокладання. Налагоджуючи контакт, вступаючи у взаємодію, обмінюючись інформацією чи виконуючи певну задачу в якійсь діяльності, ми зазвичай маємо певний план-проект досягнення бажаного результату. Такий план-проект може не завжди усвідомлюватися нами, бути більшою чи меншою мірою деталізованим, структурованим та осмисленим, однак він тією чи іншою мірою співвідноситься з нашими потребами, мотивами і визначає характер нашої активності.

Вирішення задач спільної діяльності передбачає насамперед для кожного з учасників задоволення його потреб і можливість досягати своїх цілей. Більше того, як відмічає Н. Ф. Наумова, “необхідність і можливість досягати своїх цілей і задовольняти потреби в результаті обміну діяльностями – фундаментальна соціальна передумова для виникнення та існування цілеспрямованої поведінки особи” [11, с. 7]. За цим стоїть певний психологічний механізм, який свого часу описав О. М. Леонтєв. Розподіл праці, на думку Леонтєва, призводить до появи певних проміжних, парціальних результатів, які не задовольняють якоїсь конкретної потреби людей, що включені в таку діяльність, однак які є неодмінною умовою такої діяльності, а значить повинні стати цілями учасників [12]. Отже, досягнення певних проміжних, парціальних цілей діяльності приводить до якихось результатів, які можуть стати предметом обміну. Звідси випливає, що ***соціальна взаємодія – це в широкому розумінні обмін.*** Більше того, зазвичай такий обмін є опосередкованим, тобто потреби особи можуть задовольнятися не “тут і зараз”, а “винагорода” за отримані результати є, як мовиться, відставленою. Ця умова передбачає, що учасник спільної діяльності ставить цілі, вибудовує програми їх досягнення, конструює власний стиль поведінки і т. ін.

Очевидно, що наявність описаної вище соціальної детермінації цілеспрямованої поведінки впливає на спілкування взагалі і спілкування в процесі вирішення задач спільної діяльності зокрема. За рахунок яких важелів відбувається така детермінація цілеспрямованої поведінки? Пе-

вно, що цілеспрямована поведінка є складним феноменом, який має соціальну природу, а отже, виникає і реалізується в процесах і феноменах комунікації.

Перш ніж перейти до розкриття особливостей дії цілепокладання як соціально-психологічного механізму регулювання взаємодії та формування взаєморозуміння, коротко охарактеризуємо особливості цілепокладання. Н. Ф. Наумова описує кілька таких *механізмів цілепокладання*.

1. Найбільш узагальнений механізм цілепокладання виражається в існуванні у людини в тій чи іншій мірі чи формі *“певного замислу, плану життя, життєвої мети, проекту-мети, проекту, загального девізу свого буття”* [11, с. 33]. Сфера функціонування цього механізму – це сфера особистісних смислів¹, тобто тих індивідуалізованих значень вчинків, мотивів, переконань тощо, які є унікальними для кожної конкретної особи.

2. Ідея належного. На думку Наумової, найбільш чистим вираженням дії цього механізму орієнтації є моральність, що являє собою специфічну вольову саморегуляцію поведінки.

Перші два механізми орієнтують людину в суб'єктивному світі, світі власних вчинків та намірів, надаючи їм смислу і певним чином оцінюючи їх.

3. Наступний механізм орієнтує людину в соціальному світі, надаючи цінності об'єктам цього світу – тобто значимості і значення їх для особи, ставлення їх до її потреб, інтересів тощо. Спочатку цінності формуються під впливом і в результаті соціальної діяльності особи, як результат розвитку її потреб та способів їх задоволення. Однак у ході онтогенезу вони набувають самостійного значення і виступають певними орієнтирами діяльності, визначаючи характер та особливості соціальної взаємодії.

4. Соціальні і культурні норми як зовнішні орієнтири діяльності, правила (стандарти, зразки), прийняті та інтеріоризовані індивідом. Функція норм як орієнтирів поведінки і діяльності – оптимізація поведінки (діяльності) через стереотипізацію поведінки і рішень задля збереження інтелектуальних, енергетичних та інших ресурсів індивіда.

¹ Особистісний смисл, за О. М. Леонтьєвим, це суб'єктивно сприймана значимість для індивіда тих або інших предметів. При цьому міра усвідомленості істинного смислу може бути різною. Вона визначається виявленням зв'язків цього предмета з мотивами, потребами й цінностями індивіда. При цьому можлива зміна конкретного змісту особистісного смислу за рахунок включення його в інший мотиваційний контекст. У діяльнісному підході О. М. Леонтьєва породження особистісного смислу відбувається на підставі постановки мети щодо мотиву, і смисли трактуються одиницями людської свідомості [13].

5. Мета орієнтує особу у світі інструментальних об'єктів, соціальних і природних засобів. Цілі дають змогу трансформувати особистісні смисли особи на мову об'єктивної реальності. Під метою ми розумітимемо мотивований, усвідомлений у словах образ майбутнього бажаного результату, який є умовою чи (і) причиною досягнення цього результату. Функція цільової поведінки – інструментальна і безпосередня реалізація прагнень, сформованих іншими орієнтирами.

6. Самонаправлена поведінка особи орієнтована не на зовнішні об'єкти, а на себе як особистість. Цей орієнтир проявляється в прагненні бути (не бути) чи стати (не стати) кимось. Його функція – збереження здоров'я особистості.

7. Відсутність орієнтира діяльності. Ненаправлена поведінка може бути, з одного боку, підготовкою до поведінки орієнтованої, а з другого – складним проявом останньої, коли поведінка не рефлексується або ж аналіз такої поведінки згорнутий у внутрішньому плані і не формулюється в раціональних термінах. Функція ненаправленої поведінки – пошук цілей, орієнтирів діяльності і неусвідомлювана, нереклексована реалізація орієнтацій інших рівнів.

Отже, розглянуті механізми стисло визначають особливості і характер цілепокладання особи. Однак, як вони реалізуються при вирішенні певної спільної задачі групою людей? Сам по собі комплекс механізмів орієнтації, що лежить в основі феномена цілепокладання, являє собою, як мовиться, “зібрання проблемних точок”, опрацювання яких у діалогах під час вирішення задач спільної діяльності активізує когнітивні процеси в спілкуванні та залежно від характеру і глибини врахування кожного з них визначає ефективність спільної діяльності й досягнення порозуміння. Ми вживаємо вираз “зібрання проблемних точок” тому, що практично завжди існують різні суб'єкти, що вступають у спілкування з різними вихідними основами цілепокладання (ідеями належного, цінностями, цілями, нормами тощо). І задля досягнення певного результату, просто щоб просунутися вперед у процесі реалізації задачі, вийти з певного “проблемного стану” (що маємо? що роботи?) і перейти в “задачний стан” (що і як нам слід зробити, щоб вийти із цього інтелектуального, когнітивного чи комунікативного тупика?), їм потрібно узгодити ці свої вихідні засади цілепокладання і, знявши можливі комунікативно-когнітивні бар'єри розуміння, сформувати готовність діяти узгоджено та відповідно до загальноприйнятої мети.

Відомо, що мислення як процес умикається тоді, коли особа стикається з певною проблемною ситуацією, яку не може вирішити звичним (стереотипізованим) способом. У вирішенні складних комплексних задач (у тому числі і задач спільної діяльності) одну з основних ролей при подоланні складних ситуацій життєдіяльності, знятті невизначеності відіграє спілкування. Причому саме *когнітивно орієнтоване спілкування*, оскільки наявність проблемної ситуації (в діяльності) ак-

тивізує когнітивні процеси (мислення, пам'ять, увагу, сприймання). Чому ми вважаємо, що саме механізми, які визначають цілепокладання, є тими “пусковими пристроями”, котрі активізують когнітивні процеси та регулюють взаємодію, визначають особливості формування взаєморозуміння?

Як показує наш досвід моделювання проблемних ситуацій життєдіяльності різних виробничих і бізнес-структур, вирішення складних, комплексних задач, що передбачають множинність імовірних оптимальних рішень (коли немає єдино правильного чи єдино можливого рішення), неможливе без виокремлення і розроблення питань, що лежать в основі цілепокладання. Причому саме рефлексивне опрацювання цих питань у процесі діалогу, взаємодії суттєвим чином визначає ефективність спільної діяльності.

З одного боку, для того щоб зробити перший крок у формуванні розуміння партнера(-ів), учасникам спільної діяльності потрібно в діалозі (переговорах) визначити і погодити те, що ми раніше назвали “*життєвою метою, проектом-метою, загальним девізом буття*”. Ми вважаємо, що така комунікативна інтелектуалізована діяльність, розпочавшись із налагодження контакту, триватиме весь час, доки триватиме спільна діяльність. Це дає змогу партнерам окреслити для себе сферу *особистісних смислів* партнера та організувати діалог по *погодженню значень, зведенню тезаурусів, виробленню єдиного когнітивного простору*, що є визначальною умовою для розгортання взаємодії і формування порозуміння учасників. Без занурення, інтелектуалізованого осмислення в діалозі значень, які використовуються партнерами, напевно чи взагалі буде економічно доцільним отриманий результат, адже затрати часу, енергії та інших організаційних і психологічних ресурсів у такому випадку не будуть адекватними задачі.

Ідея належного, як орієнтир також, може, на нашу думку, з одного боку, сприяти налагодженню взаєморозуміння, а з другого – блокувати його. Перше ми спостерігатимемо, коли саме в *діалозі ідеї належного* щодо задач і в цілому спільної діяльності виступають *окремими самостійними питаннями обговорення* і фактично таким чином стають *одним з етапів формування єдиного поняттєвого простору*. Блокується ж взаєморозуміння тоді, коли ідеї партнера про належне відкидаються як малозначущі. У такому випадку відповідальність за результати спільної діяльності значною мірою покладається лише на одного (чи декількох), але не всіх учасників. А це, у свою чергу, може призводити до конфліктів, непорозуміння, протистояння, позиціонування.

Цінності і норми як регулятор спільної діяльності також відіграють істотну роль у формуванні порозуміння. Пропонуємо розглянути спочатку лише один аспект. Результати спільної діяльності завжди можуть бути оцінені з тієї чи тієї позиції. Однак якщо в процесі діалогу, вироблення рішення спеціальна увага приділяється обговоренню та розробленню *критеріїв, за якими оцінюватиметься результат*, що буде

отримано, це дає змогу кожному учасникові, з одного боку, вбудувати в загальну систему цінностей учасників спільної діяльності, зрозуміти та відрефлексувати цінності і норми, якими керуються партнери, а з другого боку – сформувати у взаємодії з іншими принципи та основи, які слугуватимуть оцінюванню якості отриманого результату або прийняттю певного колегіального рішення, яке враховуватиме інтереси всіх сторін.

Наш досвід організації та проведення різноманітних інтелектуальних проєктів дає підстави для певних узагальнень. Очевидно, що цілі, скажімо, організації і цілі конкретної особи, яка включена в спільну діяльність, не завжди збігаються. Більше того, цілі учасників такої діяльності відрізняються залежно від індивідуальних мотивів, потреб, наявного досвіду, конкретної ситуації тощо. Саме тому виявлення в діалозі індивідуальних цілей кожного учасника спільної діяльності, інтелектуальна (комунікативна, когнітивна) робота по узгодженню їх між собою, а також погодження цих цілей з організаційними цілями і завданнями є, на нашу думку, самостійним і необхідним кроком у розгортанні та формуванні порозуміння й регулюванні взаємодії. З одного боку, така робота дає змогу узгодити та пов'язати значення, уявлення конкретного індивіда щодо задачі та умов її реалізації з позиціями партнерів, а з другого – зняти можливі упередження, непорозуміння, невизначеність та створити умови для більш повного інтелектуального включення кожного в розроблення певного проєкту чи задачі. Отже, пред'явлення і погодження цілей у загальній структурі спільної діяльності та групової роботи як форми спільної діяльності є одним з ключових моментів цілепокладання як соціально-психологічного механізму формування взаєморозуміння.

Висновки. Результатом нашого дослідження стали виділення та опис соціально-психологічних механізмів регуляції взаємодії та формування порозуміння: ставлення, групової динаміки та цілепокладання. Вони фактично є взаємозалежними і при вирішенні задач спільної діяльності діють одночасно. Ми виокремили зазначені механізми на основі аналізу діяльності творчих і креативних виробничих груп та команд. Зрозуміло, що таке виокремлення має певною мірою штучний характер.

Завершуючи наш розгляд, хочемо відмітити таке. У ході спільної діяльності партнери не просто обмінюються інформацією і значеннями, а й намагаються виробити “спільний зміст” – єдиний поняттєвий простір, де індивідуальні значення узгоджувалися б між собою. І сам процес такого узгодження виступає певним стимулом подальшого розвитку спільної діяльності, з одного боку, та формування і поглиблення взаєморозуміння за рахунок прояснення та узгодження значень та окремих понять, викриття стереотипів, вироблення стратегій взаємодії чи вирішення задачі, з другого.

Ми не претендуємо на вичерпність аналізу соціально-психологічних механізмів, що визначають особливості формування та регулювання порозуміння між учасниками комунікативного процесу. Запропоноване вище бачення радше є першим кроком, спробою сис-

тематизувати й узагальнити існуючий науковий доробок і власний досвід організації та розроблення різноманітних задач на основі використання комунікативних соціально-психологічних технологій.

У цій роботі ми не розглядали особливості регуляції взаємодії та формування взаєморозуміння у випадку, коли цілепокладання набуває характеристик стратегічного вибору, тобто (1) як у діалозі (тут ми не розмежовували поняття “діалог”, “спілкування” та “спільна діяльність”) відбувається обговорення та інтелектуальне опрацювання певних *альтернатив* та прийняття рішення відповідно до наявних варіантів рішення чи вибору; (2) як у діалозі вирішується *проблема антиномічності* (амбівалентності, маргіальності); (3) як у спілкуванні відбувається *взаємодія між основними елементами цілепокладання* (взаємний вплив у спілкуванні цілей, норм, системи уподобань – цінностей і т. ін.); (4) як у спілкуванні *реалізується “випадковість”, неоптимальність вибору* (коли індивід у результаті спілкування свідомо приймає рішення, але не має для такого рішення конкретного мотиваційного обґрунтування; коли він принципово відмовляється від інформації про альтернативу, яку наразі обирає, і т. ін.).

Поza нашою увагою залишився і комплекс питань, пов’язаних з особливостями комунікації та взаємодії в різних феноменах “групової динаміки”. Потребують подальшого вивчення й особливості регуляції взаєморозуміння через механізм ставлень.

Дослідження окреслених нами питань визначає в загальних рисах перспективи подальшого пошуку.

Література

1. Общение и деятельность / под ред. Г. М. Андреевой и Я. Яноушека. – Прага : Изд-во Карлова ун-та, 1981. – 238 с.
2. Общение и оптимизация совместной деятельности / под ред. Г. М. Андреевой и Я. Яноушека. – М. : Из-во Моск. ун-та, 1987. – 275 с.
3. Совместная деятельность: методология, теория, практика / под ред. А. Л. Журавлева, П. Н. Шихирева, Е. В. Шороховой. – М. : Наука, 1988. – 232 с.
4. *Леонтьев А. Н.* Проблемы развития психики / А. Н. Леонтьев. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1972. – 575 с.
5. Межличностное восприятие в группе / под ред. Г. М. Андреевой, А. И. Донцова. – М. : Изд-во МГУ, 1981. – 295 с.
6. *Ерастов Н. П.* Психология общения / Н. П. Ерастов. – Ярославль, 1979. – 96 с.
7. *Андреева Г. М.* Социальная психология / Г. М. Андреева – М. : Аспект-Пресс, 2001. – 376 с.
8. *Ананьев Б. Г.* Избранные психологические труды : в 2-х т. / Б. Г. Ананьев. – М. : Педагогика, 1980. – Т. 1. – 232 с.
9. *Ломов Б. Ф.* Методологические и теоретические проблемы психологии / Б. Ф. Ломов. – М. : Наука, 1984. – 444 с.
10. *Мясищев В. Н.* Психология отношений / В. Н. Мясищев. – М. : МОДЭК, 2003. – 400 с.

11. Наумова Н. Ф. Социологические и психологические аспекты целенаправленного поведения / Н. Ф. Наумова. – М. : Наука, 1988. – 199 с.
12. Леонтьев А. Н. Деятельность, сознание, личность / А. Н. Леонтьев. – М. : Политиздат, 1977. – 304 с.
13. Личностный смысл [Электронный ресурс] // Психологический словарь. – Режим доступа : <http://psi.webzone.ru/st/052200.htm>.

© Духневич В. М.

Т. В. Кухар

ПСИХОЛОГІЧНИЙ ЗМІСТ КОМУНІКАТИВНИХ СТРАТЕГІЙ ПОВЕДІНКИ БЕЗРОБІТНИХ

Висвітлюється проблема визначення комунікативних стратегій соціально-психологічної адаптації безробітних. Наводяться результати експериментального дослідження стратегій, які безробітні обирають і втілюють у процесі спілкування із соціальним оточенням. У результаті емпіричного аналізу отримано три комунікативні стратегії соціально-психологічної адаптації безробітних: пасивна узалеженність – активна орієнтованість; емоційна саморегуляція в спілкуванні – інтелектуальна саморегуляція в спілкуванні; поступливість – вимогливість.

Ключові слова: безробітні, стратегії, соціально-психологічна адаптація, факторний аналіз, соціальне оточення, спілкування.

Освещается проблема определения коммуникативных стратегий социально-психологической адаптации безработных. Приводятся результаты экспериментального исследования стратегий, которые безработные выбирают и воплощают в процессе общения с социальным окружением. В результате эмпирического анализа получено три коммуникативные стратегии: пассивная зависимость – активное ориентирование; эмоциональная саморегуляция в общении – интеллектуальная саморегуляция в общении; уступчивость – требовательность.

Ключевые слова: безработные, стратегии, социально-психологическая адаптация, факторный анализ, социальное окружение, общение.

The problem of definition of the communicative strategies of social and psychological adaptation of unemployed people is considered. The results of the experimental research of the strategies which the unemployed choose and implement in the process of communication with the social environment are presented.. Three communicative strategies were revealed as the result of empirical analysis: passive dependence - active orientation; emotional self-regulation in communication – intellectual self-regulation in communication; compliance – exactingness.

Key words: unemployed, strategies, social and psychological adaptation, factor analysis, social environment, communication.

Проблема. Соціально-економічна криза, політична нестабільність у країні спричинилися до появи великої кількості безробітних. Наслідком цього стало виникнення психологічних проблем у цих осіб, за такими, зокрема, факторами, як невпевненість у завтрашньому дні, неспроможність матеріально забезпечити себе і сім'ю, вимушений вибір професії, яка часто не відповідає уподобанням людини, тощо.

Нині безробіття є чи не найгострішою соціально-економічною проблемою, котра потребує першочергового вирішення, позаяк вона, ця проблема, викликає негативні психологічні зміни особистості. Такі зрушення на пізніх стадіях провокують розвиток соматичних захворювань і девіантної поведінки. У подальшому це може призвести до безповоротних наслідків, які не можуть не позначитися і на всій нації в цілому [1].

Предметом нашого дослідження є комунікативні стратегії соціально-психологічної адаптації безробітних, котрі виявляють себе через певні узагальнювальні психологічні характеристики.

Мета емпіричного дослідження: визначення та вивчення комунікативних стратегій соціально-психологічної адаптації безробітних через виявлення комплексу психологічних характеристик та їх дослідження на базі отриманих експериментальних даних.

Втрата роботи викликає в людей різну реакцію: одні виходять із цієї складної ситуації досить легко, інші – важче, а дехто навіть відчуває певне задоволення від виникнення альтернативних життєвих стилів, пов'язаних зі зміною робочого місця або трудової діяльності. Це пояснюється спроможністю людини пристосовуватися до нових соціально-економічних умов, зокрема до нових трудових відносин.

Сучасні дослідження проблем безробіття в Україні (О. В. Киричук, О. В. Підгорна, Ю. Ф. Пачковський, О. В. Макаренко) спрямовані на вивчення причин і наслідків безробіття, аналіз особливостей поведінки безробітного на ринку праці, його особистісних характеристик, стратегій поведінки аплікантів [1–4].

Емпірично встановлено, що самооцінка, настановленість індивіда щодо безробіття і соціальна підтримка родини можуть опосередковувати психологічний вплив його статусу. Але разом із тим відчувається брак досліджень про вплив особистісного потенціалу, самооцінки, ціннісних орієнтацій тощо на ефективність процесу адаптації. Опинившись у ситуації безробіття, людина стикається з низкою проблем, які самостійно розв'язати не може. Вона неминуче звертається по допомогу й підтримку до свого соціального оточення, у взаємодії з яким ці проблеми певним чином трансформуються.

Ряд дослідників, зокрема О. В. Киричук, І. М. Туленкова, виділяють конструктивні і неконструктивні способи трудової адаптації

безробітних до праці. Критерієм конструктивності адаптаційних можливостей безробітних є спрямованість їх на реальне і позитивне в соціальному (досягнення прийнятного соціального статусу) і психологічному (задоволеність, оптимізм, упевненість у собі) аспектах розв'язання життєвих проблем, що виникли через втрату чи відсутність роботи.

Одним із конструктивних способів трудової адаптації безробітних є цілеспрямоване використання ресурсів міжособової сфери. Це досить поширений спосіб, який охоплює: активне звернення до родичів, знайомих, друзів по допомогу в працевлаштуванні; внутрішньосімейну консолідацію, що сприяє формуванню активної поведінки в пошуку роботи; створення референтного кола спілкування, в якому культивуються взаємодопомога й усілякі інформаційні обміни. Отже, занурення в референтне коло спілкування є важливою передумовою трудової адаптації, стартом для ефективних форм трудової поведінки.

На сучасному етапі формування трудових відносин дедалі більшого значення набуває здатність безробітних до самоорганізації та саморегуляції поведінки на ринку праці. Конструктивні способи трудової адаптації можна віднести до таких форм поведінкових стратегій, коли людина сама справляється з власними проблемами, а поєднання цих способів вказує на адаптаційну компетентність особи, яка опинилася в ситуації безробіття.

Тому дослідження проблем соціально-психологічної безробітних має бути спрямоване, зокрема, на аналіз комунікативних стратегій взаємодії безробітного із соціальним оточенням у зв'язку з переживанням кризової ситуації.

Гіпотеза нашого дослідження полягає в припущенні: особистості властиво мати певну стратегію в комунікативній сфері у складних життєвих ситуаціях, що пов'язані з пошуком роботи і, таким чином, з певною проблемою самоідентифікації в соціумі. Стратегії, які безробітні обирають і втілюють у процесі спілкування із соціальним оточенням, визначаються особистісною мотивацією, психологічними цілями, колом спілкування. Опанування продуктивних комунікативних стратегій сприяє соціально-психологічній адаптації безробітних у формі особистісного подолання, поліпшує якість їхнього життя, нейтралізує деструктивні зміни в психіці.

Емпіричне дослідження проводилось у два етапи впродовж трьох років (з 2006 по 2008 рік). Перший етап полягав у ретельному сортуванні та емпіричному відборі методичного інструментарію. У дослідженні брали участь студенти Чернігівського інституту інформації, бізнесу та права. Загальна кількість досліджуваних – 250 осіб.

Основна мета першого етапу полягала в тому, щоб зі складу методик, які характеризують різні аспекти особистості, обрати ті, що найбільш адекватно і в повному обсязі описують досліджуване явище, тобто на цьому етапі вирішується проблема визначення системи психологічних характеристик, що найбільш адекватно демонструють явище комунікативних стратегій. На цьому етапі нами було відібрано 21 методику.

Вік студентів, що брали участь у першому етапі, становив 17–23 роки. Вибір саме молодіжної аудиторії був зумовлений кількома причинами. По-перше, ця соціально-вікова група є не лише найбільш активним і динамічним складником соціальної структури, а і являє собою майбутнє будь-якого суспільства. По-друге, саме в цей період в особистості завершується формування основних механізмів пізнання іншої людини.

Методологічною базою першого етапу стала сукупність з 21 методики і методи статистичного аналізу на базі пакету обробки статистичних даних опитування “ОСА”. Студентів було розподілено на 5 груп по 50 осіб у кожній. У всіх групах проводилося анкетування за 4-ма спільними для всіх респондентів методиками, інші методики обиралися для кожної групи окремо.

Для діагностування комунікативних стратегій було взято такі методики: опитувальник соціально-психологічної адаптованості безробітних (шкала СПА), розроблений 1954 р. К. Роджерсом і Р. Даймондом; діагностування стратегій досягнення мети; самооцінка психологічної адаптивності; оцінювання емоційно-діяльнісної адаптивності; діагностування мотиваційних орієнтацій в міжособових комунікаціях (І. Д. Ладанова, В. А. Уразаєва); тест на визначення самоактуалізації особистості (А. В. Лазукін, в адаптації Н. Ф. Каліної); діагностування привабливості праці (В. М. Снетков); дослідження комунікативно-характерологічних тенденцій (Т. Лірі); діагностування комунікативної соціальної компетентності (КСК); діагностування інтерактивної спрямованості особистості (Н. Є. Щуркова, у модифікації Н. П. Фегіскіна); діагностування парціальних позицій інтернальності-екстернальності особистості (Є. Бажин, Є. А. Голинкіна, А. М. Еткінд); діагностування типологій психологічного захисту (Р. Плутчик, в адаптації Л. І. Вассермана, О. Ф. Єршева, Є. Б. Клубової); діагностування мотивів афіліації (А. Мехраб'ян); діагностування емоційних бар'єрів в міжособовому спілкуванні (В. В. Бойко); експрес-діагностування рівня соціальної ізоляваності особистості (Д. Рассел, М. Фергюссон); експрес-діагностування стилю поведінки в конфліктній ситуації; діагностування стратегії самоствердження особистості (Є. П. Нікітін, Н. Є. Харламенкова); копінг-поведінка в стресових ситуаціях, діагнос-

тування комунікативних і організаторських здібностей (КОС-2); визначення рівня перцептивно-невербальної компетентності (Г. Я. Розен); експрес-діагностування рівня соціальної фрустрованості (Л. І. Вассерман).

Методики “Діагностування стратегій досягнення мети”, “Діагностування мотиваційних орієнтацій в міжособових комунікаціях” (І. Д. Ладанова, В. А. Уразаєва), “Діагностування інтерактивної спрямованості особистості” (Н. Є. Щуркова у модифікації Н. П. Фетискіна), “Експрес-діагностування стилю поведінки в конфліктній ситуації” є спільними для всіх груп студентів.

За допомогою факторного аналізу вдалося виявити 7 методик, що найбільш повно відповідають завданням першої частини дослідження. Використання цих аналізів дало змогу встановити не тільки існуючі зв'язки, а і їх структуру, і відтак відстежити, які ж саме методики відповідають поставленим цілям.

У другому етапі дослідження взяло участь 100 осіб – безробітні, що перебували на обліку в Центрі зайнятості м. Чернігова.

Основна мета *другого* етапу полягала в перевірці гіпотези про існування комунікативних стратегій соціально-психологічної адаптації безробітних та їх дослідженні за допомогою 7-ми тестових методик, що були запропоновані безробітним на першому етапі емпіричного дослідження:

- 1) діагностування стратегій досягнення мети;
- 2) діагностування мотиваційних орієнтацій в міжособових комунікаціях (І. Д. Ладанова, В. А. Уразаєва);
- 3) експрес-діагностування стилю поведінки в конфліктній ситуації;
- 4) тест на визначення самоактуалізації особистості (А. В. Лазукін, в адаптації Н. Ф. Каліної);
- 5) діагностування привабливості праці (В. М. Снетков);
- 6) дослідження комунікативно-характерологічних тенденцій (Т. Лірі);
- 7) діагностування комунікативної соціальної компетентності (КСК).

З огляду на результати факторного аналізу було вилучено методику “діагностування привабливості праці” і “Тест на визначення самоактуалізації особистості”, що показали досить низькі зв'язки з ознаками інших методик. На першому етапі факторного аналізу було отримано сім факторів. Кожен з факторів поєднує в собі від трьох до п'яти ознак, через які можна розкрити сутність кожного з факторів (рис.).

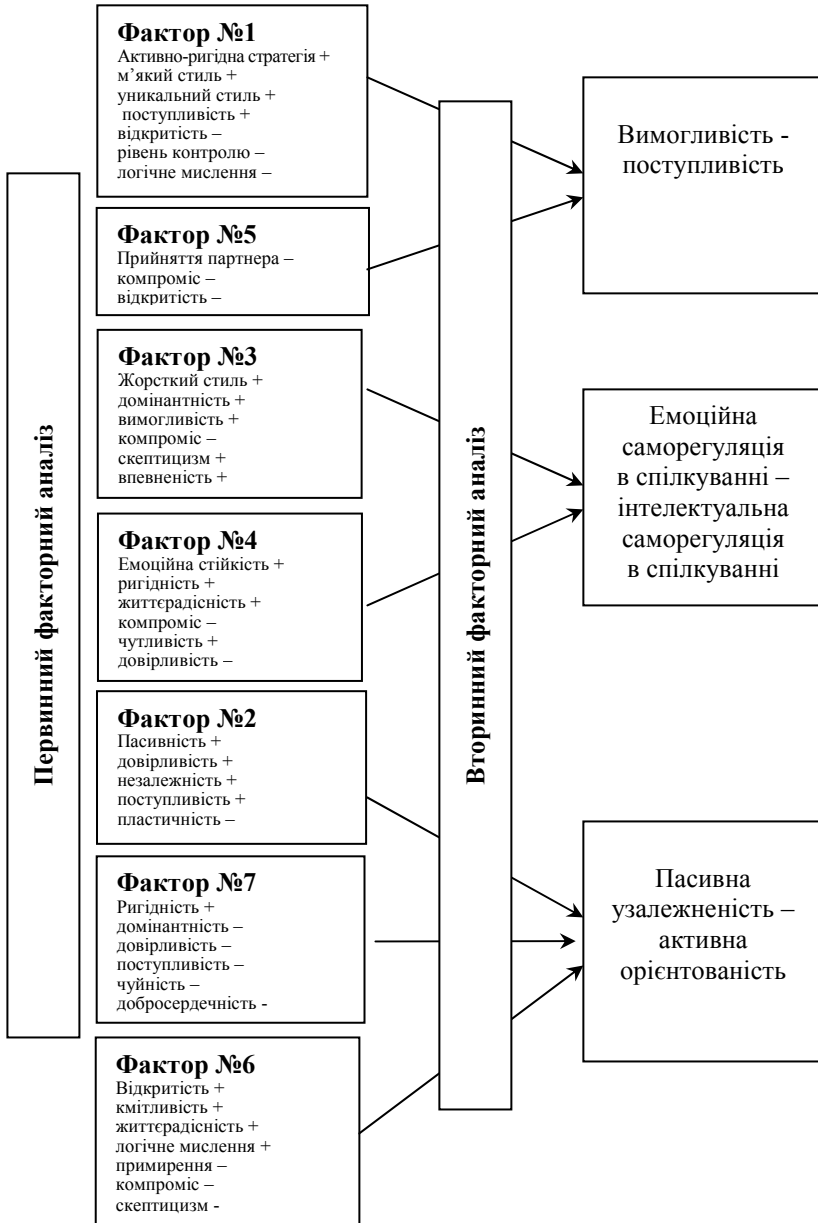

Рис. Комунікативні стратегії соціально-психологічної адаптації безробітних (за результатами факторного аналізу)

Перший фактор поєднав у собі такі ознаки (у дужках вказано коефіцієнт кореляції з фактором): “стиль уникання” експрес-методики на визначення поведінки в конфліктній ситуації (0,646); “м’який стиль” тієї ж методики (0,634); “ригідна стратегія” діагностування стратегій досягнення мети (0,507); “компетентність Н”, що характеризує рівень контролю та організованості за діагностикою комунікативної соціальної компетентності (-0,615). Отже, цей фактор характеризує схильність до уникання протисторова в конфліктних ситуаціях через спрямованість до ригідної стратегії в досягненні мети та неорганізованість. Активно-ригідна стратегія, як відомо, проявляється в підвищеній спрямованості до першості, високій критичності до інших та низькій – до себе. Оскільки безробітні мають певний рівень життєвих проблем, що може призводити до фрустрованості, то, можливо, це стає причиною такого психологічного феномену. А саме, досліджувані схильні уникати протисторова в конфлікті, сприймаючи себе “над конфліктом”. Назвімо цей фактор *ригідною пасивністю*.

Другий фактор об’єднує також низку показників: Пластична стратегія досягнення мети характеризує здатність до адекватного досягнення поставлених цілей, упевненість у професійно-діяльній сфері (-0,719). Пасивна стратегія досягнення мети відображає соціальну пасивність, відмову від першості (0,649). “Компетентність М” навпаки, характеризує незалежність, зорієнтованість на себе. Низькі значення цієї ознаки відповідають залежності від групи. Деяка суперечливість цього фактору пов’язана з додатною кореляцією пасивної стратегії одночасно з “Компетентністю М”, що може бути похибкою експерименту, яка потребує додаткового дослідження. У цілому цей фактор характеризує пасивно-пластичну стратегію досягнення мети. Оскільки він проявляє досить високі кореляційні зв’язки зі всіма ознаками і не має відповідного чіткого змісту, ми виключили його з подальшого розгляду.

У *третьому факторі* поєднано чотири ознаки методики на дослідження комунікативно-характерологічних тенденцій (Т. Лірі) та ознаку жорсткого стилю поведінки в конфліктній ситуації. Наводимо перелік цих ознак: “вимогливість” (0,733); “скептицизм” (0,652); “упевненість” (0,568); “домінантність” (0,478); “жорсткий стиль” (0,352). “Вимогливість” за тестом Лірі, як відомо, у крайньому прояві переходить у непримиренність та жорстокість і характеризує роздратованість, критичність, непримиренність до помилок партнера. “Скептицизм” відображає недовірливість, образливість. “Упевненість” характеризує незалежність, діловитість, а в крайньому прояві – егоїстичність. “Домінантність” виявляє лідерські здібності, здатність брати на себе відповідальність. Сильний прояв цих ознак супроводжується домінуванням жорсткого стилю поведінки у конфліктних ситуаціях. У цілому можна стверджувати, що фактор відповідає за прояви інтернальних ознак особистості, що можуть супроводжуватися проявами нетерпимості і жорсткості. Тож, назвімо цей фактор *інтернальною вимогливістю*.

Ознаки, що складають *четвертий* фактор, вимірюються за методикою “Діагностування комунікативної соціальної компетентності” (КСК). “Компетентність С” характеризує емоційну стійкість, урівноваженість (0,593). “Компетентність Д” відповідає за життєрадісність, безтурботність. Низькі значення за цією ознакою відповідають мовчазному, серйозному складові характеру (0,537). “Компетентність К” дає можливість оцінити чутливість, здатність до художнього мислення. Низькі значення цієї ознаки характеризують реалістичність, раціональність (0,594). Отже, цей фактор, з одного боку, характеризує емоційну стійкість, а з другого – художньо-прагматичний склад мислення. Оскільки найбільшу кореляцію з фактором проявляє “компетентність С”, умовно назвемо цей фактор *емоційною стійкістю*.

Фактор *п'ятий* поєднав ознаки: “прийняття партнера” з тесту на діагностування мотиваційних орієнтацій в міжособових комунікаціях (І. Д. Ладанова, В. А. Уразаєва) (-0,811); “зорієнтованість на компроміс” тієї ж самої методики (-0,682); “зорієнтованість на адекватність сприйняття та розуміння партнера” (-0,564); “компетентність А” діагностики комунікативної соціальної компетентності (КСК), що характеризує відкритість, легкість і товарицькість (-0,456). Таким чином, цей фактор характеризує прояви довіри, відкритості та досягнення компромісу в міжособових відносинах. Назвемо цей фактор *гармонійністю міжособових орієнтацій*.

До фактору *шість* увійшли такі показники діагностики комунікативних характерологічних тенденцій “компетентність А” (0,269), високі значення якого свідчать про відкритість, товарицькість; “компетентність В” (0,458), що показує розвиненість логічного мислення і кмітливість; “компетентність Д” (0,240), що характеризує життєрадісність, легкість, а також стиль примирення і компромісний стиль мотиваційних орієнтацій у міжособових орієнтаціях, які характеризують схильність до примирення та компромісу (-0,678, -0,642). Умовно назвемо цей фактор *активна самоствердженість*.

Сьомий фактор складають чотири ознаки методики на дослідження комунікативно-характерологічних тенденцій: “доброчесність”, що характеризує доброзичливість, уважність, але в крайньому прояві може переходити в несамостійність і конформізм (-0,714); “чуйність” (-0,700) що відображає делікатність, терпимість до недоліків, уміння прощати; “довірливість” дає змогу оцінити повагу, вдячність, а в крайньому прояві – залежність (-0,466); “поступливість”, що дає змогу оцінити критичність до себе, скромність, а в крайньому прояві – пасивність (-0,410). Таким чином, з одного боку, ознаки цього фактору характеризують м'якість характеру, але в крайньому прояві свідчать про залежність, несамостійність, невпевненість. Тобто цей фактор умовно можна назвати *пасивна довірливість*.

Вторинний факторний аналіз було проведено після обчислення значень отриманих факторів на множині респондентів. Застосування факторного аналізу дало змогу структурувати зв'язки між цими факто-

рами, уточнити змістову структуру феномену, об'єднати фактори, що характеризують здатність особистості до певної організації поведінки, яку можна назвати стратегією адаптації. У спеціальній науковій літературі поняття “стратегія” трактується досить широко, наприклад, як довгострокові плани та напрями дій, що визначають розподілу ресурсів, а також фіксують обов'язки щодо здійснення певної діяльності заради досягнення поставлених цілей. Проведений аналіз показав, що стратегія виступає не тільки як інструмент обґрунтування, розроблення та реалізації довгострокових цілей і завдань різноманітного характеру, не тільки як фактор, що регулює діяльність і поведінку безробітного доти, доки намічені (стратегією) цілі та завдання не будуть досягнуті, а й одночасно як спосіб зв'язку індивіда із зовнішнім оточенням [5].

*Перша стратегія, отримана за результатами вторинного факторного аналізу, об'єднала перший і п'ятий фактори. Вона дістала назву **поступливість – вимогливість**.*

Перший фактор “ригідна пасивність” описує явище, що полягає в небажанні вступати у протиборство. Підставою для такої поведінки є активно-ригідна стратегія досягнення мети. На етапі вторинного факторного аналізу цей фактор проявив спорідненість із фактором “гармонійність міжособових орієнтацій”. Отримана стратегія “вимогливість-поступливість” описує два протилежні типи поведінки, пов'язані з психологічними характеристиками особистості та сформовані під дією життєвих обставин. Високі значення за цією стратегією характеризують особистість, схильну до стилів поведінки в конфліктних ситуаціях, відмінних від жорсткого стилю, схильну до ригідної стратегії досягнення мети, з невисоким рівнем логічного мислення та неорганізовану. Низькі значення, навпаки, характеризують особистість, схильну до жорсткого стилю поведінки в конфліктних ситуаціях, організовану і з розвиненим логічним мисленням. На перший план тут виступає природна схильність до товариськості, відкритості, добросердечності, довірливості. Особи з високими значеннями за цією стратегією схильні орієнтуватися на прийняття партнера, адекватне його сприйняття. Водночас занадто високі значення за фактором “ригідна пасивність” відображають схильність до конформізму.

Третій фактор поєднався з четвертим. Третій фактор об'єднує жорсткий стиль вирішення конфліктів, доміантність, вимогливість (0,394), невміння йти на компроміс, скептицизм та впевненість у собі. Для четвертого фактору характерні емоційна стійкість, чутливість (0,867), раціональність. Тому ця, друга, стратегія дістала назву **емоційна саморегуляція в спілкуванні – інтелектуальна саморегуляція в спілкуванні**.

Третю стратегію утворили фактори шостий і сьомий, які ми умовно назвали **активна самоствердження і пасивна довірливість**.

Для шостого фактору характерні такі ознаки: відкритість, кмітливість, розвиток логічного мислення, активно-пластична стратегія досягнення мети (0,516). Для сьомого характерні поступливість (-0,789), довірливість, чуйність. Поєднання цих факторів утворили стратегію **пасивна уязвленість – активна орієнтованість**.

Безробітним, які мають високі значення фактору “пасивна уязливість”, властиві зневіра і песимістична очікувальна тактика з постійним звинувачення інших. Такі безробітні загалом вважають, що робити щось безперспективно, вони розгублені й пригнічені. Професія ними не розглядається як сфера докладання своїх зусиль, у цей період вони можуть почуватися зовсім непотрібними. Безробітні, які мають високі значення фактору “активна орієнтованість”, цілеспрямовано використовують ресурси своєї міжособової сфери: створюють референтне коло спілкування, в якому культивуються взаємодопомога й усілякі інформаційні обміни.

Таким чином отримано три поєднання факторів, які можна розглядати як комунікативні стратегії соціально-психологічної адаптації безробітних. Комбінації ознак у фактори на першому етапі аналізу описують певні психологічні феномени, що є характерними для досліджуваних.

Стратегія “пасивна уязливість” – активна орієнтованість» описує тип соціально-психологічної адаптації, пов’язаний з позиціонуванням самоконтролю. Особи, схильні до пасивної уязливості, сприймають події більше як результат зовнішнього, незалежно від власної поведінки. Із цим пов’язаний психологічний феномен поступливості, оскільки особистість не сприймає конфлікти і життєві ситуації, що з нею відбуваються як занадто важливі в досягненні власних цілей. Навпроти, активно зорієнтовані люди схильні до сприйняття подій як результату власних дій. Завдяки цьому такі особистості дуже вимогливі у спілкуванні з іншими людьми, більш упевнені в собі та схильні до домінування. Для них характерний жорсткий стиль поведінки в конфліктних ситуаціях.

Щодо стратегії “емоційна саморегуляція у спілкуванні – інтелектуальна саморегуляція в спілкуванні”, то тут на перший план виступає емоційна стійкість, життєрадісність, товариськість. Особи з високим значенням за цією стратегією схильні орієнтуватися на раціональне сприйняття партнера, більш вимогливі в спілкуванні.

Висновки. За результатами констатувального етапу нашого дослідження було виділено та описано комунікативні стратегії соціально-психологічної адаптації безробітних. Поняття стратегії ми визначаємо як:

- інструмент розроблення та реалізації довгострокових і найближчих цілей;
- фактор, що регулює діяльність та поведінку особистості;
- спосіб зв’язку індивіда із зовнішнім оточенням.

У разі адаптації до ситуації безробіття особистість може керуватися такими стратегіями – “поступливість – вимогливість”; “емоційна саморегуляція в спілкуванні – інтелектуальна саморегуляція в спілкуванні”; “пасивна уязливість – активна орієнтованість”. Кожна з означених стратегій дає можливість характеризувати особистість з певного боку. Психологічні характеристики індивіда, які сформувалися під впливом життєвих обставин, визначає стратегія “поступливість – вимогливість”.

Стратегія “емоційна саморегуляція в спілкуванні – інтелектуальна саморегуляція в спілкуванні” демонструє домінуючий стиль поведінки особистості в конфліктних ситуаціях. Стратегія “пасивна уязвленість – активна орієнтованість” показує позиціонування самоконтролю. Отож стратегії не заперечують одна одну, а можуть виявлятися тією чи іншою мірою в кожній особистості. Це також підтверджено аналізом дослідних даних групової структури безробітних та реалізації стратегії у групах.

У рамках нашого дослідження вивчалися мотиваційні орієнтації суб’єкта в міжособових комунікаціях, серед яких виділено: орієнтацію на ухвалення партнера, орієнтацію на адекватність сприйняття і розуміння партнера, орієнтацію на досягнення компромісу. Зазначені мотиви в спілкуванні, безумовно, впливають на формування конструктивних комунікативних стратегій соціально-психологічної адаптації особистості в ситуації безробіття.

З огляду на зазначене вище коригування комунікативної стратегії безробітного має спиратися на систему його провідних ціннісно-мотиваційних орієнтацій, вимог професійної діяльності і міжособової комунікації.

Практичне значення даного дослідження зумовлене тим, що передбачувані зміни комунікативних стратегій соціально-психологічної адаптації безробітних сприятимуть поліпшенню якості їхнього життя, нейтралізуватимуть деструктивні зміни в психіці. Результати дослідження можна рекомендувати державним службам зайнятості для проведення психокорекційної роботи з безробітними, а також соціальним працівникам і практичним психологам центрів зайнятості, мета діяльності яких – сприяння професійному та особистісному самовизначенню безробітних.

Література

1. *Макаренко О.В.* Психологічні особливості особистості в умовах тривалого безробіття / О.В. Макаренко // Соціальна психологія. – 2007. – № 2. – С. 71–76.
2. *Киричук О. В.* Психологія особистості / О. В. Киричук. – К.: ІПК ДСЗУ, 2003. – 485 с.
3. *Підгорна О.В.* Психологія особистості безробітного / О.В. Підгорна // Матеріали II Всеукр. наук.-практ. конф., м. Київ, 2004 р. / відп. ред. О. В. Киричук. – К.: Ін-т підготовки кадрів держ. служби зайнятості України, 2005. – С. 71–75.
4. *Пачковський Ю.Ф.* Регіональні аспекти зайнятості та безробіття в соціологічному вимірі / Ю.Ф. Пачковський // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 1992. – № 2. – С. 89–96.
5. *Туленков М.В.* Поведінкові стратегії безробітних на ринку праці (соціологічний аналіз). / М.В. Туленков Г.І. Крутінь, І. М. Тулепкова // Бюлетень Ін-ту підготовки кадрів державної служби зайнятості України. – Київ, 2004. – С. 61–70.

© Кухар Т. В.

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ ОСВІТИ І ВИХОВАННЯ МОЛОДІ

О. Ю. Осадько

МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ВИВЧЕННЯ КОГНІТИВНИХ ДЕТЕРМІНАНТ УСПІШНОСТІ ПРОФЕСІЙНОГО СПІЛКУВАННЯ ВЧИТЕЛЯ

Розглядаються особливості ментальної репрезентації індивідуального досвіду як детермінанти переживань, думок і дій людини в складних ситуаціях професійного спілкування. Аналізуються особливості когнітивного конструювання реальності, що впливають на інтерпретацію вчителем ситуацій професійного спілкування. Вивчається роль динамічності та узгодженості суб'єктивної картини світу в збереженні психологічного благополуччя вчителя і виборі ним конструктивних стратегій спілкування.

Ключові слова: когнітивні структури, репрезентації досвіду, суб'єктивна інтерпретація ситуації, життєва компетентність особистості, психологічне благополуччя, успішність педагогічного спілкування.

Рассматриваются особенности ментальной репрезентации индивидуального опыта как детерминанты переживаний, мыслей и действий человека в сложных ситуациях профессионального общения. Анализируются особенности когнитивного конструирования реальности, которые оказывают влияние на интерпретацию учителем ситуаций профессионального общения. Изучается роль динамичности и согласованности субъективной картины мира в сохранении психологического благополучия учителя и выборе им конструктивных стратегий общения.

Ключевые слова: когнитивные структуры репрезентации опыта, субъективная интерпретация ситуации, жизненная компетентность личности, психологическое благополучие, успешность педагогического общения.

Peculiarities of mental representation of individual experience are treated as determinants of a person's feelings, thoughts and actions in complex communicative situations. Peculiarities of cognitive construction of reality and their influence on teacher's interpretation of professional communicative situations are analyzed. It is demonstrated that teacher's psychological well-being and his/her usage of the constructive communicative strategies depend on the flexibility and coordination of the person's world outlook.

Key words: Cognitive structures of experience representation, subjective interpretation of situation; person's life competences, psychological well-being, efficiency of pedagogical communication.

Проблема оптимізації педагогічного спілкування стара, як світ, однак і досі не втратила своєї актуальності. Як зробити так, щоб спілкування у сфері освіти не травмувало психіку його учасників? Те, що воно часто-густо шкодить психологічному і соматичному здоров'ю учнів, доведено численними дослідженнями, в яких вивчалися дидактогенні школярів (С. Д. Максименко, С. І. Болтвівець, Г. М. Прихожан, В. А. Семиченко); психосоматичні розлади, набуті дітьми в період шкільного навчання (О. І. Захаров, А. С. Співаковська, Д. М. Ісаєв); “психологічні комплекси” учнів, спричинені неконструктивними виховними і навчальними впливами педагогів (І. Д. Бех, Й. Н. Гурвич, О. А. Ліщинська, М. К. Смирнов). Дещо менше уваги приділяють дослідники проблемі психотравмуючого впливу складних ситуацій професійного спілкування на особистість самого вчителя (О. І. Мітіна, Г. М. Мешко, Л. М. Мешко, Н. А. Савчук). І не тому, що вчителі меншою мірою піддаються стресам професійного спілкування, а тому що неможливо написати методичні рекомендації для учнів з питань гуманного поводження з учителем.

Новизна нашого підходу до проблеми високої стресогенності педагогічного спілкування полягає в тому, що ми ставимо *за мету* допомогти вчителю навчитися зберігати психологічне благополуччя не учнів, а своє, власне. Ми виходили з того, що вирішення цього завдання є умовою вибору педагогом таких технологій спілкування з учнями, які зберігають здоров'я. Адже якщо вчитель вбачає в діях комунікативного партнера образу, загрозу чи зневагу, він не тільки сам емоційно страждає – йому елементарно хочеться відплатити “кривдникові” тією ж монетою.

Аналіз результатів досліджень показав, що структурні та функціональні особливості психічного потенціалу людини визначають як її психологічне благополуччя, так і ефективність її міжособової взаємодії. Проте питання вивчення і розвитку цих інтрапсихічних детермінант життєвої компетентності особистості у психології розроблено ще недостатньо. Відповідно метою нашого дослідження є вивчення особливостей когнітивних репрезентацій індивідуального досвіду, що сприяють або перешкоджають напрацюванню і використанню вчителем конструктивних технологій педагогічного спілкування. Без ретельного дослідження цих психологічних механізмів у вчителів з різним рівнем психологічного благополуччя і комунікативної успішності складно досягти оптимізації педагогічного спілкування.

Дослідники, зокрема К. О. Абульханова-Славська, Б. Г. Ананьєв, О. Г. Асмолов, Л. І. Анциферова, О. О. Бодальов, Б. С. Братусь, Ф. Ю. Василюк, Л. С. Виготський, Г. С. Костюк, Б. Ф. Ломов, В. М. Мясищев та ін., стверджують, що емоційне переживання людиною певної події зумовлено не вродженими властивостями афективної активації і не самою ситуацією, а тим значенням, якого їй надає особистість. Людина, яка інтерпретує ситуацію як шанс, а не як загрозу, не тільки краще збері-

гає своє психоемоційне благополуччя, а й здебільшого обирає більш конструктивну стратегію розв'язання проблеми. І навпаки, якщо когнітивна інтерпретація ситуації викликає в неї емоційний дистрес, то в такому стані вона більше схильна до застосування незрілих, малоусвідомлених патернів поведінки, ніж до свідомого передбачення, планування стратегії дій, самоаналізу і саморегуляції.

У своїй теоретичній моделі В. М. Мясіщев розглядає особистість як людину в її ставленнях до дійсності [1]. Ставлення в цій концепції він тлумачить не як частину особистості, а як потенціал її психічної реакції у зв'язку з певним предметом, процесом чи фактом дійсності. На думку дослідника, ставлення проявляються у свідомій, активній вибірковості переживань і вчинків людини, заснованій на її індивідуальному соціальному досвіді. Розвиток особистості – це розвиток її психічних процесів і накопичення досвіду – психічного потенціалу. Досвід репрезентується у формі знань, навичок, умінь і ставлень, проте особистість характеризує не знання, уміння й навички, а ставлення, які відображають внутрішній, “суб’єктивний” світ особистості. Вивчення особистості, за Мясіщевим, це вивчення динаміки її змістових ставлень. Особистість у її ставленнях (як і все живе) динамічна, контекстуально і процесуально мінлива. Людські ставлення підлягають розвиткові в процесі змін соціального контексту і самої особистості, а отже, їх треба вивчати в динаміці. Вивчення провідної “спрямованості особистості” “позиції особистості”, дослідник розглядає як спробу знайти неіснуючий загальний вектор ставлень особистості, який, на його думку, можна визначити лише в контексті взаємодії особистості з об’єктом її ставлень. Мясіщев вважає “одностороннім і бідним” вивчення загальної (домінуючої в житті) спрямованості чи позиції особистості, оскільки немає ставлень без відображення, тобто ставлення завжди пов’язані з об’єктом, який відображено у свідомості [там само].

Рівень узагальнення смислових категорій (взаємопов’язаних, організованих систем знань), що репрезентують суб’єктивний досвід особистості, є об’єктом психосемантичних досліджень О. Ю. Артем’євої [2]. Автор виділяє три ієрархічних рівні суб’єктивної семантики: сенсорно-перцептивний; семантичний (“Картина Світу”), що є структурованою сукупністю ставлень до реальних об’єктів; рівень амодальних структур (“Образ Світу”), який формується в ході “обробки” семантичного шару. Два вищих рівні репрезентації когнітивного досвіду (“Картина Світу” і “Образ Світу”) містять образи ставлення людини до об’єктів на відміну від першого рівня, який відповідає образам об’єктів.

Саме суб’єктивні ставлення особистості є об’єктом нашого дослідження, при цьому семантичний рівень (“Картина Світу”, за Артем’євою) збігається з рівнем актуалізації окремих когнітивних конструктів у процесі інтерпретації ситуації людиною, а “структурний” рівень (“Образ Світу”) – з підключенням когнітивних структур, що

надають ситуації більш універсальних особистісних смислів. Ці рівні, як зазначає дослідниця, тісно взаємопов'язані між собою і працюють як одна система [там само].

Д. О. Леонтьєв, автор теорії психології смислу, смислову сферу особистості визначає як організовану сукупність смислових утворень (структур) і зв'язків між ними, що забезпечує смислову регуляцію цілісної життєдіяльності суб'єкта в усіх її аспектах. Особистість він розглядає як психологічне утворення, як регуляторну систему, що конституюється функціями виокремлення суб'єктом себе з навколишнього світу, виділення, презентації і структурування ним своїх стосунків зі світом [3].

Дослідник виділяє три рівні організації динамічної смислової системи, з кожним з яких співвідносить відповідні смислові утворення (структури): перший – рівень структур, безпосередньо включених у регуляцію процесів діяльності й психічного відображення (особистісний смисл і смислове настановлення); другий – рівень смислотвірних структур, участь яких у регуляторних процесах опосередкована породжуваними ними структурами першого рівня (мотив, смислова диспозиція і смисловий конструкт); і, нарешті, третій – вищий – рівень, до якого належить один з різновидів смислових структур – особистісні цінності, що виступають незмінним і стійким у масштабі життя суб'єкта джерелом смислотворення, автономним щодо конкретних ситуацій взаємодії суб'єкта зі світом. Тож Леонтьєв наголошує, що людина має, як правило, декілька динамічних смислових систем, з яких одна – визначальна і найбільш узагальнена – відповідає за “загальну спрямованість життя суб'єкта” [там само, с. 250].

Об'єкт нашого дослідження в системі понять психології смислу можна визначити як феноменологічні прояви особистісного смислу та смислових настановлень, які вичерпують усю феноменологію смислової регуляції діяльності. Проте оскільки за кожним із проявів смислової регуляції в конкретній ситуації можуть стояти смислові структури більш високого рангу (мотиви, смислові диспозиції та смислові конструкти як значущі рівні структурування особистісного досвіду), то в емпіричному дослідженні нам складно відокремити один рівень смислових структур особистості від іншого. Наприклад, під час вивчення когнітивних Я-схем, які безпосередньо задіяні на всіх рівнях настановчої регуляції діяльності – смислового, цільового та операціонального [2], неодмінно знімаються і атрибутивний механізм смислоутворення, і ціннісні орієнтації особистості.

Запропонована Д. О. Леонтьєвим ієрархія рівнів смислової сфери особистості, на наш погляд, створює підґрунтя для наукового аналізу характеру узгодженості різнорівневих смислових структур особистості, ступеня внутрішньої інтегрованості та динамічності її смислової системи. Наприклад, випадки, коли декларовані особистістю диспозиції або цінності суперечать тим смислам і настановленням, які вона

контекстуально проявляє, не обов'язково зумовлені ефектом соціальної бажаності. Це може бути також проявом неузгодженості, недостатньої інтегрованості особистісних інтенцій і смислів, внутрішньої конфліктності системи уявлень про себе і світ тощо.

Результати проведених нами емпіричних досліджень показали, що така неузгодженість смислових структур негативно відбивається як на психосоматичному благополуччі вчителя, так і на якості його професійного спілкування (за оцінками учнів).

Саме узгодженість, несуперечливість когнітивних структур особистості є умовою і проявом її “життєвої компетентності – інтегрованої здатності людини, що забезпечує продуктивне життєздійснення” [4, с. 162], уміння вдало напрацьовувати стратегію поведінки, намічати шлях досягнення мети, здобувати уроки зі своїх успіхів і невдач.

Необхідність вивчення особистості “в русі”, у процесі розширення й оновлення свого психічного потенціалу визнає більшість сучасних дослідників. Ця мета концептуалізується в понятті “вторинна соціалізація” (соціалізація дорослого), котрі визначають як “культуру ставлення до свого надбаного психологічного потенціалу” [5, с. 42], як “саморозвиток через здійснення виборів – ким бути, яким бути, з ким бути... – вибір власного психологічного обличчя, здоров'я чи хвороби – способу життя в цілому” [6, с. 135].

Повноцінне особистісне функціонування, за К. Роджерсом, це здатність людини реалізувати свій особистісний потенціал з огляду на ситуаційні можливості та обмеження. Ця здатність ґрунтується на відкритості досвіду і готовності до змін. Умовами розвитку цієї здатності є зростання конгруентності Я-концепції (усвідомлення своїх справжніх “організмічних” інтенцій, переживань і можливостей), що дає змогу людині неупереджено усвідомлювати життєвий досвід і визначає орієнтири для його оцінювання та оновлення. Інконгруентність Я-концепції особистості, на думку дослідника, є наслідком виховання дітей через “любов за умови”, що змушує їх не відчувати або соромитися тих інтенцій, що лежать в основі небажаної поведінки. Дитина, яка навчилася вибірково усвідомлювати себе, неминуче буде неповно усвідомлювати свій досвід, а отже, не зможе ефективно перевіряти і розвивати свої уявлення про себе і світ (див. [2]).

Категорія “повного циклу досвіду”, яка описує здатність особистості ставитися до свого уявлення про навколишній світ як до того, що постійно перевіряється і переоцінюється, є провідною і в теорії особистих конструктів Дж. Келлі. Автор визначає суть своєї теорії як “теорію здійснення людською істотою особистого дослідження”, як теорію пошуку людиною “розуміння” (розуміння трактується в широкому значенні – від комплексної, точно сформульованої теорії до простого почуття безпеки і задоволення ситуацією) [7, р. 1]. Ідея конструктивного альтернативізму Келлі означає, що жодна людина не може отримати доступ до істини чи реальності, доки не погляне на неї або не сконстру-

ює її певним чином. Ідеться не про повну довільність конструювання реальності, а про те, що люди налагоджують певний зв'язок зі світом та оточенням за посередництвом своїх особистих конструктів. А оскільки одні конструкти виконують це завдання більш ефективно, ніж інші, то суб'єктивні інтерпретації мають постійно піддаватися переглядові.

Люди здатні видозмінювати або замінювати свої конструкти подій і власної особистості. У цій можливості міститься потенціал зростання і самоздійснення особистості: поведінка людини вільна настільки, наскільки її конструкти гнучкі або достатньо проникні для того, щоб допустити нові способи когнітивного конструювання подій. Фундаментальним постулатом теорії Келлі є те, що діяльність людини психологічно каналізується у відповідно до того, як вона передбачає події (тобто передбачення визначає майбутнє). Одинадцять тверджень, що випливають із цього постулату, розкривають особливості психологічної природи і функціонування особистих конструктів – тих патернів або шаблонів, які людина створює, а потім намагається накласти на світ або підігнати до нього. Оптимальне функціонування особистості визначається балансом між піддатливістю конструктів та їхньою фіксованістю, що дає людині змогу ефективно досліджувати, конструювати та реконструювати свій світ. Психологічне неблагополуччя особистості (психологічні страждання і недостатня соціальна адаптованість) зумовлені, на думку Келлі, невдалими або вже недоречними рольовими конструктами себе та інших людей [там само].

Те, що ефективне самоздійснення особистості потребує постійної роботи над валідизацією і вдосконаленням своїх когнітивних конструкцій себе і світу, визнає більшість сучасних дослідників психології особистості і психології спілкування. Т. М. Титаренко підкреслює, що умовою розроблення конструктивних технологій життєздійснення є “лише постійне зіставлення внутрішнього та зовнішнього, себе та інших, реального й ілюзорного ... що дозволяє людині систематично вдосконалювати свою концептуальну модель світу” [8, с. 30]. Л. О. Петровська зазначає в цьому контексті необхідність “переглядати й оновлювати свої особистісні цінності, настановлення, поведінковий репертуар” [6, с. 133]. П. В. Лушин досліджує, яку роль у розвитку особистості відіграє її готовність “реконструювати власні особистісні основи” [9, с. 84]. Питання про те, які психологічні механізми забезпечують цей процес конструювання, перевірки і реконструювання особистісних основ життєдіяльності, найбільш повно розробляється в дослідженнях соціально-когнітивного напрямку.

Соціально-когнітивна парадигма розглядає особистість крізь призму базових когнітивних і афективних процесів, які розвиваються в соціальних умовах й активуються елементами соціального середовища. Найбільш вичерпно соціальні та когнітивні фактори особистісного функціонування описано в працях А. Бандури [10; 11]. Принцип трикомпонентної реципрокного детермінізму в теорії Бандури пояснює

функціонування особистості як результат взаємодії трьох взаємопов'язаних факторів: фізичного і соціального середовища; когнітивних та афективних систем і поведінки людини. У соціально-когнітивній теорії, як і в близькому для нас діяльнісному підході, дія – такою ж мірою вхідний сигнал, як і вихідний. Дії людини і результати цих дій формують здібності людини, її почуття та уявлення.

У контексті завдань нашого дослідження це означає, що комунікативні дії вчителя впливають на доступність його когнітивних конструктів, на специфіку їх зв'язку і схематизації, що у свою чергу зумовлює характер уявлень і почуттів особистості. Типовим для професійної діяльності вчителя є акцентування конструктів, пов'язаних з оцінюванням нормативності поведінки і навчальної успішності учнів. Орієнтованість на “стандарти належного”, вочевидь, поширюється і на конструювання Я-схем учителів, яким, за даними наших досліджень, притаманний саме такий тип “Я-розбіжностей” [11]. Використанням переважно “стандартів належного” в оцінюванні власної поведінки та особистості можна пояснити високий порівняно з іншими професійними групами показник соматичних проявів тривоги у вчителів.

У соціально-когнітивній теорії особистість концептуалізується через сукупність змінних, що відображають унікальні можливості людини ефективно взаємодіяти із життєвим середовищем. Психічними (когнітивно-афективними) механізмами, що дають змогу людині пізнавати світ, саму себе і використовувати ці знання з метою саморегуляції, Бандура вважає базові здібності: здатність до символізації і вікарного научування, до передбачення, самоаналізу і саморегуляції. Якщо перші два механізми відповідають на питання про те, як людина набуває знань, умінь та афективних тенденцій, що дають їй змогу діяти ефективно, то три останні характеризують сам процес управління своїм емоційним і соціальним життям: як людина використовує ці надбання в регуляції своїх дій. Описані вище механізми, як правило, діють узгоджено. Зокрема, механізми передбачення, самоаналізу і саморегуляції об'єднуються і функціонують як Я-система, що утворює ядро особистості. Завдяки здатності ставити перед собою цілі, контролювати свою поведінку, порівнюючи її з певними стандартами, а також оцінювати свої дії і свою спроможність подолати прогнозовані труднощі людина впливає на власні дії, досвід і розвиток. Умовою ефективного функціонування особистості є інтегрованість її Я-системи [11; 12].

Хоча в основі розвитку особистості лежить складна система когнітивних і афективних елементів, дослідження свідчать про те, що один з елементів Я-системи відіграє особливо важливу роль в особистісному функціонуванні. Це уявна самоефективність, під якою розуміють оцінку людиною своєї здатності виконати певну послідовність дій і таким чином досягти певного результату чи рівня виконання [8]. І в царині досягнень, і у сфері міжособових стосунків вибір людиною тієї чи іншої лінії поведінки значною мірою залежить від її уявлень про те, наскільки ефе-

ктивно вона зможе діяти. Таким чином, суб'єктивна оцінка зв'язку між власними вміннями і вимогами середовища – ключова, найближча інтраперсональна детермінанта поведінки людини.

У ході досліджень ми порівняли, як оцінює вчитель суб'єктивну стресогенність певного типу конфліктних комунікативних ситуацій і як він обирає відтак модель педагогічної взаємодії. Виявилось, що психосоматичне благополуччя вчителя та успішність його професійного спілкування залежать не стільки від стилю педагогічного спілкування, якому він надає перевагу, і не від типу стресогенних для нього ситуацій, а від відповідності стильових уподобань – уникання “травмонебезпечних” ситуацій. Тобто вибір стилю спілкування виявився досить ефективним захистом особистості від дистресу в тих ситуаціях, в яких учитель прогнозує (і, з великою ймовірністю, підтверджує) свою неефективність.

Уявлення про власну ефективність впливають не тільки на поведінкові прояви, а й на внутрішнє психічне життя людини. Люди зі стійким сприйняттям власної ефективності більш оптимістично сприймають майбутнє, менш схильні до негативних емоційних реакцій і більш здатні до впорядкування складних когнітивних навичок, необхідних для подолання тих чи інших труднощів [13]. Проте стійкість уявлень про власну ефективність є результатом суб'єктивного оцінювання подібності ситуацій. Люди прогнозують свій успіх/невдачу на основі зіставлення своїх когнітивних уявлень про ситуацію з уявленнями про власні можливості діяти в ній. Одна й та сама людина може вважати себе ефективною в одних соціальних контекстах і низько оцінювати свою здатність розв'язувати проблеми в інших. У контексті завдань нашого дослідження це означає, що оцінювання вчителем самоефективності може варіювати залежно від типу ситуації педагогічного спілкування. А отже, емоційне відторгнення якихось складних професійних ситуацій є показником не тільки суб'єктивної інтерпретації ситуації, а й особливостей Я-концепції, що впливає на прогноз результатів своєї комунікативної діяльності.

Висновки. Здійснений нами теоретичний аналіз, предметом якого стали напрацювання у вивченні когнітивних детермінант успішності професійного спілкування вчителя, дав змогу сформулювати методологічні засади нашого подальшого дослідження, визначити його стратегію.

1. Переживання, думки і дії людини в конкретній (зокрема в комунікативній) ситуації визначаються суб'єктивною інтерпретацією цієї ситуації, тими ставленнями (за В. М. М'ясищевим) або образами ставлень (за О. Ю. Артем'євою), які відображають внутрішній світ людини.

2. Інтерпретація людиною будь-якої реальності зумовлена безпосередньо тими когнітивними конструктами, що актуалізуються в даному контексті, а опосередковано – більш узагальненими когнітивними структурами репрезентації індивідуального досвіду особистості

(смыслотвірними структурами більш високих рівнів, за Д. О. Леонтьєвим).

3. Емоційне неблагополуччя людини і проблеми спілкування спричиняються їй невдалими або застарілими в часі конструкціями світу та себе. Успішне функціонування особистості пов'язане не стільки зі змістом її когнітивних конструктів, скільки з динамікою їх перегляду та оновлення. Якщо людина не здійснює такого систематичного реконструювання своєї “Картини Світу”, окремі елементи застарівають, починають суперечити іншим, що знижує ефективність роботи всієї системи.

4. Готовність людини видозмінювати або замінювати свої конструкти подій і власної особистості пов'язана зі ступенем гнучкості її особистих конструктів (баланс їх піддатливості та фіксованості), з рівнем схематизованості когнітивних структур, що створюють умови сприймання та оцінювання нею нового досвіду, з інтегрованістю Я-системи особистості, що забезпечує узгодженість дій передбачення, самоаналізу і саморегуляції в процесі управління емоційним і соціальним життям.

5. Згідно з розглянутими вище результатами наших попередніх досліджень комунікативні й емоційні проблеми вчителів спричиняються тим, що умови їхньої професійної діяльності актуалізують певні суперечності в особистих конструкціях себе і світу. Відповідно стратегія оптимізації педагогічного спілкування має полягати в тому, щоб допомогти вчителю усвідомити і розв'язати ці внутрішні неузгодженості своєї “Картини Світу”.

Література

1. *Мясищев В. Н.* Психология отношений / В. Н. Мясищев. – М. – Воронеж : НПО МОДЭК, 1995. – 356 с.
2. *Артемьева Е. Ю.* Основы психологии субъективной семантики / Е. Ю. Артемьева. – М. : Смысл, 1999. – 350 с.
3. *Леонтьев Д. А.* Психология смысла: природа, строение и динамика смысловой реальности / Д. А. Леонтьев. – 2-е изд. – М. : Смысл, 2003. – 488 с.
4. *Сохань Л. В.* Життєва компетентність особистості / Л. В. Сохань, І. Г. Єрмаков, Г. М. Несен – К. : Богдана, 2003. – 520 с.
5. *Анцыферова Л. И.* Некоторые теоретические проблемы психологии личности / Л. И. Анцыферова // Вопросы психологии. – 1978. – №1. – С. 40–46.
6. *Петровская Л. А.* Общение – компетентность – тренинг: Избранные труды / Л. А. Петровская – М. : Смысл, 2007. – 688 с.
7. *Kelly G. A.* A brief introduction to personal construct theory // Perspectives in personal construct theory / G. A. Kelly ; Bannister (Ed.). – New York : Academic Press, 1970. – P.1–29.
8. *Титаренко Т. М.* Життєвий світ особистості: у межах і за межами буденності / Т. М. Титаренко – К. : Либідь, 2003. – 376 с.
9. *Лушин П. В.* Психология личностного изменения / П. В. Лушин. – Кировоград : Имекс ЛТД, 2002. – 360 с.

10. Бандура А. Теория социального научения / А. Бандура. – СПб. : Евразия, 2000. – 320 с.
11. Bandura A. Self-efficacy: The exercise of control / A. Bandura. – New York : Freeman, 1997. – 604 p.
12. Higgins E. T. Knowledge activation: Accessibility, applicability and salience // Social Psychology : handbook of basic principles / E. T. Higgins, A. W. Kruglanski (Eds.). – New York : Guilford, 1996. – P. 133–168.
13. Cervone D. Self-efficacy theory of behavioral change // Theories of behavior therapy / D. Cervone, W. O'Donohue, L. Krasner (eds.). – Washington, DS: American Psychological Association, 1995. – P. 349–383.

© Осадько О. Ю.

О. Т. Плетка

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ОБРАЗУ ШКОЛИ В ПЕДАГОГІЧНИХ ТА УЧНІВСЬКИХ КОЛЕКТИВАХ ЗАГАЛЬНООСВІТНІХ ШКІЛ

Представлено результати емпіричного дослідження педагогічних та учнівських колективів загальноосвітніх шкіл, метою якого було визначення тенденцій динаміки соціально-психологічного клімату школи. За допомогою арт-терапевтичних методик виявлено уявлення респондентів (педагогів та учнів) про школу та своє місце в ній.

Ключові слова: педагогічний колектив, учнівський колектив, соціально-психологічний клімат школи, освітянський простір, професійні деформації, образ школи.

Представлены результаты эмпирического исследования педагогических и ученических коллективов общеобразовательных школ с целью определения тенденций динамики социально-психологического климата школы. С помощью арт-терапевтических методик выявлены представления респондентов (педагогов и учащихся) о школе и своем месте в ней.

Ключевые слова: педагогический коллектив, ученический коллектив, социально-психологический климат школы, образовательное пространство, профессиональные деформации, образ школы.

The empirical research of secondary school teachers' and students' groups are presented in order to define the tendencies in dynamics of socio-psychological climate of school. The ideas of respondents (teachers and school-students) about school and their place in it are revealed on the basis of art-therapy methods.

Key words: teachers' staff, school-students' collective, socio-psychological climate, educational space, professional deformations, school image.

Проблема. Приймавши європейські стандарти освіти і приєднавшись до Болонського процесу, держава означила пріоритети трансфо-

рмування освіти в Україні. Реформи, що несуть із собою зміни не тільки в структурі освітянського простору, а й зміну самої концепції освіти, визначили переспрямування вектора освіти з процесу навчання на надання освітніх послуг. Сучасний учитель як носій новітніх знань став фахівцем, що надає ці послуги, діставши додаткове навантаження, оскільки мусить опанувати нові методи навчання, нові технології контролю за рівнем надання послуг. Зрозуміло, учителю нелегко адаптуватися до змін у професійній діяльності, труднощі спостерігаються і в ставленні його до самого себе як фахівця.

Мета дослідження: виявити особливості уявлень педагогів та учнів загальноосвітніх шкіл щодо образу школи у світлі реформ освітянського простору в Україні.

Об'єкт дослідження – уявлення про школу в педагогічних та учнівських колективах загальноосвітніх шкіл.

Предмет дослідження – образ школи в уявленнях педагогічно-го та учнівського колективів.

Серед актуальних проблем сучасної системи освіти Л. І. Тишук [1] виокремлює передусім суперечність між можливостями кадрового потенціалу, підготовленого відповідно до вимог радянської школи і зорієнтованого на репродуктивні форми навчально-виховної роботи з дітьми, і новими соціальними вимогами щодо індивідуалізації та гуманізації освітнього процесу. Другою проблемою, на думку дослідниці, є неготовність переважної більшості педагогів сприймати і впроваджувати нові підходи, невміння творчо трансформувати їх у своїй педагогічній діяльності. Третя проблема в цьому ряду – перенесення стереотипів авторитарного керування навчальними закладами в системі відносин “керівник – підлеглий” у наш час, коли поставлено завдання впровадження особистісно зорієнтованої моделі стосунків “педагог – дитина”. Ці суперечності зумовили появу такого психічного явища, як синдром професійного вигорання педагога.

Поліфункціональність соціальної взаємодії вчителя з колегами, учнями, батьками та адміністрацією формує соціальне поле школи та впливає на соціально-психологічний клімат (СПК) усього освітнього закладу. Саме соціально-психологічний клімат у педагогічному колективі стає критерієм благополучності чи, навпаки, неблагополучності вчителя як особистості.

Окремі аспекти комплексного вивчення СПК висвітлено в працях Н. П. Анікєвої, В. І. Антонюка, О. М. Бандурки, В. В. Бойка, К. Я. Воль-циса, А. І. Дзюри, А. І. Донцова, О. І. Зотова, А. Л. Журавльова, В. Г. Казакова, В. П. Казміренка, О. Г. Ковальова, А. С. Макаренка, Г. А. Моченова, Р. С. Нємова, В. В. Новикова, М. М. Ночевника, М. М. Обозова, В. М. Парфьонова, Б. Д. Паригіна, В. О. Сатаєва, А. С. Чернишова, О. В. Шорохової та ін. Практичні аспекти формування СПК у службових колективах роз-

глянуто в спеціальній літературі, зокрема в публікаціях І. А. Андрєвої, О. В. Барабанщикова, О. І. Бровченко, А. Д. Гло-точкіна, І. В. Іваніхіної, А. І. Кітова, М. І. Мар'їна, М. Ф. Феденка, В. В. Шеляги та ін.

Дослідники вивчали різні складові СПК за допомогою опитування, анкетування та інших стандартних процедур. На нашу думку, щоб скласти більш повне уявлення про соціально-психологічний клімат, слід скористатися методиками, які зводили б нанівець можливість соціально очікуваних відповідей. “Витягти” з несвідомого реальне уявлення особистості про те чи те явище можуть проєктивні методи, зокрема арт-терапевтичні. Ці засоби, по-перше, не директивні, по-друге, не пропонують варіанти відповіді, по-третє, унеможливають відповідь за принципом “як усі”. Тому, обираючи інструментарій дослідження СПК педагогічного та учнівського колективів, ми зупинилися саме на таких методиках.

Емпіричне дослідження соціально-психологічного клімату в школі проводилося в межах дослідницької теми та охоплювало різні регіони країни – Південно-Східний, Західний і Центральний, зокрема Запорізьку, Хмельницьку та Київську області. Програма емпіричного дослідження передбачала два етапи: 1) застосування стандартних методик, таких як анкетування, тестування; 2) долучення арт-терапевтичних методів (малювання образу школи і складання групової казки).

До участі в дослідженні було залучено педагогів та учнів (загалом понад 400 осіб) гімназій (міських і селищних), загальноосвітніх шкіл (міських і селищних) та малокомплектних сільських шкіл. Ми виходили з припущення, що соціально-психологічний клімат освітнього закладу залежить від його статусу, престижності, розташування (місто – село), стилю керівництва та особистісних характеристик респондентів.

Зупинімося більш детально на висвітленні та аналізі результатів застосування арт-терапевтичної методики “Образ школи”. У дослідженні брали участь дві групи респондентів – учителі та учні навчальних закладів (по 7–10 чоловік). Така чисельність груп зумовлювалася тим, що феномен групового несвідомого малої групи здатний проявити загальну картину уявлень та почуттів усього колективу. Малюнки фіксували стан СПК педагогічного та учнівських колективів, тож у процесі порівняння можна було зробити висновки про СПК закладу в цілому [2].

Процедура групового малювання складалася з кількох етапів:

- інструктування респондентів;
- колективне обговорення концепції малюнка;
- групове малювання;
- індивідуальна співбесіда з респондентами.

Робота починалася з озвучування експериментатором інструкції: “Шановні учасники! Перед вами чистий аркуш. Спробуйте зобразити на ньому образ своєї школи. Ви можете створити колективний малюнок, а можете малювати окремі, індивідуальні малюнки на спіль-

ному аркуші. Утім, вирішуйте самі, якою буде Ваша участь у груповій роботі. Ви маєте кілька хвилин для обговорення малюнка”.

Коллективне обговорення концепції малюнка займало зазвичай близько 5 хвилин. Респонденти вирішували, що вони малюватимуть, яке значення матимуть зображувані символи. У процесі обговорення дослідник спостерігав і відтак фіксував, яким чином вирішується поставлена задача: чи є лідери? Скільки їх? Чи йдуть інші за лідером? Чи проявляється напруженість у стосунках під час обговорення? Яким чином вирішуються суперечності? Які динамічні процеси спостерігаються? Які рішення приймаються?

Респондентам було запропоновано зосередитися на своїх відчуттях і малювати, не відволікаючись на розмови та суперечки, тож групове малювання образу школи відбувалося в повній тиші. У процесі малювання ми фіксували невербальні реакції респондентів, особистий внесок кожного, манеру малювання (гуртом чи індивідуально).

Коли респонденти завершили свою роботу (малювання), відбулася індивідуальна бесіда – обговорення групового малюнка. Респондентів попросили відповісти на такі запитання:

1. Чи подобається Вам малюнок?
2. Якою була Ваша участь у груповій роботі?
3. Чи хотіли б Ви змінити щось на малюнку і чому?
4. Де Ви на цьому малюнку?
5. Які почуття виникають у Вас, коли Ви дивитесь на цей малюнок?

Аналіз результатів дослідження проводився на основі психологічного аналізу малюнка та контент-аналізу відповідей респондентів. Було отримано неоднозначні результати.

На думку Д. Хломова, малюнок є засобом самовираження та інтеграції власних переживань, тобто на малюнку людина “висловлює” свої почуття, які неспроможна інтегрувати в буденному житті. Процес малювання не піддається повному контролю з боку свідомості респондента, тому може проявити внутрішні конфлікти особистості [3].

Існують не тільки різні рівні психологічного аналізу малюнка, а й різні підходи до його інтерпретації. Наприклад, гештальт-терапевти звертають увагу насамперед на образ і фон малюнка (збільшують його, деталізують і т. ін.); арт-терапевтів цікавлять більшою мірою значення тих чи тих символів в уявленні респондента, його невербальні реакції; символ-драматисти зосереджують увагу на сталих символах.

Зауважимо, що арт-терапевтична діагностика не претендує на самодостатність, бо не має чітких інтерпретаційних меж. Кожен малюнок, будучи результатом творчості, несе в собі як архетипний символізм, так і особистісні конструкти життєвого досвіду людини [4]. Тому під час діагностування важливо уточнювати, що мав на увазі респондент, коли малював той чи той символ; що він відчував у процесі малювання; які відчуття виникли в нього після малювання; що йому хо-

тілося б змінити на малюнку; яким був настрій художника після спільної творчої праці; чи подобається йому спільний малюнок.

Спонукаючи респондента працювати зі своїм творчим продуктом, арт-терапевтичні засоби дослідження дають змогу “обійти” захисні механізми та висвітлити те, що респондент хотів би приховати [5].

Під час малювання *респонденти-педагоги* різних шкіл виявляли схожу реакцію: спочатку навіть обурення завданням, потім активний пошук “виходу” із ситуації (невербальний, бо розмовляти не дозволялося). Респонденти обирали яскраві кольори, заповнювали ними майже весь простір аркуша. Прикметним виявилось те, що в більшості шкіл автором основного малюнка була зазвичай одна учителька, яка брала на себе лідерство, а інші її підтримували і трохи допомагали. Така пасивна позиція інших свідчить про те, що основна маса вчителів лише йде за активними лідерами. Аналізуючи малюнок, кожен респондент-учитель інтерпретував по-своєму спільний малюнок. Часто думки розбігалися, а вчителі активно обговорювали результат. З одного боку, добре, що думки вільно висловлювалися, а з другого – оцінювання такої “спільної” діяльності більше скидалося на оцінювання особи того, хто взяв на себе лідерство в процесі малювання.

Спостереження за тілесними реакціями учасників виявило такі деталі, як опущені додолу очі, зниження і “приглушення” інтонації (що може свідчити чи то про прихований страх, чи про стримування своїх емоцій відповідно до соціально бажаної поведінки, щоб ніхто не здогадався про справжні думки). Аналіз відчуттів респондентів показав, що багато хто з учителів остерегається свавілля адміністрації, боїться відстоювати свої інтереси, якщо вони суперечать думці інших; дехто намагається протистояти можливій професійній деформації, висловлює незадоволення трансформаціями шкільного життя. Учасники дослідження не бачать потенціалу змін, у замаскованій формі показують невдоволення станом речей, хочуть заховатися за стінами школи від негарazitів життя, бурхливого світу. Цікаво, що на запитання: “Де Ви на малюнку?” – з майже 300 опитаних 75 % відповіли, що їх тут немає. Уявлення про свою школу, де вони працюють не один рік, – це історія іншого плану, ніж їхнє реальне життя і робота. Таким респондентам не тільки складно визначити своє місце у своїй школі, а й уявити себе невід’ємною частиною даного колективу. Зважаючи на специфіку педагогічної діяльності (учитель є індивідуалістом, лідером для учнів), складно, на нашу думку, ідентифікувати себе частиною колективу лідерів. Контент-аналіз виявив, що багатьом учителям малюнок не сподобався (замало оптимізму).

У школах, де соціально-психологічний клімат у цілому комфортний для учнів та вчителів, респонденти з повагою ставляться до адміністрації, розуміють її контролюючу функцію. Утім, майже всі учасники дослідження зауважували, що вільно висловлювати свої думки не варто, а дії повинні бути лише соціально бажаними для оточення: “бо-

юся сказати щось не так, зачепити когось несправедливо (можуть бути наслідки), але якщо захочу або доведуть – скажу!; а взагалі я людина стримана”.

Деякі респонденти, описуючи малюнок, навіть не згадували, що там зображено образ школи: чи настільки цей факт витіснено з їхньої свідомості, чи в їхньому житті відбуваються якісь більш важливі для них події? Респонденти, що “забули” намалювати себе, згадували тему малюнка “Образ школи” як сторонні спостерігачі. Це може свідчити або про витіснення травмуючого фактору (школа), або про відчуття своєї малозначущості в професійній діяльності. Близько 15% респондентів на запитання: “Де на малюнку Ви?” відповідали: “Я всюди”. Зважаючи на такі пояснення, можна припустити, що вони почуваються в школі незатишно; їхній стан тривожний; вони чогось остерігаються чи бояться відповісти неправильно. Бути всюди неможливо, тому вони рятуються втечею від реальності.

Загалом аналіз малюнків свідчить про небажання респондентів (учителів) висловлювати свої справжні почуття й думки, про наявність у них певних професійних деформацій [6; 7]. Вони намагалися справити враження, приховуючи свій стан (тілесні реакції це підтверджують). Малювання облич у сонця і квіток, бджілок навколо сонця може свідчити про стійкий стан професійної деформації (це стосується учителів молодших класів); чіткі межі малюнків свідчать про прагнення захистити себе, закритися від світу, відокремити себе від нього (білий простір як невідомий світ). Використані кольори неспокійні, агресивні, що скоріше характеризує нестабільний стан відносин у колективі, приховане роздратування [8–11]. На амбівалентність почуттів щодо малюнка вказують і самі респонденти: радість і сум, сльози і тепло тощо. Можна констатувати, що в колективах відбуваються групові процеси конструктивно-деструктивного характеру, тобто для колективу це позитивні зміни, а для особистості – порушення цілісної уяви про стабільність образу школи. Респонденти на малюнку, як у дзеркалі, відобразили всю складність взаємовідносин у школі – серед учителів, між учнями і вчителями, учителями та адміністрацією [1; 12]: учителі не зображують себе на малюнку образу школи (мене тут немає, ядесь у коридорі, я ще не прийшов до школи, я серед учнів); школа зображується або в образі учнів, або як будівля; часто образ школи асоціюється із святом останнього дзвоника (дослідження проводилося на початку і в середині навчального року, і мрії про його закінчення принаймні було ще зарано). Педагоги під час обговорення зазначали, що спілкуються з більшістю колег в основному на педагогічних радах, а більш тісно спілкуються лише з колегами, що викладають схожі предмети.

Виявилось, що педагогічний колектив як мала група має чітку структуру та ієрархію, однак усередині неї існують формально-неформальні групи: *учителі молодших класів*, об’єднані як формально, так і неформально, завжди виокремлюють себе з педагогічного колек-

тиву; *учителі-“гуманітарії”* можуть об’єднуватися в малі групи за предметом викладання або за особистими уподобаннями; *учителі іноземних мов* вважають себе елітою і тримаються дещо відособлено. Загалом диференціація вчительського колективу за предметами викладання добре помітна навіть у неформальному спілкуванні.

Отже, узагальнюючи символіку малюнків педагогів, можемо констатувати, що в педагогічних колективах спостерігається стійка професійна деформація (навіть у малюнках проявляється необхідність “правильної”, тобто бажаної для адміністрації, системи, а не для респондента, відповіді). Помічено, що тісний зв’язок колективу з адміністрацією, наявність у ньому неформальних стосунків сприяють поліпшенню СПК.

Порівняння малюнків показало, що педагогічні колективи гімназій створюють більш яскраві малюнки, оскільки пишуться своїм закладом і намагаються справити на сторінках гарне враження. На малюнках учителів загальноосвітніх шкіл переважають рослини: квіти, трава, дерева як символ росту і розвитку. Межі малюнків чіткі, обведені товстими контурами. На малюнках респондентів сільських малокомплектних шкіл, де набагато менше учителів та учнів, упадають в око гармонійне поєднання елементів малюнка, довершеність початкової ідеї, тож можемо припустити, що неформальні, “людські” стосунки поліпшують СПК і сприяють розвитку індивідуальності в межах колективу.

Малюнки учнів теж мають свої характерні риси незалежно від того, у якій школі навчаються респонденти [13; 14]. Так, більшість учнів зображують школу темними, а то й чорними барвами, з маленькими або великими вікнами (рами також чорні і товсті). Двері шкіл викликають занепокоєння (насичені агресивні тони, широкі мазки). На деяких малюнках будівлі школи взагалі немає, зате зображено або дерева з дуплами (пояснення – адміністрація), або яблука з черв’яками (це учні школи), або тварини (теж учні).

Майже всі 100 респондентів-учнів з різних шкіл, що взяли участь у дослідженні, призналися, що їм у школі незатишно, що вони не відчують тут радості, що їм боязко бути самими собою і страшно, бо вони не знають, як їх оцінять колектив і педагоги. При цьому тілесні реакції дітей досить різноманітні: від виявлення радості в процесі малювання до впадання в сум та агресію. Небажання відвідувати школу зумовлено, на думку респондентів, не тільки навчальним перевантаженням, а й дискомфортом перебування в школі взагалі. Лише у двох із восьми школах, де проводилося дослідження, учні радо сприймають школу і себе в ній (малокомплектні сільські школи). Учителі, респонденти цих шкіл, висловлювали розуміння трансформаційних процесів в освіті, необхідність переосмислення своєї професійної діяльності, впровадження освітніх інновацій. При цьому вчителі та учні зазвичай зображували себе на малюнках (навіть якщо висловлювали

зауваження, що в школі не дуже затишно, некомфортно). Тобто в малих сільських школах кожен член колективу є цінністю і надбанням школи.

Отже, можемо припустити, що в “камерних”, малочисельних колективах, де всі “на виду”, важко сховатися за іншими, і тому стосунки тут більш складні. А проте це спонукає колективи шкіл ставитися більш людяно до своїх членів. Повага і взаєморозуміння між учителями, учнями і батьками формують сприятливий соціально-психологічний клімат. Тобто існує прямиий зв’язок між СПК педагогічного і СПК учнівського колективів школи.

Як бачимо, інновації в освіті “порушують” звичний ритм професійної діяльності, відтак учителі шукають нові підходи до розуміння тих змін, які диктує реальність, та бажають не тільки їх осмислити, а й порозумітися з носіями цих змін, тобто з адміністрацією, відділами освіти та чиновниками міністерств. Учні ж радо сприймають інновації, тому що вони роблять їхнє життя більш цікавим. Утім, ригідність мислення, професійні деформації на фоні трансформаційних процесів і кризового стану освіти загалом призводять до незадоволення вчителів своєю працею, ба навіть і собою.

Культурна спадщина українського народу утримує шанобливе ставлення, повагу до вчителя. Сьогодні ж професію вчителя як носія цінностей знівельовано до статусу надавача освітніх послуг, де немає місця особистому прикладу. Повага, на жаль, не може виникати з мізерної оплати праці, а школа, як це не прикро, не сприймається як другий дім – це лише місце здобуття освіти за загальним стандартом, де незатишно почувуються *особистості*.

У сучасній школі трапляються часом учителі, неспроможні бути професіоналами – та вони навіть і не прагнуть змінювати себе на краще. Ця проблема, на наш погляд, пов’язана з погіршенням економічного стану в перші роки становлення незалежної України, коли різко впала престижність професії вчителя, роками не виплачувалася заробітна плата, а в педагогічні вузи вступали абітурієнти не за покликанням, а лише тому, що в інші вузи вони не змогли б потрапити через низький рівень знань. Крім соціальних коренів, проблема професійної неспроможності має ще й психологічні: нездатність людини змінюватися, вчитися, ригідність особистості, що зумовлено психологічною реакцією на перевтому, сильну нервову напругу та інші стресозахисні реакції. Завданням психологічних служб у цьому випадку є проведення тренінгів з метою формування мотивації до змін, розвитку себе як професіонала, подолання професійних деформацій.

Зрозуміло, що на даному етапі розвитку освіти існує проблема сприйняття освітянами нових змін. Учителі вже не бачать себе носіями культурного та освітнього надбання народу, а перейти до надання освітніх послуг ще не готові. Якісний аналіз продуктів творчої праці вчителів та учнів показав доцільність використання арт-терапевтичних

методів у дослідженні особливостей групової динаміки і соціально-психологічного клімату в педагогічних та учнівських колективах як малих групах.

Висновки. Соціально-психологічний клімат у педагогічному та учнівському колективах залежить насамперед від стилю керівництва навчальним закладом, професійних та особистісних компетенцій учителя. На стосунки в колективі впливають внутрішні конфлікти особистості, які можуть мати як конструктивний, так і деструктивний характер.

Виявлено певний парадокс: функції освіти передбачають ригідність системи, дотримання настановлень та вимог щодо навчального процесу, а сучасне суспільство вимагає розвитку творчих здібностей, пошуку нестандартних рішень.

Щоб вирішити нагальні проблеми освітньої галузі, слід ужити ряду заходів на різних рівнях підготовки та перепідготовки педагогічних кадрів. Доцільно було б ввести в навчальні плани педагогічних ВНЗ курси з профілактики професійного вигорання, розвитку творчого мислення, подолання труднощів взаємодії та спілкування з учнями, їхніми батьками, колегами та адміністрацією навчальних закладів. Безпосередньо в педагогічних колективах не зайвими були б тренінги, спрямовані на зняття емоційної напруги, підвищення самооцінки та всебічний розвиток особистості. Для адміністрації навчальних закладів слід було б зорганізувати курси, на яких давалися б рекомендації щодо управління колективом та оптимізації СПК навчального закладу.

Література

1. *Тишук Л. І.* Психологічні чинники запобігання синдрому професійного вигорання педагога дошкільного навчального закладу / Л. І. Тишук: автореф. дис. на здобуття ступеня канд. психол. наук. – К., 2008. – 21 с.
2. *Плетка О. Т.* Образ школи в уявленнях педагогічного колективу / О. Т. Плетка // Простір арт-терапії : зб. наук. статей. – К.: Міленіум, 2008. – Вип. 1 (3). – С. 108–116.
3. *Хломов Д.* Аналіз рисунка в гештальт-терапії / Д. Хломов // Гештальт гештальтов: Євро-Азіатський вестник гештальттерапії. – 2006. – № 1. – С. 123–144.
4. *Копытин А. И.* Основы арт-терапии / А. И. Копытин. – СПб.: Лань, 1999. – 256 с.
5. *Лебедева Л. Д.* Практика арт-терапии: подходы, диагностика, система занятий / Л. Д. Лебедева. – СПб.: Речь, 2007. – 256 с.
6. *Зайчикова Т. В.* Соціально-психологічні детермінанти синдрому “професійного вигорання” у вчителів / Т. В. Зайчикова : автореф. дис. на здобуття ступеня канд. психол. наук. – К., 2005. – 22 с.
7. *Назарук Н. В.* Психологічні засоби профілактики “професійного вигорання” вчителя / Н. В. Назарук : автореф. дис. на здобуття ступеня канд. психол. наук. – Івано-Франківськ, 2007. – 24 с.
8. *Бажин Е. Ф.* Изучение эмоционального значения цвета / Е. Ф. Бажин, А. М. Эткинд // Психологические методы исследования личности в кли-

- нике / под. ред. М. М. Кабанова – Ленинград : Изд-во ЛНИПНИ им. В. Бехтерева, 1978. – С. 147–153.
9. *Гавриленко О. Н.* Параметры тревожности и цветопредпочтение / О. Н. Гавриленко // Проблема цвета в психологии / отв. ред. А. А. Митькин, Н. Н. Корж. – М.: Наука, 1993. – С. 144–150.
  10. *Измайлов Ч. А.* Цветовая характеристика эмоций / Ч. А. Измайлов // Вестник МГУ. Серия 14. Психология. – 1995. – № 4. – С. 27–35.
  11. *Лутошкин А. Н.* “Цветопись” как прием эмпирического изучения психологического климата коллектива / А. Н. Лутошкин // Социально-психологический климат коллектива: Теория и методы изучения. – М.: Наука, 1979. – С. 162–175.
  12. *Базыма Б. А.* Психология цвета. Теория и практика / Б. А. Базыма. – СПб.: Речь, 2007. – 205 с.
  13. *Бразман М. Э.* О дифференциации некоторых эмоциональных состояний методом измерения цветовой чувствительности / М. Э. Бразман, Э. Т. Дорофеева, В. А. Щербатов // Проблемы моделирования психической деятельности: тез. докл. всесоюзн. симпозиума. – Новосибирск: СО АН СССР, 1967. – С. 171–174.
  14. *Потемкина О. Ф.* Психологический анализ рисунка и текста / О. Ф. Потемкин, Е. В. Потемкина. – СПб.: Речь, 2006. – 524 с.

© Плетка О. Т.

Л. В. Никоненко

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ СПРИЙМАННЯ РЕОРГАНІЗАЦІЇ ЗАКЛАДУ ОСВІТИ МЕНЕДЖЕРАМИ-ОСВІТЯНАМИ

Викладено результати дослідження психологічних особливостей сприймання реорганізації закладу освіти менеджерами-освітянами. З'ясовано тенденції, притаманні більшості етапів впровадження реорганізації (тривожність, страх психологічного спротиву персоналу, потреба в консультативній допомозі зовнішніх фахівців різної спеціалізації; сприймання представників вищих керівних інстанцій як таких, що здійснюють негативний контроль, а не допомагають). Заразом розглянуто особливості сприймання деяких етапів (етап стабільності). Підкреслено, що в переважній більшості менеджерів-освітян не сформувався або досі слабо окреслився образ позитивної стабільності, яка може бути досягнута завдяки впровадженню реорганізації навчального закладу.

Ключові слова: реорганізація закладу освіти, менеджер закладу освіти, сприймання реорганізації, етапи впровадження реорганізації.

Представлены результаты исследования психологических особенностей восприятия реорганизации учебного заведения менеджерами-просвещенцами. Выявлены тенденции, присущие большинству этапов внедрения реорганизации (тревожность, страх психологического сопротивления персонала, потребность в консультативной помощи внешних специалистов; восприятие представителей высших руководящих инстанций как таких, которые осуществляют негативный контроль, а не помогают). Также рассмотрены особенности восприятия некоторых этапов (этап стабильности). Подчеркнуто, что в подавляющем большинстве менеджеров-освятиан не сформировался или до сих пор слабо очерчен образ позитивной стабильности, которая может быть достигнута благодаря внедрению реорганизации учебного заведения.

специалистов разного профиля, восприятие представителей высших руководящих инстанций как негативно-контролирующих, а не оказывающих помощь). Вместе с тем рассмотрены особенности восприятия некоторых этапов (этап стабильности). Отмечено, что у подавляющего большинства менеджеров-просвещенцев отсутствует или до сих пор слабо сформирован образ позитивной стабильности, которая может быть достигнута в процессе реорганизации учебного заведения.

Ключевые слова: реорганизация учебного заведения, менеджер учебного заведения, восприятие реорганизации, этапы проведения реорганизации.

The results of the research of psychological peculiarities of higher educational establishment by educationalists-managers are presented. The main tendencies typical for most stages of reorganization implementation (such as anxiety, fear of psychological resistance of the staff, necessity in consultative assistance of experts in different specialties, negative control instead of help by higher organs) are defined. The peculiarities of perception of some stages (stage of stability) are treated. It is underlined that the image of positive stability due to reorganization of higher educational establishment is not yet or enough formed in the majority of educationalists-managers.

Key words: reorganization of educational establishment, educational establishment manager, perception of reorganization, implementation stages.

Проблема. Динамічні зміни в політиці, економіці країни вимагають від системи освіти гнучкого пристосування до мінливих зовнішніх умов. Але і внутрішній стан закладів освіти (далі ЗО) не є усталеним, що також може зумовлювати потребу впровадження структурних, організаційних, функціональних та інших нововведень. Навіть конструктивні і виважені зміни можуть часом викликати негативні переживання, протестні реакції, психосоматичні прояви у персоналу і керівництва. Негативні психоемоційні стани людей впливають на ефективність виконання ними професійних обов'язків і можуть перешкоджати позитивному перебігові реорганізації навчального закладу.

Мета дослідження: з'ясувати соціально-психологічні особливості сприймання реорганізації закладу освіти менеджерами-освітителями на різних етапах її впровадження.

Провідниками реорганізацій навчальних закладів є їх менеджери (керівники). Саме від їхньої позиції значною мірою залежить успіх або невдача впровадження нововведень. Тому формування конструктивних поведінкових моделей і належних професійних компетенцій є одним із напрямів, який сприяє підтримці або створенню позитивного соціально-психологічного клімату в педагогічних колективах у період реорганізації.

У статті представлено результати пілотного дослідження з виявлення ставлення менеджерів ЗО до реальних (пережитих у досвіді) або уявних реорганізацій навчального закладу.

Упровадження реорганізації і психодинамічні процеси, притаманні цьому періодові життєдіяльності ЗО, можна розглядати під різними кутами зору. Це дає можливість усебічно дослідити інтрапсихічні і внутрішньоорганізаційні соціально-психологічні процеси, які проживають суб'єкти реорганізації. Розглянемо більш детально наукові здобутки, що стали теоретичним і практичним підґрунтям цього дослідження.

К. Левін вважав, що організаційні зміни можна вкласти в три періоди: “розморожування” – дії менеджера, спрямовані на усвідомлення працівниками потреби змін в організації; етап “руху” – безпосереднє здійснення змін, що потребує обов'язково попереднього планування й усвідомленого керівництва ними; фінальний етап “заморожування” – утвердження нових норм, способів взаємодії та адаптація до них персоналу [1].

Д. Коттер виділив вісім етапів реалізації програми організаційного розвитку, надавали їм певного соціально-психологічного навантаження: 1) створення в організації атмосфери усвідомлення потреби змін; 2) утворення ініціативних груп працівників, що мають особистісні ресурси для втілення змін; 3) означення напрямку, деталізація суті очікуваних організаційних змін; 4) донесення виробленої групами лідерів стратегії і їхнього бачення подальшого розвитку організації до інших працівників, створення позитивного емоційного тла і мотивації персоналу щодо очікуваних змін; 5) усунення організаційних, психологічних, юридичних бар'єрів, що перешкоджають упровадженню змін; 6) зниження скептицизму, подолання ізольованості противників змін на етапі короткострокових досягнень; 7) зростання рівня довіри до впроваджуваних нововведень; 8) етап повного втілення запланованих організаційних змін [2].

І. К. Шалаєв виокремлює сім етапів, які забезпечують успішне впровадження організаційних змін саме в системі освіти: 1) системний аналіз, що дає змогу визначити наявні бар'єри; 2) побудова “дерева цілей”: окреслення проблемного поля, формулювання цілей та визначення їх ієрархії; 3) розроблення програми, яка визначає норми-зразки для кожної окремої мети; 4) системне планування, (планування навчально-виховної роботи, стратегії мотивування суб'єктів реформ, конструювання стимульних ситуацій тощо); 5) системна організація: виконання плану навчально-виховної роботи закладу освіти; реалізація конструкцій стимульних ситуацій; організація виконання плану із здійснення соціально-психологічних функцій керівництва; 6) системний контроль за перебігом стимульних ситуацій, виконання плану навчально-виховної роботи; 7) системне регулювання з метою коригування, аналізу, перегляду “дерева цілей”, виконавчих програм, організація їх виконання і контроль [3].

Вважаємо, що позитивний перебіг реорганізації ЗО (як одного з видів організаційних змін) можливий за умови послідовного проходження таких етапів: 1) криза або потреба в розвитку; 2) діагностика організації; 3) аналітичний пошук рішення; 4) створення плану проведення реорганізації; 5) підготовка персоналу до змін; 6) проведення змін; 7) адаптація; 8) стабільність [4]. Етапи впрова-

дження реорганізацій ми розуміємо як послідовні, взаємонаступні періоди в реорганізації, які характеризуються специфічними організаційними завданнями, психодинамічними процесами в колективі та інтрапсихічними проявами в суб'єктів реорганізації, що між собою тісно пов'язані. Послідовне вирішення означених завдань є неодмінною умовою позитивного перебігу реорганізації.

Теоретичний аналіз та експериментальне дослідження нашої проблеми потребують визначеності терміна "реорганізація" як одного з видів організаційних змін. Аналіз літератури показав, що досі немає єдиного, узгодженого підходу дослідників до визначення цього терміна. Ми ж віддаємо перевагу такому його тлумаченню: *реорганізація – зміна структури, функцій, цілей, культури організації шляхом злиття, виокремлення, поглинання, перетворення ланок організації* [5]. *Типи реорганізаційних процесів* більшість дослідників трактують так: 1) злиття – дві або декілька організацій перетворюються на одну нову організацію, яка успадковує всі права та обов'язки організацій, які було реорганізовано; 2) приєднання – одна або декілька організацій приєднуються до іншої; 3) виділення – із складу організації виділяються одна або декілька організацій; 4) переутворення – організація як юридична особа одного виду трансформується в юридичну особу іншого виду; 5) розділення – організація поділяється на дві або більше організацій, які надалі функціонують автономно [6].

Термін "сприймання" науковці тлумачать також різнопланово. У своєму дослідженні ми спираємося на таке визначення: *сприймання – психічний процес, одна із стадій пізнавальної діяльності, у ході якої відбувається створення образу об'єкта на основі аналізу і синтезу окремих його рис, при цьому виділяються суттєві ознаки предмета або явища та ігноруються несуттєві і неактуальні* [7].

Деякі дослідники розглядають організаційні зміни під кутом зору цілей і засобів, завдяки яким здійснюються організаційні зміни. Д. Стюарт, наприклад вважає, що зміни в організації є наслідком індивідуальних змін працівників і досягаються вони (зміни) в процесі навчання. Одним із дієвих механізмів навчання він вважає проведення тренінгів та інші види просвітницько-освітньої роботи. Метою всіх методів навчання є створення такої організації, яка здатна до навчання і самонавчання, що і є рушійною силою змін [8].

О. В. Іванова наголошує на важливості створення в організації культури саморозвитку і приділяє увагу іншим важливим аспектам, що забезпечують ефективне впровадження змін (системний підхід як неодмінна умова успішності реорганізації; розширення поля уваги, щоб у нього потрапила не тільки діяльність, спрямована на вирішення базового завдання організації, а й інші види діяльності колективу). Важливими чинниками дослідження автор вважає також турботу про розвиток позитивних стосунків між членами колективу, багатоваріантність підходів до вирішення виробничих завдань [9].

Базою нашого дослідження, що проводилося протягом 2006–2008 років, стали Київський міський педагогічний університет ім.

Б. Д. Грінченка та Інститут лідерства, освітнього законодавства і політики. У дослідженні загалом взяло участь 128 осіб. Це освітяни-управлінці і майбутні менеджери сфери освіти: директори загальноосвітніх та спеціалізованих шкіл, заступники директорів з виховної роботи, заступники директорів у господарських справах; студенти дистанційної форми навчання за спеціальністю “Управління навчальним закладом”, а також методисти районних управлінь освіти. Серед учасників дослідження були: керівники, які вже мали досвід упровадження реорганізацій різного типу; менеджери, що саме планували заходи з реорганізації; особи, що не мали досвіду реорганізації установи і не планували таких заходів найближчим часом.

Дослідження проводилося у формі тренінгових занять. Програма тренінгу передбачала теоретичне і практичне ознайомлення з такими темами:

1. Реорганізація в ЗО: сутність і базові поняття.
2. Етапи впровадження реорганізацій у ЗО.
3. Стили участі в реорганізації.

У дослідженні застосовувалися методи спостереження, аналізу продуктів спільної та індивідуальної діяльності і результатів напівструктурованих групових інтерв'ю.

Перший теоретичний блок тренінгу було присвячено опануванню основних понять. У рамках цього блоку, спрямованого на актуалізацію теми, учасники виконували практичне завдання з визначення поняття “реорганізація”. Процедура була такою: у малих групах з 4-5 осіб учасникам пропонувалося записати 12-13 слів, які в них асоціювалися з терміном “реорганізація”. Відтак на онові отриманого асоціативного ряду слід було сформулювати визначення цього терміна. Спільне обговорення асоціативних рядів сприяло усвідомленню учасниками власних стереотипів та очікувань, індивідуального ставлення до процесу реорганізації ЗО. У всіх групах спостерігалася тенденція применшення негативних аспектів упровадження реорганізаційних процесів на початкових етапах. Імовірно негативні емоції, опір персоналу змінам, організаційні складності, величезна кількість рутинної роботи та інші негативні моменти, пов'язані з проведенням реорганізацій, було окреслено в більшості випадків 2-3 словами (максимальна кількість – 4 слова в ряді). Якщо така тенденція проявляється на початкових етапах реорганізації ЗО і в реальному житті, то це може призводити до неадекватних позитивних очікувань. Останні в разі зіткнення колективу ЗО з реальними труднощами можуть змінюватися на негативне сприймання реорганізаційних процесів. Не виключено, що описана тенденція відображає ставлення найбільш активних учасників груп, які мають високий рівень готовності до впровадження реорганізаційних заходів. З огляду на це припущення остаточний висновок про вплив цієї тенденції потребує додаткових досліджень.

Другий теоретичний блок тренінгу було присвячено обговоренню процесуальності реорганізацій, специфічних психологічних завдань і труднощів, притаманних кожному з її етапів.

Практичне завдання з дослідження психологічних особливостей етапів впровадження реорганізацій полягало в обговоренні малими групами таких тем: 1. Імовірні особисті психологічні труднощі менеджера ЗО під час впровадження реорганізації. 2. Психологічні труднощі менеджера у взаємодії з персоналом. 3. Спроби запобігання негативним соціально-психологічним процесам та подолання їх наслідків.

Аналізувалися також результати виконання цього завдання студентами дистанційної форми навчання (у вигляді індивідуальних письмових робіт). Узагальнені результати аналізу отриманої інформації наводимо відповідно до запропонованої нами (див. вище) схеми етапності в перебігу реорганізації ЗО.

Етап *кризи, або потреби в розвитку*, дає змогу усвідомити проблеми, які існують в організації, що є неодмінною умовою для прийняття рішення про впровадження реорганізації. Як відзначали учасники дослідження, цьому етапові притаманні високий рівень тривожності, невпевненість у власних силах, складність усвідомлення і прийняття необхідності змін саме для керівника. І у менеджера, і у педагогів зазвичай спостерігаються прояви емоційного вигорання різних ступенів. Поширеними явищами в цей період стають дезорієнтація щодо професійної діяльності, втрата позитивних перспектив унаслідок зниження мотивації. У колективі спостерігаються часті конфлікти, що зумовлено організаційною недосконалістю ЗО в цей період (через порушення ритмічності роботи організації); погіршуються результати атестації педагогів та оцінки учнів тощо.

На думку учасників дослідження, конструктивному проживанню цього етапу можуть сприяти такі стратегії: інформування педагогічного колективу про стан справ у закладі; звернення по допомогу до організаційного психолога; організація тренінгу на тему “Розвиток ЗО”.

Діагностика організації спрямована на виявлення проблемних і ресурсних зон у діяльності навчального закладу. На цьому етапі учасники стикаються з нестачею необхідних знань про психодіагностичні процедури. Часом складно знайти “зовнішнього” фахівця для проведення діагностики, віднайти потрібні матеріальні ресурси для оплати праці консультанта. У разі негативних висновків проведеного діагностування у керівника може спостерігатися “ступор від результатів діагностики”. Тому менеджер потребує психологічної допомоги, мета якої – прийняття діагностичної інформації без втрати позитивної самооцінки. Психологічний дискомфорт зумовлює потребу інформування підлеглих про результати діагностування, які негативно характеризують діяльність навчального закладу.

На думку учасників, у разі проведення діагностики ЗО штатним психологом існує вірогідність отримання недостовірної інформації внаслідок уже сформованого суб’єктивного ставлення “внутрішнього” фахівця, тенденції надання педагогами очікуваної або недостовірної інформації. Учасники також звертали увагу на складність організації групової діагностики (не так просто одночасно зібрати всіх педагогів, адже всі вони мають індивідуальні робочі розклади). Можливість

отримати консультацію від методиста-психолога районного управління освіти учасники одностайно заперечують, оскільки це може призвести до розголосу інформації про стан речей у ЗО. Подібні висловлювання також стосувалися і наступних етапів реорганізації. Методисти, психологи, консультанти, які представляють вищі інстанції, не сприймаються учасниками як дружні і такі, що сприяють розвитку. Тому спостерігається тенденція приховування від них інформації, яка може сприйматися як негативна.

Наголосимо на важливості запрошення в організацію саме зовнішнього фахівця. На це є об'єктивні причини, описані вище. Серед інших ресурсів, що були вже названі, виділимо звернення до науковців; залучення соціальних служб різних напрямів, які мають у штаті психологів; збір батьківських коштів для оплати послуг зовнішнього консультанта. Залучення внутрішнього психолога доцільне тільки тоді, коли педагогічний колектив йому довіряє.

Етап аналітичного пошуку рішення учасники характеризували як надзвичайно важливий для дальшого позитивного перебігу реорганізації.

До типових психологічних складнощів, з якими доводиться стикатися менеджерам ЗО на цьому етапі, було віднесено: вагання, сумніви, нерішучість, невпевненість у правильності аналізу ситуації, брак знань, побоювання змін, страх не знайти правильного рішення, відсутність підтримки в колективі, страх зіткнутися із психологічним спротивом підлеглих.

Пошук інформації про найбільш придатні стратегії, на думку учасників, також є непростим. Далеко не всі керівники мають доступ до консультативного супроводу. Інтернет-джерела, література з організаційної психології надають загальні рекомендації, які не враховують специфіку освітянських закладів.

Учасники підкресливали, що в організації часто просто бракує одностайності, а керівництво до того ж не вміє вибудовувати мотиваційні програми, які заохочували б можливих активістів. Зазвичай не вистачає і самих матеріальних ресурсів для відзначення особливо активних працівників, а тільки моральних заохочень (усних подяк, грамот тощо) сьогодні вже замало. Не всі вважали доцільним інформувати про перебіг реорганізації весь колектив. Дехто висловлював думку про те, що краще спрямувати зусилля на формування групи однодумців, яка допомагала б керівникові, а не намагалася зробити своїми прибічниками весь колектив.

Менеджери висловили думку, що допомога зовнішніх консультантів юридичного та економічного профілів, які можуть кваліфіковано опрацювати напрями майбутньої реорганізації, сприяла б зниженню рівня тривожності керівника. Респонденти вважали доцільним (на відміну від попереднього етапу) залучення внутрішнього психолога для організації обговорення в педагогічному колективі. Майже в усіх групах учасники зазначали, що на цьому етапі бажано залучати інших членів колективу до обговорення очікуваного процесу реорганізації. Дієвою стратегією, на їхню думку, було б індивідуальне спілкування з колегами-управлінцями, які мають досвід упровадження реорганізацій

30. Деякі респонденти вважали можливим обговорення проблем, що виникли, на методичних об'єднаннях. Однак ця пропозиція у трьох групах із восьми викликала побоювання через можливий розголос інформації про “неблагополучний” стан 30.

Створення плану проведення реорганізації дає змогу структурувати діяльність, зробити реорганізаційний процес прогнозованим і зрозумілим для керівника і педагогів.

Учасники говорили про інерцію мислення, тривогу, невпевненість у собі та своїх підлеглих, страх змін, страх помилитись і зробити щось не так, як інші, постійний брак часу (впроваджуючи реорганізацію, керівники й далі виконували поточні управлінські обов'язки, викладали предмети тощо). Сумніви в правильності обраного шляху також не зникали. Зрозуміло, що тиск відповідальності за долі інших людей (працівників, школярів) важкий і виснажливий.

Під час взаємодії з персоналом було зауважено: страх розпочинати розмову про необхідність змін (деякі менеджери тільки на цьому етапі інформують підлеглих про очікувану реорганізацію); неготовність працівників до змін; занижену професійну самооцінку підлеглих; агресію, спрямовану на керівника або інших колег. Дехто з учасників заявляв про невміння або складність протистояння груповим реакціям спротиву. Інші сумнівалися, чи мають їхні підлеглі належний рівень компетенції, щоб адаптуватися в нових умовах.

Серед шляхів подолання було названо: позитивний особистий приклад, колективні тренінги, круглі столи, семінари, залучення зовнішніх фахівців, підвищення кваліфікації працівників. Одним із головних напрямів діяльності має стати створення команди однодумців, якщо раніше така робота не проводилася. Респонденти пропонували “формувати довіру до підлеглих” через участь у неформальних заходах.

Підготовка персоналу до змін базується на попередньо обгрунтованому плані розвитку персоналу. Цей план передбачає навчання, побудову і реалізацію мотиваційних стратегій для педагогів, що демонструють різні стилі участі в реорганізації.

Особисті складнощі управлінців такі ж самі, як і заявлені на попередніх етапах (брак упевненості, психологічна неготовність менеджера до змін, необізнаність, недостатній багаж знань тощо).

На думку учасників тренінгу, взаємодію з персоналом найбільшою мірою ускладнюють: спротив реорганізаційним процесам, зумовлений страхом працівників перед майбутнім; небажання змін; ухильна поведінка.

Конструктивним заходом, на думку менеджерів, є анкетування. Його мета – визначити перелік стресогенних чинників, з'ясувати, які навички потрібні персоналові для успішної професійної діяльності в нових умовах. Серед пропозицій – заохочення і морального характеру. Найбільш неприємні розмови респонденти пропонують проводити в неформальній обстановці, що могло б дещо послабити реакцію спротиву. Інші пропозиції: проведення бесід з колективом; поглиблення

знань менеджера про сутність реорганізацій; проведення релаксацій для педагогів і керівника; започаткування роботи клубу за інтересами.

Проведення змін полягає в безпосередньому втіленні організаційних перетворень. На цьому етапі виявляються прорахунки, допущені на попередніх етапах, що часто зумовлює потребу поточної корекції раніше створених планів.

Учасники тренінгу говорили про психологічну втому освітян-менеджерів, що зумовлено великою кількістю рутинної роботи. Менеджери також повідомляли про прояви невпевненості в досягненні конструктивного результату реорганізацій; про психологічну неготовність до критики з боку педагогів (у тому числі і до конструктивної).

Нерозуміння з боку колективу і відсутність психологічної підтримки можуть спостерігатися, незважаючи на попередню підготовку працівників. Страх втрати робочого місця може негативно впливати на продуктивність праці і стиль міжособової взаємодії членів колективу. Це проявляється в поведінці педагогів як негативні емоції (роздратованість або, навпаки, пригніченість) і спричинюється до підвищення конфліктності в педагогічному колективі. У зв'язку із цим виникають поточні конфлікти, які потрібно розв'язувати, що викликає додаткову психологічну втому в керівника.

Стратегії подолання: делегування повноважень “активістам реорганізації”; більш чітке планування робочого дня менеджера; заохочення підлеглих; організація екскурсій, тренінгів. Серед пропозицій – порада активно впроваджувати психологічні техніки позитивного самоналаштування як керівника, так і підлеглих. Зниженню тривожності через страх втратити роботу сприятиме рівномірний, справедливий розподіл педагогічного навантаження.

Адаптація як період характеризується психологічним пристосуванням працівників до реорганізаційних змін. Поряд з тим можливе епізодичне повернення до старих методів роботи, застарілих стилів індивідуальної взаємодії.

Менеджери зізнавалися, що відчувають емоційне і фізичне виснаження, зумовлене значними навантаженнями попередніх етапів. Унаслідок цього спостерігається психологічне незадоволення і зниження самооцінки в разі невдачі. Однак на цьому етапі вже помітні конструктивні зміни, які дають учасникам реорганізації психологічне задоволення, що є ресурсом для подальших дій.

Керівники ЗО стикаються також із необхідністю психологічної підтримки підлеглих у періоди невдач, потребою аналізу та уточнення подальшого перебігу реорганізації. Групи однодумців є ресурсом, який активно використовується для вирішення цих завдань.

Найефективнішою стратегією подолання визнано толерантне ставлення до власних невдач і прорахунків підлеглих. Респонденти підкреслили важливість заохочення членів колективу і підкріплення позитивних моделей їхньої поведінки поряд з аналізом періодів повернення до старих моделей взаємодії. Відзначено також важливість орга-

нізації групових заходів з метою релаксації і відпочинку, що дає змогу нейтралізувати емоційні і кількісні навантаження попередніх етапів.

Стабільність – завершальний етап реорганізації, який характеризується позитивним утіленням змін, повною адаптацією до них усіх суб'єктів реорганізації.

Етап стабільності, здавалося б, має сприйматися як позитивний ресурсний етап у життєдіяльності ЗО, але під час обговорення в малих групах часом виникала розгубленість. Більшості учасників було складно описати психологічні особливості цього періоду, який вони означали як негативний і такий, що може призвести до погіршення справ. Дехто порівнював його з “болотом”. Коли тренер пропонував створити позитивний образ ЗО після реорганізації, описи (на відміну від попередніх етапів) були дуже стислими і формальними. Більшість учасників зазначали, що дотепер навіть не усвідомлювали власного невміння радіти спокійній, розміреній професійній роботі.

Взаємодія з підлеглими сприймалася більшістю респондентів як спокійна. Але багато хто з доповідачів висловлював сумніви щодо можливості досягнення позитивного спокою. Менеджери наголошували, що слід планувати подальший розвиток навчального закладу, оскільки це унеможливило б виникнення кризових явищ.

Результатом групових обговорень було усвідомлення учасниками типової для системи освіти ситуації: постійні реформи, часті реорганізації, інновації, які вимагають значних організаційних, психологічних зусиль і матеріальних ресурсів, майже ніколи не приводили до позитивної стабільності. Деякі навчальні заклади локально могли досягти її, але це скоріше виняток, ніж правило. Стратегії конструктивного проживання періоду потребують подальшого розроблення, усвідомлення та впровадження.

Узагальнення результатів дослідження дало змогу виділити *особливості сприймання, притаманні більшості етапів реорганізації*. Серед них: тривожність, страх психологічного спротиву персоналу, потреба в консультативній допомозі зовнішніх фахівців різної спеціалізації. Іншою наскрізною тенденцією є сприймання представників вищих керівних інстанцій як негативно-контролюючих. Часто це спричиняється до приховування інформації про організаційні і психологічні складнощі, що виникають в навчальному закладі. Поряд з тим відмічено особливості сприймання певних етапів впровадження реорганізації, зокрема етапу стабільності.

Висновки

1. Результати, отримані в ході проведення тренінгів за темою “Упровадження реорганізацій у закладах освіти (психологічні аспекти)”, спілкування з учасниками дослідження в неформальних обставинах дають підстави констатувати практичну значимість досліджуваної тематики і високий рівень зацікавленості нею з боку менеджерів-освітян.

2. Дослідження виявило тенденцію применшення учасниками ймовірних негативних аспектів реорганізації на початкових етапах і численні, переважно очікувані, психологічні та організаційні складно-

щі у взаємодії з персоналом під час упровадження реорганізацій. Означені тенденції помітно підсилюються, оскільки менеджерам часто бракує цілісного бачення кінцевого позитивного результату реорганізації. Здебільшого у менеджерів-освітян слабо сформований або й зовсім не напрацьований образ позитивної стабільності, яка може бути досягнута шляхом упровадження реорганізацій.

3. У методичному аспекті проведені дослідження показали, що для нейтралізації впливу страхів учасників перед діагностичною інформацією слід по змозі розширювати методичний апарат (за рахунок, наприклад, проєктивних і арт-терапевтичних методик, індивідуальної роботи дослідника з менеджерами, контент-аналізу тощо).

4. Апеляції менеджерів щодо доцільності залучення до процесу проведення реорганізації зовнішнього фахівця-консультанта виявляє актуальність наукового та організаційного вирішення завдання щодо психологічного супроводу реорганізаційних процесів у закладах освіти.

Можливою перспективою дослідження є виявлення психологічних особливостей сприймання реорганізації менеджерами з різним досвідом участі в реорганізації та різних рівнів відповідальності (директори, заступники директорів, методисти тощо).

Література

1. *Левин К.* Теория социального поля в социальных науках / К. Левин ; [пер. с англ.]. – СПб. : Сенсор, 2000. – 368 с.
2. Коттер Дж. П. Впереди перемен. / Дж. Коттер. – М. : Олимп-Бизнес, 2007. – 256 с.
3. *Шалаев И. К.* Социально-экономические особенности реформирования школы // [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.informika.ru/text/magaz/pedagog/pedagog_10/siorsh.html
4. *Никоненко Л. В.* Впровадження реорганізацій у закладах освіти (психологічні аспекти) : навч. посіб. / Л. В. Никоненко – К., 2008. – 46 с.
5. *Зуб А. Т.* Стратегический менеджмент: Теория и практика : [учеб. пособ. для вузов] / А. Т. Зуб – М. : Аспект Пресс, 2002. – 415 с.
6. *Бондаренко И.* Реорганизация фирмы: улучшаем, обновляем, оптимизируем [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.mosbuh.berator.ru/article/2808?print=/>
7. *Блейхер В. М.* Толковый словарь психиатрических терминов / В. М. Блейхер, И. В. Крук. – Воронеж : Модэк, 1995. – 640 с.
8. *Стюарт Д.* Тренинг организационных изменений / Д. Стюарт. – СПб. : Питер, 2001. – 256 с.
9. *Иванова Е. В.* Тренинг управления изменениями в организации / Е. В. Иванова. – СПб. : Речь, 2007. – 292 с.

© **Никоненко Л. В.**

Л. А. Найдьонова

МЕДІА-ПСИХОЛОГІЯ ЯК НОВА ГАЛУЗЬ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОГО ЗНАННЯ: ПРОБЛЕМИ І ПЕРСПЕКТИВИ

Представлено результати теоретичного осмислення і критичного аналізу становлення медіа-психології як новітньої соціально-психологічної галузі. Окреслено концептуальну територію медіа-психології, її місце в системі наук; визначено основні тематичні напрями, перспективи модернізації, бачення медіа-психології як діалогічного рефлексивного соціально-психологічного дослідження в дії.

Ключові слова: медіа-психологія, медіа-освіта, рефлексія, дискурс.

Представлены результаты теоретического осмысления и критического анализа медиапсихологии как новейшей социально-психологической отрасли. Очерчены концептуальная территория медиапсихологии, ее место в системе наук; определены основные тематические направления, перспективы модернизации, видение медиапсихологии как диалогического рефлексивного социально-психологического исследования в действии.

Ключевые слова: медиапсихология, медиаобразование, рефлексия, дискурс.

The results of theoretical realization and critical analysis of media psychology as new social and psychological discipline are presented. The conceptual territory of media psychology, its place in the science system, prospects of modernization are drawn out. Media psychology is treated as dialogue reflexive socio- psychological research in action.

Key words: media psychology, media education, reflexivity, discourse.

Media-психологія? Медіа є, а де психологія?

О. А. Донченко

Наукове знання в сучасному світі зазнає суттєвих трансформацій. Змінюється співвідношення науки і практики, народжуються нові і модернізуються вже усталені, сформовані наукові галузі. Виникнення новітніх наукових галузей зумовлено не лише технічним прогресом, а й необхідністю спеціалізації знань, обсяг яких має враховувати певні когнітивні обмеження фахівця. Формування нової галузі – це насамперед становлення спільноти науковців, які ідентифікують себе з нею. Це створення нового порядку дискурсу на основі формування спільноти, її рефлексії на шляху до інституціалізації.

У боротьбі дискурсів за закріплення специфічного значення символів, слів, термінів у мінливому і плінному полі спілкування, що забезпечує соціальну практику, реалізуються владно-підвладні стосунки носіїв дискурсів. Побудову міждисциплінарної галузі можна розглядати як “відвойовування” в суспільному дискурсі власної владної території. В епоху переважання економічного чинника таке “захоплення” території може стати стабільним тільки тоді, коли воно базуватиметься на пропозиції, цікавій для інших учасників діалогу. Що саме може запропонувати медіа-психологія своїм найближчим “науковим сусідам”? Що задовольнить їхні інтереси таким чином, щоб урівноважити зміни концептуальних територій сучасного розподілу в науці?

Метою роботи стала теоретична розвідка та обґрунтування засад нової галузі соціально-психологічного знання – медіа-психології. Короткий історичний екскурс, до якого ми тут вдаємося, потрібен для того, щоб окреслити сучасний стан проблеми. Головне завдання – визначення концептуальної території медіа-психології як синтетичної фундаментальної дисципліни, спрямованої на побудову нового формату дискурсу, що видається корисним і для медіа-виробників, і для медіа-споживачів.

До перших емпіричних досліджень, які можуть бути кваліфіковані як медіа-психологічні, належать праці Г. Мюнстерберга. У першій декаді ХХ ст. він започаткував психологічне дослідження граматики візуальної конструкції фільму та її впливу на аудиторію, результати якого опублікував 1916 р. у книзі “The Photoplay: A Psychological Study” [1]. Л. Терстоун 1928 р. створив шкалу для вивчення атитюдів до відомих фільмів, щоб підтвердити тезу про те, що фільми заохочують молодь до поганої поведінки [2]. Медіа-психологія, як і медіа-освіта, завдячують своїм виникненням дослідженням кіно як видатного суспільного явища того часу.

Інші медіа теж привертають увагу психологів. Так, Г. Кантріл разом із Дж. Оллпортом 1935 р. опублікували книгу “Психологія радіо” [3] – це сталося ще до того, як радіотрансляція фрагментів книги Г. Уеллса “Війна світів” (про захоплення Америки прибульцями) спричинилася до справжньої паніки, яка тільки підігріла інтерес психологів до вивчення медіа.

У 1950-х роках у зв’язку з проникненням телебачення в комерційну психологію активно вивчають несвідомі впливи реклами у всіх її варіаціях. Надалі інтерес психологів переважно зосереджується на проблематиці впливу телебачення на дітей: чи слід вважати корисним те, що телебачення затягує дитину з вулиці додому; як воно впливає на формування навичок читання; чи засвоюють діти при цьому антисоціальні зразки поведінки.

Кількість робіт, у яких поєднуються дискурси двох галузей – психології і медіа – невпинно зростає. Ми провели кількісний аналіз

журнальних статей тільки одного відомого міжнародного видавництва SAGE, яке видає понад півтисячі різноманітних наукових журналів, з яких понад 25 присвячено дослідженням медіа і комунікації, а сотні видань – це психологічні часописи. Інформаційний сервіс (<http://online.sagepub.com/cgi/searchresults>) дав змогу вирахувати щорічну кількість журнальних статей, у яких разом натрапляємо на слова “психологія” і “медіа” впродовж останніх трьох десятиліть. Тенденція до зростання більш як очевидна (рис.). Протягом 1970–1990-х років кількість статей зростає досить повільно, залишаючись на рівні не більше як 500 статей на рік. На зламі тисячоліть спостерігається значний стрибок: кількість таких статей збільшується вдвічі, і надалі динаміка зростання стає більш виразною. Протягом наступних трьох років кількість статей, що поєднували тематику психології і медіа, уже перевищує щороку 1500, після 2006 р. – 2000, у 2008 р. – 2500. Таке поєднання двох контекстів відбувається завдяки зустрічному просуванню медіа-досліджень у бік психології, а психологічних – у бік медіа-тематики, яка набуває в повсякденності буття людини все більше ваги. Попри усвідомлення нерепрезентативності використаного прийому, він, на нашу думку, наочно відбиває загальну тенденцію розвитку медіа-психологічного знання.

Кількість статей

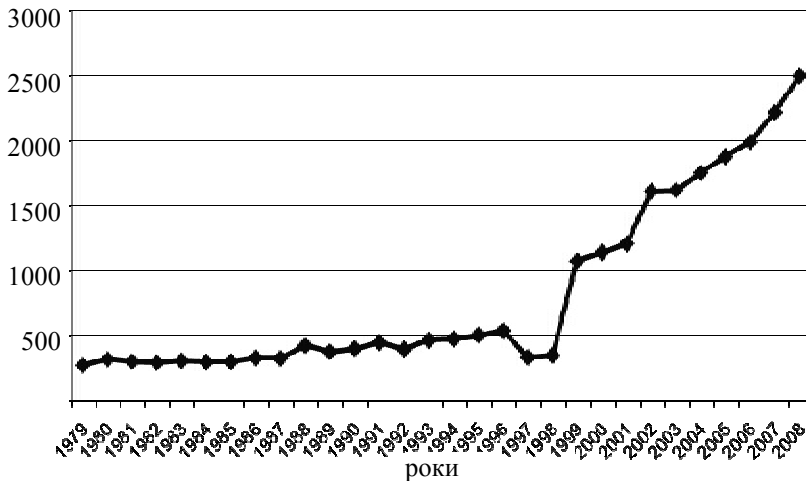

Рис. Динаміка обсягу міжнародних фахових публікацій, в яких поєднуються контексти психології та медіа.

Не менш динамічно розвивається і професійна медіа-психологічна спільнота. Так, в одній з наймасовіших фахових психологічних асоціацій – Американській психологічній асоціації (АПА) – відкрито відділ медіа-психології (<http://www.apa.org/about/division/div46.html>). Він зосереджує свої зусилля на забезпеченні провідної ролі психології в різних медіа (включаючи радіо, телебачення, кіновиробництво, відео, газетодрукування, журнали, новітні технології) через дослідження впливу медіа на людську поведінку, налагодження тісного спілкування між психологами і представниками медіа, поліпшення підготовки педагогів і практиків медіа-психологів, а також підготовки психологів, які інтерпретували б психологічні дослідження для широкого загалу і фахівців інших профілів.

Медіа-психологію описують як злиття, інтеграцію наук про комунікацію і людську поведінку. Вона дає ключ до розуміння поведінки в багатьох дисциплінах, включаючи технології, соціальну політику і державне управління, телекомунікації, програмування, освіту, охорону здоров'я, індустрію розваг тощо. Медіа-психолог, за визначенням АПА, має взяти на себе роль експерта у сфері медіа (і писати про медіа, і виступати в медіа), проводити дослідження з метою удосконалення медіа, формування дружнього характеру новітніх технологій щодо медіа-споживачів, розвитку медіа-освіти, вивчення медіа ефектів, становлення медіа-стандартів. Медіа-психологи можуть працювати в комерційних медіа-компаніях, а також використовувати інформаційні технології в клінічній психології, кримінології тощо.

На дещо інших моментах, визначаючи медіа-психологію, наголошують російські дослідники. Так, Д. О. Смирнов і М. В. Зубахін [4] підкреслюють, що занурення сучасної людини в медійне поле формує в неї специфічний план психічної реальності: ідеться про інше, ніж у минулі часи, сприймання світу, людей, культурних надбань і самого себе. У зв'язку із цим перед психологами відкривається нова перспектива наукового дослідження і практичної діяльності, яку дослідники і позначають терміном “медіа-психологія”. У цих межах вони виокремлюють три напрями: 1) медіа-психологія у вузькому значенні слова – як пошук психологічних закономірностей сприймання аудіовізуальних текстів; 2) медіа-навчання як розроблення методів організації групової роботи з відеосюжетами; 3) медіа-психотерапія як пошук методів самозміни (особистісного зростання, психологічної допомоги) за посередництвом медіа-текстів.

Лілі Фрідленд і Бернард Лускін (президенти медіа-психологічного відділу АПА), узагальнивши напрацювання робочої групи “Психологія і нові технології” [5], окреслили 1998 р. ширші тематичні напрями західної медіа-психології: 1) у термінах психічних процесів індивідів і великих груп розкрити ефекти культивування настановлень, стереотипів, цінностей, мрій засобами медіа; 2) забезпечити психологічним знанням індустрію розвитку інформаційних технологій

– продуктів для комерції, освіти, розваг, сфери управління; 3) забезпечити адекватне формування псі-феномену в суспільній свідомості, зокрема щодо присутності психологів у медіа, стратегії і тактики висвітлення психології як дисципліни. Саме ці перспективи протягом десятиліття визначали напрями концентрування зусиль медіа-психологів у стосунках з іншими фахівцями і відповідно визначали місце медіа-психології в системі наук.

Разом з тим проблеми розвитку медіа-психології, виділені Девідом Жилезом 2001 р. [6], не можна вважати подоланими: 1) швидкість розвитку медіа випереджає традиційні строки проведення досліджень; 2) спеціалізовані знання розвиваються без належного рівня узагальнень; 3) занадто велика зосередженість на регулюванні образу психології в медіа. Можемо погодитися з визнанням авторитетом у галузі медіа-психології в тому, що наука потребує фундаменталізації, зростання рівня узагальненості і структурованості знання. Проте, на нашу думку, ця проблема за важливістю є не другою, а швидше визначальною в розвитку галузі.

Фундаменталізація дає змогу досягти соборності медіа-психології (об'єднання різногалузевого знання), подолати гетерохронність розвитку (так ми називаємо першу сформульовану Д. Жилезом проблему). Для цього медіа-психологію потрібно будувати на новій методологічній основі як рефлексивну практику, що поєднує медіа-виробника, медіа-споживача і медіа-освітняка (масового модератора їхньої взаємодії). *Бачення сучасної медіа-психології* – це діалогічне рефлексивне соціально-психологічне дослідження в дії¹.

Багатоликість і невловимість предмета медіа-психології як нової міждисциплінарної галузі зумовлені, на нашу думку, загальною кризою психологічної науки, загостреною інформаційною революцією. Суперечність полягає в тому, що, з одного боку, психологія розвивається у власних межах, продукуючи специфічне знання і розвиваючи свою професійну спільноту, а з другого – збільшується соціальний запит на зростання психологічної грамотності широких мас (психологічна просвіта). Психологічне знання дієве – воно змінює людину і змінює маси. Чим більше психологічне знання перетворюється на виробничий ресурс, тим більший тиск справляють маси на психологічну спільноту. Адже вони не чекають, а перехоплюють ініціативу дослідження і пошуку психологічних знань як своїх власних ресурсів дії. Псі-феномен (психологія в інформаційному просторі, або віртуалізований образ психології), про який говорили десять років назад, сьогодні має вже дещо інший інтерактивний контур. Ескалацією функції психожурналістики (так ми назвали підготовку психолога для ефективного функціонування в медіа) цей контур буде розвиватись, але його перспек-

---

¹ Обґрунтування рефлексивної методології і методу дослідження в дії виходить за межі цієї роботи, його буде зроблено в наступних статтях.

тива цим не вичерпується. Розгляньмо детальніше цю перспективу медіа-психології в контексті забезпечення медіа-освіти.

Соціальне замовлення на медіа-освіту сформульоване вже досить давно і постійно оновлюється й доповнюється разом із розвитком самих медіа. Загалом, на наше переконання, медіа-освіта має виконувати роль певного зворотного зв'язку в інформаційному посередництві поколінь. Це своєрідний рефлексивний цикл обернення медіа до самих себе завдяки свідомості інших людей, він сприяє розвитку системи взаємодії медіа-виробника і медіа-споживача в цілому. Психологічний бік цього процесу і має розглядати *медіа-психологія як своєрідна вершинно-глибинна розподілена рефлексія взаємодії великих груп*. Характеристика “глибинна” зумовлена опорою на ті внутрішні психологічні і соціально-психологічні механізми, які свідомо чи інтуїтивно використовують медіа-виробники, щоб досягти успішної взаємодії з аудиторіями. У цьому своєму спрямуванні на успішність вони неминуче спираються на психологічні закономірності сприймання і відповідно все більше психологізуються. Ця психологізація відбувається, власне, як збагачення психологією журналістської діяльності, як використання психології в маркетингу просування інформаційної продукції тощо. Чим точніше вираховується інформаційна потреба цільової аудиторії, чим яскравіші способи утримання уваги глядача, тим ефективніша взаємодія.

Медіа від самого початку, від часу їх виникнення технологізують психологічні знання і відповідно працюють на полі прикладної психології (що спостерігалось навіть до виокремлення самої психології в окрему науку). Сформатовані в межах медійного дискурсу психологічні знання корпоратизуються: вони стають не просто фаховими (для медійників доступні, для аудиторії – ні) – завдяки їм можна отримати конкурентні переваги в інформаційному просторі (тому в межах певних ноу-хау окремих компаній психологічні знання підлягають захисту як інтелектуальна власність). Завдяки жорсткій конкуренції психологічні знання, як і техніко-технологічні, відкриваються знову через аналіз результатів впливу, реконструюються в аналогах; відбувається їх дифузія, поширення і вирівнювання в медіа-індустрії, і процеси ці постійно пришвидшуються. Зрозуміло, що розвиваються методи вивчення аудиторії, її реакцій, потреб, психологічних особливостей, способів взаємодії тощо.

Перебуваючи у власних межах, психологія не повністю (кажучи м'яко) використовує напрацьовані в прикладній сфері знаннєві психологічні ресурси. Психологи, які працюють над ефективністю медіа, вбудовані в економічну систему, мають певні обмеження щодо захисту інтелектуальної власності та комерційної таємниці. Проте потреба покращення фахової підготовки вимагає узагальнення нових знань як базових. Тому, хоч і з певною затримкою в часі, ці комерціалізовані знання стають транспарентними, прозорими, а відповідно, загальнодо-

ступними для представників фахової спільноти (для набуття конкурентних переваг вже створено нові знання).

Разом з тим масова аудиторія теж не залишається на одному і тому ж рівні психологічної компетентності. Більше того, розвиток аудиторії, її смаків, інформаційних потреб є неодмінною складовою подальшого розвитку самих медіа. Технології для компетентної аудиторії мають бути вже іншими, складнішими, тоншими, іронічнішими, діалогічнішими, урешті, рефлексивнішими. Із жорстких, однозначних маніпуляцій вони перетворюються на рефлексивні ігри з уже не наївною аудиторією (вона знає, що відбувається маніпулятивна гра, але допускає її в межах наявності власних інтересів, контролюючи й управляючи кнопкою вимкнення). Медіа-психологія сприяє рефлексії через провокацію суспільного діалогу про психологічні впливи медіа (насамперед освітніми засобами) та інтервенцію соціально-психологічного дискурсу в соціальні комунікації.

Поєднання окресленої вище глибинної психології з вершиною – у забезпеченні рефлексивного діалогу між медіа-виробником і медіа-споживачем – проілюструємо на прикладі рефлексії стосунків медіа із замовником. У часи, коли медіа лише виконували функцію обслуговування влади, певних політичних партій, зусилля медіа-виробників були спрямовані на виконання замовлення. Сьогодні ж стосунки медіа-корпорацій із замовником у медіа значно ускладнилися. Усе більше функцій замовника перебирають на себе самі медіа, репрезентуючи цільову аудиторію (наскільки вони розуміють її потреби). Не відкидаються при цьому і стосунки з владою, хоч вони також комерціалізуються. Боротьба за свободу слова (незалежно від того, наскільки це є ідеологією чи зручним для маніпулювання гаслом) справді виступає засобом виправдання комерціалізації медіа. Реклама, як економічний важель унезалеження медіа, дає змогу мати власну позицію, навіть стосовно вибору замовника. Стосунки з владою (зважаючи на різноманітність медіа і суперечності влади) стають усе більше опосередкованими образом аудиторії. Медіа потенційно перетворюється на самостійного гравця, звертаючись безпосередньо до громадянського суспільства. Але, знову ж таки, у міру адміністративно-владно-комерційних стосунків і, головне, у міру власного (професійно деформованого) розуміння громадянського суспільства.

Згадка про професійну деформацію тут не випадкова і жодною мірою не претендує на моралізаторство. Це скоріше гіпотеза, яка ґрунтується на аналогії з відомими професійними психологічними деформаціями педагогів (у бік соціальної бажаності), та й самих психологів, які здебільшого рефлексують ці процеси, коригують груповими та індивідуальними фаховими супервізіями тощо. Професійна діяльність накладає свій відбиток на особистість фахівця – у цьому немає нічого дивного чи образливого. Яка саме психологічна деформація характерна для журналіста, що репрезентує думку суспільства? Медіа-критики

(див., наприклад, [7]), відображаючи особливості фахової діяльності в медіа-просторі, пропонують певні позиції, які цілком можна екстраполювати на питання професійної деформації. По-перше, медіа характерні крайнощі (або рай, або пекло), вилучення екстраординарних, незвичайних подій-сенсацій (катастрофи, скандали). Наслідком є те, що крайнощі сприймаються як норма, заповнюючи собою континуум свідомості, вимиваючи звичайну середню масу. На цій основі може формуватися деформація “ілюзорної репрезентації громадської думки”, коли власна досить радикальна позиція чи переконання журналіста приписуються всьому суспільству (людям, народові, публіці, пересічним громадянам). Соціально-психологічна компетентність стосовно громади і формування громадської думки є неодмінною складовою протистояння цій професійній деформації.

Інший варіант характерний для журналістів-новинників; він спричинюється диктатом новизни, швидким старінням інформаційних прецедентів. Ідеться про “карусельну свідомість” – деформацію психологічного часу, переакцентування швидкоплинності, миготіння фактів і, відповідно, про те, що гостро бракує історичної позиції, аналітичного розуміння, перероблення й узагальнення інформації. У гонитві за швидкістю і новизною втрачається власне глибина розуміння, натомість приходиться поверховість. Звісно, перелік фахових деформацій можна продовжувати, специфікувати і т. ін.

Головна думка полягає в тому, що засобом запобігання цим деформаціям може бути рефлексія як аксіологічний (вершинний) психологічний механізм, що забезпечує майстерність у фаховій діяльності. Таким чином, у професійному середовищі медіа-виробників використовуються не тільки глибинні, а й вершинні психологічні і соціально-психологічні знання.

Медіа-психологія збирає та узагальнює прикладні напрацювання, розгалужені медіа-виробниками, відновлює психологічні закономірності взаємодії з аудиторіями, які несвідомо чи приховано експлуатуються медіа-індустрією. У цьому розумінні медіа-психологія вибудовує *метамову* для розуміння механізмів медіа-технологій ширше, ніж технологічне їх використання, підносячи рівень рефлексії психологічних знань у цій суспільній сфері на наступний щабель медіа-критики.

Суттєвим видається те, що медіа-психологія не обмежується збиранням знань у галузі медіа-виробництва (у тому числі досягнень у галузі інформаційних технологій) – вона повертає ці знання медіа-виробникам на новому рівні узагальнення.

По-перше, медіа-психологія не є прикладною галуззю, замовником для якої безпосередньо виступають медіа-виробники. Навпаки, медіа-психологія сприяє поширенню психологічного знання за межі виробництва – у широку аудиторію. Лише на першому рівні “тупої” маніпулятивної війни медіа і аудиторії така позиція медіа-психології

може бути сприйнята як дія проти медіа-виробника. За тим винятком, коли медіа-виробник ставить за мету жорстке маніпулювання – тоді медіа-психологія і справді виступатиме проти такого виробника. На щастя, таких медіа стає все менше, медіа-простір на наших очах перетворюється на майданчик спільної творчості медіа та аудиторії, залучених до рефлексивної гри, яка йде на зміну маніпулятивним війнам. Правда, закріплення цієї тенденції потребує зростання психологічної компетентності масової аудиторії, її креативності та рефлексивності. Збагачення широкої аудиторії адекватним і надійним психологічним знанням про медіа є загальною місією медіа-психології на нинішньому етапі її розвитку. Засобом досягнення цієї мети має стати масова медіа-освіта, і зрозуміло, підготовка медіа-освітянина, що опосередковуватиме ці процеси.

По-друге, крім того, що медіа-психологія надбудовується над прикладним психологічним знанням, здобутим різноманітними медіа-виробниками, аналітичним полем її діяльності стають досягнення інших наукових галузей. Отже, медіа-психологію визначають насамперед як *синтетичну* науку. При цьому, на відміну від запропонованої Г. В. Онкович [8] усеосяжної медіалогії, медіа-психологія має вузький об'єм поняття і специфічну вибірковість, зумовлену концептуальними опорами апарату психологічної науки. Медіа-психологія використовує теорії, концепти і методи психології для вивчення впливу медіа на індивідів, групи, культуру. Предметом медіа-психології є надіндивідуальні, інтер- та інтраперсональні психічні явища, що зумовлюють вплив медіума (технологічного посередника) комунікації на суб'єктів.

Виходячи із цього, у самій психології (як надзвичайно розгалуженій галузі), відбираються знання, які є необхідним підґрунтям глибокого фундаментального розуміння здобутих прикладних медіа-психологічних механізмів і закономірностей. Передумовою виступають здобутки сучасної загальної психології: когнітивної психології, класичної психології уваги, сприймання, мислення, психології емоцій, переживань, мотивації. Не менш важливою видається інтеграція досягнень вікової та педагогічної психології, особливо психології розвитку (С. Д. Максименко). Особливе місце займає психологія творчості, зокрема дослідження творчого сприймання (В. О. Моляко).

Головний напрям адсорбції фундаментальних знань, необхідних для побудови медіа-психології, – це соціальна психологія. І йдеться не лише про психологію масової комунікації, психологію впливу, пропаганди, реклами і т. ін. Назріла потреба синтезу психологічного знання про індивідуальне і групове спілкування, стосунки, ідентичності й комунікацію, опосередковану комп'ютером, інтернетом та іншими медіа, без яких неможливе ефективне самоздійснення людини в інформаційну добу. Предмет соціальної психології сьогодні визначено як індивідуальні та надіндивідуальні (групові, колективні, масові) психічні явища, що зумовлюються історичною та куль-

турною єдністю людей, їх взаємодією, спільною діяльністю і виявляються в особливостях індивідуальної, групової та міжгрупової поведінки (М. М. Слюсаревський [9]). До окреслення *предмета медіа-психології* можна просуватися двома шляхами. З одного боку, варто виокремити феномени індивідуальної, групової та міжгрупової *інформаційної поведінки*, в якій проявляються психічні явища, що складатимуть предмет медіа-психології. З другого боку, у чинниках, які зумовлюють психічні явища (історична і культурна єдність людей, їх взаємодія, спільна діяльність), можна виокремити *чинник медіа* (медіа-вплив, медіа-опосередкування тощо), і тоді предмет медіа-психології набуває значно точніших обрисів. Те, що інформаційна поведінка одних суб'єктів стає медіа-чинником для інших суб'єктів, якраз і розкриває сутність циклічної рефлексивної діалогічної взаємодії. Таким чином, формулюючи предмет медіа-психології, ми уникаємо тавтології, адже відбувається перехід суб'єктності.

З огляду на сучасний стан медіа-психології, найбільш актуальними видаються динамічні питання: які соціально-психологічні закономірності зберігаються, а які змінюються внаслідок комерціалізації, віртуалізації, глобалізації та інших тенденцій перетворень сучасних медіа. Так, нагальними завданнями розвитку *медіа-психології групових соціальних суб'єктів* є переосмислення психологічних властивостей аудиторії (зокрема, віднесення її до тимчасової великої групи). Перспективним може виявитися, наприклад, концепт перманентних груп як форми існування цільової аудиторії певних телепередач, який частково відбиває також онтологію довготривалих віртуальних спільнот (наприклад, на основі багатьох існуючих платформ соціальних мереж, блогерів Живого Журналу тощо). Важливим завданням є виявлення психологічних детермінант виникнення та закономірних етапів розвитку віртуальних спільнот, вивчення динамічних процесів у віртуальних групах (наприклад, груповий тиск, норми і санкції) та їх взаємодії з територіальними спільнотами, зокрема визначення місця медіа в формуванні феноменів колективного (масового, групового) свідомого і несвідомого. Потребують концептуалізації й вивчення взаємні трансформації цих соціальних утворень: виділення соціально-психологічних вимірів віртуальності та їх впливу на особливості творчості віртуальних спільнот; вивчення феномену флеш-мобу (летючого натовпу), як правило, ініційованого в кіберпросторі і здійсненого в реальній колективній дії, його зв'язку з іншими формами громадської участі. Актуальним є також вивчення *медіа-психологічних проблем міжособової взаємодії і міжособових стосунків*. Це й особливості опосередкованого комп'ютером спілкування (як впливає на розвиток особистості експериментування з ідентичністю в інтернеті, зокрема використання тих чи інших аватар, досвід кібер-цькування тощо), це і такі феномени, як парасоціальні стосунки з медіа-персонажами (зок-

рема віртуалізація референтних відносин) і багато інших феноменів, перелік яких увесь час поповнюється.

Додатковою складовою соборної медіа-психології виступатиме також політична психологія, де напрацьовується комплекс знань про владно-підвладні стосунки та способи комунікації, особливо важливі в громадянському суспільстві, адже інформаційний простір не є відокремленим від простору громадської та політичної участі. Під цим напрямом можуть бути зібрані й дослідження *віртуальної демократії* в кіберпросторі, репрезентації українською молоддю своїх особливостей у міжнародних віртуальних іграх (E-republic), які додадуть нових штрихів до портрету української ментальності. Це і вивчення ефективності різних медіа як засобу мобілізації політичної активності. Це розвиток волонтерських медіа-рухів і багато-багато іншого.

Медіа-психологія як фундаментальна основа масової медіа-освіти виступає інтегратором іще одного напрямку прикладного розвитку психології – психотерапії. Розглянемо деталі цього міжгалузевого зв'язку на прикладі арт-терапії, яка використовує практично всі форми медіатизованого мистецтва – від слухання музики до спільного творення анімації, медіа-перформенсів і т. ін. Окремий мистецький напрям стає формою, яка опосередковує надання психологічної допомоги людині, побудову спільних стосунків, самостійне розв'язання психологічних проблем. Арт-терапевтична творча спільнота психологів постійно здійснює пошук нових способів, прийомів та форм опосередкування психологічних закономірностей, що поглиблює розуміння зв'язку між творчістю і психологічним благополуччям. Крім того, використовуючи насамперед невербальну мову, арт-терапія відповідає глибинним тенденціям змін когнітивного апарату сучасної людини під впливом медіа: візуальному мисленню, кліповому мисленню, ризоматичному мисленню і т. ін.

Відомо, що нині відбувається зміна характеристик чуттєвої тканини свідомості, яка базується тепер не тільки на фізичному світі, обмеженому ситуацією безпосереднього спілкування і переданому словами через слуховий аналізатор смислу. Масова грамотність додала текстово закодований зоровий канал передавання смислів. Телебачення принесло візуалізацію смислів, інтенсифікувало калейдоскопічне мислення образами. Комп'ютер, забезпечуючи нові формати взаємодії, продовжує трансформації чуттєвої тканини. Відповідно розвиваються і нові психологічні властивості. Щоб урівноважити візуальне кліпове мислення готовими зоровими образами і формами (заковтнутими свідомістю інтраектами, інформаційними вірусами), розвивається монтажне мислення, яке передбачає не лише оперування образами, а і їх смислове опрацювання, переосмислення.

Рефлексія власного життя здійснюється тепер не в епістолярному жанрі (як це відбувалося переважно в минулому столітті) і навіть не тільки у формі опосередкованої мобільної розмови, але у форматах

віртуальної дії. Скоріше за все відбудуватиметься зміна співвідношення між раціональним і інтуїтивним на користь останнього (одночасність процесів забезпечуватиме пришвидшення). При цьому проблема надійності, яка вирішувалася свідомим поопераційним контролем, теж має трансформуватися в дещо інше. Можливо, якась частина рефлексивного контролю передаватиметься комп'ютеру (технократичний шлях). Проте ймовірним є шлях опрацювання нових рефлексивних способів поза вербалізованою свідомістю, з якими експериментує арт-терапія. Наскільки цей шлях виявиться життєздатним або фантазійною оманю – покаже час. Обґрунтовані за науковими стандартами нові знання в будь-якій сфері медіа-психології не варто ігнорувати.

Масштаб синтезу, необхідний для побудови фундаменту медіа-психології, є амбітним викликом, але водночас і нагальною потребою. Фрагментарність пошуку і напрацювання вузьких спеціальних знань потребує побудови узагальнювальної картини, *медіа-психологічної мапи і путівника*, які зміг би використовувати медіа-освітянин. Рівень структурованості медіа-психологічного знання має значно зрости, адже в тому фрагментованому вигляді, який воно (знання) має сьогодні, сам стан науки може стати бар'єром для його ефективного впровадження, оснащення ним освітньої практики.

Висновки. Проведений теоретичний аналіз розвитку медіа-психології дав змогу визначити стан, проблеми і перспективи подальшого формування новітньої галузі. Висвітлено синтетичний, соборний характер медіа-психологічної науки як нової метамови і нового формату дискурсу. Запропоновано шляхи побудови предмета медіа-психології як соціально-психологічної галузі. Окреслено структуру міжгалузевих зв'язків медіа-психології та зустрічні напрями інтеграції, зокрема фундаменталізацію прикладних психологічних знань медіа-виробництва та адсорбцію медіа-психологічного підґрунтя в базових психологічних галузях.

В основу бачення майбутнього медіа-психології покладено її розуміння як діалогічного, рефлексивного соціально-психологічного дослідження в дії. Забезпечення рефлексивного діалогу між медіа-виробником і медіа-споживачем відбувається в єдиному циклі вершинно-глибинної розподіленої рефлексії взаємодії великих груп. Медіа-освіта має виконувати роль певного зворотного зв'язку в інформаційному посередництві поколінь, створюючи рефлексивний цикл обернення медіа до самих себе завдяки свідомості інших людей. Психологічний бік цих процесів і має розглядати *медіа-психологія* через організацію колективних медіа-освітніх дій-досліджень, психожурналістику і провокацію суспільного діалогу про психологічні впливи медіа (насамперед освітніми засобами), інтервенцію соціально-психологічного дискурсу в соціальні комунікації (науку про медіа).

Л і т е р а т у р а

1. *Münsterberg H.* The Photoplay: A psychological study / H. Münsterberg. – New York & London : Appleton, 1916. – 238 p.
2. *Thurstone L. L.* Attitudes can be measured / L. L. Thurstone // *American Journal of Sociology.* – 1928. – № 33. – P. 529–554.
3. *Cantril H.* The psychology of radio / H. Cantril, G. W. Allport. – Reprint Edition. – New Hampshire : AYER Company Publishers Inc., 1971. – 276 p.
4. *Смирнов Д. О.* Медиапсихология: теория, практика и перспективы развития / Д. О. Смирнов, М.В. Зубакин // *Медиаобразование.* – 2007. – № 1. – С. 22–35.
5. *Luskin B. J.* Division of Media Psychology. Division 46 of the American Psychological Association: Task force report: Media psychology and new technologies / B. J. Luskin, L. Friedland. – Washington, DC, 1998. – 24 p.
6. *Giles D.* Why I study Media Psychology / D. Giles // *The Psychologist.* – 2001. – Vol. 14. – № 27. – P. 80–81.
7. *Потятиник Б. В.* Медіа: ключі до розуміння / Б. В. Потятиник. – Львів : ПАІС, 2004. – 312 с.
8. *Онкович Г. В.* Медіа-освіта як інтелектуально-комунікативна мережа / Г. В. Онкович // *Вища освіта України.* – 2008. – № 3. – Д. 1. – С. 130–137. – (Тем. вип. “Наука і вища освіта в Україні: міра взаємодії”).
9. *Основи соціальної психології : навч. посіб. / О. А. Донченко, М. М. Слюсаревський, В. О. Татенко ; за ред. М. М. Слюсаревського.* – К. : Міленіум, 2008. – 496 с.

© **Найдьонова Л. А.**

О. Є. Голубєва

**РЕПРЕЗЕНТАЦІЯ ОБРАЗУ РОДИНИ
В ТЕЛЕВІЗІЙНИХ ЗАСОБАХ МАСОВОЇ КОМУНІКАЦІЇ
(АНАЛІЗ СЮЖЕТІВ НОВИН)**

Досліджується образ родини в сюжетах новин загальнонаціональних телеканалів. Представлено результати контент-аналізу сюжетів новин, розглянуто характеристики і повноту висвітлення образу родини. Зроблено висновок щодо проблемності трансльованого в новинах образу, що поглиблює кризу сучасної сім'ї.

Ключові слова: засоби масової комунікації, телебачення, медіакультура, образ родини, малі інформаційні форми.

Исследуется образ семьи в сюжетах новостей общенациональных телеканалов. Представлены результаты контент-анализа сюжетов новостей, рассмотрены характеристики и полнота освещения в них образа семьи. Сделан вывод о проблемности транслируемого в новостях образа, что усугубляет кризис современной семьи.

Ключевые слова: средства массовой коммуникации, телевидение, медиакультура, образ семьи, малые информационные формы.

Image of family in TV-news is researched. The results of news content-analysis are presented. The characteristics and interpretation of family image are given. The author comes to the conclusion that the problematic TV-news family image deepens the crisis of contemporary family.

Key words: means of mass media, TV, media-culture, family image, small media forms.

Проблема. Зростання насиченості українського медійного простору, його тематичної розмаїтості відповідає світовим тенденціям розвитку інформаційного суспільства. Утім, незважаючи на неперервне удосконалення медійного арсеналу, найбільший вплив на глядацьку аудиторію, як і раніше, роблять традиційні засоби масової комунікації. Дослідження Нільсен і Центру медіа-дизайну при Державному університеті Болл показали, що навіть попри масове охоплення молоді цифровими медійними технологіями, телебачення і досі домінує в широкому спектрі сучасних медіа [1]. Актуальність цього висновку підтверджують дослідження лабораторії психології масової комунікації та медіа-освіти Інституту соціальної та політичної психології АПН України [2]. Отже, найбільш впливовим, поширеним і значущим джерелом інформації наразі є, безперечно, телебачення.

Більшість людей, зрозуміло, приймають ті соціальні норми поведінки, які переконливо пропагуються ЗМК як позитивний стереотип способу життя. Так відбувається соціалізація індивіда відповідно до норм, бажаних для суспільства в певний історичний період. Такий підхід дає змогу чітко задати предметне поле дослідження, а також розкриває всю розмаїтість комунікацій у ЗМК.

Образ родини, який створюється в телевізійному просторі, зазвичай визначає актуальні моделі сімейної поведінки, бере активну участь у формуванні такого складного феномену, як мода, створює типізовані образи-еталони родини, які згодом супроводжують людину все життя і значною мірою впливають на її світогляд. Через механізм ідентифікації та проєкції людина неусвідомлено наслідує образи родини, рекламовані ЗМК.

У сучасному суспільстві спостерігається значне поширення різноманітних негативних явищ, пов'язаних із сферою шлюбу та родини. Ідеться передусім про падіння народжуваності, зменшення кількості шлюбів і зростання частоти розлучень, усталення ідеалу одностаттєвої сім'ї, невиконання родинною своїх функцій, ослаблення родинних зв'язків, а також поширення девіантних форм сімейної поведінки. Саме

тому ми визначили своїм завданням дослідити образ родини, який транслиують телевізійні медіа.

Мета статті: обговорення результатів контент-аналізу телевізійних сюжетів новин, або “фамілістичний аналіз ЗМК”.

Об’єкт дослідження: образ родини, трансльований телевізійними засобами комунікації.

Предмет дослідження: соціально-психологічні характеристики сім’ї.

Метод дослідження: контент-аналіз.

Основним транслятором образу сучасної родини є, безперечно, ЗМК. У ХХ ст. залежність світу від комунікації невинно зростала, тож сьогодні статус соціальних інститутів, структур, груп населення дедалі більше визначається місцем, яке вони посідають у потоках масової інформації. Образ родини, створюваний ЗМК, з одного боку, відбиває негативні прояви сімейних реалій, що реально сформувалися в суспільстві, а з другого – підкреслює сімейні цінності в неправдоподібних сюжетах реклами і серіалів [3].

Поняття “образ сім’ї” загалом описове, у дослідженнях відбито лише його когнітивний аспект. “Образ сім’ї” вивчало багато сучасних дослідників, зокрема О. Г. Куліш [4] і Н. В. Панкова [5]. За результатами їхніх досліджень, значення “образу сім’ї”, трансльованого ЗМК, полягає в тому, що під його впливом у людини формуються уявлення про себе, певна самооцінка, її життєві і зокрема сімейні цінності.

Збір необхідного контенту для “фамілістичного аналізу ЗМК” (у вигляді сюжетів новин) проводився з 27 січня по 3 лютого 2009 р. на державних телеканалах українського телебачення “Перший Національний”, “1+1”, “Інтер”, “ICTV” з охопленням аудиторії понад 95% (за даними GFK Ukraine).

Конкретні дні збирання первинної інформації було визначено таким чином, щоб інформаційний контент охоплював будні та вихідні дні. Запис телефіру (синхронний запис трансляції) для проведення контент-аналізу здійснювався в найбільш рейтинговий для телеперегляду час – у години так званого прайм-тайму (з 19.00 до 21.30). Саме в цей час, за даними соціологічних служб, перед телеекранами збирається найбільш численна і різнобікова глядацька аудиторія [6]. Дослідження проводили студенти 3-го курсу кафедри соціології Інституту державного управління і права (12 осіб).

Методика контент-аналізу змісту новин (“фамілістичний аналіз ЗМК”) спрямована на об’єктивне вивчення телевізійних програм з метою дослідження представлених у них соціальних процесів (об’єктів, явищ). У практиці досліджень текстів теле- і радіопрограм, рекламних повідомлень методом аналізу змісту певним аналогом проблеми в конкретному дослідженні є категорія аналізу [7]. Використання цього методу в нашій роботі обумовлено необхідністю глибокого та об’єктивного

аналізу телевізійних сюжетів. За одиницю аналізу було взято не окреме слово або висловлення, що торкається сімейної теми, а смислову частину медіа-тексту, де так чи інакше обговорюється тема сім'ї [8; 9]. Бралися до уваги всі повідомлення, що містили фамілістичний текст.

Отриманий масив даних складався із 136 одиниць, що становили 31,1% усієї тематики новин центральних каналів (табл.).

Таблиця

Кількісний розподіл тематики сюжетів новин

Телевізійні канали Кількісні характеристики досліджуваного масиву даних	1+1	ICTV	Інтер	Перший Національний	Загальна кількість сюжетів
Кількість сюжетів новин загалом	79	165	102	90	436
Кількість сюжетів новин про сім'ю загалом	27	48	32	29	136
Кількість сюжетів новин у будні дні	64	148	77	69	358
Кількість сюжетів новин про сім'ю в будні дні	19	42	25	27	113
Кількість сюжетів новин у вихідні	15	17	25	21	78
Кількість сюжетів новин про сім'ю у вихідні дні	8	6	7	2	23

Для проведення контент-аналізу сюжетів новин із сімейними ознаками було взято такі категорії аналізу:

1) ступінь розгорнутості сімейної проблематики – відображає повноту висвітлення сімейних подій та охоплює такі підкатегорії, як глибина висвітлення сімейної проблематики, соціально-професійні характеристики героїв, локальність подій, герой матеріалу;

2) структура сім'ї – характеризує життєдіяльність сім'ї, її внутрішні і зовнішні комунікації. Охоплює низку підкатегорій: кількість дітей у родині, сімейні ролі, функції сім'ї;

3) характер матеріалу – ця категорія стосується оцінки благополуччя/неблагополуччя образу сім'ї, який транслюється ЗМК, і тональності сюжету.

Одиницею аналізу (або одиницею спостереження) в нашому дослідженні є окремий сюжет. Оперуючи окремим сюжетом як одиницею аналізу, ми спробуємо підрахувати кількість сюжетів того чи іншого типу. Зрозуміло, що чим більше уваги комунікатор приділяє певному типові повідомлень, тим більше відповідних слів-ознак вживає він у своєму мовленні. При цьому ми ігнорували різницю в хронометражі (тривалості) сюжетів і розглядали їх як рівноправні, тому що кожен з них передає завершену думку.

Результати аналізу за категорією *“ступінь розгорнутості сімейної проблематики”* дають можливість з'ясувати глибину представленості сімейної проблематики в сюжетах телевізійних новин, зорієнтованість розгляду на соціально-психологічний аналіз.

Глибина висвітлення сімейної проблематики відображає повноту представлення феномену сім'ї в сюжетах телевізійних новин. Мірою глибини відбиття став такий діапазон: згадка, контекст соціальної проблеми, контекст події, сюжет безпосередньо про сім'ю та її функціонування, глибокий аналіз характерів членів сім'ї і сімейних відносин (рис. 1).

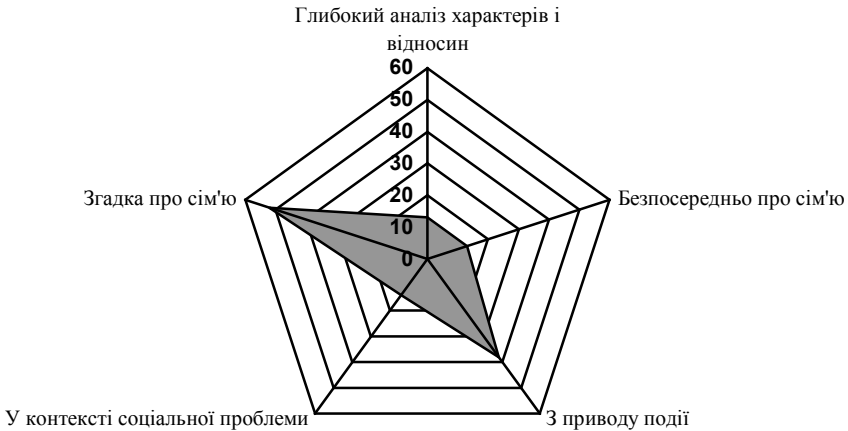

Рис. 1. Глибина висвітлення сімейного контексту (за частотним розподілом серед сюжетів теленовин із фамілістичними ознаками)

Більшість фамілістичних сюжетів містять лише згадку про сім'ю (50%) або певну сімейну подію (28%). Частка сюжетів, які розкривають відносини в сім'ї, її життєдіяльність, становить 12,4% фамілістичних сюжетів. Приблизно таку ж частку сюжетів присвячено аналізу членів сім'ї, характеру сімейних відносин.

Сюжети, які висвітлюють сім'ю в контексті соціальної проблематики, теж становлять 12,4% від усіх повідомлень фамілістичного змісту. Соціально позитивні теми (весілля, досягнення, відкриття тощо) представлено у 8,7 % сюжетів; у 3,7% висвітлювалися соціально негативні події (хвороби, кримінал, життєві негаразди). У більшості цих сюжетів (11,9%) згадували сімейні ролі, сім'ю загалом, тобто відображали сім'ю як один з інститутів суспільства.

Підкатегорію "*герой матеріалу*" було обрано з огляду на найбільш поширену тематику інформаційних випусків. Набір характеристик складався із соціально-професійних та вікових ознак: "відома людина", "звичайна людина", ознака професії, вік, національні ознаки.

Соціально-професійні характеристики героїв сюжетів продемонстрували певні тенденції: 43,4 % сюжетів із сімейною ознакою репрезентували "звичайних людей", соціальний статус і професійні ознаки яких виявити було складно; 38,2% сюжетів акцентували увагу на публічних професіях і відповідному статусі – "відома людина" (тележурналіст, актор, політик і т. ін.); 18,4% припадало на представників інших професій (лікар, шахтар, слюсар) без виявлення додаткових тенденцій. Категорію приватного підприємництва, малого бізнесу, так само як і безробітних, було представлено у двох сюжетах.

Вік учасників тих або інших подій був різним: героями сюжетів могли бути як немовлята, так і літні люди. Хочемо зазначити, що 53% сюжетів були пов'язані із зображенням дітей віком від 4 до 11 років (період, коли дитина стає вже досить самостійною). Саме цій відносній самостійності й були присвячені ці сюжети. Досить багато (17%) повідомлень пов'язано із висвітленням кримінальних епізодів у контексті сімейних відносин. Зауважимо, що період дослідження збігся в часі з телевізійним проектом каналу 1+1 "Поки батьки не бачать", який досить глибоко аналізував проблеми сім'ї.

Підкатегорія "*локальність*" охоплювала такі територіальні ознаки: Київ, обласний центр, інше місто, село, селище міського типу, територія іншої країни, невизначене місце. За географією репрезентації сімейних подій спостерігається досить рівномірний розподіл між Києвом, обласними центрами та іншими містами; натомість села, селища міського типу та інші країни представлені тут меншою часткою (рис. 2).

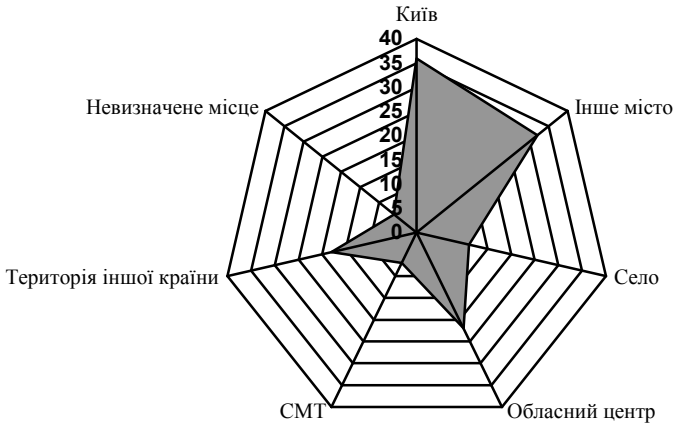

Рис. 2. Географія сімейних подій (за частотним розподілом серед сюжетів теленовин із фамілістичними ознаками)

Результати аналізу за категорією **“структура сім’ї”** є найбільш змістовними щодо образу сім’ї, який транслюється телевізійними ЗМК. Вибір сюжету новин, особливості висвітлення матеріалу журналістом і коментатором пов’язані зі сферою професійної діяльності комунікатора. Нас цікавив закінчений образ, який отримує споживач інформації.

Цікавими виявилися і результати аналізу щодо згадування *сімейних ролей* у сюжетах новин (враховувалося не окреме слово, а власне роль у сюжеті) (рис. 3). Ролі “мати” і “батьки в цілому” було представлено в найбільшій кількості повідомлень (14,8% і 14,3%, відповідно). Утім, на роль “батько” припадало лише 1,4%. Тож сприймання очима телевізійників чоловічої ролі в сім’ї виявляє певні суспільні тенденції: “син” – 12,4%, “чоловік” – 11,4%, “батько” – 1,4%. Відповідно жіночі ролі розподілено таким чином: “мати” – 14,8%, “донька” – 8,1%, “дружина” – 5,7%, “бабуся” – 1,9%.

Сукупні сімейні ролі в телевізійних сюжетах новин репрезентовано так: “батьки” – 14,3%, “діти” – 11,4%, “подружжя” – 3,3%; “сиблінги” (брати і сестри) – 1,9%. Як бачимо, досить часто згадується роль чоловіка і сина, відповідно ролі дружини і доньки представлено набагато менше. Взаємини між братами і сестрами практично не

висвітлюються (що збігається з тенденцією відображення сім'ї з однією дитиною). Ролі бабусі і далеких родичів згадуються дуже рідко, а роль дідуся відсутня взагалі. Надзвичайно мало сюжетів присвячено ролі прийомних (названих) батьків.

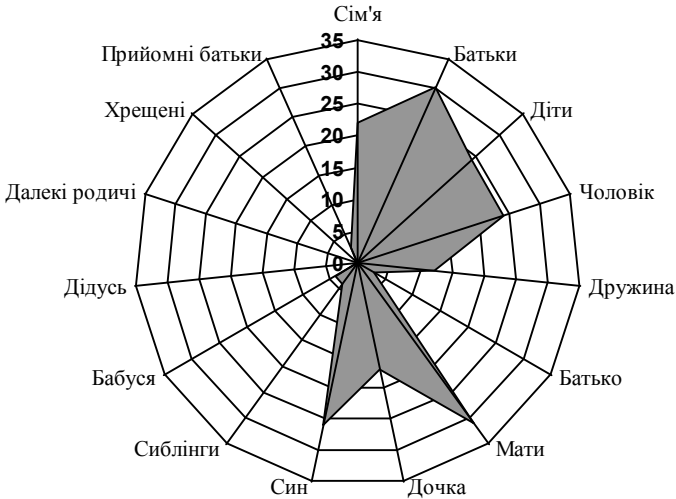

Рис. 3. Сімейні ролі (за частотним розподілом серед сюжетів новин із фамілістичними ознаками)

Ще одним завданням дослідження було відстежити *повні і неповні сім'ї*. Проте реалізувати це завдання виявилось непросто: якщо в сюжеті увага не зосереджувалася на тому, повна чи неповна це родина, то визначити це за наявністю учасників сюжету було практично неможливо. Тому ми визначали, зрозуміло, ті сімейні ролі, які репрезентувалися в телевізійних сюжетах.

У 36,8% сюжетів виявити реальну *кількість дітей у сім'ї* виявилось складно (рис. 4). Найбільш представленою в сюжетах новин була сім'я з однією дитиною (22,1%). Рівнозначно представлено бездітні родини і родини з двома дітьми (відповідно по 13,2 %). На сім'ї в очікуванні дитини і сім'ї з кількістю дітей четверо і більше (у тому числі і прийомні) припадає приблизно по 5,9% сюжетів. Сім'ї з трьома дітьми опинилися в центрі уваги 2,9% сюжетів новин.

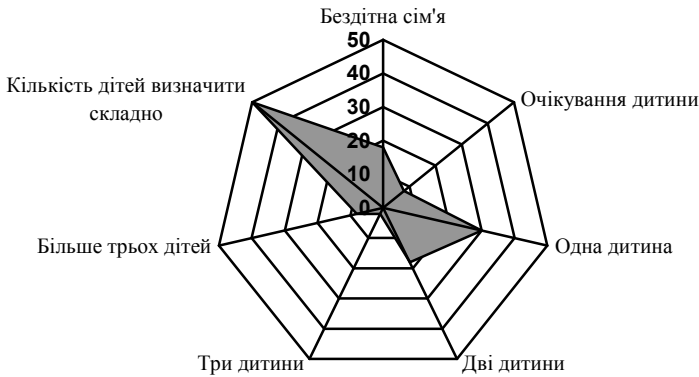

Рис. 4. Кількість дітей у родині (за частотним розподілом серед сюжетів новин із фамілістичними ознаками)

Важливо зупинитися і на *функціях сім'ї*, репрезентованих глядацькій аудиторії. Контекст ситуацій, дія або події, визначені в сюжеті, місце подій – усі ці ознаки вкладалися нами у визначення функцій сім'ї (рис. 5). Зауважимо, що в одному сюжеті новин про родину могло бути репрезентовано одночасно кілька функцій. Для оцінювання результатів ми використовували як специфічні (за соціологічними визначеннями) функції родини, так і неспецифічні [10].

Специфічні функції сім'ї:

1) репродуктивна (відтворення життя, тобто народження дітей, продовження людського роду);

2) економічна (суспільне виробництво засобів до життя, відновлення витрачених під час виробництва сил дорослих членів сім'ї, ведення свого господарства, наявність сімейного бюджету, організація споживчої діяльності);

3) виховна (формування особистості дитини, систематичний виховний вплив сімейного колективу на кожного свого члена протягом усього його життя, постійний вплив дітей на батьків та інших дорослих членів сім'ї);

4) комунікативна (посередництво сім'ї в контактах її членів із засобами масової комунікації, літературою та мистецтвом, вплив сім'ї

на зв'язки своїх членів з навколишнім природним середовищем і на характер її сприйняття, організація внутрісімейного спілкування, дозвілля, відпочинку);

5) рекреативна функція – фізична, матеріальна, моральна допомога одне одному, сприяння фізичному і соціальному здоров'ю членів сім'ї. Зазначимо, що в нашому дослідженні спеціально було виокремлено дискурс рекреативної функції – під кутом зору негативного (хвороба, шкідливі звички) і позитивного (відпочинок, здоровий спосіб життя) контексту, що суттєво впливає на формування образу родини і фамілістичних цінностей.

Із неспецифічних функцій було обрано три:

1) соціально-регулятивна – відображається в системі регулювання відносин членів сім'ї – одне з одним, з іншими людьми, з усім суспільством. Почуття належності до сім'ї значною мірою коректує поведінку дорослих людей на роботі. Сімейна людина більш обачна у своїх діях – такою її робить почуття відповідальності за сім'ю;

2) сексуально-еротична – відповідальна за задоволення фізіологічних потреб подружжя;

3) емоційна – полягає в задоволенні потреб у повазі, визнанні, взаємній підтримці, психологічному захисті. Ця функція забезпечує емоційну стабільність членів суспільства, сприяє збереженню їхнього психічного здоров'я.

Найбільшою мірою (19,9 %) представлена в новинах рекреативна функція, причому з позиції негативного образу (шкідливі звички, хвороби). Економічну, соціально-регулятивну і комунікативну функції сім'ї відображено однаковою мірою у 15,1%, 15,8%, 15,1% сюжетів, відповідно.

Економічна функція найчастіше втілюється у фінансово-господарчих і сімейних діях. Досить часто вона опосередкована комунікативною функцією (сімейне прийняття рішень щодо економічних операцій). Найчастіше висвітлюються проблеми нестачі грошей, неякісних товарів і послуг.

Соціально-регулятивна функція виявляється переважно в коментарях до подій протиправного характеру, а також коли йдеться про соціальну адаптацію дитини в школі, соціальну адаптацію інших членів родини і т. ін. у позитивному ракурсі. Це зазвичай творчі досягнення родини, відкриття, здобутки, отримання певного статусу.

Комунікативна функція представлена найчастіше відносинами з державою, соціальними інститутами, спілкуванням з медіа, у двох випадках – духовним спілкуванням (відвідування виставки, церкви).

Виховна функція репрезентує здебільшого проблемні теми – недоліки виховання, проблеми щодо освіти (14,4 % сюжетів новин).

Рис. 5. Функції сім'ї (за частотним розподілом серед сюжетів новин із фамілістичними ознаками)

Характер матеріалу дає можливість визначити інтенцію, яка міститься в телевізійних сюжетах про родину. Безпосередній вплив на споживача інформації можна визначити тільки за допомогою відповідного дослідження. Аналізуючи образ родини за параметрами *благополучна-неблагополучна* [9], можемо означити певну тенденцію: образ благополучної родини в більшості випадків заявлено в коротких сюжетах новин (згадка про родину); сюжети, які більш розгорнуто представляли родину, демонстрували образ неблагополучної родини. Утім, у частотному полі загальної кількості сюжетів результати розподілилися приблизно навпіл.

Усі повідомлення, що вийшли в ефір, оцінювалися щодо *тональності інформації*, яку вони несли своїй аудиторії (рис. 6). Категорія "тональність" відображала певне ставлення комунікатора (тележурналіста, ведучого, коментатора) до сюжету і зміст цього ставлення. Щодо кожного сюжету передбачалися чотири можливості ситуації, коли він міг бути віднесений до інформації: позитивної; негативної; змішаної (збалансованої) або нейтральної. Проте отримані дані виявили потребу в більш розширених категоріях для визначення тональності сюжету. Ознаками при цьому можуть бути: критичність, фактографічність, проблемність у висвітленні інформації.

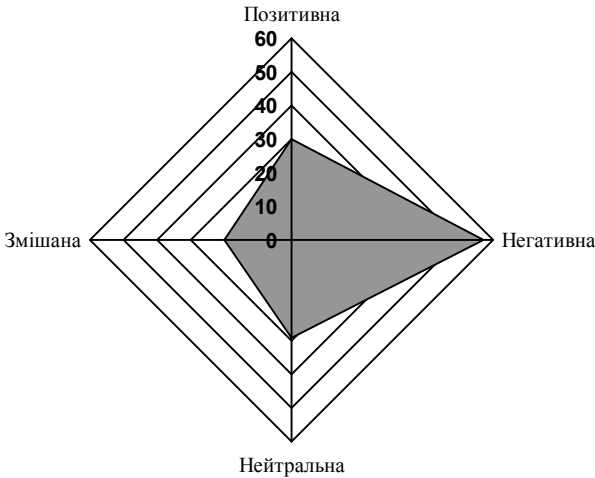

Рис. 6. Тональність сюжетів (за частотним розподілом серед сюжетів новин із фамілістичними ознаками)

Висновки. Висвітленню проблем сім'ї присвячено майже третину сюжетів новин, що, на наш погляд, цілком достатньо для повноцінної репрезентації сімейної проблематики. Проте аналіз даних сідчить про таке:

- розгорнутість сімейної проблематики під кутом зору як географічного розмаїття сюжетів про сім'ю, так і глибини розкриття родинних взаємин явно недостатня;
- структуру сім'ї представлено досить формально, аналіз причин і наслідків сімейної поведінки здійснюється переважно в сюжетах з негативно забарвленою соціальною проблематикою;
- пропонований глядачеві матеріал заряджений здебільшого негативно-проблематичним імпульсом.

Ми спробували сконструювати більш розгорнутий *образ родини*, який транслюють телевізійні ЗМК у новинних сюжетах.

Більшість українських сімей, як правило, однодітні. Більше трьох дітей буває хіба що в прийомних сім'ях. Батьківські чоловічі і жіночі ролі представлено нерівномірно: більшою мірою висвітлюється роль матері, набагато менше – батька. Тож коли кажуть “батьки”, то найчастіше мають на увазі “мати”. У структурі родини більшою мірою відбиваються статусні відносини, ніж відносини партнерів. Образ

родини у телевізійників постає як “хворий” організм, обтяжений великою кількістю проблем, серед яких стан здоров’я, шкідливі звички (паління, алкоголізація тощо). Судячи із сюжетів, гарантом стабільності шлюбу є добробут, а не навпаки. Відносини між державою і сім’єю зводяться до переліку державних дотацій і своєрідної експлуатації зобов’язань держави перед сім’єю.

Отже, телевізійні новини як один з найвпливовіших інструментів ЗМК транслюють сучасний образ сім’ї, наділяючи його найчастіше певними, уже усталеними, ознаками. Це сім’я з однією дитиною, рідше із двома дітьми або взагалі без дітей, зорієнтована на спілкування і сімейний добробут, набуття статусу. Образ, створюваний ЗМК, явно переобтяжений такими проблемами, як стан здоров’я членів родини, виховання дітей, нелади із законом, а також очікування від держави певних пільг і дотацій. Очевидно, що сімейна тематика активно експлуатується ЗМК, зокрема телевізійними, утім у змістовому аспекті не завжди конструктивно.

Отримані результати дослідження можуть бути застосовані з метою вироблення рекомендацій для журналістів, щоб допомогти їм зробити висвітлення сімейної проблематики у ЗМК більш виваженим, соціально спрямованим, позитивно налаштованим. Наші висновки стануть у пригоді при створенні соціальної телевізійної реклами сімейної спрямованості, у консультуванні батьків з приводу медіавиховання зростаючого покоління.

У подальших дослідженнях бачимо кілька важливих напрямів. Передусім варто звернути увагу на телевізійні рекламні повідомлення, які часто експлуатують образ родини, а тому теж інтенсивно транслюють моделі сучасної сімейної поведінки і фамілістичних цінностей. Глибокого дослідження потребує, безперечно, вплив трансльованого образу на формування сімейних настановлень зростаючого покоління, оскільки той, що переважає на телеекранах сьогодні, очевидно не є однозначним.

Література

1. Телевидение остается популярным // [Електронний ресурс]. – МедіаБізнес. – Режим доступу: <http://www.mediabusiness.com.ua/content/view/full/14393/48/lang.ru/>.
2. Медіа-культура України: Інформаційний бюлетень. Червень 2008 / за ред. Л. А. Найдьонові, О. Т. Барішпольця ; упоряд. Л. П. Черниш. – К., 2008. – 52 с.
3. Галкина А. Различные аспекты исследования семейных образов в СМИ и рекламных сообщениях / А. Галкина // Вестник Московского университета. Серия 18. Социология и политология. – 2000. – № 4. – С. 18–27.
4. Кулиш О. Г. Образ благополучной и неблагополучной семьи у детей разного психологического возраста / О. Г. Кулиш // Материалы Всерос.

- науч. конф. “Психологические проблемы современной российской семьи”: в 2-х ч. – М., 2003 – Ч. 1 / под общ. ред. В. К. Шабельникова и А. Г. Лидерса. – 328 с.
5. *Панкова Н. В.* Образ семьи у детей – дошкольников из семей “группы риска” / Н. В. Панкова // Семейная психология и семейная терапия. – 2002. – № 2. – С. 14–20.
  6. Основні показники телеперегляду українських телеканалів у січні 2009 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.telekritika.ua/ratings/2009-02-09/43685>.
  7. *Федотова Л. Н.* Анализ содержания – социологический метод изучения средств массовой коммуникации / Л. Н. Федотова. – М., 2001. – 214 с.
  8. *Короткова А. В.* Социологические исследования аудитории СМИ в России / А. В. Короткова // Теоретические и прикладные проблемы сервиса. – 2006. – №4 (21). – С. 17–19.
  9. *Короткова А. В.* Анализ проблем в сфере имиджа современной семьи и определение основных направлений его исследования / А. В. Короткова // Проблемы гуманитарного образования в области сервиса : сб. статей. – М., 2002. – С. 5–11.
  10. *Янкова З. А.* Семья как базисная подсистема общества : автореф. дис. на соискание науч. степени д-ра социол. наук / З. А. Янкова ; Рос. ин-т культурологии РАН. – М., 1995. – 42 с.

© Голубева О. Є.

ПСИХОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ ПОЛІТИЧНОЇ СОЦІАЛІЗАЦІЇ ТА ПОЛІТИЧНОЇ УЧАСТІ

І. В. Жадан

ДОСЛІДЖЕННЯ ВПЛИВУ СОЦІАЛЬНОГО НАУЧАННЯ НА ПРОЦЕС ПОЛІТИЧНОЇ СОЦІАЛІЗАЦІЇ МОЛОДІ

Представлено програму дослідження впливу соціального навчання на процес засвоєння моделей політичної взаємодії демократичного типу. Визначено цілі та цінності, які мають бути сформовані в процесі політичної соціалізації на рівнях адаптації і розвитку. Проаналізовано чинники соціалізації в трансформаційному суспільстві, насамперед ті, що обмежують ресурси розвитку. З'ясовано наявні та неодмінні умови ефективної політичної соціалізації молоді. Обґрунтовано продуктивність моделювання як методу аналізу і як когнітивної технології соціального навчання в освітньому процесі.

Ключові слова: адаптація, розвиток, цінності, соціальне навчання, моделювання, когнітивні схеми.

Представлена программа исследования воздействия социального научения на процесс усвоения моделей политического взаимодействия демократического типа. Определены цели и ценности, которые должны быть сформированы в процессе политической социализации на уровнях адаптации и развития. Проанализированы факторы социализации в трансформационном обществе, главным образом те, которые ограничивают ресурсы развития. Выяснены имеющиеся и необходимые условия эффективной политической социализации молодежи. Обоснована продуктивность моделирования как метода анализа и как когнитивной технологии социального научения в образовательном процессе.

Ключевые слова: адаптация, развитие, ценности, социальное научение, моделирование, когнитивные схемы.

The program of the research of the influence of social education on the process of learning the models of democratic political interaction is presented. The goals and values which should be formed in the process of political socialization on the levels of adaptation and development are defined. The factors of socialization in transforming society, first of all those which limit the development resources, are analyzed. The available and necessary conditions for effective youth political socialization are clarified. The efficiency of modeling as the method of analysis and as cognitive technology of social education is grounded.

Key words: adaptation, development, values, social education, modeling, cognitive schemes

Проблема. Основним завданням модернізації освіти на сучасному етапі визначено формування інноваційної особистості, а отже, якість процесу політичної соціалізації слід визначати не лише і не стільки тим, як успішно особистість пристосувалася до вимог соціуму (концепція адаптації), а насамперед ступенем сформованості мотивації і компетенцій, необхідних для самостійного прийняття рішень на основі аналізу інформації в ситуації політичної взаємодії (концепція розвитку) .

Мета статті: визначення відповідності процесу та результату політичної соціалізації молоді вказаним критеріям; розроблення програми дослідження особливостей та ресурсів впливу соціального навчання на цей процес¹.

Методологічною основою дослідження стали базові положення класичної теорії соціального навчання, а також здобутки когнітивістської школи, представники якої вивчали когнітивний розвиток як результат здійснення моделюючих впливів [1–4]. Зокрема, для пояснення політичної поведінки було застосовано теоретико-методологічний підхід, в основу якого покладено принцип інтеграції інформаційного впливу зовнішнього середовища і когнітивних можливостей суб'єкта при оцінюванні інформації та інтерпретації очікувань усіх акторів політичної взаємодії. За цього підходу акцент роблять на внутрішніх когнітивних процесах, підкреслюють роль суб'єктивних інтерпретацій, а мотивацію політичної поведінки розглядають у контексті суперечностей наявного досвіду та актуальної ситуації.

За основний метод дослідження було взято метод *моделювання*. Під час підготовки програми дослідження соціального навчання як механізму політичної соціалізації молоді моделювання застосовувалося в такий спосіб:

- на етапі уточнення очікуваного результату політичної соціалізації в умовах перехідного суспільства розроблялася **модель потребового майбутнього** (рис.), яка описує цілі політичної соціалізації на обох рівнях (адаптація і розвиток), а також цінності, які показують ступінь соціалізованості суб'єкта (*яким має бути кінцевий результат політичної соціалізації?*);
- на етапі постановки проблеми було запропоновано **описову модель**, яка дає відповідь на запитання про витoki проблем політичної соціалізації в перехідному суспільстві (*що відбувається?*);
- на етапі визначення особливостей функціонування основних соціально-психологічних механізмів політичної соціалізації вибудовувалася **пояснювальна модель**, яка дала змогу виявити проблемні ситу-

¹ З огляду на проголошені на державному рівні цілі розвитку суспільства йтиметься про політичну соціалізацію як процес засвоєння цінностей і норм *демократичної* культури.

ації в забезпеченні процесу соціалізації (*чому ми не можемо отримати бажаний результат?*);

• щоб забезпечити умови формування демократичних політичних цінностей та компетенцій, на етапі пошуку механізмів модернізації освітнього процесу було створено **модель програмного типу** для дослідження ресурсів соціального навчання як механізму політичної соціалізації молоді.

Модель потребового майбутнього

Адаптація	Розвиток
<p>Цілі:</p> <ul style="list-style-type: none"> • засвоєння норм і вимог політичного життя; • формування несуперечливої картини політичного світу, яка забезпечувала б позитивне ставлення до політики; • формування навичок політичної участі (участь у виборах); • усвідомлення цінності закону як регулятора політичної взаємодії, законслухняність; • толерантність до інакшості <p>Цінності:</p> <ul style="list-style-type: none"> • пріоритетність цінностей виживання; • консерватизм; • сильна держава; • суспільний порядок; • стабільність; • безпека; • рівність; • справедливість; • людяність 	<p>Цілі:</p> <ul style="list-style-type: none"> • набуття політичних компетенцій, необхідних для ефективної політичної взаємодії; • засвоєння навичок активної політичної участі для захисту інтересів (особистості, групи, нації); • свобода політичного вибору, готовність до раціонального вибору; • формування Я-політичного; • толерантність до невизначеності <p>Цінності:</p> <ul style="list-style-type: none"> • пріоритетність цінностей самореалізації; • відкритість до змін; • свобода; • особистісна незалежність; • відповідальність усіх учасників політичної взаємодії; • верховенство закону; • права людини

Основними функціями політичної соціалізації з позиції суспільно-політичних очікувань є забезпечення ефективної політичної взаємодії в суспільстві та збереження динамічної рівноваги політичної системи через засвоєння громадянами відповідних норм і ціннісних зразків політичної поведінки. З огляду на це політична система, а також ЗМК, які її обслуговують, традиційно консервативна освіта та сім'я орієнтовані переважно на адаптаційну концепцію соціалізаційних процесів.

Соціально-психологічна сутність соціалізації більшою мірою відображає суб'єктну її спрямованість і, відповідно, основними функціями політичної соціалізації виступають не лише адаптація та інтеграція людини в політичне життя через формування картини політичного світу, а й реалізація прагнення суб'єкта до розвитку незалежності, свободи та відстоювання власної позиції через вплив на політичні процеси. На реалізацію концепції розвитку в процесі соціалізації зорієнтовані молодіжні, громадські та окремі політичні об'єднання, а також частково освіта та сім'я.

На підставі аналізу результатів численних досліджень, у тому числі й власних, було визначено наявні та обов'язкові умови ефективної політичної соціалізації молоді.

Наявні умови політичної соціалізації	Умови ефективної соціалізації (орієнтація на розвиток)
незадоволеність власним життям; неможливість впливати на своє життя	зростання можливостей вибору людей
відчуття постійного зниження суб'єктивного добробуту; мотивація досягнення, визнання	суб'єктивний добробут, підвищення уваги до спілкування, відпочинку
пріоритетність економічного зростання	пріоритетність якості життя
потреба в сильних лідерах, орієнтація на владу	зменшення значущості політичного авторитету, орієнтація у політичній взаємодії на співгромадян
пріоритетність порядку	пріоритетність самовираження і політичної участі, орієнтація на конкретні проблеми
протиставлення приватної і державної власності	зменшення авторитету будь-якої власності
нездатність боротися з порушенням прав на всіх рівнях політичної взаємодії	здатність контролювати дотримання громадянських і політичних прав
корумпованість еліт	зменшення (мінімізація) корумпованості еліт
зростання довіри до церкви	секуляризація, зниження довіри до церкви, звернення до проблем сенсу і призначення життя
низький рівень довіри до всіх інститутів і громадян	соціальна довіра
орієнтація при виборі професії переважно на її престижність і той соціальний статус, який вона уможливить	орієнтація при виборі професії насамперед на те, наскільки цікавою є дана сфера діяльності для особистості

Порівняння представлених вище показників дає підстави для висновку про невідповідність реального запиту і пропозиції суб'єктів політичної взаємодії, які виступають агентами соціалізації. Це унемо-

жливлює утвердження демократичних цінностей в процесі соціального навчання, переорієнтацію цілей політичної соціалізації з адаптації на розвиток. Більш повне уявлення про ситуацію і ресурси політичної соціалізації можна скласти, проаналізувавши принципи та цілі політичної взаємодії на різних рівнях (“людина – влада”, “людина – мала група”, “людина – інформаційне середовище”).

Контент-аналіз текстів провідних політичних сил (програмні документи, звернення, виступи з приводу тих чи тих подій, рекламні продукти) дає підстави для висновку про те, що всі вони не виходять за межі проблематики та цінностей безпеки і виживання: розповіді про те, як з кожним днем знижувався рівень життя людей під час перебування при владі опонентів, обіцянки збільшення соціальних пільг і гарантій та різного роду сценарії ймовірних катастроф (як то жахи, пов’язані із вступом до НАТО, загрози втрати ідентичності через запровадження другої державної мови, гіперінфляція, наслідки для України подій у Грузії тощо) застосовувались і застосовуються для залучення та утримання уваги громадян. Проблеми дієвості закону та корумпованості влади порушуються під час кожної виборчої кампанії, однак жодна з політичних сил, прийшовши до влади, не спромоглася на правову реформу чи реальні антикорупційні кроки. Більше того, переважна більшість представників різних політичних сил демонструє цілковиту зневагу до закону. Все це дає підстави стверджувати, що політична еліта не лише не прагне поширення демократичних цінностей у суспільстві, а навпаки, блокує їх стихійний розвиток, поглиблюючи відчуття небезпеки і незахищеності громадян.

Розвиток демократичних цінностей у процесі взаємодій у межах системи “людина – мала група” ускладнюється кількома чинниками:

- відповідно до гіпотези соціалізаційного лагу, висунутої Р. Інглхартом, базові цінності особистості значною мірою відображають умови того часу, на який припало їх становлення, а отже, очікувати, що демократичні цінності будуть масово формуватись у сім’ї чи освіті, навряд чи варто, позаяк в обох випадках з об’єктивних причин відсутні їх носії;

- у сфері трудових відносин відчуття стабільності, захищеності і професійної цінності кожного забезпечується чіткою визначеністю функціональних обов’язків, відповідальності, а також диференційованістю винагород і системою гарантій. Однак наш досвід участі в проєктах, спрямованих на підвищення компетенції державних службовців, дає підстави стверджувати, що такого роду критерії відсутні майже на всіх рівнях управління. Лише окремі, переважно приватні, компанії започатковують роботу в цьому напрямі. Отже, умов для поширення демократичних практик у трудових колективах досі не створено;

- громадські об'єднання, зорієнтовані на захист інтересів людей і утвердження демократичних цінностей, нечисленні і зазвичай не мають достатньо ресурсів для забезпечення цих функцій;
- ЗМК – надзвичайно потужний агент впливу на масову свідомість – в українських реаліях продукують переважно послання, пов'язані із загрозами, небезпеками, конфліктами. Таким чином руйнуються підвалини, на яких могли б утверджуватися цінності якості життя та розвитку.

Підсумовуючи викладене, можемо оцінити соціалізаційну ситуацію як несприятливу для розвитку демократичних цінностей і формування компетенцій. При цьому не можна говорити про виключно об'єктивну природу перешкод, принаймні половина з них – суб'єктивні. Однак саме вони і виявляються найбільш вагомими, позаяк продукуються переважно представниками владної еліти, а в семантичному просторі значень, пов'язаних із світоглядними настановленнями українців, системотвірним чинником є взаємодія із владою. Саме орієнтація на владу і низький рівень довіри до співгромадян гальмують утворення громадських об'єднань, які могли б стати ефективним чинником демократизації процесу політичної соціалізації, переорієнтації її цілей з адаптації на розвиток.

На основі викладеного можемо зробити висновок про те, що політична соціалізація молоді відбувається в умовах, коли простір декларованих соціальних цілей та цінностей майже не перетинається з простором цінностей, цілей та способів реальної політичної взаємодії. А отже, знання про механізми демократії, які здобуваються молоддю в освітньому процесі, не підкріплюються в індивідуальному досвіді. Водночас механізми політичної соціалізації (наслідування, навіювання, зараження, ідентифікація) функціонують у реальних умовах і забезпечують сприйняття наявних норм і способів політичної поведінки. Відтак логіка розвитку процесу соціалізації така. У результаті інтерпретації політичної інформації виникають особистісні смисли, які в процесі взаємодії людини із соціумом набувають значущості і трансформуються в цінності (наразі далекі від демократичних). Система пріоритетних цінностей визначає основоположні принципи, навколо яких інтегруються соціальні цілі. Принципи і цілі, у свою чергу, окреслюють коло прийнятних моделей поведінки в рамках певної культури, які апробуються й утверджуються в процесі політичної соціалізації. Тож маємо замкнене коло, де політична соціалізація обмежується адаптацією, а завдання розвитку не вирішуються і не можуть вирішуватись, бо суперечать цілям існуючої політичної системи.

Іншими словами, на макросоціальному і макрополітичному рівнях відсутня зацікавленість у демократизації політичної соціалізації молоді, оскільки це суперечить прагненню системи до самозбереження і самовідтворення. Тож ресурси розвитку слід шукати на інших рівнях

– соціально-психологічному та індивідуальному. Одним із напрямів пошуку, на нашу думку, є акцентування освітніх впливів на когнітивних можливостях суб'єкта, які за рахунок використання технологій соціального навчання на етапі інтерпретації політичної інформації можуть зумовити виникнення нових смислів, цінностей, принципів і соціальних цілей, а отже, і нових моделей політичної поведінки.

Складовими *моделі програмного типу*, яку передбачається побудувати за результатами емпіричного дослідження, будуть;

- показники сформованості мотиваційної (цінності, громадянські ставлення, соціально-нормативні настановлення, політичні стереотипи) та операційної (політичні компетенції) компонент для кожного з рівнів соціалізованості;
- принципи застосування технологій моделювання в освітньому процесі для переорієнтації процесу політичної соціалізації із цілей адаптації на цілі розвитку;
- навчальні моделі, які дають змогу коригувати вплив соціального навчання на процес політичної соціалізації молоді.

Вихідним при конструюванні освітніх впливів визначено положення Р. Інглхарта про те, що зсув ціннісних пріоритетів з адаптації на розвиток, незалежність і свободу відбувається в міру того, як зміщуються акценти пріоритетності з матеріального благополуччя та фізичної безпеки (цінності адаптації) до якості життя та емансипації особистості (цінності приєднання та саморозвитку), які детермінують становлення демократичної політичної культури.

Моделювання політичних ситуацій в освітньому процесі має здійснюватися з урахуванням умов ефективності соціального навчання, як то;

- наявний рівень відповідних потреб;
- можливості отримання підкріплення;
- імовірність досягнення бажаних результатів політичних дій;
- регулярність використання і поширеність способів поведінки, які засвоюються в процесі навчання;
- можливості перенесення засвоєних моделей поведінки на реальні ситуації політичної взаємодії;
- спосіб аналізу інформації (периферійний чи центральний)¹;
- міра включення суб'єкта в проблемне поле політичної ситуації.

Конструюючи навчальні моделі, слід враховувати особливості функціонування широкого спектру механізмів соціального навчання: спостереження, імітація, ідентифікація, осмислення (усвідомлення смислів), переконання.

---

¹ За умови вибору периферійного способу обробки рішення приймається на основі категоризації та первинної ідентифікації, без критичного осмислення інформації.

Передбачається застосування в освітньому процесі когнітивних моделей з опертям на ментальні простори (політична реальність; минуле і майбутнє, як їх уявляє і розуміє молодь; гіпотетичні ситуації).

Основною технікою (пізнавальною одиницею), яку передбачається застосувати для моделювання в освітньому процесі, обрано схематизацію; допоміжними визначено стереотипізацію та евристики. Використовуватимуться також когнітивні схеми (для категоризації, абстрагування, інтерпретації, оцінювання), емоційні (для генерування почуттів), інструментальні (для засвоєння вмінь, процедур, окремих політичних дій), а також схеми, які сприяють засвоєнню навичок самоконтролю.

Висновки

1. Процес політичної соціалізації молоді в сучасній соціально-політичній ситуації зорієнтований на адаптацію, відтворення цінностей, які не відповідають завданням розвитку.

2. Перенесення акцентів у політичній соціалізації на розвивальні стратегії можливе за умови застосування спеціальних технологій, зорієнтованих на посилення когнітивних мотиваторів процесу соціалізації.

3. Використання в освітньому процесі когнітивних моделей не лише дасть змогу зняти суперечності в ментальних просторах, а й сприятиме організації досвіду, формуванню якісно нових моделей політичної поведінки, соціальних цілей та цінностей.

4. Застосування моделювання в дослідженні особливостей впливу соціального навчання на процес політичної соціалізації молоді може бути продуктивним як на етапі аналізу проблеми, так і на етапі пошуку способів її розв'язання.

Література

1. *Андреева Г. М.* Психология социального познания : учеб. пособие / Г. М. Андреева. – М. : Аспект-пресс, 2004. – 365 с.
2. *Лакофф Дж.* Женщины, огонь и опасные вещи. Что категории языка говорят нам о мышлении / Дж. Лакофф. – М. : Языки славянской культуры, 2004. – 792 с. (Серия “Язык. Семиотика. Культура”).
3. *Плотинский Ю. М.* Модели социальных процессов : учеб. пособ. для высш. учеб. завед. / Ю. М. Плотинский. – Изд. 2-е, перераб. и доп. – М. : Логос, 2001. – 296 с.
4. *Пушкарева Г. В.* Изучение электорального поведения: контуры когнитивной модели [Электронный ресурс] / Г. В. Пушкарева. – Режим доступа : <http://www.politstudies.ru/N2004fulltext/2003/3/12.htm>.

Л. О. Кияшко

ПСИХОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ ПОЛІТИЧНОЇ АКТИВНОСТІ СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ МОЛОДІ

Досліджуються соціально-психологічні чинники прояву політичної активності українською молоддю. Представлено психологічну концепцію політичної участі, її структурно-функціональну модель, модель взаємозв'язку чинників, що впливають на політичну активність. Викладено результати реалізації програми психологічного дослідження на основі авторських методик, розроблених відповідно до структурно-функціональної моделі політичної участі і чинників, що детермінують її; визначено умови активізації політичної участі молоді.

Ключові слова: політична активність, політична участь, громадянська відповідальність.

Исследуются социально-психологические факторы проявления политической активности украинской молодежи. Представлена психологическая концепция политического участия, его структурно-функциональная модель, модель взаимосвязи факторов, влияющих на политическую активность. Изложены результаты реализации программы психологического исследования на основе авторских методик, разработанных в соответствии со структурно-функциональной моделью политического участия и детерминирующих его факторов; определены условия активизации политического участия молодежи.

Ключевые слова: политическая активность, политическое участие, гражданская ответственность.

Social and psychological factors of manifestation of political activity of Ukrainian young people are researched. Psychological conception of political involvement, its structural and functional model which influences political activity is presented. The results of realization of the program of psychological research on the basis of author's methods developed in accordance to the structural-functional model of political involvement and its determined factors are given. The conditions of stimulation of youth political involvement are defined.

Key words: political activity, political involvement, civil responsibility.

Проблема. Посилення ролі “молодіжного чинника” в соціально-економічних, політичних, соціокультурних процесах, що є об'єктивною закономірністю перспективного розвитку суспільства в бік демократизації та створення громадянського суспільства, зумовлює необхідність розроблення та реалізації науково обґрунтованої програми їх підтримки.

Як було наголошено в посланні Президента України В. Ющенка до Верховної Ради України про внутрішнє і зовнішнє становище України у 2008 р., “на зміну “малоросійству” і хуторянству мають прийти цілісні національні культурні проекти і програми, творцем і

лідером яких може стати вся, і насамперед молода, творча еліта. Саме для них настав час. Саме їх мають підтримати старші покоління і державна влада” [1].

Вивчення становища молоді в Україні свідчить про те, що сучасна державна молодіжна політика не спирається на реальні інтереси, потреби і ресурси молоді. Так, за результатами порівняльного аналізу передвиборних програм політичних партій щодо вирішення основних проблем молоді в Україні, у 2006 р. експерти Центру політичної освіти спільно з регіональним представництвом Фонду ім. Ф. Еберта в Україні і Білорусі зробили висновок, що партійні програми в цілому не враховують нагальні потреби та різнобічні інтереси молодих людей, а молодь оцінюють зазвичай не як суб’єкт, а як об’єкт політики.

В Україні зареєстровано більш як 130 молодіжних громадських і політичних, а також 12 дитячих організацій. Така різноманітність зумовлює, безперечно, певні труднощі класифікації. Зауважимо однак, що молодіжні організації охоплюють лише близько 3 % молоді віком від 18 до 35 років.

Однією з найголовніших, провідних потреб молоді людини як соціальної істоти є потреба в самовиявленні, самореалізації та самоствердженні, яка може задовольнятися лише в контексті суспільних зв’язків, стосунків, у тому числі й у процесі політичної діяльності. Саме тому політичну участь молоді розглядають як неодмінну змістову складову соціалізації та становлення людини, а також умову подальших демократичних перетворень суспільства.

В українській соціології активно вивчалися різні форми, причини і фактори політичної участі, її особливості в трансформаційному суспільстві. До числа найбільш важливих наукових результатів, отриманих вітчизняними соціологами, можна віднести висновок, що для перехідного українського суспільства характерний помірний, у цілому не дуже виражений інтерес громадян до політики, стабільно низький рівень залученості до організованих форм політичної активності, низька політична ефективність (відчуття безпорадності перед владою) і низький рівень політичної компетентності.

Ці результати дають підстави для загального висновку про політичну культуру населення України, що, як відзначає Є. І. Головаха, у системі координат “тоталітарна – демократична” займає проміжну позицію, будучи, по суті, амбівалентною [2, с. 15]. Водночас слід зауважити, що політична участь як суспільний феномен, який потребує комплексного дослідження, тривалий час залишалася поза увагою соціальних та політичних психологів.

Мета дослідження: 1) аналіз соціально-психологічних рис молоді людини, яка в сучасному трансформаційному суспільстві має грати активну перетворювальну роль; 2) уточнення дефініції понять “соціальна особистість”, “політична активність”, “політична участь”

тощо; 3) структурування знань про складові політичної активності особистості та взаємозв'язки між ними на основі побудованої моделі феномена, що стало б важливим чинником формування та психологічного супроводу становлення політичної участі, її активізації.

На основі аналізу підходів до визначення феномена політичної участі нами було розроблено структурно-функціональну модель. Вона спирається на типологію чинників, що виступають передумовами політичної поведінки та участі. Ці чинники ми розглядаємо як результат дії різноманітних зовнішніх і внутрішніх стимулів.

Політичну участь пропонуємо визначати як усвідомлене здійснення соціальної ролі члена громадянського суспільства, що спрямоване на досягнення суспільно значущих цілей і впливу на політичні процеси та реалізується на пізнавально-когнітивному, комунікативному, поведінковому рівнях соціально-політичної активності особистості. Підґрунтям політичної активності є, на нашу думку, рівень розвитку громадянської відповідальності, а провідним стимулом – мотивація, що опосередковує формовияви соціально-політичної активності і типи політичної участі [6].

Політична активність відповідно до складових соціально-політичної участі охоплює чотири рівні: 1) політично-апатичний; 2) ситуативно-споглядальний (пізнавально-когнітивна складова), ситуативно-діалогічний (вербально-комунікативна складова), побутово-підтримувальний (поведінково-вольова складова); 3) пошуково-інформативний, дискусійно-регулятивний, нормативно-організаційний; 4) творчо-аналітичний, переконувально-впливовий, лідерсько-активізуючий.

Рівні політичної участі корелюють з характером мотивації (нігілістично-відторгальний, індивідуально-егоїстичний, раціонально-прагматичний, соціально-альтруїстичний) та рівнями громадянської відповідальності (безвідповідальний, вибірково-ситуативний, ситуативно-прагматичний, усвідомлено-вчинковий [там само]).

Серед соціально-психологічних чинників, що впливають на політичну участь, ми виокремлюємо *об'єктивні*: гендерно-вікові, соціально-економічні, середовищно-суспільні (мікросередовище – родина, друзі; макросередовище – місце проживання, територіальні громади тощо). До *суб'єктивних* чинників відносимо: мотиваційно-ціннісні (мотиви політичної участі, ставлення до тих чи тих політичних сил), конативні (вольові риси та навички політичної взаємодії), а також когнітивно-рефлексивні (ідеологічні настановлення, стереотипи, фактори прийняття рішень стосовно політичної поведінки) [там само].

Згідно з концепцією політичної участі було розроблено *психодіагностичний комплекс*, який включає Опитувальник рівня політичної активності (ОРПА), Опитувальник мотивації політичної участі (ОМПУ),

Опитувальник прийняття рішень щодо політичної участі (ОПР), Тест громадянської відповідальності.

Створюючи ОРПА, ми виходили з того, що політична активність охоплює всі форми реалізації політичного інтересу людини, які проявляються на пізнавально-когнітивному, вербально-комунікативному і поведінковому рівнях. Проте серед усіх практичних дій громадян політичною участю можуть визнаватися лише цілеспрямовані вчинки або дії, які усвідомлено проєктуються і здійснюються ними в політичному просторі. Враховуючи запропоноване визначення політичної участі як усвідомленого здійснення соціальної ролі члена громадянського суспільства, спрямованої на досягнення суспільно значущих цілей та впливу на політичні процеси, методика оцінює власне рівні політичної активності, вищими шаблями якої є політична участь.

Запропонована методика дає змогу визначити:

- загальний показник політичної активності;
- формовияви політичної активності: суспільно-політичну, електоральну, протестну;
- складові політичної участі: вербально-комунікативну, когнітивну, поведінкову.

Емпіричні дослідження мали на меті виявити загальний рівень та особливості політичної активності різних вікових категорій молоді (у тому числі і готовність до політичної участі в підлітковому віці), їх мотивацію, взаємозв'язок політичної участі з розвитком громадянської відповідальності, стереотипизованість ідеологічної свідомості, характер прийняття рішень щодо політичної участі, вплив соціальних чинників – сім'ї, суспільних організацій та ін.

Учасниками дослідження стали: Тернопільський національний економічний університет, Донецький інститут ринку та соціальної політики, Кримський гуманітарний університет, школа лідерів при Донецькому соціальному центрі юнацтва та молоді, Будинок дитячої творчості Подільського району м. Києва, тернопільська філія Європейського університету, академічний ліцей при Запорізькому університеті, а також студенти магістратури та аспірантури вузів Донецької області, що становлять кадровий резерв обласної Державної адміністрації на заміщення вакантних посад до органів місцевого самоврядування, Львівська громадська організація “Комітет миру”, учні ЗОШ м. Києва та учасники політичних акцій на Майдані та Європейській площі, лідери регіональних молодіжних політичних організацій. Загальна кількість випробуваних становила більш як 1200 осіб.

Аналіз результатів виявив, що різні вікові категорії студентської молоді демонструють низькі і середні показники прояву окремих складових політичної участі порівняно з лідерами молодіжних політичних організацій. Загальний рівень політичної активності студентів перших курсів нижчий, ніж студентів старших курсів. Поведінкова

складова політичної активності (ПА) у студентської молоді поступається вербально-комунікативній (ВКА) і когнітивній (КА). Лідери молодіжних політичних організацій мають високий загальний рівень політичної участі та однаково високі показники за трьома складовими, при цьому поведінкова складова переважає вербально-комунікативну і когнітивну. Аналіз результатів дослідження форм політичної активності (суспільно-політичної, електоральної, протестної) показав, що протестна активність (ПрА) у всіх категорій молоді вища за суспільно-політичну (СА) та електоральну (ЕА). Найвищі показники продемонстрували лідери молодіжних політичних організацій (рис. 1).

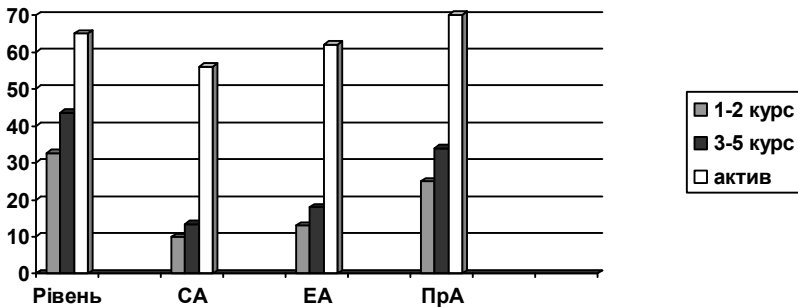

Рис. 1. Показники загального рівня і форм політичної участі різних категорій молоді (за ОРПА)

Актуальним питанням соціальної та політичної психології є виявлення свідомих і несвідомих когнітивних та мотиваційно-ціннісних компонентів психіки молоді, які опосередковують її соціально-політичну активність у контексті особистісних і суспільних цілей. Дослідники, які працюють у галузі соціології і політології, соціальної та політичної психології (Є. І. Головаха, В. П. Казміренко, Н. В. Паніна, М. М. Слюсаревський, М. В. Тоба та ін.), виявили важливе місце та роль настановлень і стереотипів у структурі ідеологічної свідомості особистості.

Психологи, політологи, соціологи виокремлюють такі **стереотипи політичного мислення сучасної молоді**:

- стереотип *панполітизму* – у сприйнятті молоді політичні інтереси належать виключно до сфери політичної влади;
- стереотип *консервативності* – у масовій молодіжній свідомості держава ототожнюється з інтересами всього суспільства, тоді як партії, рухи – із приватними інтересами тих чи інших верств населення;

- стереотип *політичної інертності* – політичні й соціальні події підганяються під якісь ідеальні схеми без урахування їх реального змісту та результату;
- стереотип *домінантного сприймання політичних реалій*: полягає в прагненні молоді зводити складнощі й суперечності політичного життя до простих альтернатив і породжує однобічність політичних оцінок;
- стереотип *гетерогенності* сприймання політичних реалій з позицій умовних спільнот або референтних груп (неформальні об'єднання, територіальні громади) [4, с. 54].

У нашому дослідженні було зроблено спробу експериментальним способом оцінити взаємозв'язок показників політичної активності з ідеологічними стереотипами, які тим чи іншим чином їх детермінують. Ми скористалися для цього такими соціально-ідеологічними стереотипами:

- “політика – брудна справа”;
- “моя хата скраю”;
- “боротьба як творення” [5];
- “безпорадність”;
- “руйнування заради будівництва” [2].

Оцінювалися не тільки прояви стереотипу в поведінці, а і його когнітивна (згода) та емоційна (ставлення) складові. Діагностування рівня політичної участі здійснювалося за методикою ОРПА, а рівня стереотипності політичної свідомості – за допомогою методики діагностування прояву ідеологічних стереотипів (МДІС) Л. О. Кияшко [3].

За результатами дослідження було встановлено кореляційний взаємозв'язок між показниками протестної активності і стереотипами та деструктивними ідеологічними настановленнями. Загальний рівень протестної активності студентів молодших курсів виявився нижчим, ніж у студентів-випускників і молодих політичних лідерів. Найбільш виражений компонент протестної активності студентів – *когнітивний* (високий рівень – 32,5 %, середній – 57,5 %, низький – 10%). Студенти звертають увагу на прорахунки в діяльності українських політиків або політичних сил, підтримують прийняття закону, який дозволив би притягувати політиків до відповідальності за невиконання їхніх обов'язків, могли б запропонувати систему змін у політичному житті країни. Найменш виражений компонент протестної активності – *поведінковий* (високий рівень – 17,5 %, середній – 32,5 %, низький – 50%). Ці респонденти підписали б звернення з вимогами до влади, взяли б участь у дозволених демонстраціях протесту або пікетах та в несанкціонованих акціях, спрямованих на зміну влади. За методикою МДІС підтримку випробуваних дістали висловлювання: “За майбутнє слід боротися” (високий рівень – 85%), “Політика – брудна справа” (високий рівень – 65 %), “У нас завжди є вороги” (високий рівень – 60 %) (рис. 2).

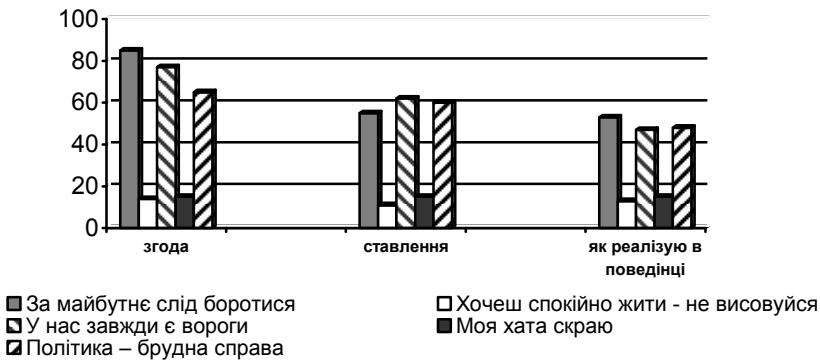

Рис. 2. Згода і ставлення до стереотипів та їх реалізація в поведінці молоді (за методикою МДІС)

Аналізуючи взаємозв'язок розвитку громадянської відповідальності і прояв політичної активності молоддю, О. Є. Гуменюк у своєму дослідженні наголошує, що *громадянська відповідальність молоді – інтегральна внутрішня умова її високої політичної активності і, як наслідок, особистісної причетності до загального контексту політичного сьогодення* (участь у політичній пропаганді, мітингах, дискусіях, виборах тощо) [6].

Серед важливих *ознак громадянської відповідальності* людини виділимо такі: активну життєву позицію, усвідомлене ставлення до виконання свого громадянського обов'язку, самостійність і наполегливість, здатність до самоаналізу, самоконтролю, самоорганізації, чесність, готовність відповідати за власні вчинки тощо.

У структурі громадянськості і відповідальності прийнято виділяти такі компоненти: *когнітивний, емоційно-мотиваційний і конативно-вольовий*. До зазначеної будови аналізованого феномена додаємо четверту складову – *морально-духовний компонент*. Перший, когнітивний, у феноменології вияву громадянської відповідальності студентської молоді активізує перебіг *інтелектуально-пошукової активності*; другий, емоційно-мотиваційний, характеризує *готовність діяти в конкретній ситуації* та сприяє усвідомленню актуальних громадянських потреб; третій компонент, конативно-вольовий, забезпечує функціонування конкретної *практичної активності*, системи *ставлень* до виконання обов'язків; і, нарешті, четвертий, морально-духовний, продукує *самоусвідомлення* себе як людини, котра керується громадянськими цінностями, приймає їх до зреалізування та готова поширювати їх на фоні власної внутрішньої свободи не лише як суб'єкт цих вартостей, а і як особистість та індивідуальність, носій окремих світоглядних моделей поведінки і діяльності.

Провідними механізмами формування громадянської відповідальності молоді “як синтетичного критерію особистісної зрілості” (за Б. Г. Ананьєвим, В. О. Сухомлинським) є *персоналізація, персоніфікація* (за визначенням А. В. Петровського), *ідентифікація, менталізація, цілепокладання і рефлексія*.

Порівняльний аналіз прояву громадянської відповідальності молоддю різних регіонів вказує на те, що показники відповідальності юнаків і дівчат Західного регіону дещо вищі порівняно з аналогічними показниками Центрального (+5,39 % усереднених оцінок) й особливо Південного (+9,72 %) регіонів. Очевидно, близькість до Європи та її соціально-культурних, у т. ч. й освітніх, стандартів справляє позитивний вплив на формування загалу соціально зрілих особистостей. Якщо графік усереднених результатів запорізьких ліцеїстів за першими трьома компонентами (когнітивний, емоційно-мотиваційний і поведінково-вольовий) майже повністю збігається з кривою статистичних норм, то за цими параметрами студенти Південного регіону поступаються їм (-1,1, -1,95, -1,61 балів, відповідно), а Західного – випереджають (+0,98, +0,99 і +1,18). Що ж до духовного потенціалу молоді з різних куточків України, то тут картина має дещо інший вигляд: найнижчий усереднений показник духовної складової відповідальності мають юнаки і дівчата Центрального регіону (14,01 бала), неістотно вищий – Південного (14,37 бала) і помітно вищий – Західного (16,25 бала).

Порівняльний аналіз відповідальності підлітків, залучених до діяльності громадських організацій, і підлітків, які в діяльності таких організацій участі не беруть, показав, що перші мають вищий рівень як соціальної активності, так і відповідальності. У свою чергу рівень соціальної активності підлітків корелює з рівнем особистісної зрілості та інтернальним локусом контролю.

Серед соціально-психологічних чинників було досліджено *вплив сім'ї* на формування готовності людини до політичної участі в майбутньому. Так, було виявлено, що в молодшому шкільному віці сім'я справляє істотний вплив на формування *політичної рефлексії*. При цьому йдеться про цілеспрямоване і систематичне вирішення таких завдань: а) плекання у дітей любові до рідних та інших людей; б) створення атмосфери пошани до свого народу, дотримання заповідей дідів і прадідів, наступності поколінь; в) підтримка прагнення членів родини зберігати народні традиції і звичаї, примножувати загальнонаціональні багатства; г) розвиток у кожного національної гідності і гордості, свідомості і самосвідомості, виховання дітей як патріотів і громадян, творців своєї долі та борців за інтереси народу України; д) схвалення і розвиток дитячого прагнення пишатися славою своїх предків, готовності захищати честь свого народу; е) плекання у дітей пошани до рідної мови, культури, краю, природи, Батьківщини.

Висновки. Сучасна молодь не має чітко означеної спрямованості на участь у політичному житті, хоч і виявляє готовність до активних дій. У більшості представників студентської молоді не сформовані настановлення на самостійну, активну, відповідальну діяльність у сфері соціальних подій та інтерес до політичного життя країни. Молоді люди не готові і не прагнуть засвоювати нові форми соціальної активності, не ставлять за мету “вбудовуватися” в соціальні структури та громадські об’єднання, через які реалізується конструктивна взаємодія з владою та активна політична участь.

Стійкі ідеологічні стереотипи, зафіксовані в ідеологічній свідомості молоді, є підґрунтям високого рівня її протестного потенціалу. З’ясовано, що незалежно від рівня політичної активності суб’єкти мають різні стереотипні моделі поведінки, обумовлені узгодженістю внутрішньої структури притаманних їм ідеологічних стереотипів.

Рівень політичної участі чоловіків (батьків), за оцінкою дітей, вищий за рівень політичної участі жінок (матерів). Тому саме батьки виступають рольовою моделлю для своїх дітей. Чинниками забезпечення ефективності впливу батьків на формування особистісної схильності дітей до політичної участі в майбутньому є: 1) формування соціального інтересу, просоціальної мотивації та ініціативності у дітей; відповідність виховних впливів батьків та їх прагнення стимулювати соціальну участь та активність дитини; 2) наявність політичних знань у самих батьків, а також достатня представленість політичної тематики в структурі сімейних комунікацій і високий рівень національної свідомості батьків. Провідним вектором активізації політичної участі молоді є психолого-педагогічна робота з батьками.

Встановлено неоднозначний зв’язок диспозиційної надії з показниками політичної участі: здатність долати перешкоди і докладати для цього вольові зусилля стимулюють соціально-політичну активність, але її стримує нерозуміння способів реалізації своїх можливостей і громадянських прав.

Провідними чинниками формування громадянської відповідальності і розвитку політичної активності є механізми ідентифікації та рефлексії.

Інструментами активізації політичної участі повинні стати розвиток соціальної активності та відповідальності молоді; побудова системи підготовки кадрів для політичної діяльності, яка забезпечувала б засвоєння необхідних знань і навичок у суспільно-політичних процесах; розвиток молодіжних громадських організацій як інституту самоорганізації соціальних груп для виявлення їхніх політичних інтересів.

Усвідомлення демократичних цінностей та їх значущості в соціально-економічному і культурному розвитку держави має бути покладено в основу концепції національного виховання молоді. Для підвищення ефективності політичної участі молодих слід розробити і впровадити нау-

ково обґрунтовану концепцію психологічного супроводу розвитку громадських організацій та підвищення ефективності їх діяльності в контексті взаємодії з владою та впливу на політичне життя суспільства. Реалізація потенціалу молоді в політичному житті країни може бути здійснена на основі розроблення і впровадження ефективних механізмів взаємовигідного партнерства державної влади та органів місцевого самоврядування. Для активізації політичної участі юнаків і дівчат слід залучати їх до обговорення, розроблення та лобіювання нормативно-правових актів, які стосуються молодіжної політики; гарантувати участь молоді в процесах прийняття рішень на державному та насамперед місцевому рівні.

Щоб забезпечити реальну участь молоді в суспільному житті регіонів, потрібно впроваджувати такі механізми, як:

- розвиток молодіжних засобів масової комунікації;
- надання необхідних знань з питань участі молоді в житті регіону;
- залучення молоді до участі в асоціаціях, форумах тощо;
- підтримка волонтерського руху;
- проведення громадських слухань з молодіжних проблем;
- упровадження взаємодії молодіжних організацій та органів місцевого самоврядування на договірній, плановій і довгостроковій основі;
- визначення єдиних і відкритих умов участі молодіжних організацій у реалізації проектів, що здійснюються органами місцевого самоврядування.

Література

1. Послання Президента України В. Ющенка до Верховної Ради України про внутрішнє і зовнішнє становище України у 2008 р. // Офіційний вісник Президента України. – 2008. – № 15(53). – С. 3–15.
2. Головаха Є. Соціальне божевілля // Є. Головаха, Н. Паніна – К. : Наука, 1994. – С. 39–92.
3. Кияшко Л. О. Впливи ідеологічних стереотипів на політичну участь громадян / Л. О. Кияшко // Наукові студії із соціальної та політичної психології : зб. статей. – К. : Міленіум, 2008. – С. 186–196.
4. Тоба М. В. Психологічні особливості та засоби оптимізації політичного самовизначення старшокласників: наук.-метод. посіб. / М. В. Тоба. – К. : Ін-т соц. та політ. психології АПН України, 2007. – 160 с.
5. Кара-Мурза С. П. Манипуляция сознанием / С. П. Кара-Мурза. – М. : Алгоритм, 2000. – 688 с.
6. Гуменюк О. Є. Громадянська відповідальність у контексті політичного сьогодення / О. Є. Гуменюк // Психологія і суспільство. – 2008. – № 2. – С. 65–75.

© Кияшко Л. О.

О. М. Скар

МОДЕЛЬ ЕМПІРИЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ ПОЛІТИЧНИХ КОМПЕТЕНЦІЙ МОЛОДІ

Викладено логіку дослідження особливостей впливу соціального навчання на формування політичних компетенцій студентської молоді. Виокремлено показники, обґрунтовано методи дослідження політичних компетенцій молоді. Представлено емпіричну модель дослідження.

Ключові слова: політичні компетенції, показники, методи дослідження.

Изложена логика исследования особенностей влияния социального обучения на формирование политических компетенций студенческой молодежи. Выделены показатели, обоснованы методы исследования политических компетенций молодежи. Представлена эмпирическая модель исследования.

Ключевые слова: политические компетенции, показатели, методы исследования.

The logics of the research of peculiarities of social learning influence on formation of youth political competence is presented. The indices are distinguished, methods of research of youth political competence are grounded. The model of empirical research is presented.

Key words: political competence, parameters, indices, methods of research.

Проблема. Сутнісні трансформації, що пронизують різноманітні сторони буття сучасного українського суспільства, позначаються й на сфері освіти. Головною метою політичної освіти як складової громадянської освіти є формування готовності особистості до компетентної громадянської поведінки, завдяки якій особистість могла б не тільки адекватно орієнтуватися в невизначеному, суперечливому суспільно-політичному просторі, а й ефективно діяти в ньому для досягнення, реалізації своїх інтересів, потреб, приймати самостійні рішення й відповідати за них, колективно вирішувати спільні проблеми тощо. Така компетентна громадянська участь може бути забезпечена завдяки наявності й дієвому функціонуванню певної системи політичних компетенцій громадянина. Тож перед сучасними науковцями постала потреба у створенні моделі, яка могла б слугувати певним орієнтиром як для потреб демократичної політичної й громадянської освіти, так і для формування політичної культури молоді. Водночас лише конструювання такої теоретичної моделі не вичерпує спектру практичних запитів, що висуваються сьогодні перед соціальними психологами. Адже важливо мати інструментарій, який дав би змогу науковцям (а також соціаль-

ним і практичним психологам, освітянам та іншим фахівцям) визначати рівень сформованості політичних компетенцій молодих людей для подальшого їх розвитку, формування – і зокрема засобами соціального навчання.

Мета статті: розглянути емпіричну модель дослідження політичних компетенцій сучасної молоді.

Логіка побудови, організації й проведення дослідження щодо особливостей впливу соціального навчання на формування й розвиток політичних компетенцій студентської молоді була такою.

Спочатку на основі теоретичного аналізу, систематизації та узагальнення наукових джерел, присвячених дослідженню різних аспектів проблеми компетенцій, виокремленню рівнів та форм політичної поведінки громадянина, вивченню мотивації політичної участі, а також особливостей політичної соціалізації й становлення політичної культури особистості, було **сконструйовано теоретичну модель політичних компетенцій молоді**.

Ми дійшли висновку, що **політичні компетенції** (як комплекс **умінь, знань, мотивів, сформованих у процесі політичної соціалізації** і зокрема через соціальне навчання) в єдності трьох компонентів – **когнітивного, мотиваційного і поведінкового** – є **підґрунтям, передумовою для розвитку компетентної політичної поведінки (участі, діяльності) громадянина** [1].

Нами було виділено три рівні компетентної політичної поведінки громадянина, які відображають ступінь його залученості до політичної взаємодії [там само]. Сконструйована трирівнева модель компетентної політичної поведінки громадянина розгортається через систему компетенцій.

Перший (низький, мінімальний) *рівень компетентної політичної поведінки* визначено як “пізнавальну суспільно-політичну активність” та розкрито через когнітивні компетенції, пов’язані з умінями здобувати й опрацьовувати необхідні знання:

- збирання інформації (про суспільно-політичне явище, подію, організацію, політичного діяча, лідера тощо);
- аналіз здобутої інформації та її оцінювання в цілому (раціональна – “підтримую – не підтримую”, “важливо – неважливо” тощо; та емоційна – “подобається – не подобається”; “гарно – погано”; “довіряю – не довіряю” і т. ін.).

Як *базову, значущу компетенцію* виокремлено мотивацію особистості до участі/неучасті в суспільному житті.

Другий (середній) рівень – ситуаційна політична участь – розкрито через навички політичної участі. На цьому рівні до компетенцій попереднього рівня додаються:

- здатність зробити виважений, усвідомлений суспільно-політичний (або громадянський) вибір;
- готовність підтвердити свій вибір фактично, через голосування, що у свою чергу передбачає: а) знання процедур виборчого процесу; б) володіння навичками голосування;
- відповідальність за свій громадянський вибір.
- *Третій (високий) рівень – політична діяльність громадянина (чи групи громадян)* – передбачає взаємодію з політичним середовищем через:
  - моніторинг (відслідковування) суспільно-політичних подій, явищ тощо;
  - збирання інформації про способи розв’язання актуальної проблеми (потреби, інтересу) та про можливі способи дії – про те, хто може допомогти у вирішенні питання і як;
  - вибір способу дії (лобіювання) – індивідуального, групового, масового.

Для кожного із способів лобіювання інтересів визначено специфічний набір компетенцій. Для індивідуального важливими є:

- позитивна оцінка власної спроможності бути активним учасником політичного процесу;
- віра у власні сили, спроможність впливати на суспільство в цілому (зокрема на ухвалення суспільно-політичних рішень);
- знання законодавства й процедур звертання до державних органів влади;
- особистісні риси (наполегливість, життєстійкість, цілеспрямованість, рішучість тощо).

Для громадян, які долучаються до участі в молодіжних, громадських і суспільно-політичних об’єднаннях, окрім перерахованих вище компетенцій, важливими є:

- уміння йти на компроміс;
- довіра й повага до членів групи;
- здатність до партнерських стосунків.

Важливо також наголосити на тому, що слухним нам видався підхід до розгляду знання як інструменту розв’язання проблем, прийняття ефективних рішень у різних сферах життєдіяльності людини. Водночас важливо не тільки знати, “як свій політичний інтерес трансформувати в конкретні політичні дії, як учинити, що зробити, щоб їхній голос був почутий, щоб вплинути на владу, усвідомлення можливості вплива-

ти” [2, с. 75], а й мати *глибинні детермінанти* (інтереси, потреби, цінності, мотиви, настановлення, ставлення тощо), що становлять *внутрішню готовність особистості до включення в суспільно-політичне життя*. Інакше кажучи, ідеться про інтерес до політики; про важливу роль настановлень і громадсько-політичних орієнтацій, що стосуються важливості участі, рівня компетентності й інформованості про процеси і явища, які відбуваються в суспільстві, і про власний потенціал впливу, а також про мотиви політичної участі громадян тощо.

Наступним важливим етапом роботи є *розроблення моделі емпіричного дослідження та виявлення емпіричним способом наявного рівня сформованості політичних компетенцій сучасної молоді* з метою визначення “сильних” і “слабких місць” їх структури.

Виходячи із зазначеного вище, стає зрозумілим, що для коректного проведення емпіричного дослідження слід *обґрунтувати та розробити інструментарій дослідження*, адекватний меті й завданням роботи. Для цього потрібно передусім виокремити показники, які й представлені в запропонованій моделі (рис.).

Політичні компетенції				
	Мотиваційні	Когнітивні		Конативні
		емоційно-оцінні	раціональні	
показники	1) мотиви: – інструментальні – ціннісні; 2) віра у власну спроможність впливати на суспільство	1) інтерес до політики; 2) оцінка свого місця в соціумі; 3) ставлення до держави; 4) почуття відповідальності за свій вибір	1) способи збирання суспільно-політичної інформації; 2) способи аналізу здобутої інформації та її загальна оцінка; 3) громадсько-політичні орієнтації	1) форми залучення до суспільно-політичного простору; 2) міра включення в політику; 3) досвід політичної участі
методи дослідження	анкетування; СД; проективний малюнок	проективний малюнок “Я і держава”; анкетування; СД	методи експериментальної психосемантики; анкетування	анкетування; СД

Рис. Емпірична модель дослідження політичних компетенцій молоді

Конструюючи *інструментарій* констатуючої частини дослідження, ми спиралися на необхідність врахування, *по-перше*, усвідомлюваного (раціонального) і неусвідомлюваного (іраціонального, емоційного) аспектів залучення особистості до суспільно-політичного простору; *по-друге*, зовнішніх (поведінкових, дійових) і внутрішніх (мотиваційно-ціннісних) виявів включеності особистості в суспільно-політичне життя країни; *по-третє*, уявлень про три основні складові компетентної політичної поведінки особистості, які розкриваються передусім через когнітивні, мотиваційні і поведінкові компетенції; *по-четверте*, трьох можливих способів (варіантів) їх вияву: 1) дієво-включеного; 2) пасивно-споглядального; 3) відстороненого.

Як свідчать теоретико-методологічний аналіз та описані у фаховій літературі прикладні дослідження, вербальні соціально-психологічні методи (зокрема опитування) слугують надійним засобом вивчення різних аспектів політичної культури молоді, особливостей її політичної поведінки й соціалізації, а також політичної свідомості. Вони виступають адекватним інструментарієм як для вимірювання системи ставлень (раціональних й емоційно-оцінних) населення до політики і всього, що з ними пов'язане, зокрема до власної політичної ролі й свого місця в політичному процесі [3]; так і для дослідження типів і форм політичної залученості молоді, особливостей її ідейно-політичних настановлень, ціннісно-сміслових орієнтацій, політичної мотивації тощо [4]. Так, підтверджено придатність традиційного вербального інструментарію для фіксування й відстеження динаміки інтересу різних груп населення до політичного буття країни, мотивації політичної поведінки, оцінювання громадянами окремих політичних подій і явищ, сформованості у представників різних груп населення уявлень про власне місце в соціумі й політиці, про міру її толерантності, відповідальності, громадянськості, політичної активності й практичного залучення до суспільно-політичного життя тощо [3–6].

Грунтуючись на положеннях, висвітлених вище, видається доцільним застосування не тільки методів опитування (*анкетування*), які дають можливість дослідити раціональні, усвідомлювані уявлення респондентів, а й використання ресурсів *проективних* методів і можливостей експериментальної *психосемантики*, завдяки яким можна актуалізувати неусвідомлювані пласти політичної свідомості респондентів й дослідити структуру їхніх особистісних смислів та настановлень у ході оцінювання.

Таким чином, до *комплексу дослідницьких методів* ми включили:

1) *опитування* за розробленим нами опитувальником;

2) *метод семантичного диференціалу*, який передбачено застосовувати для дослідження громадсько-політичних орієнтацій респондентів. Для цього використано фрагмент методики (43 двополюсні орієнтаційні опозиції, що описують різні сфери політичної соціалізації особистості), розробленої співробітниками лабораторії соціально-психологічних технологій Інституту соціальної та політичної психології під керівництвом П. Д. Фролова і апробованої в дослідженнях лабораторії (з'ясування динаміки політичних настановлень і громадсько-політичних орієнтацій) і в дисертаційному дослідженні І. М. Білоус, присвяченому вивченню системи ставлень молоді до участі в політичному житті [3];

3) *проективний малюнок “Я і держава”* [7], який, на нашу думку, дасть змогу дослідити неусвідомлений рівень вияву того, як людина сприймає і переживає своє місце в соціумі, оцінює ставлення держави до неї або висловлює власне ставлення до держави.

Для *обробки отриманих емпіричних даних* доцільно застосувати: 1) *методи математичної статистики* (зокрема кореляційний і факторний аналізи), які буде використано для поглибленого аналізу результатів опитування та психосемантичного диференціалу. Для оцінювання статистичної значущості факторів, отриманих у результаті факторного аналізу, буде використано критерій Хамфрі; 2) *якісний аналіз сюжетних рисунків*, а також формалізованих елементів рисунків (зображень для позначення “Я” і “держава”) та взаємне розташування цих фігур.

Запропоновані стратегія емпіричного дослідження і комплекс дослідницьких процедур дають змогу вивчити наявний рівень сформованості політичних компетенцій (мотиваційних, когнітивних і конативних) сучасної студентської молоді, дослідити її ставлення до держави і свого місця в соціумі, з'ясувати прийнятні для неї форми залучення до суспільно-політичного простору, виявити міру прилученості до політики тощо.

Заключним етапом нашої роботи буде розроблення та апробація технологій, прийомів, засобів впливу ресурсів соціального навчання, які можуть застосовуватися для формування та розвитку політичних компетенцій студентської молоді.

Висновки:

1. У розробленій моделі емпіричного дослідження представлено показники і методи дослідження політичних компетенцій молоді.

2. При конструюванні інструментарію дослідження враховано: усвідомлюваний (раціональний) і неусвідомлюваний (ірраціональний, емоційний) аспекти прилучення особистості до суспільно-політичного простору та зовнішні (поведінкові) і внутрішні (мотиваційно-ціннісні) вияви її включеності в суспільно-політичне життя країни.

3. В основу опитувальника було покладено уявлення про три основні складові компетентної політичної поведінки особистості, які розкриваються передусім через когнітивні, мотиваційні і поведінкові компетенції, та про три можливі способи (варіанти) їх вияву: 1) дієво-включений; 2) пасивно-споглядальний; 3) відсторонений.

4. Обґрунтований комплекс дослідницьких методів дає змогу вивчити і визначити наявний рівень сформованості політичних компетенцій сучасної студентської молоді.

Література

1. Скнар О. М. Політичні компетенції молоді: зміст та складові / О. М. Скнар // Вища освіта України у контексті інтеграції до європейського освітнього простору. – К. : Гнозис, 2008. – Дод. 3, т. II (9). – С. 547–554.
2. Политическая активность и гражданское участие в контексте российской идентичности // ПОЛИС. – 2008. – № 1. – С. 67–90.
3. Білоус І. М. Особливості ставлення молодіжної інтернет-аудиторії до участі у політичному житті : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.11 / Білоус Ірина Миколаївна. – К., 2008. – 289 с.
4. Білик М. В. Психологічні чинники прояву політичної культури студентської молоді : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.05 / Білик М. В. – К., 2004. – 229 с.
5. Соціальні уявлення молоді: особливості та шляхи формування : [колективна монографія] / за ред. І. В. Жадан. – К. : Пед. думка, 2007. – 247 с.
6. Політична освіта в сучасній школі: психологічна модель / за ред. І. В. Жадан. – К.: [б. в.], 2006. – 190 с.
7. Соціальний простір життя як суб'єктивна символічна реальність / [О. Злобіна та ін.]. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2004. – 299 с.

© Скнар О. М.

О. В. Полунін

ПРИЙНЯТТЯ СТУДЕНТСЬКОЮ МОЛОДДЮ РІШЕННЯ ЩОДО ПОЛІТИЧНОЇ УЧАСТІ

Висвітлюється проблема прийняття рішень студентською молоддю. За участю студентів Тернопільського національного економічного університету досліджено особливості прийняття молоддю рішень у ситуаціях, релевантних для прояву політичної активності. Результати розкривають властивості рішень залежно від проблемної ситуації, щодо якої приймається те чи те рішення, та описують взаємозв'язок між його властивостями.

Ключові слова: політична участь, прийняття рішення.

Рассматривается проблема принятия решений студенческой молодежью. С участием студентов Тернопольского национального экономического университета исследованы особенности принятия молодежью решений в ситуациях, релевантных для проявления политической активности. Результаты раскрывают свойства решений в зависимости от проблемной ситуации, по отношению к которой принимается то или иное решение, и описывают взаимосвязь между его свойствами.

Ключевые слова: политическое участие, принятие решения.

The problem of making decisions by students is researched. The peculiarities of youth decision making in the situations of political involvement were studied on the basis of Ternopil National Economic University. The results reveal the peculiarities of youth decision making which depend on the level of problem situation. Interconnection between these peculiarities are described.

Key words: political involvement, decision.

Проблема. Дослідники політичного життя в Україні настійно привертають увагу до проблеми політичної участі молоді, а саме політичної активності студентства. Попри різні існуючі на цей час визначення політичної участі [1; 2] в нашому дослідженні ми виходитимемо з розуміння її як певної спрямованості особи на події політичного життя, що охоплює і рівень пасивного спостереження, й активну діяльність, сповнену політичного сенсу. Політична активність у більш широкому значенні – це сукупність дій, через які висловлюється ставлення суб'єктів до політичних подій, у тому числі дії з нечітким цілепокладанням або дії з протестною складовою, що не містять конструктивних пропозицій. У цьому сенсі студентське голодування в 1990-х, яке призвело до відставки уряду В. Масола, студентські акції періоду президентства Л. Кучми та інші протестні дії розкривають необхідність дослідження особливостей прийняття рішення студентською молоддю щодо прояву політичної активності. Уміння приймати рішення і набуття цього вміння молоддю впливають на політичне життя країни і

стабільність функціонування державних органів. Розуміння особливостей прийняття рішення відкриває можливості для формування своєчасних впливів на події політичного життя, дає змогу уникнути його дестабілізації та забезпечити сталий розвиток демократії в країні.

Мета статті: з'ясувати особливості прийняття молоддю рішень щодо політичної активності; на основі емпіричного дослідження визначити властивості таких рішень залежно від ситуації та описати зв'язок між ними.

Предмет нашого дослідження – суб'єктивне сприймання властивостей власного рішення студентами в ситуаціях, релевантних для маніфестації політичної активності.

Х. Юнгерманн і його колеги [3] розглядають *прийняття рішення як процес*, що зазнає впливу пропозицій, подій, цілей, наслідків та підґрунть. Відповідно до цього можемо говорити про функцію, яка описує прийняте рішення: рішення = f (пропозиції, події, цілі, наслідки, підґрунтя). Однак у житті жодна особа не витратить час на аналіз і врахування в рішенні всіх означених аргументів. Більше того, кожен аргумент функції подається як множина з кількістю членів $n \geq 2$, і тільки для цілей вона дорівнює $n \geq 1$. Тож мінімальна кількість аргументів функції дорівнює $n \geq 9$, що переходить верхню межу ресурсу робочої пам'яті. Зрозуміло, така функція буде надскладною для опрацювання когнітивною системою без застосування допоміжних засобів. У цьому сенсі розгорнуте застосування описаної функції в повсякденному житті на рівні окремого індивіда буде занадто витратним і неадаптивним. З другого боку, як продемонстрували Л. Беах і Т. Мітчелл [4], Г. Гігеренцер [5; 6] і Х. Саймон [7], люди охоче використовують скорочені схеми прийняття рішення, що спираються на так звані швидкі евристики, які демонструють високу ефективність та екологічну валідність. Тож можемо припустити, що індивід вдається до своєрідного згортання вищенаведеної функції і використовує її спрощену форму, яка відповідає вимогам повсякденного життя.

Припустимо, що індивід, приймаючи рішення, поділяє всі наявні аргументи на інтернальні та екстернальні, а також враховує ступінь їх раціональності та суб'єктивної впевненості в рішенні, що приймається. У згорнутому вигляді функція може бути подана як залежність від трьох аргументів: рішення = f (раціональність, екстернальність, стабільність), значення яких було окреслено в нашій попередній публікації [8]. При цьому оцінювання аргументів функції (раціональності, екстернальності і стабільності) відбувається через застосування швидких внутрішніх евристик, що істотно скорочує час на прийняття рішення та уможливорює застосування такого оцінювання в умовах повсякдення.

Ще одним аргументом на користь застосування суб'єктом саме згорнутої функції щодо політичної активності є непрогнозованість наслідків рішення. Серед множини рішень можна виокремити такі, що мають прогнозовані наслідки, і рішення з непрогнозованими наслідками [3]. У першій групі наслідки від прийнятого рішення визначені наперед. В іншому ж випадку консеквенція прийняття рішення не є такою однозначною. Прикладом рішення з невизначеним наслідком є рішення виборця щодо голосування на підставі передвиборних заповнень кандидата в президенти чи в депутати. Відоме з поствиборчого періоду невиконання програм-обіцянок є лише одним із прикладів невизначених наслідків від прийнятого рішення. Вплив невизначеності наслідку полягає в тому, що в розгорнутої функції прийняття рішення виявляються невизначеними її аргументи, а тому втрачає сенс її застосування.

Звертаючись до аргументів функції, зазначимо, що для молоді в більшості випадків пропозиції щодо політичних подій є зовнішніми складовими проблеми прийняття рішення, тож мають екстернальний характер. Пропозиції можуть розглядатись як стимули, котрі по-різному сприймаються й інтерпретуються і за певних умов можуть активізувати вже наявні ланцюжки "стимул→реакція". Цілі ж і підгрунття інтегруються в інтернальну складову прийняття рішення. Очікувані наслідки радше відповідають інтернальній компоненті. Реальні ж наслідки від прийняття рішення можуть містити як інтернальну, так і екстернальну компоненту, але в часовому вимірі вони настають пізніше, уже після прийняття рішення, а тому меншою мірою впливають на прийняття рішення. У цьому сенсі як важливі якісні параметри в прийнятті рішення можна виділити інтернальний і екстернальний виміри. Доречно припустити, що баланс екстернальної та інтернальної складових впливає на перебіг і результат прийняття рішення й по-різному проявляється залежно від проблемної ситуації, в якій розгортається політична активність. Не менш важливими для прийняття рішення є такі виміри, як раціональність аргументації і суб'єктивна стабільність рішення. При цьому йдеться про обмежену раціональність [4–7]. За другу гіпотезу візьмемо припущення, що суб'єктивна раціональність буде визначальною для стабільності рішення, тож остання має корелювати з його суб'єктивною раціональністю та із ступенем ризику, пов'язаним з тією чи іншою політичною подією.

У своєму *емпіричному дослідженні прийняття рішень студентською молоддю* під рішенням розумітимемо вибір певної альтернативи a_i з не пустої множини альтернатив $A_i \neq \emptyset$, $i \in I$ із застосуванням множини критеріїв C . Тоді рішення можна подати як функцію $d = f(A_i, C)$ [3]. Відповідно до нашого припущення [8] множина критеріїв може вирізнятися трьома вимірами: екстернальністю-інтернальністю, раціональністю-інтуїтивністю та стабільністю. Тож у дослідженні увагу було

5. Уявіть, що Вам запропонували підписати звернення під ініціативою проведення всенародного референдуму щодо вступу України в НАТО. Чи підтримаєте Ви проведення такого референдуму? Позначте свій вибір з переліку запропонованих.

а) підтримаю проведення
Референдуму

б) не підтримаю проведення
референдуму.

У дослідженні добровільно на безоплатній основі взяли участь 50 студентів: з них 22 особи чоловічої статі, 28 – жіночої. Середній вік опитуваних становив 21,2 року. Диференційна шкала властивостей рішення наводилась окремо після кожної проблемної ситуації. Час заповнення опитувальника випробуваними не обмежувався.

Розгляньмо спочатку окремо властивості рішень, прийнятих стосовно кожної з проблемних ситуацій. У *першій* випробуваний приймав рішення стосовно того, чи піде він на вибори, якщо вони відбуватимуться наступної неділі. Відповіді розподілилися таким чином: 48 осіб (96%) вирішили йти на вибори і 2 особи (4%) відмовилися від участі в них. У зв'язку з таким розподілом відповідей було проаналізовано властивості тільки позитивного рішення, бо для достовірного аналізу негативного рішення даних було недостатньо. Властивості прийнятого рішення за субшкалами раціональності-іраціональності, екстернальності-інтернальності та стабільності такі: $ПС = F(\text{Рац-Ірр}) = 1,53$; $ПС = F(\text{Екс-Інтерн}) = 0,33$; $ПС = F(\text{Стаб}) = 1,76$. Тобто рішення про власну участь у виборах сприймається суб'єктом як раціональне, з незначною тенденцією до екстернальності і з високою стабільністю. У цілому рішення щодо поведінки в зазначеній ситуації (ПС) описується як функція: $ПС = F(\text{Рац-Ірр}; \text{Екс-Інтерн}; \text{Стаб}) = F(1,53; 0,33; 1,76)$.

Друга ситуація пов'язана з вибором певної політичної сили з переліку запропонованих у бюлетенях для голосування. Зазначимо, що наше опитування не мало на меті вивчення розподілу голосів у вибірці студентів, його мета – розглянути властивості рішень, які приймаються молоддю, і дослідити зв'язки між цими властивостями. У переліку для вибору було запропоновано дев'ять найбільш рейтингових на той час українських партій (блоків) і дві додаткові опції, а саме: можливість вписати самому назву політичної партії і голосування проти всіх. Відповіді розподілилися так: 72,7% студентів віддали голоси за БЮТ, 18,2% надали перевагу НУ–НС і 9,1% проголосували проти всіх. Тож аналіз властивостей рішень можливий лише стосовно цих трьох результатів вибору. Рішення голосувати за БЮТ характеризується такими параметрами: $ПС = F(\text{Рац-Ірр}) = 1,50$; $ПС = F(\text{Екс-Інтерн}) = 0,56$; $ПС = F(\text{Стаб}) = 1,44$. Для рішення проголосувати за НУ–НС отримано такі показники: $ПС = F(\text{Рац-Ірр}) = 1,25$; $ПС = F(\text{Екс-Інтерн}) = 0,31$; $ПС$

= $F(\text{Стаб}) = 2,19$. Більш висока стабільність рішення спостерігається в меншій за чисельністю групі прихильників НУ–НС, що, ймовірно, свідчить про належність до цієї групи осіб з більшою ригідністю, кількість яких, як правило, важко піддаватиметься зростанню в подальшому. Навпаки, можливе їх зменшення за рахунок часткового переходу до групи, налаштованої голосувати проти всіх, за умови поширення песимістично-фаталістичних настроїв у суспільстві. Рішення голосувати проти всіх має такі показники: $ПС = F(\text{Рац-Іpp}) = 1,38$; $ПС = F(\text{Екс-Інтерн}) = 0$; $ПС = F(\text{Стаб}) = 1,50$. Ця група відображає активну готовність до вираження протестного настрою. Зазначені студенти не вдалися до пасивної відмови від участі у виборах, а висловили намір взяти в них участь, щоб висловити своє незадоволення політиками всіх спрямувань. При цьому їхнє рішення має досить високу стабільність і суб'єктивну раціональність.

Третя ситуація стосувалася рішення щодо того, брати чи не брати участь у політичній демонстрації. Вона цікава тим, що розкриває особливості прийняття рішення стосовно відкритих протестних дій. Виявилось, що 37,5% студентів прийняли рішення про участь у такого роду політичній акції; відмовилися ж 62,5%. Рішення про участь в акції протесту виглядає вже менш раціональним $ПС = F(\text{Рац-Іpp}) = 1,08$, у нього помітно зросла екстернальність $ПС = F(\text{Екс-Інтерн}) = 0,53$, тобто зовнішні події розглядаються як можливе обґрунтування рішення брати участь у демонстрації. Істотно знизилася стабільність такого рішення $ПС = F(\text{Стаб}) = 0$, що вказує на високу вірогідність його зміни в момент, коли буде потрібно насправді брати участь в акції протесту. Зменшення стабільності могло відбутися через уявлення про небезпеку, яка потенційно може впливати з відкритої демонстрації владі свого протестного настрою. У тих студентів, які відмовилися від участі, рішення мало такі властивості: $ПС = F(\text{Рац-Іpp}) = 0,60$; раціональність рішення знизилася порівняно з попередніми рішеннями і навіть порівняно з рішенням про участь у політичній демонстрації; відмова від активних дій виглядає як менш раціональна поведінка, яка набуває незначної інтернальної обґрунтованості, $ПС = F(\text{Екс-Інтерн}) = -0,02$. Збільшення інтернальності може спричинюватися зростанням тривоги за особисто значущі наслідки від відкритої участі в протестних діях. Однак це рішення характеризується достатньою стабільністю, $ПС = F(\text{Стаб}) = 1,12$. Тож якщо серед тих, хто вирішив брати участь у політичній демонстрації, значна частина випробуваних може відмовитися від свого рішення, то серед тих, хто відразу відмовився від активної участі, маловірогідно, що хтось змінить уже прийняте рішення, принаймні без попередньої істотної зміни інших аргументів: ситуації,

пропозицій, подій, прогнозу щодо ймовірних наслідків. Отриманий результат мав би враховуватися у вивченні протестної поведінки на великих вибірках під час соціологічних досліджень. Тобто не кожна заявлена готовність до участі в протестних акціях спирається на суб'єктивно стабільні рішення, а тому вона може бути з великою вірогідністю скоригована в бік пасивної позиції (а) самим суб'єктом і (б) керованим впливом на ситуацію.

У *четвертій* проблемній ситуації випробуваний приймав рішення стосовно того, переконувати знайомого, щоб той пішов на вибори і проголосував, чи ні. Ідеться фактично про проявлення активної громадянської позиції, яка на відміну від участі в політичній акції протесту не несе потенційних загроз випробуваному, хоча й потребує певних часових витрат і застосування навичок комунікації. У цьому випадку 56% випробуваних вирішили переконати знайомого піти на вибори, що відображає збільшення політичної активності залежно від ситуації і можливих наслідків. Відповідно 44% студентів відмовилися від такої спроби. Рішення тих, хто дав позитивну відповідь, характеризується такими властивостями: $ПС = F(\text{Рац-Іpp}) = 1,46$; $ПС = F(\text{Екс-Інтерн}) = 0,16$; $ПС = F(\text{Стаб}) = 1,87$. Таке рішення виглядає як раціональне з незначною тенденцією до екстернальності і є досить стабільним. Відмова ж переконувати в необхідності йти на вибори має значно нижчу раціональність, $ПС = F(\text{Рац-Іpp}) = 0,21$. З урахуванням відповідей у попередніх проблемних ситуаціях можна зробити висновок, що саме активна позиція має серед молоді більшу вірогідність бути оціненою як раціональна і більш бажана. Негативне рішення має також незначну, але дещо більшу екстернальність: $ПС = F(\text{Екс-Інтерн}) = 0,36$ та значно меншу суб'єктивну стабільність: $ПС = F(\text{Стаб}) = 0,07$. Якщо порівняти цей результат з негативною відповіддю в третій ситуації, а саме з відмовою від участі в політичній демонстрації, то слід зауважити, що стабільність прийнятого рішення значно зменшується, коли йдеться: (а) про рішення щодо активних, але потенційно небезпечних дій ($F(\text{Стаб}) = 0$) або ж, навпаки, (б) коли рішення стосується вибору пасивної і безпечної лінії поведінки ($F(\text{Стаб}) = 0,07$). Не виключено, що вагання в кінцевості прийнятого рішення відбуваються під впливом індивідуального досвіду щодо ефективності активної позиції та соціальної бажаності активної громадської позиції, від якої в обох наведених випадках частина випробуваних відмовилась.

У *п'ятій* ситуації йшлося про прийняття рішення про підтримку всенародного референдуму щодо вступу України в НАТО. (Постановка питання спрямована на вивчення властивостей рішення про підтримку проведення референдуму і ніяким чином не дає відповіді про кіль-

кість прибічників чи супротивників вступу країни в НАТО). Ідею проведення референдуму підтримали 80% опитаних, 20% висловилися проти референдуму, очевидно передбачаючи його негативний результат щодо їхньої власної позиції. Тож ці 20% не є противниками референдуму як такого, а радше відмовилися від нього на підставі незадовільного для них самих результату референдуму. Рішення тих, хто підтримав проведення референдуму, показало такі властивості: $ПС = F(\text{Рац-Іпр}) = 1,24$; $ПС = F(\text{Екс-Інтерн}) = 0,80$; $ПС = F(\text{Стаб}) = 1,12$. Екстернальність цього рішення сягнула найбільшого значення для всіх п'яти досліджених ситуацій. Рішення ж супротивників референдуму продемонструвало зовсім інші властивості: $ПС = F(\text{Рац-Інт}) = 0,80$; $ПС = F(\text{Екс-Інтерн}) = 0,50$; $ПС = F(\text{Стаб}) = 0,35$. У супротивників референдуму істотно зменшилася раціональність, знизилась екстернальність і значною мірою похитнулася стабільність прийнятого рішення. Можна припустити, що такі показники показують можливість зміни рішення цією частиною випробуваних, передусім (а) в разі зміни зовнішньої ситуації і (б) через надання аргументів на користь проведення референдуму, що сприйматимуться як раціональні.

Три аргументи, на які спирається прийняття рішення, характеризуються також певним внутрішнім взаємозв'язком. Із досліджених п'яти проблемних ситуацій було обрано відповіді, які свідчать про активну позицію випробуваного, тобто відповіді суб'єктів, які беруть участь у виборах; які проголосували б за певну політичну силу, а не проти всіх; які погодилися б на участь у політичній демонстрації, погодилися б переконати знайомого піти на вибори та висловилися на підтримку референдуму. На множині цих відповідей знайдено негативну кореляцію ($r = -0,41$) для раціональності та екстернальності. У міру зменшення екстернальності прийнятого рішення збільшується його суб'єктивна раціональність. Негативна кореляція ($r = -0,55$) характеризує також зв'язок між екстернальністю і стабільністю рішення, що вказує на можливість зміни прийнятого рішення в міру зміни ситуації (зміни переліку пропозицій або множини очікуваних наслідків). Позитивно корелює раціональність із стабільністю ($r = +0,65$), тобто чим більша раціональність рішення, тим більш стабільним воно сприймається суб'єктивно. Ця кореляція зберігається навіть тоді, коли поєднати разом надані позитивні і негативні рішення ($r = +0,69$) (рис.).

Висновки. Результати проведеного емпіричного дослідження свідчать, що, оцінюючи власні рішення, випробувані радше тяжіють бачити їх раціональними. Тож від моменту прийняття рішення і до оцінювання його з погляду досягнення поставленої мети воно сприймається як переважно раціональне. Ознак же ірраціональності рішення

може набувати після настання небажаних для суб'єкта наслідків. Люди системно уникають ірраціональних рішень, що, з одного боку, гарантує адаптивність поведінки, а з іншого, дає можливість впливати на прийняття рішення. У цьому сенсі соціальна бажаність раціональності рішень відображає один з механізмів підтримки адаптивної поведінки.

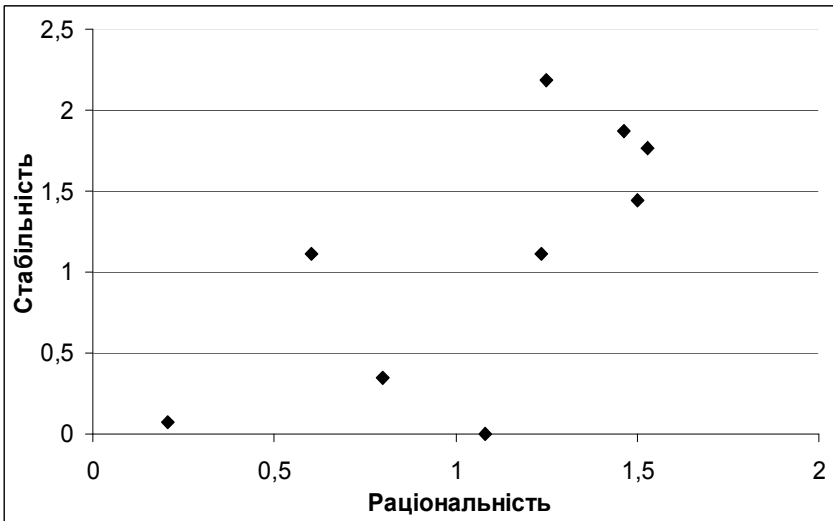

Рис. Взаємозв'язок між раціональністю і стабільністю прийнятого рішення щодо проявлення політичної активності (коефіцієнт кореляції $r = +0,69$)

Фундаментальним видається знайдений взаємозв'язок між раціональністю і стабільністю рішення. Слід зазначити, що дані підтверджують припущення про схильність людини приймати принаймні суб'єктивно раціональні рішення. Суб'єктивна раціональність, як важлива властивість прийнятих рішень, поєднується з уявленням про ефективність й адаптивність поведінки і, на нашу думку, є відображенням адаптивної поведінкової когніції в розумінні Г. Гігеренцера [5; 6]. Як ірраціональні ж сприймаються рішення, спрямовані на втрату активної позиції за наявності особистого інтересу до такої позиції, і рішення, наслідком яких будуть можливі та передбачувані особисті втрати як матеріального, так і нематеріального характеру. У цьому сенсі уявлення про раціональність є важливою когнітивною компонентою забезпечення активності на рівні поведінки.

Позитивна кореляція між суб'єктивною раціональністю і стабільністю рішення говорить про те, що чим більша раціональність рішення, тим більш стабільним воно видаватиметься суб'єктові. Зміна рівня суб'єктивної раціональності може бути істотним модераторним чинником як прийняття рішення, так і пов'язаної з ним поведінки. Утім, негативна кореляція між екстернальністю та раціональністю і стабільністю рішення відкриває другу змінну для впливу на стабільність рішень. Очевидно, що прийняття екстернально обумовлених рішень знижуватиме їх стабільність і може супроводжуватися швидким переприйняттям рішення.

Розподіл властивостей рішення на раціональність, екстернальність і стабільність утворює простір для системи цілеспрямованих впливів на прийняття рішення незалежно від рівня політичної участі суб'єкта. При цьому кожна з означених властивостей рішення створює окремий вимір можливого впливу. Наприклад, з метою впливу на екстернально означені рішення можуть застосовуватися: зміна інтерпретації зовнішніх подій, спряжених з прийняттям рішення; подання інших множин пропозицій або презентація під іншим кутом зору множин пропозицій та наслідків рішення. Інтернально обумовлені рішення можуть зазнавати впливу через зміну самопочуття і зміну самопрезентації суб'єкта, через співвіднесення аргументації прийняття рішення або його наслідків з особистими почуттями або інтерналізованими принципами моралі. Розкриття ірраціональності рішення, яке тільки готується до прийняття, може істотно вплинути як на перебіг його прийняття, так і на кінцевий результат. При цьому слід виходити з того, що суб'єкт прийняття рішення намагатиметься надати раціональності своєму рішення щонайменше у власному суб'єктивному розумінні або ж розроблятиме обґрунтування рішення, яке забезпечуватиме сприйняття його як раціонального оточенням чи електоратом. Не менш цікава з погляду впливу на прийняття рішення така змінна, як суб'єктивна стабільність рішення. Поширення інформації щодо нестабільності рішення може істотно зменшити цінність самого рішення, так само це може вплинути і на кількість прихильників рішення. При цьому рівень стабільності рішення можна змінювати як апелюючи до особистісних рис самого суб'єкта, що прийняв рішення, так і до екстернальних факторів, зміни переліку пропозицій, через введення нових вірогідних наслідків чи подій.

Література

1. Бортніков В. І. Політична участь і демократія: українські реалії / В. І. Бортніков. – Луцьк : РВВ “Вежа” Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2007.
2. Пірен М. І. Основи політичної психології : навч. посіб. / М. І. Пірен. – К. : Міленіум, 2003.
3. Jungermann H. Die Psychologie der Entscheidung / H. Jungermann, H.-R. Pfister, K. Fischer. – 2. Aufl. – München : Spektrum Akademischer Verlag, 2005.
4. Beach L. R. A contingency model for the selection of decision strategies / L. R. Beach, T. R. Mitchell // Academy of Management Review. – 1978. – № 3. – P. 439–449.
5. Gigerenzer G. On narrow norms and vague heuristics: A reply to Kahneman and Tversky / G. Gigerenzer // Psychological Research. – 1996. – № 103 (3). – P. 592–596.
6. Gigerenzer G. Simple Heuristics that make us smart / G. Gigerenzer, P. M. Todd. – New York : Oxford University Press, 1999.
7. Simon H. A. Models of bounded rationality / H. A. Simon. – Cambridge, MA : MIT Press, 1982.
8. Полунін О. В. Особливості прийняття рішення політично активною молоддю / О. В. Полунін // Наукові студії із соціальної та політичної психології : зб. статей. – К. : Міленіум, 2008. – Вип. 19 (22). – С. 213–221.

© Полунін О. В.

А. О. Краснякова

ПОЛІМОТИВАЦІЯ ПОЛІТИЧНОЇ УЧАСТІ СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ МОЛОДІ

Розглянуто поняття полімотивації політичної діяльності. На основі результатів опитування української молоді виділено значущі мотиви політичної участі та рівні політичної активності. Порівнюються результати дослідження мотивів політичної участі груп молоді з різним рівнем політичної активності. З'ясовано, що значущими мотивами політично активної молоді є просоціальні та орієнтаційні типи мотивів.

Ключові слова: полімотивація, мотиви, політична участь, просоціальна мотивація.

Рассмотрено понятие полимотивации политической деятельности. На основе результатов опроса украинской молодежи выделены значимые мотивы политического участия и уровни политической активности. Сравниваются результаты исследования мотивов политического участия групп молодежи с разным уровнем политической активности. Определено, что доминирующими мотивами политически активной молодежи являются просоциальные и ориентационные типы мотивов.

Ключевые слова: полимотивация, мотивы, политическое участие, просоциальная мотивация.

The notion of polymotivation of political activity is under consideration. The important motives of political involvement and levels of political activity are distinguished on the basis of the results of Ukrainian youth pool. The results of the research of motives of political involvement of youth groups with different levels of political activity are compared. It was revealed that the dominant motives of politically active youth are pro-social and oriented types of motives.

Key words: polymotivation, motives, political involvement, pro-social types of motives.

Проблема. Українська молодь за роки незалежності своїми діями неодноразово довела, що вона є найактивнішим, найдієвішим учасником соціально-економічних та політичних перетворень і що саме від неї залежить політичне майбутнє країни. Тому дослідження політичної активності молоді має не тільки певну цінність для наукової думки, а ще й важливе суспільне значення.

Останнім часом вітчизняні вчені (В. І. Бортніков, В. О. Васютинський, Є. І. Головаха, В. М. Духневич, О. Г. Злобіна, Н. В. Жабінець, І. В. Жадан, В. П. Казміренко, Л. О. Кияшко, В. В. Москаленко, О. Л. Музика, М. М. Слюсаревський, М. І. Пірен, О. М. Плющ, П. Д. Фролов, Г. В. Циганенко та ін.) активно досліджують об'єктивні та суб'єктивні ознаки політичної участі, проблеми соціальної напруженості, ідеологічного самовизначення, взаємодії громадян із владою, вплив ідеологічних стереотипів на політичну поведінку, формування політичних (демократичних) цінностей, процес політичної соціалізації та формування політичної культури. Проте проблема визначення мотивів політичної активності молоді розроблена недостатньо, і тому своє дослідження ми присвятили виявленню значущих мотивів політичної активності сучасної української молоді.

Мета статті: за результатами емпіричного дослідження визначити значущі мотиви політичної участі та рівні політичної активності сучасної української молоді.

На нашу думку, політична участь є полімотивованим явищем й обумовлюється цілим комплексом різних мотивів; мотиви виступають провідними стимулами, що детермінують політичну поведінку молодої людини та визначають рівень її політичної активності. Під **політичною активністю** ми розуміємо інтенсивність участі суб'єкта в політичному процесі загалом, а також у межах окремих форм політичної діяльності [1, с. 414]; **політичну участь** розглядаємо як усвідомлене здійснення соціальної ролі члена суспільства, що спрямоване на досягнення суспі-

льно значущих цілей і впливу на політичні процеси та реалізується на пізнавально-когнітивному, комунікативному, поведінковому рівнях соціально-політичної активності особистості [2].

Науково-теоретичний аналіз вітчизняних і зарубіжних досліджень з проблем мотивів поведінки та діяльності людини свідчить про те, що методологія цих досліджень характеризується широким плюралізмом думок, а стосовно наукового визначення поняття мотиву та мотивації й досі точаться гострі дискусії. Як слушно зауважив В. К. Вілюнас, “термінологічна невизначеність у психології мотивації нагадує ситуацію пошуку адреси в місті, де багато вулиць та провулків мають одну і ту ж саму назву” [3, с. 58].

Сучасні дослідження політичних психологів базуються на методологічній концепції діяльності, розробленій радянськими психологами Б. Г. Ананьєвим, Л. С. Виготським, О. М. Леонтьєвим, Б. Ф. Ломовим, А. Р. Лурія, С. Л. Рубінштейном та ін., де *мотив* визначено як те, що відображається у свідомості людини, спонукає її до діяльності, спрямовує на задоволення певних потреб [4; 5]; *мотивацію* – як процес детермінації активності людини, обумовлений потребами, мотивами, світоглядом [6].

Питання співвідношення між потребою, мотивом та поведінкою протягом тривалого часу розглядалося психологами як відповідність поведінки кожному окремому мотиву, задоволенню конкретної потреби і навпаки. Так, наприклад, Д. М. Узнадзе стверджував, що існує стільки видів поведінки, скільки мотивів, і саме вони визначають сенс і значущість цих варіантів поведінки. Більшість психологів радянської доби хоч і визнавали полімотивованість діяльності людини, але в ході емпіричних та експериментальних досліджень працювали переважно з однозначними мотивами.

Розробляючи поняття полімотивованості діяльності, такі дослідники, як Л. І. Божович, В. К. Вілюнас, С. П. Льїн, І. В. Імідадзе, В. І. Ковальов, О. М. Леонтьєв, вважали можливим говорити про справжню *полімотивацію* лише тоді, коли одночасно діють декілька мотивів, до складу яких входять різні потреби, і визначали, що складні форми поведінки (до якої відносимо і політичну поведінку) обумовлюються не однією потребою, а *комплексом потреб*, що потребують задоволення. Аналогічну позицію знаходимо в західній психології мотивації (Г. Алмонд, С. Верба, Д. Макклелланд, Г. Мюррей, М. Олсен, Р. Патнем, Р. Інглхарт, Г. Гекгавзен, Е. Фромм та ін). Відомий американський психолог А. Маслоу неодноразово підкреслював, що поведінка людини зазвичай детермінується не однією базовою потребою, а сукупністю декількох або всіх базових потреб.

Проблема системного взаємозв'язку між потребами різних типів і досі залишається однією з найскладніших у психології мотивації. Ще О. М. Леонтьєв наголошував на тому, що сфера потреб людини внутрішньо єдина і розподіл на потреби тому досить відносний [4]. Із цим погоджується і більшість сучасних політичних психологів. Так, відомий російський дослідник мотивів політичної участі Г. Г. Дилігенський вважає, що “політичну діяльність так або інакше обумовлюють численні потреби, які належать до різних типів: фізіологічних і соціальних. Ці потреби не тільки співіснують, а й взаємопов'язані між собою” [7, с. 109].

До політичної діяльності, як і будь-якої іншої діяльності, людину стимулюють зовнішні і внутрішні фактори. Перше місце серед *внутрішніх*, особистісних, факторів, що визначають поведінку людини, посідають звичайні потреби, які спонукають особу до активної діяльності. Кожна особистість виробляє і засвоює свою відносно стійку систему потреб та мотивів, яка і дає їй можливість певним чином об'єднати соціальну та індивідуальну мотивацію та вибудувати свою ієрархію потреб. Стійке домінування потреб або незадоволення актуальної для людини потреби формує напрям будь-якої діяльності, у тому числі і політичної.

Слід зазначити, що соціологи, політологи, психологи звертають увагу на потужний вплив *зовнішніх* факторів (політичних партій, діячів, інституцій, органів влади, молодіжних і громадських організацій) на мотивацію політичної участі. Різними видами підтримки, сприяння, захопчування або несприяння чи перешкоджання зовнішні фактори стимулюють або заважають політичній активності, а неприродне створення мотивів-стимулів є одним з типових способів маніпулювання. Окрім зовнішніх факторів, при вивченні мотивів слід враховувати і *специфічні* фактори, які діють у політиці: залежність від політичних процесів і конкретної політичної ситуації, перманентну трансформацію мотивів політичної участі суб'єкта в процесі соціальної взаємодії, його настановленя, цінності, орієнтації [8, с. 281].

Виходячи із цього, *політичну діяльність* науковці розглядають як синтез внутрішньо та зовнішньо організованої мотивації; під *мотивом політичної участі* (від лат. *move* – спонукати, приводити в рух, штовхати) розуміють “сукупність зовнішніх та внутрішніх факторів, що пов'язані із задоволенням потреб суб'єкта політики, викликають політичну активність та визначають її спрямованість” [9, с. 743]; *політичну поведінку* визначають як “суб'єктивно-мотивований процес, у якому втілюється той чи інший вид політичної діяльності” [10, с. 7]; *політична активність* людини обумовлюється комплексом мотивів, кожен з яких робить свій внесок у мотивацію її поведінки. Розгляньмо доклад-

ніше мотиви політичної участі, які, на нашу думку, можуть стимулювати політичну активність української молоді.

Майже всі політичні психологи наголошують на тому, що невичерпним джерелом політичної активності є *мотивація влади*, тому що боротьба за неї – це принцип функціонування будь-якої політичної системи. Мотив влади в політиці розглядають як здатність суб'єкта реалізувати власну волю, впливаючи на об'єкт, шляхом цілеспрямованого використання своїх ресурсів, як стійке і дуже виражене прагнення мати владу над іншими. Відома російська дослідниця О. Б. Шестопал стверджує, що влада може бути бажаною з багатьох причин, причому в однієї людини в різний час ці причини можуть бути різними. Умовно їх можна поділити на три типи: 1) щоб домінувати над іншими і/чи обмежувати дії інших; 2) щоб інші люди не домінували і/чи не втручалися в його справи; 3) щоб досягати чогось [8]. Але здійснювати досягнення людина може не тільки підкоряючи інших. Дослідження мотиву влади і досягнення успіху Д. Макклелланда засвідчили, що людину можна впевнити в тому, що ефективна діяльність досягається не тільки за рахунок підкорення чи маніпулювання, а й за рахунок зростання досконалості, майстерності, партнерської взаємодії з іншими. Чим більше людина отримує задоволення (морального чи матеріального) від діяльності (у т. ч. і політичної), тим більше вона прагне зробити щось іще. Отже, за будь-яких обставин мотив влади і досягнення успіху сприяє активізації діяльності. Але є підстави вважати, що провідним фактором мотивації досягнення успіху молоді людини можуть бути життєві потреби та амбіції. І на цьому шляху першим актуальним для неї завданням стає підвищення матеріального та соціального статусу.

Високий рівень матеріального життєзабезпечення дає відчуття впевненості, створює умови для майбутнього розвитку, швидкої кар'єри, самореалізації, сприяє підвищенню соціального статусу. Бажання мати престижну високооплачувану роботу, отримати визнання в суспільстві, повагу оточення є актуальними і можуть виступати однією з причин прилучення до активної політичної діяльності. Проте рівень своєї політичної активності та рішення щодо професійної політичної кар'єри молода людина визначає сама залежно від моральних і громадянських цінностей.

Однією з умов прискорення політичної кар'єри є позитивне, схвальне ставлення з боку середовища. Якщо особа досягла особистісної зрілості, не заходить у протиріччя із суспільними нормами життя і прагне кар'єрного зростання, щоб діяти заради “членів суспільства”, змінювати його на краще, її діяльність усіляко підтримується членами суспільства. Однак молода людина найчастіше прагне зробити швидку кар'єру в політиці “заради себе” і таким чином виступає засобом швид-

кого задоволення особистісної потреби в самоствердженні та самореалізації. У політиці швидко політичну кар'єру особистість, як правило, вибудовує за рахунок інших членів суспільства.

Політична діяльність людини залежить від типу соціальних відносин і відповідно потребує високого рівня соціальної взаємодії. Враховуючи це, ми вважаємо, що важливу роль серед мотивів політичної участі молоді відіграє *мотив афіліації* (від англ. affiliation – приєднання, зв'язок). Афіліація має чітко виражений соціальний характер і визначається як потреба в спілкуванні, співпраці, емоційному контакті, любові, приєднанні, що проявляється в прагненні молодої людини бути в товаристві інших людей, налаштовувати дружні, теплі відносини, підтримувати інших і самій приймати допомогу. На думку Д. Макклелланда, “люди з гострою потребою в афіліації найчастіше досягають успіху в діяльності, що потребує високого рівня соціальної взаємодії, де міжособові зв'язки відіграють важливу роль” [11, с. 386]. Соціально-психологічні дослідження західних і вітчизняних психологів показали: у ситуаціях нестабільності, загрози, стресу, застійної тривалої фрустрації, дефіциту інформації сила мотиву афіліації у людини різко зростає. Це пояснюється тим, що вона потребує компенсації або захисту від впливу кризових явищ у суспільстві, які в періоди політичної та економічної нестабільності дезінтегрують психічну діяльність. “Посилення афіліативної активності дає суб'єктові змогу за допомогою соціальної оцінки, визнання, співпраці або залучення до спілкування проводити корекцію значущості причин, які викликали дезадаптацію, оптимізувати процеси саморегуляції психічної активності”, – стверджує В. П. Казміренко [12, с. 294].

Під час політичної взаємодії потреба в афіліації, на нашу думку, проявляється як *потреба в спілкуванні і партнерській взаємодії*. Спілкування при цьому є не стільки процесом комунікації, скільки процесом *налагодження психологічного контакту з іншими*. Інформацію про політичні події, процеси молода людина отримує за допомогою засобів масової комунікації (газети, радіо, телебачення, інтернет). Але саме в процесі спілкування, обговорюючи політичні події, ситуацію, вона прагне відчувати єдність, захищеність, підтримку та схвалення з боку своїх друзів. І це надає їй впевненості в собі, відчуття своєї значущості для суспільства, дає змогу уникнути самотності.

У політичній діяльності неодмінною умовою афіліативних відносин є *взаємне прийняття політичних та ідеологічних цінностей*, спільні інтереси, світогляд, що дає можливість відчувати взаємне задоволення, довіру одне до одного і значущість кожного в цьому процесі. Мотивація афіліації сприяє залученню молоді до політичних організа-

цій. Там молода людина отримує відчуття єдності і захищеності, формує ставлення до суспільно-політичних процесів.

Показником ставлення до суспільно-політичного життя є мотив *політичного інтересу*. У періоди соціально-політичних катаклізмів чи при переході в нове політичне поле мотив політичного інтересу допомагає людині задовольнити свою потребу в орієнтації [13], сприяє її розвитку. Стійкий інтерес людини до політики, її поінформованість та знання забезпечують людині адаптацію в політичному просторі, відображають її зв'язки з політичним світом, сприяють появі політичних цінностей та утворенню на їх основі певних схем політичної діяльності [14].

У політиці система цілей і цінностей концентрується й систематизується у вигляді *ідеології*. Поступово, стаючи усвідомленою системою переконань, ідеологія детермінує політичну поведінку людини. “Саме крізь призму ідеології вона бачить та оцінює світ, переживає і розуміє його і себе в ньому”, – наголошує В. О. Васютинський [15, с. 394].

Слід зазначити, що своєю системою цінностей, ставлення до політики держави українська молодь формує в умовах перманентних криз, політичних скандалів, ідеологічного протистояння, не маючи ніякого досвіду життя в політично стабільному суспільстві. Тому ідеологічні мотиватори (партії, лідери) впливають на формування ідеологічного мотиву і запускають механізми політичної боротьби, використовуючи політично активну молодь. Небезпека полягає в тому, що, спрямовуючи політичні дії молоді, “ідеологічні вожді” можуть формувати як позитивну, так і негативну, інколи ворожу, реакцію проти політичної партії чи організації іншого ідеологічного спрямування і проти політичної системи взагалі. Отже, з одного боку, позитивним є те, що ідеологічний мотив активізує політичну участь молоді, а з другого – це може становити небезпеку для політичної системи. Тому залучення молоді до широкої політичної участі повинно базуватися насамперед на політичній свідомості і громадянській відповідальності, які, згідно з моделлю “ідеального громадянина” (Г. Алмонд, С. Верба, Н. Най), лежать в основі громадянського суспільства, де провідними мотивами є соціально-політичні мотиви.

Соціальна мотивація діяльності людини – це діяльність, яка приносить користь іншим людям чи суспільству. Гуманістична турбота про інших є проявом альтруїзму. Вважають, що альтруїст, беручи активну участь у соціально-політичному житті та отримуючи задоволення від цього, не вимагає ані матеріальної, ані моральної винагороди. Проте сучасні дослідження мотивів альтруїстичної діяльності свідчать, що нематеріальною платою є: отримання нового досвіду чи покращення власних умінь; можливість проводити вільний час із тими, хто більше подобається; заспокоєння власного сумління чи подолання особистісних проблем; забезпечення позитивної підтримки Я-концепції [16].

Альтруїстичні дії в політиці іноді провокуються створенням політичної ситуації та вчинюються заради особистого морального задоволення, завдяки чому особа підвищує моральну самооцінку, самоповагу відчуває гордість за себе. При цьому ставлення до об'єкта допомоги може бути дуже різним, іноді навіть негативним. Допомагаючи іншим, людина добре усвідомлює розміри зусиль, затрати часу, матеріальні витрати, неможливість задоволення своїх потреб і життєвих планів, навіть загрозу для себе. Тому найчастіше одним з визначальних чинників альтруїстичної поведінки в політиці є громадянська відповідальність.

Громадянство і громадянськість як політичні цінності ми розглядаємо не стільки як формальну належність людини до держави чи політико-юридичний зв'язок з її структурами, скільки як **розвиненість соціальної свідомості** [17]. Ідеться перш за все про розуміння громадянськості, яку Р. Патнем визначає як активну і відповідальну участь громадян у діяльності громадських організацій та в громадських справах. І хоча в Україні останнім часом спостерігається зростання кількості громадських організацій, особливо молодіжних, говорити про існування громадянського суспільства поки що зарано. Неодмінною умовою становлення громадянського суспільства є формування мотиву громадянської відповідальності як готовності особистості відстоювати свої інтереси та інтереси суспільства, започатковувати громадські ініціативи, відповідати за свої дії та усвідомлено виконувати громадянські обов'язки.

Отже, узагальнення вітчизняних і західних концепцій мотивів політичної участі дає підстави стверджувати, що політична активність зумовлена цілим комплексом різних мотивів, серед яких: мотив влади, підвищення матеріального і соціального статусу; мотив кар'єри і досягнення успіху; потреби в спілкуванні; мотив партнерської взаємодії; мотив політичного інтересу; ідеологічний, соціальний та альтруїстичний мотиви і мотив громадянської відповідальності.

Для підтвердження нашого припущення було проведено *емпіричне дослідження*.

Перший етап мав на меті виявити, які саме мотиви спонукають молодь до політичної активності. Навесні 2007 р. серед молоді – учасників політичних подій на Майдані незалежності та Європейській площі – співробітниками лабораторії психології політичної участі ІСПП було проведено опитування. (У політичній, публіцистичній літературі і ЗМК ці події дістали назву “Майдан+2”). Учасникам політичних акцій віком від 18 до 35 років, які представляли всі регіони України, ми запропонували відповісти на запитання: “Чому Ви берете участь у цій політичній акції? Що для Вас є політика?”

Усього було оброблено 210 анкет (рис. 1).

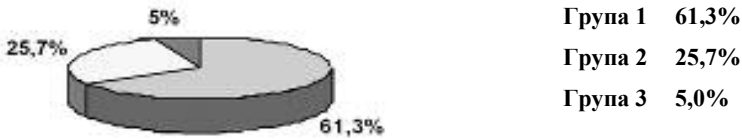

Рис. 1. Результати опитування молоді на Майдані незалежності і Європейській площі навесні 2007 р.

Респонденти *першої групи* (135 осіб, що становить 61,3% опитаних) свою участь у політичних подіях розглядали як засіб “покращення свого матеріального добробуту, можливість кар’єрного зростання, забезпечення матеріальних потреб”. За їхніми оцінками, політика – це “можливість забезпечити для себе високий рівень життя”, “можливість за рахунок політичних партій подорожувати, приїжджати до Києва”, “заводити нові корисні знайомства”, “стати відомим, успішним та отримувати багато грошей, як відомі політики”. При цьому випробувані зазначали, що вони не вперше беруть участь у політичних акціях і завжди “обмірковують власні інтереси, отримують матеріальну винагороду за участь у політичних подіях”. Відповіді респондентів цієї групи молоді дають підстави визначити мотиви її політичної активності як мотиви *індивідуально-егоїстичного рівня*.

Респонденти *другої групи* (54 особи, що становить 25,7% опитаних) “завжди спочатку оцінюють усі переваги “за” і “проти” щодо політичної участі і тільки потім приймають рішення стосовно своєї участі”, “зацікавлені в позитивному результаті не тільки для себе, а й для позитивних змін у суспільстві”, їх участь у політичних подіях “відповідає особистісним інтересам, а також інтересам українського суспільства”. Політика для них – це, “по-перше, засіб задоволення своїх потреб, по-друге – бажання змін у суспільстві”. Випробувані цієї групи “прагнуть таких змін у суспільстві, які створили б умови для їх саморозвитку і самоствердження”, і “заради цього вони готові активно діяти”. Ці молоді люди виявили *раціонально-прагматичний рівень політичної активності*.

На жаль, тільки 5% випробуваних (11 осіб), що склали *третю групу*, продемонстрували “бажання вдосконалювати українське суспільство”, “прагнення відстоювати права людей похилого віку, дітей, інвалідів без винагороди, може, навіть із знаком мінус для себе допомагати їм”, “можливість використовувати свій соціальний статус і політичну діяльність заради людей, розбудови країни, збереження миру, духовних і матеріальних цінностей країни”. Вони впевнені, що “політична діяльність завжди передбачає високий рівень відповідальності перед суспільством”. Вислов-

лювання типу: “відчуваю необхідність участі в політичному житті України”, “не можу стояти осторонь політичних проблем, хочу контролювати політичну ситуацію в Україні”, “мені набридло, що політика займається нами, я хочу займатися нею сам”, “хочу, щоб у суспільстві панували ідеали добра, справедливості”, “вірю в перемогу ідеї соціальної рівності” свідчать про високий рівень політичної свідомості і громадянської відповідальності, а також про сформованість просоціальних мотивів. Просоціально налаштованими виявилися активні члени молодіжних політичних організацій та їх лідери, що брали участь у політичних акціях на Майдані та Європейській площі навесні 2007 р.

На *другому етапі* дослідження (2008 р.) ми визначили, які саме типи мотивів є значущими для сучасної молоді і чи існує зв’язок значущих мотивів з рівнями її політичної активності. Умовно ми виокремили такі типи мотивів: *автономного забезпечення, взаємодії з іншими суб’єктами, орієнтаційної та мотиви соціального призначення* [18].

У *другому етапі* дослідження взяли участь 76 осіб віком від 18 до 35 років. До складу *першої групи* (34 особи) увійшли лідери і члени молодіжних політичних організацій, прилучені до систематичної (деякі на професійній основі) політичної діяльності. *Друга група* (42 особи) – студенти ВНЗ, які жодного разу не брали участі в голосуванні і не є членами політичних молодіжних організацій.

Особливий інтерес становлять результати опитування за ОМПУ (Опитувальником мотивації політичної участі), розробленим лабораторією психології політичної участі [2, с. 226] (рис. 2).

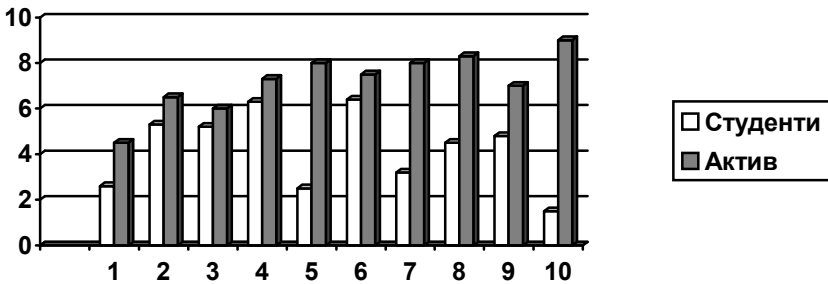

Рис. 2. Мотиваційний профіль політично активної молоді та студентів:

- 1 – мотив влади; 2 – мотив підвищення матеріального та соціального статусу;
- 3 – мотив кар’єри і досягнення успіху; 4 – мотив спілкування; 5 – мотив політичного інтересу; 6 – мотив партнерської взаємодії; 7 – соціальний мотив; 8 – альтруїстичний мотив; 9 – мотив громадянської відповідальності; 9 – ідеологічний мотив.

1. Значущими мотивами політично активної молоді є *просоціальні мотиви* (соціальний, альтруїстичний, громадянської відповідальності) і мотиви *орієнтаційного* типу (ідеологічний, політичного інтересу). Показники випробуваних: за ідеологічним мотивом – 8,7; за мотивом політичного інтересу – 8,2; за соціальним мотивом – 7,8; за альтруїстичним – 8,4; за мотивом громадянської відповідальності – 7,0. (Максимальний бал за ОМПУ – 9).

2. Високі показники політично активна молодь має за *мотивами взаємодії з іншими суб'єктами* (мотив потреби у спілкуванні – 7,3; мотив партнерської взаємодії – 7,5), що свідчить про прагнення молодих політиків до афіліативних відносин.

3. Деяко нижчі показники мають випробувані з групи політичних активістів за типом мотивів *автономного забезпечення* (мотив підвищення матеріального і соціального статусу – 6,5; мотив кар'єри і досягнення успіху – 6). А ось за мотивом влади молоді політики продемонстрували значно нижчий показник порівняно з усіма іншими мотивами – 4,5).

4. Студенти у порівнянні з політично активною молоддю продемонстрували низькі показники за соціальним (3,2), альтруїстичним (4,5), ідеологічним (1,5) мотивами, а також за мотивом політичного інтересу (2,5) і громадянської відповідальності (4,8). Значущими для студентів виявилася група мотивів *взаємодії з іншими суб'єктами*: мотив спілкування (6,3) і мотив партнерської взаємодії (6,2), а також мотиви підвищення соціального і матеріального забезпечення (5,3); досягнення успіху (5,2).

Висновки. Отже, отримані результати дослідження дають підстави стверджувати:

- політична активність молоді полімотивована й обумовлюється комплексом мотивів, пов'язаних з різними потребами;
- мотивація політичної активності виявляється на індивідуально-егоїстичному, раціонально-прагматичному і соціально-альтруїстичному рівнях політичної участі; політично активна молодь виявляє соціально-альтруїстичний рівень мотивації;
- значущими мотивами політичної участі політично активної молоді (лідерів і членів молодіжних політичних організацій) є просоціальні та орієнтаційні типи мотивів, у групі студентів – мотиви взаємодії з іншими суб'єктами та мотиви автономного забезпечення.

Перспективою подальших досліджень може стати вивчення природи і механізмів формування соціальної мотивації політично активної молоді, впливу зовнішніх та специфічних чинників на мотивацію політичної діяльності, розроблення та апробація програми формування просоціальної мотивації молоді з різним рівнем політичної активності.

Література

1. Шляхтун П. П. Політологія (теорія та історія політичної науки) : [підруч. для студ. вищ. навч. закл.] / П. П. Шляхтун. – К. : Либідь, 2002. – 527 с.
2. Кияшко Л. О. Вплив ідеологічних стереотипів на політичну участь громадян / Л. О. Кияшко // Наукові студії із соціальної та політичної психології : зб. статей. – К. : Міленіум, 2008. – Вип. 19 (22). – С. 186–196.
3. Вилюнас В. К. Психология развития мотивации / В. К. Вилюнас. – СПб. : Речь, 2006. – 458 с.
4. Леонтьев А. Н. Деятельность. Сознание. Личность. / А. Н. Леонтьев. – М. : Политиздат, 1975. – 304 с.
5. Семиченко В. А. Проблемы мотивации поведения и деятельности человека. Модульный курс психологии. Модуль “Направленность”: лекции, практ. занятия, задания для самост. работы / В. А. Семиченко – К. : Милленіум, 2004. – 521 с.
6. Ильин Е. П. Мотивация и мотивы / Е. П. Ильин – СПб. : Питер, 2006. – 512 с. – (Серия “Мастера психологии”).
7. Дилигенский Г. Г. Социально-политическая психология: учеб. пособ. для высш. учеб. заведений / Г. Г. Дилигенский. – М. : Наука, 1994. – 304 с.
8. Шестопап Е. Б. Политическая психология : учеб. для студ. вузов / Е. Б. Шестопап. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : Аспект-Пресс, 2007. – 427 с.
9. Ирхин Ю. В. Мотивы политические // Политическая энциклопедия : в 2-х т. / науч.-ред. совет: пред. совета Ю. Г. Семигин. – М. : Мысль, 2000. – Т. 1. – С. 743–744.
10. Мелешкина Е. Ю. Политическое поведение / Е. Ю. Мелешкина // Политический процесс: основные аспекты и способы анализа : сб. учеб. материалов. – М. : ИНФРА-М; Весь мир, 2001. – 427 с.
11. Макклелланд Д. Мотивация человека / Д. Макклелланд. – СПб. : Питер, 2007. – 672 с. – (Серия “Мастера психологии”).
12. Казміренко В. П. Соціальна психологія організацій / В. П. Казміренко : монографія. – К. : МЗУУП, 1993. – 384 с.
13. Обуховский К. Галактика потребностей. Психология влечений человека / К. Обуховский. – СПб. : Речь, 2003. – 246 с.
14. Політична освіта в сучасній школі: психологічна модель : наук.-метод. посіб. / за ред. І. В. Жадан. – К., 2006. – 190 с.
15. Васютинський В. Інтеракційна психологія влади. / В. Васютинський – К. : Вид-во Київ. славіст. ун-ту, 2005. – 492 с.
16. Жук С. Мотиви громадської діяльності молоді / С. Жук // Соціальна психологія. – 2008. – № 1 (27). – С. 76–84.
17. Боришевський М. Й. Громадянська спрямованість як міра соціальної відповідальності особистості / М. Й. Боришевський // Педагогічна і психологічна науки в Україні. Т. 3. – К. : Пед. думка, 2007. – С. 93–103.
18. Плющ А. Н. Особенности мотивации политической деятельности / А. Н. Плющ // Психология власти–2008 : материалы Второй междунар. конф. 14–15 января 2008 г. / под науч. ред. А. И. Юрьева. – СПб., 2008. – С. 212–218.

С. М. Глазунова

КОГНІТИВНИЙ АСПЕКТ МОТИВАЦІЇ ПОЛІТИЧНОГО ВИБОРУ ПІДПРИЄМЦІВ: МІФОЛОГІЧНА СКЛАДОВА

Розглядається один з когнітивних аспектів мотивації електоральної поведінки – міфологічний. Висвітлено результати емпіричного дослідження, які дають підстави означити тенденцію до зменшення впливу міфологічної складової мотивації на політичний вибір українських підприємців.

Ключові слова: міфологічна складова мотивації політичного вибору, центральний і периферійний способи обробки зовнішньої інформації.

Рассматривается один из когнитивных аспектов мотивации электорального поведения – мифологический. Освещены результаты эмпирического исследования, дающие основания для обозначения тенденции к уменьшению влияния мифологической составляющей мотивации на политический выбор украинских предпринимателей.

Ключевые слова: мифологическая составляющая мотивации политического выбора, центральный и периферический способы обработки внешней информации.

One of cognitive aspects of motivation of electoral behavior – mythological – is treated. The results of empirical research give the ground to speak about the tendency to reduction of influence of mythological motivation component on a political choice of the Ukrainian businessmen.

Key words: mythological component of cognitive aspect of motivation of political choice, central and peripheral methods of external information processing.

Проблема. Суспільно-політичні процеси, що розгортаються сьогодні в українському суспільстві, спрямовані на становлення і розвиток нової соціальної структури: зникають суспільні групи, що існували раніше, та з'являються нові – кожна спільнота формується як цілісність, визначаючи свої цілі, вимоги, проявляючи свою динаміку. Одним з найважливіших чинників, що визначають цей процес, є електоральна поведінка. Особливий інтерес для дослідників становить сьогодні проблема політичного вибору підприємців, оскільки цей клас справляє найбільший вплив на економічний і політичний розвиток України.

Проблема мотивів політичного вибору представлена на цей час досить широким спектром зарубіжних досліджень [1–5], однак міфологічна складова когнітивних аспектів мотивації політичного

вибору досі залишалася поза увагою і зарубіжної, і вітчизняної науки. Крім того, відчутно бракує знань щодо українських реалій суспільного життя. З огляду на ці обставини проблема міфологічної складової когнітивних аспектів мотивації електоральної поведінки становить сьогодні значний науковий і практичний інтерес, а тому набуває все більшої і більшої актуальності.

Мета статті: висвітлити результати дослідження когнітивного аспекту мотивації електоральної поведінки сучасних українських підприємців, зокрема її міфологічної складової.

У нашому дослідженні ми розглядатимемо електоральну поведінку як своєрідний результат когнітивних процесів, що розгортаються в ситуації здійснення політичного вибору. Переважання когнітивних механізмів обробки інформації, властивих міфологічній свідомості, найчастіше приводить до *неусвідомлюваного* або *слабоусвідомлюваного* вибору, що перешкоджає реалізації очікуваних цілей. Здійснюючи політичний вибір, що ґрунтується виключно на міфологічних уявленнях, людина очікуватиме досягнення саме міфологічних цілей, а вони, як правило, не відповідають реальності. На рівні індивіда це може призводити до руйнування системи особистісних цінностей та орієнтирів, розчарування, а на рівні суспільства – до конфліктів, спрямування розвитку країни хибним шляхом.

Основою нашої дослідницької моделі стало положення про те, що одним із діяльнісних проявів міфологічної свідомості і міфу як її відбиття є когнітивна функція. Міфологічна свідомість – це особливий спосіб відображення реальності. Вона своєрідним чином виражає потреби та інтереси індивіда, будучи синкретичною, дорефлексивною, суб'єктивною, ірраціональною, почуттєвою формою відображення світу людиною. Міфологічна свідомість активізується як спосіб пізнання навколишнього середовища в тих випадках, коли реальність виявляється надто складною для раціонального пізнання. Так, міфологічні уявлення дають людині можливість відчутти зрозумілість і комфорт у найбільш складних і невизначених ситуаціях, якими є передвиборні перегони. Тому міфологічну складову свідомості ми цілком можемо розглядати як таку, що належить до когнітивної сфери.

У межах запропонованої дослідницької моделі ми спробуємо з'ясувати, яким саме чином впливає міфологічна складова як специфічний спосіб обробки інформації на мотивацію електоральної поведінки. Обмірковуючи рішення, за кого їй голосувати, людина сприймає та обробляє інформацію, що надходить іззовні. Така обробка інформації може проявляти себе як мотив, що визначає при-

йняття того чи того рішення. Тому вивчати когнітивні аспекти мотивації політичного вибору, зокрема її міфологічної складової, ми будемо в контексті впливу різних способів обробки інформації на мотивацію електоральної поведінки.

Зауважимо, що когнітивний аспект мотивації електоральної поведінки охоплює цілу низку феноменів, проте в нашому дослідженні ми зосередимося на одному з них – міфологічному.

Робоче положення: в українських підприємців у ситуації прийняття електорального рішення переважатиме периферійний спосіб обробки інформації, що відповідає, за нашим припущенням, міфологічній свідомості.

Розгляньмо це положення докладніше.

Ще на початку 1980-х років політичні психологи дійшли висновку, що електоральна поведінка не є лише результатом впливу політичних настановлень (партійної ідентичності) або здатності особи раціонально прораховувати свої вигоди від вибору тієї чи тієї політичної сили або персоналії. Розуміння такої обмеженості наукового знання привело дослідників, як вважає Г. В. Пушкарьова, до усвідомлення необхідності вивчення інформаційного середовища та когнітивних механізмів, що впливають на мотиваційну сферу та електоральну поведінку виборців [1].

Відповідно на ситуацію, що склалася, було виникнення так званих контекстуальних теорій (М. Бернбайк) як спроба пояснити механізми впливу соціального середовища, тобто соціального контексту, на політичну поведінку. Відповідно до цих теорій розуміння виборцем політичних подій складається під впливом безпосереднього оточення людей, хоч головним джерелом інформації все ж таки залишається ЗМК. На думку Бернбайка, “контекстуальні впливи є результатом структурування політичної інформації соціальним середовищем” (цит. за: [2, с. 38]). У контекстуальних теоріях найбільш важливим нам видається положення про те, що політичний вибір формується на перетині, з одного боку, особистого наміру людини, її особистого знання та індивідуальних переваг, а з другого боку – тих можливостей і обмежень, що створюються її оточенням [там само].

Аналізуючи сучасне знання про мотивацію політичного вибору, Пушкарьова зауважує, що “сьогодні формується новий когнітивний підхід до вивчення електоральної поведінки” [1, с. 120]. В його основі, на думку російської дослідниці, лежить принцип інтеграції інформаційного впливу навколишнього середовища і когнітивних здібностей індивіда. Такий підхід можна визначити як когнітивний, тобто такий, що описує індивідуальні механізми сприй-

мання, оцінювання та обробки інформації, що надходить із зовнішнього середовища.

Цей підхід, обґрунтований західними і російськими дослідниками електоральної поведінки, ми застосували як методологічну основу для нашої наукової розвідки. Він дає підстави досліджувати означену проблему в контексті інформаційного середовища, особливостей індивідуального сприймання політичної інформації, а також когнітивних процесів, що забезпечують її інтерпретацію та впливають, у свою чергу, на мотивацію політичного вибору.

Розгляньмо спочатку особливості інформаційного поля, в якому перебуває виборець, тобто вплив навколишнього середовища. У ньому широко побутують політичні міфи, що являють собою особливу форму організації інформації у вигляді повідомлень, котрі існують у певному соціально-політичному просторі й часі. Серед особливостей політичного міфу – багат шаровість значень, інтенціональність, зв'язок з емоційно-чуттєвою сферою, ірраціональним пізнанням світу (не усвідомлюється як міф), абстрактність тем, суспільна тематика і пов'язаність із найзагальнішими людськими цінностями, двоїстість.

Під час передвиборної кампанії тиск інформаційного середовища на виборця особливо посилюється, воно (середовище) справляє на електорат активаційний вплив – і це на тлі дефіциту конкретної, достовірної інформації про потенційних кандидатів на ті чи ті посади, у ті чи ті органи влади. У ситуації активованої потреби в інформації і zarazом її дефіциту організатори передвиборних перегонів насичують інформаційний простір максимально узагальненими, цінніснозначущими міфологічними повідомленнями. Такі повідомлення не містять об'єктивної, конкретної, достовірної інформації, проте образно, емоційно і просто пояснюють складну соціальну дійсність.

Як саме відбуватимуться когнітивні процеси, або як проявляється когнітивний аспект мотивації політичного вибору, що містить у собі міфологічну складову?

Щоб відповісти на це запитання, звернімося до моделі способів обробки інформації, запропонованої Р. Петті і Д. Качопло. Ідеться про *модель найбільшої імовірності* (англ. – elaboration likelihood model). Дослідники за допомогою експерименту з'ясували, що, сприймаючи соціальну інформацію, люди керуються двома підходами – пасивним і активним, які було названо відповідно *периферійним* і *центральним* (див. [1]).

Периферійний спосіб обробки інформації передбачає, що індивід сприймає повідомлення поверхово, не заглиблюючись у його зміст. Якість аргументації при цьому не перевіряється, джерело ін-

формації визнається за цілком достовірне, істинність повідомлення не піддається сумніву.

Натомість центральний спосіб обробки інформації – це всебічне осмислення змісту отриманого повідомлення, заглиблення в логіку аргументів, оцінювання їх дієвості. Людина докладно зусиль для аналізу отриманої інформації та актуалізації своїх уявлень.

На вибір способу обробки інформації впливає суб'єктивна значимість повідомлення. Очевидно, якщо повідомлення зачіпає інтереси індивіда, імовірність вибору центрального способу зростає. Якщо ж інформація видається реципієнтові дуже складною і в нього немає навичок опрацювання такого матеріалу, то скоріше за все він вибере периферійний спосіб.

Петті і Качопло зауважили, що перехід від периферійного способу обробки інформації до центрального і навпаки відбувається зазвичай непомітно для людини – вона не усвідомлює якісного стрибка у ставленні до сигналів, що надходять ззовні.

Периферійний спосіб обробки інформації найчастіше пов'язаний із ситуаціями, де рішення приймаються за участю міфологічної складової. Інакше кажучи, міфологічній свідомості відповідає переважно периферійний спосіб обробки інформації. На користь цього припущення свідчить те, що опис периферійного способу збігається з науковими уявленнями про прояви міфологічної свідомості, якими є: повна довіра до інформації, ірраціональне пізнання, утруднене сприймання інформації через її складність, відмова від усебічного раціонального осмислення.

Актуалізації міфологічної свідомості сприяють такі умови: у навколишньому середовищі істотно бракує інформації, зате поширюються повідомлення міфологічного характеру; реальність виявляється занадто складною для осмислення; в індивіда не сформувалися необхідні когнітивні структури, тобто він не володіє знаннями, концептами, уявленнями або навичками для раціонального осмислення ситуації, і разом з тим у нього актуалізовані певні потреби.

У період передвиборної кампанії ми маємо саме такі умови. Оскільки досвід існування багатопартійної системи в Україні в часовому вимірі не такий уже і тривалий, а реструктуризація соціально-політичної системи відбувається повільно і не має чітко визначених цілей, зрозуміло, що зовнішні обставини не сприяють належною мірою формуванню когнітивних структур, які давали б змогу всебічно і критично осмислювати ситуацію.

Беручи до уваги насиченість інформаційного поля міфологічними повідомленнями, особливий їх характер (безумовна цінність і довіра до них), а також брак досвіду глибокого і всебічного аналізу

політичної ситуації, можемо припустити, що такі умови сприятимуть виникненню саме периферійного способу обробки інформації, особливо на ранніх етапах історії демократичних виборів.

У ході емпіричного дослідження (матеріал надано Л. Царюк), що проводилося у 2004 і 2006 роках, було опитано підприємців, щоб з'ясувати, на які аргументи вони зазвичай спираються, коли вирішують за кого голосувати (табл.).

Таблиця

Ранжування аргументів підприємців при ухваленні рішення, за кого голосувати на виборах

Ранг	2004 р. (вибори Президента України)			2006 р. (парламентські вибори)		
	Аргумент	Міфологічний чи раціональний аргумент	Частка підприємців, які спираються на цей аргумент, %	Аргумент	Міфологічний чи раціональний аргумент	Частка підприємців, які спираються на цей аргумент, %
1	Він відстоює інтереси таких, як я	міфологічний	78,7	Він очолює партію, яку я підтримую	раціональний	74,1
2	Його попередня діяльність заслуговує на позитивну оцінку	раціональний	77,3	Партію очолює політик, якому я довіряю	міфологічний	71,3
3	Він наведе порядок	міфологічний	70,3	Він наведе порядок	міфологічний	69,8
4	Приваблюють його особистісні риси	міфологічний	68,1	Він відстоює інтереси таких, як я	міфологічний	67,2
5	З ним ми зробимо Україну європейською державою	міфологічний	65,8	Він підтримує ідеологію, яку я поділяю	міфологічний	67,2
6	Він є найменшим злом	міфологічний	61,3	Приваблюють його особистісні риси	міфологічний	57,8
7	Він підтримує ідеологію, яку я поділяю	міфологічний	61,1	Він є найменшим злом	міфологічний	54,8

Продовження таблиці

8	Під його керівництвом буде краще	міфологічний	60,8	Він має найбільші шанси бути обраним	раціональний	52,6
9	Він виступає проти чинної влади	раціональний	53,3	Щоб не переміг ніхто інший	раціональний	51,7
10	Він має найбільші шанси бути обраним	раціональний	51,9	Він дбає про інтереси народу	міфологічний	49,1
11	Десять осіб, яким я довіряю, збираються голосувати за нього	раціональний	51,4	Він виступає проти чинної влади	раціональний	49,1
12	Щоб не переміг ніхто інший	раціональний	46,7	Десять осіб, яким я довіряю, збираються голосувати за нього	раціональний	42,2

Усі аргументи було розподілено на міфологічні і раціональні за такими критеріями:

- 1) судження не містять конкретної, достовірної інформації;
- 2) переважає емоційно-чуттєве сприйняття;
- 3) судження максимально узагальнені;
- 4) довіра до інформації, яку неможливо перевірити на достовірність.

У 2004 р. більшість підприємців, ухвалюючи рішення щодо свого вибору, спиралися на аргумент “Він відстоює інтереси таких, як я”; важливою також була позитивна оцінка попередньої діяльності кандидатів. Найменше важив аргумент “Він очолює партію, яку я підтримую”. Як бачимо, партійна належність кандидата у 2004 р. не була аж таким важливим чинником (переважувала на той час привабливість його особистості), тож центральний спосіб обробки інформації, що передбачає критичне і всебічне обмірковування ситуації, у більшості респондентів тоді не спрацював.

Третє і четверте місця посіли судження “Він наведе порядок” і “Приваблюють його особистісні риси”, а це може свідчити про те, що респонденти обрали периферійний спосіб обробки інформації. Тут явно простежуються характерні для нього ознаки: довіра до отриманої

інформації і відмова від якісної, осмисленої її перевірки, що й властиво, власне, міфологічній свідомості. У першому з наведених аргументів не визначено критерії порядку, тому цей аргумент має досить абстрактну і малоінформативну (але разом з тим привабливу) форму. Другий аргумент теж базується на емоційній привабливості кандидата і не має зв'язку з конкретною програмою дій політичної сили, що її представляє цей кандидат.

У цілому у 2004 р. респонденти віддали перевагу міфологічним (їх було сім), а не раціональним (усього п'ять) аргументам. Крім того, перші шість позицій при ранжуванні посіли також міфологічні аргументи, за винятком другої.

У 2006 р. преференції виборців помітно змінилися. Так, більшість респондентів визнали за важливий для них аргумент "Він очолює партію, яку я підтримую", що свідчить про значні зрушення, які відбулися з часу попереднього дослідження, а саме про поступовий перехід до центрального способу обробки інформації. Однак треба враховувати, що опитування проводилося вже після Помаранчевої революції, яка кардинальним чином вплинула на обізнаність людей щодо політики, політичних ідей. Крім того, у період між етапами дослідження було прийнято закон, який передбачає голосування за партійними списками.

Другий аргумент "Партію очолює політик, якому я довіряю" спирається знову-таки на довіру, а не на всебічний аналіз програми дій партії. Третій аргумент "Він наведе порядок" виражає прагнення підприємницьких кіл до наведення ладу в країні.

У цілому було вибрано п'ять раціональних і сім міфологічних аргументів, так само як і 2004 р., але на відміну від попереднього дослідження перше місце посів усе ж таки раціональний аргумент (безперечно, вплив Помаранчевої революції і перехід до виборів за партійними списками).

З огляду на результати порівняльного аналізу когнітивних аспектів мотивації політичного вибору можемо констатувати *перехід підприсмців від орієнтації на особистісні риси кандидатів до аналізу політичних платформ партій, до яких вони належать*. Це свідчить про більш глибоке усвідомлення представниками середнього класу політичних процесів, що відбуваються в країні, про перехід до ґрунтового аналізу минулих і прогнозу майбутніх подій. Під кутом зору когнітивних аспектів мотивації електоральної поведінки означилася тенденція переходу від периферійного способу обробки інформації до центрального, хоч міфологічна складова, властива як першому, так і другому варіантові, досі залишається досить вагомим.

Висновки. Завдяки сучасному теоретико-методологічному підходові до вивчення електоральної поведінки, в основі якого лежить принцип інтеграції інформаційного впливу зовнішнього середовища та когнітивних аспектів мотивації поведінки виборців, вдалося визначити особливості інформаційного впливу зовнішнього середовища в ситуації здійснення політичного вибору. Серед цих особливостей назвемо такі:

- високий активаційний вплив інформаційного середовища;
- дефіцит об'єктивної, достовірної інформації;
- насиченість інформаційного поля абстрактними значущими образами політичних міфів, які є малоінформативними (у розумінні конкретної вірогідної інформації як основи вибору), але достатньою мірою привабливими для виборця.

Описано когнітивний аспект мотивації політичного вибору підприємців, зокрема її міфологічну складову. Обґрунтовано припущення, що *міфологічній складовій свідомості відповідає периферійний спосіб обробки інформації*, який передбачає таке: індивід сприймає повідомлення поверхово, не заглиблюючись у його зміст; якість аргументації при цьому не перевіряється; джерело інформації визнається за цілком достовірне; істинність повідомлення не піддається сумніву. Периферійний спосіб обробки інформації протиставлено центральному, основою якого є всебічне осмислення змісту отриманого повідомлення, заглиблення в логіку аргументів, оцінювання їх дієвості.

Результати емпіричного дослідження, присвяченого *мотивації* політичного вибору сучасних українських підприємців, зокрема когнітивним її аспектам, показали, що політичний вибір підприємців у 2004 р. базувався переважно на периферійному способі обробки інформації. Цей спосіб не передбачає всебічного обмірковування ситуації, критичного ставлення до джерела інформації. Відмова від глибокого аналізу ситуації є свідченням вагомості міфологічної складової в мотивації політичного вибору підприємців. Утім, порівняння результатів опитувань 2004 і 2006 років виявило ознаки переходу від периферійного способу обробки інформації до центрального. Ідеться про те, що виборці все більше схиляються до якісної перевірки аргументації, а отже, рівень міфологізованості їхньої свідомості поступово знижується.

Переважаання периферійного способу обробки інформації, тобто послуговування здебільшого міфологічними аргументами, можна пояснити браком традицій існування демократичного суспільства на пострадянських теренах, а тому недостатнім індивідуальним досвідом аналізу соціально-політичних ситуацій. З позицій когнітивного підходу маємо

несформованість необхідних для осмислення соціально-політичної реальності відповідних когнітивних структур.

Отже, міфи та міфологічна складова свідомості і сьогодні відіграють значну роль у житті суспільства та окремого індивіда, визначаючи особливості електоральної поведінки громадян України.

Література

1. *Пушкарева Г. В.* Изучение электорального поведения: контуры когнитивной модели / Г. В. Пушкарева // Полис. – 2003. – № 3(74). – С. 120–130.
2. *Царюк Л. А.* Механізми формування рішення про прояв електоральної поведінки / Л. А. Царюк // Вісник Харків. нац. ун-ту. Серія: Психологія. Вип. 39. – 2007. – № 771. – С. 285–292.
3. *Кессиди Ф. Х.* От мифа к логосу (Становление греческой философии) / Ф. Х. Кессиди. – М. : Мысль, 1972. – 312 с.
4. *Кара-Мурза С. Г.* Манипуляция сознанием / С. Г. Кара-Мурза. – М. : Алгоритм, 2000. – 528 с.
5. *Заславская Т. И.* Бизнес-слой российского общества: понятие, структура, идентификация / Т. И. Заславская // Экономические и социальные перемены: мониторинг общественного мнения. – 1994. – № 5. – С. 7–15.

© Глазунова С. М.

П. Д. Фролов

ВИКОРИСТАННЯ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОГО ЗНАННЯ В ПРОЦЕСІ ФОРМУВАННЯ ГРОМАДСЬКОЇ ДУМКИ: ПРОБЛЕМИ ТЕХНОЛОГІЗАЦІЇ

Проаналізовано зміст та співвідношення понять “технологія” і “технологізація”. Виокремлено основні етапи становлення технологій. Окреслено коло ключових проблем, пов’язаних із технологізацією наявного соціально-психологічного знання про формування громадської думки.

Ключові слова: технологія, технологізація, соціально-психологічне знання, громадська думка.

Проанализированы содержание и соотношение понятий “технология” и “технологизация”. Выделены основные этапы становления технологий. Очерчен круг ключевых проблем, связанных с технологизацией имеющегося социально-психологического знания о формировании общественного мнения.

Ключевые слова: технология, технологизация, социально-психологическое знание, общественное мнение.

The content and correlation of notions ‘technology’ and ‘technological process’ are analyzed. The main stages of technology formation are revealed. The key problems connected with technological process which includes socio-psychological knowledge about public opinion formation are outlined.

Key words: technology, technological process, socio-psychological knowledge, public opinion., социально-психологическое знание, общественное мнение.

Проблема. Важливість управління громадською думкою люди усвідомлювали задовго до того, як виник сам термін “громадська думка” [1–5]. А першим, як вважають, увів його в ужиток англійський письменник і державний діяч XII ст. Д. Солсбері на означення моральної підтримки парламенту з боку населення країни. Сама ж проблема визначення та інтерпретації громадської думки сягає своїм корінням ще часів античної філософії. Правда, позначався цей соціально-психологічний феномен тоді дещо інакше – як “публічна думка”.

Про власне технології формування громадської думки заговорили порівняно недавно [6; 7], хоч деякі з них далеко не нові. Єгипетські жерці і фараони вміли використовувати чутки, у Стародавньому Римі існували стіннівки, що пояснювали громадянам дії влади. А брат славетного оратора Цицерона у своєму листі до нього зазначав: “Велике значення

можуть мати різні чесноти, якими кандидат володіє від природи, проте в передвибірній боротьбі, яка триває лише декілька місяців, штучно створений образ скоріше, ніж природна поведінка, приведе до перемоги”. Кажучи теперішньою мовою, він по суті стверджував, що провідним чинником перемоги є імідж кандидата. Про те, що “государю немає необхідності володіти всіма чеснотами, проте є пряма необхідність виглядати таким, наче він їх має”, писав свого часу і Макіавеллі.

Саме слово “технологія” також дуже давнє. Його рефлексивно обговорюють у культурі приблизно з V ст. до н. е. Як спеціальний термін для позначення окремої наукової дисципліни його використав 1777 р. німецький учений Йоганн Бекман.

Як бачимо, і певні знання про громадську думку, і технології управління нею існували здавна. Проте лише в наш час, коли виник запит на свідоме розроблення технологій формування громадської думки, вони “зустрілися”. Метою цієї статті і є спроба з’ясувати, чому так сталося і які проблеми постають перед нами у зв’язку із цим.

Що таке технологія, технологізація? Одне з можливих значень слова “технологія” – обсяг знань та умінь, за допомогою яких ми можемо створювати будь-які матеріальні і нематеріальні об’єкти з наявних у нас ресурсів. В іншому розумінні технологія – спосіб переробки енергії, інформації або речовин задля досягнення певної мети (здебільшого створення певного продукту). Технологія об’єднує в собі методи, процедури, прийоми, різні операції тощо. Вона спирається на технічне оснащення або устаткування, інструментарій, матеріал.

Технологія і мистецтво сприймаються сучасною людиною як смислова опозиція, хоч аналіз етимології цих слів вказує на те, що протягом тривалого часу ці слова були синонімами. Слово “технологія” (від гр. *techné* – мистецтво, майстерність і *logos* – слово) найчастіше перекладають як “учення про майстерність”. Саму ж майстерність розуміють, з одного боку, як ремесло, уміння, володіння навичками в певній галузі, а з другого – як високе мистецтво виконання будь-чого. Саме тому справжню майстерність не можна ототожнювати з якоюсь чітко визначеною сумою наявних професійних знань, умінь та навичок – її визначають як високе і постійно вдосконалюване мистецтво.

Остаточне розділення, відокремлення “технології” від “мистецтва” відбулося не так давно. Аби в цьому переконатися, наведемо фрагмент лекції М. В. Ломоносова “Слово о пользе химии”: “Учением приобретенные познания разделяются на науки и художества. Науки подают ясное о вещах понятие и открывают потаенное действие и свойств причины; художества к приумножению человеческой пользы оные употребляют. Науки довольствуют врожденное и вкорененное в нас любопытство; художества снисканием прибытка увеселяют. Науки

художествам путь открывают; художества происхождение наук ускоряют. Обои общею пользою согласно служат”. Судячи з контексту лекції, Ломоносов відносив до “художеств” усі сфери зі створення штучних об’єктів як матеріально-практичних, так і духовно-естетичних. Це добре видно з наступних його слів: “Между художествами первое место ... имеет металлургия, которая учит находить и очищать металлы и другие минералы. ...Ибо металлы подают укрепление и красоту важнейшим вещам в обществе потребным. Ими украшают храмы Божии и блистают монаршеские престолы, или защищаются от нападения неприятельского, или утверждаются корабли и, силою их связаны, между бурными вихрями в морской пучине плавают” [8, с. 80].

У розвитку будь-яких технологій, на наш погляд, можна виокремити три основні етапи.

Першим етапом технологізації будь-якого процесу, який уможливає появу технології як такої, є наявність індивідуальної майстерності. Вона ґрунтується на узагальненні особистістю насамперед власного індивідуального емпіричного досвіду, який часто навіть не може бути вербалізований чи означений (задокументований) у якийсь інший спосіб. Тому, мабуть, не випадково до XVIII ст. окремі ремесла називалися *mysteries* (таємницями), глибини яких була спроможна осгнути тільки людина з багаторічним досвідом роботи у відповідній галузі. Часто секрети успішності окремих майстрів помирали разом з ними, оскільки вони виявлялися неспроможними передати набуті знання своїм учням.

Другий етап виникнення технології можна означити як етап “технологізації” певної діяльності. Технологізація – термін Петра Щедровицького, упроваджений ним для позначення усвідомленої діяльності по вибудовуванню ланцюгів процедур та операцій, необхідних для досягнення прикладної мети і відбудови моделей таких ланцюгів. Генетично технологія “вбудовна” в певну діяльність. Технологізація ж “відриває, відокремлює, відчужує” технологію як певний обсяг знань та умінь щодо якоїсь конкретної діяльності від самого процесу її здійснення. І вона ж дає змогу через певний час повернутися назад до технології як певної послідовності дій та операцій.

Але технологізація дає можливість не тільки відокремити технологію як певний обсяг знань та умінь щодо якоїсь конкретної діяльності від самого процесу її здійснення. Вона також уможливає і навіть передбачає побудову одиниць (модулів), яким притаманна властивість збиратися в різні комплекси і розбиратися, утилізуватися, а потім вбудовуватися в інші комплекси, у тому числі і в інші технологічні ланцюжки. Причому в процесі цього “збирання” розбирання” одні елементи і цілі ланцюжки можуть замінюватися на інші.

Спочатку технологізація являє собою суто прикладну діяльність, вбудовану в практику. Проте навіть у такій прихованій, неявній формі вона уможливує відчуження способів певної діяльності чи окремих дій від особистості, що їх виконує, і їх тиражування. Метою технологізації на цьому етапі є передавання, трансляція, передавання набутого досвіду якоїсь діяльності від однієї людини до іншої (або до інших). При цьому неявно припускається, що той (ті), хто приймає трансльований досвід, зацікавлений у його відтворенні і прагне засвоїти спосіб діяльності, що призводить до передбачуваного результату.

Найпростіша форма технологізації – наслідування. Завдяки наслідуванню технологізація може навіть не фіксуватися свідомістю. Зародкові форми технологізації діяльності, її зачатки можна спостерігати у тварин.

Первісна людина також “переймалася питаннями фіксації, збереження приватного успішного і корисного досвіду, і багато магічних дій, ритуали несли не передрелігійну функцію, а функцію фіксації досягнень. І справді, навіщо первісній людині за явної бідності позитивного знання культивувати містичні, далекі від істини пояснення реального світу? Людина первісної епохи, як і сучасна людина, потребувала внутрішніх засобів утримання у свідомості важливих, здобутих досвідом істин. Міф, наприклад, це своєрідна спільна технологічна карта...” [9].

Ритуали, обряди, церемонії, традиції також були засобом фіксації певної ідеї, корисного досвіду, а також своєрідним “знаряддям” людини в оволодінні власними психічними процесами.

Ще одним способом технологізації є команда “роби як я”. За тожності застосовуваних інструментів вона може бути виконана іншою людиною (учнем) з умовно подібним ефектом тільки в разі виокремлення окремих кроків та операцій.

Поява мови, підключення рефлексії пришвидшили темпи “опредемчування” структури діяльності. Розкладання її на “елементи” і “блоки” від давніх цивілізацій до наших днів прискорювалося. Діяльність не тільки розкладається на складові, а й відбувається її розподіл між різними людьми. Виконання окремих операцій доручається різним людям або й механізмам, технічним пристроям. Особливої значущості набуває послідовність і тривалість певних дій та операцій у часі. Утаємниченість виробничого процесу зникає, у результаті чого індивідуальна майстерність певною мірою втрачає свою значущість. Кілька підмайстрів тепер здатні зробити те, що раніше було під силу лише майстрові. Проте на цьому етапі зазвичай відомо **що, як саме і в якій послідовності** потрібно робити, аби досягти бажаного результату, але часто невідомим залишається **чому** заради досягнення поставленої мети слід чинити саме так, а не інакше. Відповісти на це “**чому?**” й покликана була наука. Тому не дивно, що, обговорюючи питання інновацій, зазвичай вибудовують такий ланцюжок: формування нового знан-

ня; перетворення цього знання на технологію виробництва нового продукту або послуги; комерціалізація технології. Проте саме такий порядок розташування ланок у цьому ланцюжку вибудувався порівняно недавно, хоча й видається багатьом самоочевидним. Ця самоочевидність ґрунтується на поширеному хибному уявленні про те, що наука набула свого нинішнього високого статусу в XVII–XIX століттях через свою “самоочевидну корисність”. Проте навіть короткий екскурс в історію природничих наук свідчить, що це далеко не так. Успіхи науки йшли “самі по собі”, а успіхи техніки – “самі по собі”. Винахід парової машини, паровоза, пароплава, ткацького верстата... Чи зробив це хтось з учених? Ні! Це зробили самоуки-винахідники.

До початку ХХ ст. (включно) науки і технології розвивалися практично незалежно одне від одного. Природознавство розвивається не для того, щоб “обслуговувати” технологію. Методологія, теорія, експеримент і власне знання в природознавстві застосовуються насамперед для пізнання тих самих природних об’єктів у тій самій предметній галузі, але на новому рівні або в ширшому наочному ракурсі. Технологія і технічна творчість також не завжди спираються на природничонаукові знання. Якщо, наприклад, про певний предмет технології природничонаукових знань бракує, то в цьому випадку технологія здійснює “тунельний перехід” через бар’єр природничонаукового незнання завдяки своїм теоретичним настановленням, емпіричним та інтуїтивним методам – у цьому вона і схожа на мистецтво. Науку розвивали одні колективи, а технології – інші. Імовірно, уперше ці дві гілки об’єдналися в Лос-Аламосі 1943 р., коли в межах одного проекту для спільної роботи було об’єднано зусилля вчених і технологів. Саме із середини ХХ ст. наука і техніка почали зливатися воедино, у технології – і світ заговорив про “науково-технічну революцію”. Інтеграція психології в суспільну практику також відбувається через залучення проектно-технологічної методології, яка вже довела свої переваги в процесі виборів, у галузі паблік рілейшнз, реклами, соціальної і психологічної допомоги та реабілітації, в окремих галузях державного управління та інших сферах [10].

Третій етап, етап власне “технології”, розпочинається з того моменту, коли стають відомими закони та закономірності перебігу відповідних процесів і з’являється можливість управління ними й використання їх для досягнення поставлених цілей. Такі технології ґрунтуються вже не стільки на практичному досвіді, скільки на теоретичних знаннях, що відображають внутрішню логіку процесу. Відповідні знання мають сягнути таких висот і такого ступеня деталізації, коли стає можливим не тільки розуміння загальних закономірностей і тенденцій розвитку, а і їх докладний опис, аж до кожної практичної операції, окремого етапу, форми, засобу і методу практичної діяльності людей. Стає можливим не тільки прогнозування, а й реалізація прогно-

зних даних через поетапне вирішення ряду окремих завдань. Це дає змогу “втручатися” в об’єктивний хід процесів, змінювати їх порядок, встановлювати ту чи інакшу послідовність і темп процедур та операцій залежно від мінливих обставин заради якнайшвидшого і найповнішого досягнення поставленої мети. Тому можна стверджувати, що з розвитком науки і вдосконаленням технологій баланс між об’єктивним і суб’єктивним зсувається в бік суб’єктивного.

Наприклад, деякі сучасні технології (зокрема у виробництві кристалів) дають змогу протягом декількох днів або годин отримати матеріали, які природа створювала роками або й століттями. Те саме роблять біогенетичні технології (наприклад клонування). Аналогічними можливостями чималою мірою володіють психологічні і соціальні технології, які дають можливість “стиснути” соціальний час. Багатьом, мабуть, відома технологія скорочитання, яка ґрунтується на усуненні з процесу аналізу зчитуваного тексту етапу внутрішнього проговорення, яке істотним чином гальмує переробку отримуваної інформації. Отже, *технологізація сьогодні є долею багатьох галузей знань*. Причому на даному етапі під технологізацією розуміють уже спосіб перетворення технології як певного обсягу знань і умінь щодо якоїсь конкретної діяльності на технологію як певну послідовність реальних дій та операцій, які дають людині можливість використовувати об’єктивні процеси у власних цілях і навіть певною мірою підкоряти ці процеси власним бажанням.

Поява наукоємних технологій порушує чимало проблем стосовно технологізації наявного знання, у тому числі й соціально-психологічного. Спробуємо якщо не окреслити їх коло, то хоча б назвати деякі з них.

Відомо, що інтерес до результатів соціально-психологічних досліджень, які стосуються закономірностей формування громадської думки, виявляють політики, рекламисти, журналісти, служби ПР тощо, і такий інтерес викликає в суспільстві певну тривогу. Це цілком закономірно, адже люди побоюються, що соціально-психологічні знання будуть використані для розроблення технологій контролю за їхньою свідомістю. Якщо попередні технології загрожували фізичному існуванню людини, то нові пропонують змінити його природу. Тому *першу групу проблем можна позначити як морально-етичні*. Обговоренню цієї проблеми присвячено чимало літератури.

Другу проблему можна означити як *проблему “невиробництва” соціально-психологічних знань*. Ні для кого з нас не є секретом, яка кількість досліджень припадає пилком на полицях книгосховищ, магазинів, бібліотек, причому не тільки публічних. Це є загальною тенденцією і стосується не тільки психологічних досліджень. Обсяг знань зростає швидше, ніж обсяги впровадження. І це пов’язано із специфікою наукових знань як таких. Адже наукове знання є завжди “фотографією” об’єкта, або фіксації-

єю законів його життя, безвідносно до наших цілей і наших способів впливу на нього. Звідси ідея всебічного, багатопланового опису об'єкта. Чим більше я про нього знаю, тим, я вважаю, краще. Для техніка, технолога, навпаки, надлишок інформації є завжди недоліком. Він потребує знання необхідного і достатнього, знання, відповідного до його цілей і завдань. Можна, звичайно, заперечити. Мовляв, немає нічого більш практичного, ніж добра теорія. Проте це все ж таки далеко не завжди так. Наприклад, теорія відносності Ейнштейна, попри визнання її чи не найбільш видатним досягненням сучасної науки, залишається водночас найбільш марним непотрібним відкриттям.

Третя проблема тісно пов'язана з вищезгаданою проблемою “перевиробництва” і в разі вдалого розв'язання значною мірою дозволяє її “зняти”. Цю проблему можна означити як **проблему форми представлення соціально-психологічних знань, способів їх збереження та обробки**. Вона розпадається на ряд підпроблем:

проблема “розмитості”, недостатньої визначеності соціально-психологічного знання (за В. В. Налімовим, “жорсткі” – “м'які” знання). Наприклад, у нашому випадку існує щонайменше чотири визначення того, що таке “громадська думка”, а деякі поважні вчені вважають, що її як такої взагалі не існує. Не менший діапазон позицій існує і щодо “соціального настановлення” тощо;

проблема операціоналізації багатьох соціально-психологічних понять і конструктивів. (За якими показниками можна визначити, що в громадській думці дійсно стався “зсув”? Чи не є отримані нами результати артефактом? Впливом особливостей формулювання запитання? І чи взагалі можна “вхопити” досліджувану реальність за допомогою запитань? тощо;

проблема представлення знання і маніпулювання ним (у позитивному сенсі). Вирішення завдань із формування громадської думки потребує певної, достатньо повної сукупності знань. Ця сукупність може мати різний ступінь упорядкованості, відрефлексованості, формалізованості – і не тільки. Коли таких різномірних знань стає забагато, процес пошуку знання, необхідного для вирішення завдання, може перерости розумні межі, і тому часом (і дедалі частіше) легше винайти щось заново, ніж знайти потрібне в наявному нагромадженні знань. І хоч людство з давніх-давен використовує спеціальні упорядковувальні сховища для здобутих “частинок” знання – бібліотеки, їхні можливості дедалі більше відстають від запитів користувачів. Проте існують й інші способи зберігання, акумуляції та структурування знань. Ідеться про *менеджмент знань*, а також про таку галузь теорії штучного інтелекту, як *інженерію знань* (і, зокрема, про бази знань). Зазвичай у ній містяться знання про закони, що діють у певній предметній галузі, а також про способи вирішення завдань, що виникають у ній, тощо;

інженерія знань дає змогу до певної міри розв'язати й *проблему неявних, невербалізованих знань*, які містяться в будь-якій найсучаснішій технології.

Не менш важливою проблемою технологізації соціально-психологічних знань у галузі формування громадської думки є *проблема перекосів, асиметрії у їх використанні*. Виявляється вона в тому, що, коли йдеться про технології формування громадської думки, згадують майже виключно рекламу і ПР. Про те, що громадська думка формується під впливом не лише інформаційних чинників, а й самими реаліями соціального життя, наявною культурою, соціальними нормами тощо, часто забувають. Це стримує розвиток відповідних технологій.

Висновок. Вирішення згаданих вище проблем багато в чому залежить від позиції самих соціальних психологів. Вони мають вирішити, яка роль їм більше до вподоби – роль постачальника знань, постачальника інформації для ухвалення рішень і розроблення технологій фахівцями інших галузей чи роль соціального технолога, який сам проектує, конструює та змінює соціальну дійсність. На жаль, переважно гуманітарна освіта не дає багатьом психологам можливості повною мірою опанувати технічні прийоми проектування. Відомо, що соціальний проект набуває практичного значення лише в тому випадку, коли він існує не тільки в головах своїх творців, а й адекватним чином задокументований: у словесних описах, схемах, графіках, методиках, формулах тощо. Документування традиційно є однією з найбільш слабких ланок проектної діяльності, оскільки вимагає від психолога спеціальної підготовки. В умовах становлення ринкових відносин стало особливо помітним невміння психологів доводити свої рекомендації до необхідної для практичного застосування ступеня конкретності – соціальної технології, соціального проекту, а також обґрунтовувати їх ефективність. У результаті такі рекомендації не видаються переконливими, а тим більше обов'язковими для впровадження. Ця обставина пояснює потребу вдосконалення підготовки студентів-психологів в означених напрямках.

Література

1. *Гормонов М. К.* Общественное мнение. История и современность / М. К. Гормонов. – М. : Политиздат, 1988. – 512 с.
2. *Грицанов А. А.* Новейший философский словарь / сост. А. А. Грицанов. – Минск : Изд-во В. М. Скакун, 1999. – 896 с.
3. *Грушин Б. А.* Мнения о мире и мир мнений / Б. А. Грушин. – М. : Весь мир, 1997. – 544 с.
4. *Коробейников В.* Пирамида мнений. Общественное мнение: природа и функции / В. Коробейников. – М.: Молодая гвардия, 1981. – 222 с.

5. Обогащенное общественное мнение: Понятие. Социальная практика. Опыт изучения [Електронний ресурс] / Б. Докторов. – Режим доступу : http://www.pseudology.org/Gallup/Enriched_PO.htm.
6. Психотехнологии [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.politdumka.kiev.ua/index.php?tel=p>.
7. Политические технологии [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.politdumka.kiev.ua/index.php?tel=p>.
8. Ломоносов М. В. Избранные философские произведения / М. В. Ломоносов. – М. : Госполитиздат, 1950. – 758 с.
9. История психологии труда в России [Електронний ресурс] / Е. А. Климов, О. Г. Носкова. – Режим доступу : http://society.polbu.ru/klimov_history/ch01_i.html/.
10. Соціальне проектування і прикладна психологія [Електронний ресурс] / В. Панок. – Режим доступу: <http://www.politik.org.ua/vid/magcontent.php3?m=6&n=21&c=189>.

© Фролов П. Д.

С. М. Иванченко

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ТЕХНОЛОГІЇ ФОРМУВАННЯ ГРОМАДСЬКОЇ ДУМКИ У СФЕРІ ГРОМАДСЬКОГО ЗДОРОВ'Я

Статтю присвячено проблемі технологізації соціально-психологічного знання в процесі формування громадської думки щодо впровадження суспільних інновацій. З позиції технологічного підходу соціальні технології розглядаються як знання про суб'єктивний бік людської діяльності і як діяльність, або технологізація, знання. На прикладі громадського здоров'я проаналізовано дві групи соціально-психологічних технологій – медичну комунікацію і промоцію здоров'я.

Ключові слова: соціально-психологічні технології, громадська думка, громадське здоров'я, промоція здоров'я, медична комунікація.

Статья посвящена проблеме технологизации социально-психологических знаний в процессе формирования общественного мнения относительно внедрения общественных инноваций. С позиций технологического подхода социальные технологии рассматриваются как знания о субъективной стороне деятельности человека и как деятельность, или технологизация, знаний. На примере общественного здоровья проанализированы две группы социально-психологических технологий – медицинская коммуникация и промоция здоровья.

Ключевые слова: социально-психологические технологии, общественное мнение, общественное здоровье, промоция здоровья, медицинская коммуникация.

The problem of modern technologies in the field of social and psychological knowledge in order to influence public opinion as to social innova-

tions is discussed. According to technological approach social technologies are considered as knowledge of subjective side of human activity and as activity or modern technologies of knowledge. Two kinds of social psychological technologies were analyzed in application to public health area – health communication and health promotion.

Key words: social psychological technologies, public opinion, public health, health promotion, health communication.

Проблема. Відомо, що процес упровадження суспільних інновацій часто гальмується через їх несприйняття громадянами або негативне ставлення чи свідомий спротив. Тому перед фахівцями постає завдання готувати громадську думку та формувати позитивний образ цих інновацій у суспільстві.

Проблему технологізації спершу розглядали в соціальних науках у контексті проблем управління, маркетингу, паблік рілейшнз тощо. Правомірність технологічного підходу до суспільних процесів обговорювалася фахівцями, які дійшли згоди, що певні паралелі між матеріальним виробництвом і соціальним управлінням цілком слушні. Хоч процеси технологізації в матеріальному виробництві суттєво відрізняються від таких у соціальному житті, технічні і соціальні технології мають спільні принципи функціонування й розвитку технологічних систем, основні методи їх проектування, упровадження. Технологічний підхід до соціальних процесів дає можливість поєднувати два моменти: узгодження зовнішніх (соціальна організація) і внутрішніх (суб'єктивних, психологічних) чинників впливу.

У межах теми “Аналіз вітчизняного і зарубіжного досвіду технологізації соціально-психологічного знання та використання його в процесі формування громадської думки” лабораторією соціально-психологічних технологій були проведені розвідки, присвячені використанню соціально-психологічних технологій для формування позитивного образу суспільних інновацій у таких галузях, як освіта, управління, громадське здоров'я, політика тощо. *Метою дослідження* було з'ясувати, по-перше, які саме технології використовуються в тій чи іншій сфері, наскільки вони ефективні, а по-друге, з'ясувати, якою мірою процес технологізації знання охоплює різні сфери соціального життя.

В. В. Щербина, вивчаючи питання, чи можна практичне управління розглядати як об'єкт технологізації, зауважує, що поняття технології і соціальної технології відрізняються тим впливом, який процес технологізації справляє на людину: якщо в матеріальному виробництві термін “технологія” зосереджує увагу на перетворювальному характері (на відміну від пізнавального), то в соціальному процесі об'єктом тех-

нологізації є не стільки система інструментальних засобів, скільки сама людина, яка здійснює цю діяльність [1].

М. М. Марков пропонує розглядати технологію соціальної діяльності у двох аспектах: “як систему знань про організацію діяльності, пов’язану з виконанням етапів, операцій, методів, дій і т. ін. з формування суспільних явищ, і як технологізацію цих знань у процесі діяльності, яка виражається в трудових діях людей, що відповідають вимогам конкретних, специфічних соціальних структур” [2, с. 42].

Отже, соціальні технології можна розглядати а) як знання про суб’єктивний бік людської діяльності; б) як діяльність з реалізації, упровадження цього знання.

Ми розглядатимемо соціально-психологічні технології як підмножину соціальних технологій, на яку поширюються всі закономірності, притаманні будь-якій соціальній діяльності. Під соціально-психологічними технологіями розумітимемо різні способи впливу на свідомість людей, пропаганду, переконання та маніпулювання настроями і думками громадян з метою формування громадської думки. Зміст соціально-психологічних технологій полягає в організації соціальної взаємодії та формуванні соціально-психологічних характеристик задіяних соціальних суб’єктів.

В основі цієї роботи лежить теза, висунута П. Д. Фроловим, про *необхідність переходу від маніпулятивних до майєвтичних технологій у процесі формування громадської думки* з метою налагодження конструктивного діалогу між громадськістю та ініціаторами масштабних суспільних інновацій [3]. Така необхідність зумовлена насамперед тим, що традиційні інформаційні технології, медіа-технології часто бувають спрямовані на некритичне або несвідоме сприймання повідомлень, впливають на афективну сферу особистості в обхід критичного осмислення інформації, отже, за своєю природою є маніпулятивними. Було доведено, що ефективність впливу зростає, якщо об’єкт впливу бере участь в обговоренні, визначенні та впровадженні інновацій. Такі проактивні, інтерактивні, або “майєвтичні”, технології є кроком уперед, оскільки перетворюють пасивного об’єкта впливу на активного суб’єкта, співучасника та співавтора.

Далі ми розглядатимемо цю проблему на прикладі громадського здоров’я. Ітиметься не про охорону здоров’я, де наголошуються суто медичні аспекти, де суб’єктами процесу є пацієнти, медпрацівники і система охорони здоров’я в цілому, а про громадське здоров’я, спрямоване на *більш широкі медико-соціальні аспекти здоров’я*, де суб’єктами виступають різні групи і соціальні інститути.

Громадське здоров’я – це запобігання хворобам, подовження тривалості життя і промоція здоров’я шляхом організації зусиль суспільства, організацій, громади та індивідів; це також характеристика

життєздатності соціального організму як цілого [4]. За визначенням ВООЗ, громадське здоров'я є важливим медико-соціальним ресурсом і потенціалом суспільства, що залежить від комплексного впливу соціальних, поведінкових та біологічних чинників [5].

Проблематика громадського здоров'я охоплює такі питання, як фізична активність і здорове харчування, профілактика різних захворювань, підвищення життєвого рівня і суб'єктивного благополуччя людей. Формування громадської думки у сфері громадського здоров'я пов'язане, зокрема, з такими питаннями, як промоція здорового способу життя, запобігання соціально небезпечним хворобам (ВІЛ, гепатити, туберкульоз) і формуванню шкідливих звичок тощо. Зазначені проблеми охоплюють великі групи людей, тому великого значення набувають інформування, освіта та формування навичок здорового способу життя серед широкого загалу населення і його окремих груп.

Підхід з позиції громадського здоров'я відрізняється від медичного підходу тим, що має за мету змінити саме ставлення до здоров'я – з лікування хвороб на збереження здоров'я. Такий підхід може бути визначений як *проспективний* на відміну від *ретроспективного*, а відтак великого значення тут набувають просвіта і формування навичок (зокрема здорової поведінки).

Для покращення громадського здоров'я, зменшення ризикованих практик і пропаганди здорового способу життя можуть використовуватися різні технології: від упровадження нових законів до агітації за допомогою мас-медіа. Останнім часом уряди багатьох країн намагаються активно використовувати законодавчі механізми: забороняють курити в громадських місцях, рекламувати тютюн та алкоголь, використовувати консерванти і добавки в харчовій промисловості тощо. До пропаганди здорового способу життя залучають соціальну рекламу, проводять інформаційні кампанії, громадські акції. Вирішення проблем громадського здоров'я має комплексний характер і здійснюється в таких напрямках:

- просвіта: промоція здорового способу життя;
- юридичний: упровадження нових законів щодо охорони здоров'я;
- медичний: проведення епідеміологічних досліджень, масових обстежень;
- фінансовий: асигнування на медичні дослідження, профілактичні і лікувальні програми тощо.

Соціально-психологічні технології в цій сфері спрямовані на зміну знань, настановлень і поведінки людей щодо проблем здоров'я; вони охоплюють різні сфери психічної активності індивідів. З огляду на це можна виокремити такі напрями і методи роботи, як:

- пропаганда здорового способу життя, підвищення рівня усвідомлення проблем (інформаційний);
- піар і соціальна реклама (емоційний);
- формування навичок здорового способу життя, зменшення ризикованої поведінки (поведінковий).

Технології впливу на настановлення і поведінку людей у сфері громадського здоров'я складають три великі групи:

1) медійні технології впливу на настановлення і поведінку щодо питань здоров'я (реклама, оздоровчі інформаційні кампанії, новини);

2) активні методи соціального втручання (діяльність ініціативних груп, об'єднань та ін.);

3) державна політика (фінансування та впровадження оздоровчих програм, будівництво спортивних майданчиків, басейнів, тощо).

Соціально-психологічні технології досліджено найкраще; їх використовують здебільшого в першій групі. Порівняно новим і менш дослідженим є рух громадських організацій (друга група), представлений напрямом “промоція здоров'я”. Третя група технологій, власне, не є соціально-психологічною за визначенням, це швидше створення умов та реалізація програм зміцнення здоров'я, профілактики захворювань тощо.

Аналіз соціально-психологічних технологій, які використовують у сфері громадського здоров'я, показав, що їх можна розділити на дві великі групи: 1) медіа-комунікація з питань здоров'я, яка є здебільшого інформаційною технологією впливу на знання і настановлення людей за посередництвом ЗМК; 2) промоція здорового способу життя, яка базується на соціальному втручанні і передбачає активну участь усіх зацікавлених осіб, груп та соціальних інститутів.

Медіа-комунікація в громадському здоров'ї. Перший рівень, а також крок, до якого зазвичай вдаються, щоб вплинути на громадську думку, це інформування, надання інформації про проблему, ризики для здоров'я, лікування тощо.

Медична інформація є знанням, отриманим з інтерв'ю та лабораторних тестів, які використовують для діагностування проблем здоров'я. Медична інформація містить дані, зібрані в медичних оглядах щодо оцінювання ефективності різних методів лікування. Такі відомості потрібні для оцінювання проблем біоетики та наслідків прийняття складних медичних рішень. Медична інформація – це отримання сигналів потенційних ризиків для здоров'я і поведінки, що дає змогу уникнути цих ризиків. Надавачі і споживачі медичних послуг використовують свою здатність спілкуватися для того, щоб збирати і знаходити відповідну медичну інформацію, обмінюватися нею, приймати важливі рішення, пристосовуватися до нових станів здоров'я, та для координації діяльності. Процес комунікації також дає змогу фахівцям створюю-

вати інформаційне повідомлення для поширення різними каналами, щоб забезпечити цільову аудиторію відповідною медичною інформацією та впливати на її медичні знання, настановлення і поведінку.

Другий рівень – поширення інформації щодо проблем здоров'я за допомогою медіа-каналів. Тут можна виокремити три види соціально-психологічних технологій: реклама в ЗМК, громадські інформаційні кампанії та медіа-освіта [6].

Дослідження впливу реклами велися здебільшого в таких напрямках: реклама алкоголю і тютюну, реклама харчових продуктів. Вплив реклами виявився досить ефективним і неоднозначним, особливо щодо продуктів, які формують шкідливі звички або призвичаюють до нездорової їжі [7]. В одному американському дослідженні було підраховано, що у 1990 р. підлітки витратили 82,4 млрд доларів на такі продукти, як сухарики, чипси, солодкі напої, які зазвичай містять багато калорій, а також шкідливих барвників, підсилювачів смаку, консервантів [8].

Масована реклама, яка діє певний час, може суттєво змінити не лише ставлення людей до певних продуктів, а й призвести до суттєвих змін у їхній поведінці та способі життя. Цікавим прикладом довготривалої дії соціально-психологічних технологій може бути питання вигодовування немовлят материнським молоком. У 1970-х роках компанії, які почали впроваджувати молочні суміші, витратили величезні кошти для того, щоб переконати матерів годувати немовлят цими сумішами замість материнського молока. Безперечно, молочні суміші є порятунком для тих жінок, які не мають власного молока. Але бізнес-інтереси вимагають збільшення продажу, розширення його масштабів. Реклама цієї продукції змогла переконати більшість західних жінок, що це швидко, зручно, корисно, і головне – дає змогу жінці швидше повернутися до роботи. За даними статистики, нині лише одна з п'яти матерів у США вигодує дитину протягом шести місяців після народження.

Згодом з'ясувалося, що материнське молоко незамінне, годування молоком і для дитини, і для матері є життєво необхідним. Для дитини воно зменшує ризики зараження різними інфекціями, покращує імунітет та сприяє інтелектуальному розвитку. Для матері – зменшує ризик раку грудей, покращує гормональний обмін. Педіатри та інші фахівці почали кампанію з популяризації вигодовування дітей грудним молоком. У 1992 р. ВООЗ запропонувала "План дій", а 2001 р. розробила стратегію вигодовування дітей; за її рекомендаціями годувати материнським молоком оптимально до 2 років. Американська академія педіатрії, яка розпочала пропаганду з 1997 р., рекомендує годувати немовлят принаймні 12 місяців [9].

На цьому прикладі можна побачити, як соціальна інновація (молочні суміші) стрімко поширилася у світі завдяки маркетингові і рекламі. Повернення до природного і традиційного вигодовування материнським молоком виявилось складним завданням. Незважаючи на колосальні переваги цього методу, здається, люди і далі вживатимуть сурогати.

Ефект інформаційних кампаній щодо питань здоров'я також може бути неоднозначним. Наприклад, інформаційні кампанії 1980-х проти СНІДу забезпечили широку поінформованість та відмову від ризикованої сексуальної поведінки багатьох людей. Проте це викликало у населення страх перед цією хворобою – утім, медіа-кампанії не змогли привернути увагу до проблеми ВІЛ/СНІДу груп підвищеного ризику, таких як наркоспоживачі, секс-працівники, представники секс-меншин [10].

Як зазначає М. Науг, оздоровчі медіа-кампанії дуже відрізняються від комерційних, оскільки вони намагаються змусити людей утримуватися від того, що їм подобається, наприклад, курити чи керувати авто в нетверезому стані [11]. Також оздоровчі кампанії інколи намагаються змусити людей робити те, чого вони не хочуть робити, наприклад, використовувати презервативи. Оздоровчі кампанії, як і рекламі, на відміну від політичних кампаній, зазвичай зосереджені на поведінці, яка повторюється, тоді як політичні кампанії намагаються змусити людей до разових дій (голосування за певного кандидата). Це ускладнює завдання розробників, оскільки люди схильні до дій, які ведуть до швидких результатів, тоді як оздоровчі кампанії намагаються переконати їх, що вони отримають користь від своїх дій колись, у майбутньому.

Розрізнення прямого і непрямого впливу ЗМК на індивідуальну поведінку показало, що вони мають незначний вплив на індивідуальну поведінку, але можуть досить активно впливати на соціальний і культурний контексти [12; 13]. Було сформульовано положення про інституційну відповідь на суспільні проблеми, пришвидшену увагою ЗМК. Окрім непрямого впливу на політичний порядок денний, ЗМК можуть прямо впливати на осіб, які приймають рішення, оскільки ті часто дізнаються про суспільні проблеми із ЗМК [13]. Політична відповідь на суспільні проблеми, викликані індивідуальною ризикованою поведінкою, може бути кількох типів. Відповідальні особи можуть виступати прямо (наприклад, прийняти новий закон або постанову уряду). Вони можуть також спрямовувати ресурси на вивчення проблеми, розвиток потенціальної програми дій, підтримку організацій і груп, які намагаються вирішити цю проблему.

J. Brown і K. Walsh-Childers визначили дві нові стратегії як альтернативи традиційним інформаційним кампаніям. Це медіа-

освіта – поєднання розважання та освіти, вживлення повідомлень про здоров'я в розважальні передачі; та медіа-підтримка – дії громадських організацій з охорони здоров'я, які привертають увагу ЗМК до проблем здоров'я на соціальному і державному рівні, а не на рівні окремого індивіда [7].

Медіа-освіта – це формування здатності аналізувати, оцінювати і створювати медіа-повідомлення. Головне завдання медіа-освіти – критичне ставлення до інформації будь-яких ЗМК. Більш спеціально ця освіта спрямована на підвищення розуміння того, як працюють ЗМК, як вони створюють значення, як вони організовані і як вони створюють реальність. Освіта з питань здоров'я розглядає широке коло питань – від самосприйняття, дієти, шкільного насильства, уживання алкоголю й тютюну до вагітності та сексу [11].

Розвиток новітніх інформаційних технологій дає можливість використовувати нові медіа-технології для пропаганди здорового способу життя, подолання хвороб і підтримки високого життєвого рівня. Це перш за все інтернет. Дослідження в цьому напрямку охоплюють такі теми, як он-лайн-маркетинг алкогольних і тютюнових виробів, вплив реклами ліків, вплив медіа-повідомлень на дієти, ожиріння, наркоманію та психічне здоров'я. У 1998 р. в інтернеті вели пошук інформації близько 70 млн американців; половину з них цікавила інформація про таке захворювання, як рак. Інтернет використовують і здорові, і хронічно хворі люди. Вони отримують можливість не лише пошуку інформації, а й консультування фахівців, спілкування з іншими у форумах, утворення груп самопомоги, що допомагає їм не тільки вирішувати свої проблеми, а й змінювати спосіб життя [6].

Говорячи про ефективність медіа-технологій, зауважимо, що вони мають досить обмежений вплив. Так, за даними опитування газети “Ньюсвік” і телеканалу “Дискавері”, 83% опитаних у 2000 р. американців знали про шкідливий вплив цукру і калорійних продуктів, але лише 42% намагалися поліпшити свій раціон [9]. Але в поєднанні із ціновою політикою та законодавчими ініціативами медіа-вплив може бути значно вищим. Наприклад, зусилля щодо зміни доступності й цін на тютюнові та алкогольні вироби призвели до суттєвого скорочення їх уживання.

Американські дослідники провели аналіз усіх медіа-кампаній з 1980-го по 1994 р., який виявив, що 20 з 29 кампаній були успішними щодо зміни поведінки людей. Медіана поведінкових змін становила 29% (від 4% до 74%). Поведінковий ефект оздоровчих медіа-кампаній показав, що здорової поведінки почало дотримуватися на 9% людей більше, ніж до оздоровчої кампанії. Кампанії з елементом примусу (наприклад, поліція штрафувала тих, хто не користувався пасками безпеки) показали в середньому зміну поведінки у 17%, тоді як лише 5%

змінили поведінку під впливом звичайної кампанії. Рівень впливу громадських оздоровчих кампаній становить 9%, що є зіставним з ефектом програм планування сім'ї (8%), профілактики куріння у школах (5%) та антинаркотичних шкільних програм – 6-8% [11].

Як бачимо, попри всі зусилля, традиційні оздоровчі медіа-кампанії, спрямовані на широкий загал, залишаються досі малоефективними. Сама лише медична комунікація не може змінити системні проблеми, пов'язані зі здоров'ям, такі як бідність, екологія, недоступність якісної медичної допомоги. Більш ефективними слід вважати соціально-психологічні технології, які зорієнтовані на поведінкові зміни і використовують активні методи в діяльності громадських організацій, суспільних рухів та об'єднань. У громадському здоров'ї таким є підхід, який дістав назву “промоція здоров'я”.

Промоція здоров'я. Промоція здорового способу життя має на меті допомогти людям в опануванні контролю над своїм здоров'ям [5] і може бути визначена як будь-які освітні і соціальні заходи, спрямовані на дії та умови життя, сприятливі для збереження й покращення здоров'я [14]. Американський журнал промоції здоров'я визначає також способи покращення здоров'я: це комбінація зусиль з кращого усвідомлення, зміни поведінки та створення середовища, яке сприяє більш здоровим практикам [15].

Як соціально-психологічна технологія, напрям “промоція здоров'я” у вигляді громадських кампаній почав розвиватися з кінця 1980-х років. В основі цього підходу лежить практичне застосування ідей соціального маркетингу [16; 17]. Серед таких кампаній антитютюнова програма “Quit” і антиракова програма в Австралії (1988); “Здорові люди 2000” у США та багато ін.

Зусилля з промоції здоров'я і медичної просвіти привели до того, що громадські організації перебрали на себе ініціативу від медичних установ. Це відбулося в контексті зростання громадського супроводу та спільної відповідальності за стан здоров'я людей. З'явилися програми охорони здоров'я на робочих місцях, у школах почали впроваджувати програми здорового харчування і профілактики наркоманії. У багатьох громадах у фокусі уваги опинилися житло та житлові умови, які впливають на спосіб життя, здоров'я та якість життя. Усі ці ініціативи потребують співробітництва різних секторів, організацій та окремих осіб.

На відміну від інформаційних технологій промоція здоров'я використовує більш активні засоби впливу – різного роду втручання (англ. *intervention*). Існують такі стратегії промоції громадського здоров'я: адвокація, надання повноважень і розвиток спроможності громади [5].

Адвокація (англ. *advocacy*) означає захист прав осіб або груп, які не можуть це зробити самостійно, наприклад, психічнохворих, дітей

або представників соціально дискримінованих груп. Зазвичай цю функцію беруть на себе громадські організації, такі як об'єднання родичів хворих, фахові асоціації т різні групи підтримки.

Надання повноважень (англ. empowerment) визначають найчастіше як процес, який уможливує участь індивідів, організацій та громад у прийнятті політичних рішень, здійсненні контролю за діяльністю державних установ та досягнення соціальної справедливості. Центральним тут є поняття участі не лише як результату надання повноважень, а і як засобу, за допомогою якого індивіди можуть виробляти стратегії, планувати дії, отримувати ресурси для досягнення колективних цілей.

Надання повноважень існує на чотирьох рівнях: (1) особистісний рівень – через підвищення контролю і впливу в повсякденному житті та участі в громадському житті; (2) рівень малих груп – через обмін досвідом, аналіз та зусилля малих груп; (3) організаційний рівень – через розвиток спроможності (capacity building) і вплив на процес прийняття рішень; (4) рівень громади – через використання ресурсів і стратегій підвищення громадського контролю.

Розуміння надання повноважень вимагає прояснення протилежного поняття, з яким пов'язане його виникнення, широко відоме як позбавлення або брак прав. Індивіди або групи, позбавлені прав, характеризуються як маргінальні. Маргіналізація та позбавлення прав, пов'язані з усталеними соціальними нормами влади і власності, розподілом соціальних благ та моделями здоров'я, хвороб і добробуту. Промоція здоров'я намагається змінити цю ситуацію через надання повноважень, щоб люди мали змогу більше контролювати поведінкові та середовищні детермінанти здоров'я.

Підходи, спрямовані на активізацію участі громади у вирішенні проблем громадського здоров'я (англ. community based approaches), мають за мету змінити соціальні детермінанти здоров'я і хвороб, щоб зменшити рівень шкідливої поведінки або підвищити рівень позитивних результатів оздоровлення.

Для промоції здоров'я найбільш придатним об'єктом є громада (порівняно з окремими індивідами чи соціальними інститутами). Під "громадою" розуміють місто, село, або це може бути певна місцевість, робоче середовище, школа чи інша спільнота. Громада репрезентує рівень колективних рішень щодо питань здоров'я, локальну культуру і традиції прийняття рішень, а також дій, необхідних після прийняття рішення. Промоція здоров'я на рівні громади вимагає участі місцевих лідерів громади та соціальних зв'язків, аби здійснювати заходи для широкого загалу населення, а також для соціальних змін (законодавство, соціальна політика).

Більшість громадських програм, спрямованих на зміну поведінки щодо здоров'я, впливають на поведінку на рівні громади. Такі програми складаються з комбінації таких дій: (1) втручання з промоції здоров'я та профілактики захворювань (первинна профілактика); (2) відстежування, рання діагностика та лікування випадків захворювання (вторинна профілактика); (3) допомога людям, які вже захворіли, більш ефективно боротися з недугою (третинна профілактика).

Існують дві альтернативні стратегії: втручання на рівні громади (англ. community intervention) і втручання в громаді (intervention-in-a-community). Перша стратегія спрямована на соціальні детермінанти здоров'я та захворювань з метою зменшити поширеність нездорової поведінки або поширити позитивні результати оздоровлення. Друга стратегія, яка ще відома як стратегія “високого ризику”, має на меті ідентифікувати людей з підвищеним ризиком до захворювань, часто в специфічному оточенні та робити вибіркові втручання.

Втручання бувають різного типу – від інформаційних матеріалів, медичної просвіти до зміни політики і медичного законодавства. Методи втручання також бувають різними – від роботи медичних працівників з індивідами та групами до централізованого планування і дій громадських організацій, консультантів, законодавців, а також громадських ініціатив у ЗМК.

Під кутом зору технологізації знання програми з промоції здоров'я можуть бути визнані соціально-психологічними технологіями, які: 1) спираються на теоретичні знання (теорії поведінки, соціальний маркетинг і теорії комунікації); 2) мають прописану певну послідовність кроків, алгоритм діяльності.

У книзі Health and Human Services (1989) було запропоновано модель “колесо медичної комунікації”, основу якої складає соціальний маркетинг [10]. Модель охоплює 6 етапів:

- 1) стратегічне планування;
- 2) визначення каналів інформування та інформаційних матеріалів;
- 3) розроблення матеріалів і їх тестування;
- 4) упровадження програми;
- 5) оцінювання ефективності;
- 6) зворотний зв'язок та удосконалення.

Цю модель було відтак дорацьовано, і в подальшому вона стала нарижним каменем для розроблення та впровадження різних оздоровчих програм. Наприклад, згадувана вище Програма “Здорові люди 2010” складається з акцій громадського здоров'я, які координуються на національному, регіональному і місцевому рівнях, та слугує навчальним засобом для освіти нового покоління лідерів громадського здоров'я (<http://www.healthypeople.gov/Document/tableofcontents.htm#under>). Заходи з реалізації програми містять: (1) ініціативи із створення системи

медичної інформації; (2) розвиток високоякісних медичних послуг та підтримки зі спеціальних медичних проблем для всіх верств населення, а особливо для тих, у кого менші можливості користуватися медичними послугами; (3) підготовка фахівців з комунікації та використання комунікативних технологій; (4) оцінювання втручань; (5) промоція критично-го розуміння і практики ефективної медичної комунікації.

Отже, підхід “промоція здоров’я” може бути прикладом технологічного підходу до впровадження інноваційних програм. Він є між-дисциплінарним і міжгалузевим, використовує активні неманіпулятивні методи (втручання) та визначає різні соціальні і професійні групи (громада, професіонали, державні установи) як рівноправні соціальні суб’єкти взаємодії.

Висновки. Говорячи про знання в контексті обговорюваної проблеми, треба розрізнати “знання про” і “знання як”. В основу соціально-психологічних технологій (“знання про”) покладено теорії комунікації, соціального навчання та інші поведінкові теорії, соціальну психологію впливу, соціальний маркетинг тощо. Знання “як” мають менш формалізований характер, проте вони існують у формі керівництв, практичних посібників і програм дій. Зокрема, у проведенні оздоровчих кампаній, при впровадженні програм промоції здоров’я використовують певні алгоритми, описані як послідовність кроків від визначення мети та завдань, розроблення плану дій, реалізації програми до оцінювання результатів і корекції програми.

Слід також відзначити специфіку соціально-психологічних технологій, які використовують у сфері громадського здоров’я: на відміну від політики, де формування громадської думки передбачає перш за все вплив на знання та настановлення людей, тут метою є поведінкові зміни, які ведуть до збереження й поліпшення здоров’я як окремих індивідів, так і громади в цілому.

Серед соціально-психологічних технологій, які використовують у сфері громадського здоров’я, можна виокремити дві основні групи: 1) медіа-комунікація з питань здоров’я, яка здебільшого є інформаційною технологією впливу на знання і настановлення людей за посередництвом ЗМК; 2) промоція здоров’я, яка базується на соціальному втручанні і передбачає активну участь усіх зацікавлених осіб, груп та соціальних інститутів.

Вплив інформаційних технологій має обмежений характер, оскільки спрямований здебільшого на зміну знань і настановлень на рівні індивіда. Більш ефективними є соціально-психологічні технології, зорієнтовані на поведінкові зміни та засновані на втручаннях, що мають на меті активізацію громад, об’єднання зусиль різних груп, створення кращих умов (середовища) для здорового способу життя.

Література

1. Щербина В. В. Проблемы технологизации социоинженерной деятельности / В. В. Щербина // Социологические исследования. – 1990. – № 8. – С. 78–85.
2. Марков М. Технология и эффективность социального управления / М. Марков. – М. : Мысль, 1982.
3. Фролов П. Д. Використання соціально-психологічного знання в процесі формування громадської думки : проблеми технологізації / П. Д. Фролов // Наукові студії із соціальної та політичної психології : зб. статей. – К. : Міленіум, 2009. – Вип. 23(26). – С. 239–247.
4. Войтенко В. П. Здоровье здоровых / В. П. Войтенко. – К. : Здоров'я, 1991.
5. World Health Organization. Health Promotion Glossary. – 2nd ed. – Geneva, WHO, 1998.
6. Брайан Дж. Основы воздействия СМИ / Дж. Брайан, С. Томпсон. – М. : Вильямс, 2004.
7. Brown J. Effects of media on personal and public health / K. Walsh-Childers, J. Brown; Bryant J. D., Zillmann D. (Eds.) // Media effects: Advances in theory and research. – Mahwah, NJ : Erlbaum, 1994. – P. 453–488.
8. Yanovitzky I. Media Attention, Institutional Response, and Health Behavior Change: The Case of Drunk Driving, 1978–1996 / I. Yanovitzky, C. Bennett // Communication Research. – 1999. – Vol. 26. – № 4. – P. 429–453.
9. Hornston S. E. Using Social Marketing and Behavioral Science to Facilitate Change and Action. – CDC, Atlanta, GA, 2007.
10. Snyder L. B. The media can have more than an impersonal impact: The case of AIDS risk perceptions and behavior / L. B. Snyder, R. A. Rouse // Health Communication. – 1995. – V. 7(2). – P. 125–145.
11. Haug M. Do Campaigns Really Change Behavior? / M. Haug // New Understanding of the Behavioral Effects of Advertising, Political Campaigns and Health Communication Campaigns. – 2003. – P. 277–290.
12. Hornik R. C. Public health education and communication as policy instruments for bringing about changes in behavior / R. C. Hornik; M. E. Goldberg, M. Fishbein, S. E. Middlestadt (Eds.) // Social marketing: Theoretical and practical perspectives, 1997. – P. 45–58.
13. Linsky M. How the press affects federal policy making. / M. Linsky – New York : Norton, 1986.
14. Green L. W. Health Promotion Planning: An Educational and Environmental Approach / L. W. Green, M. W. Kreuter. – 2nd ed. – Mayfield, Montain View, CA, 1999.
15. Definition of Health Promotion // American Journal of Health Promotion. – 1989. – V 3. – № 5.
16. Andreasen A. R. Marketing Social Change: Changing Behavior to Promote Health, Social Development, and the Environment / A. R. Andreasen. – Jossey-Bass, 1995.
17. Weinreich N. K. Hands-On Social Marketing: A Step-by-Step Guide / N. K. Weinreich. – Sage Publications, 1999.

Є. В. Бєлоножко

МЕТОДОЛОГІЧНІ ВИМОГИ ДО МОНІТОРИНГУ ЯК МЕТОДУ ЕМПІРИЧНОГО СОЦІАЛЬНО- ПСИХОЛОГІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ ІНТЕГРАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ ОСОБИСТІСНОГО ТА СУСПІЛЬНОГО РОЗВИТКУ

Розглядаються функції моніторингу як методу емпіричного соціально-психологічного дослідження інтеграційних процесів особистісного та суспільного розвитку. Аналізується відповідність методу та об'єкта. Проблематизуються зв'язки емпіричного, теоретичного та методологічного рівнів організації предмета дослідження. Визначаються напрями розвитку моніторингового дослідження.

Ключові слова: соціально-психологічне знання, моніторинг, об'єкт, метод, засоби емпіричного дослідження, груповий суб'єкт, суспільний суб'єкт, інтеграційні процеси розвитку.

Рассматриваются функции мониторинга как метода эмпирического социально-психологического исследования интеграционных процессов личностного и общественного развития. Анализируется соответствие метода и объекта. Проблематизируются связи эмпирического, теоретического и методологического уровней организации предмета исследования. Определяются направления развития мониторингового исследования.

Ключевые слова: социально-психологическое знание, мониторинг, объект, метод, групповой субъект, общественный субъект, интеграционные процессы развития.

The functions of monitoring research as the method of empirical socio-psychological research of integral processes of personal and social development are treated. The correspondence of the method and object is analyzed. The connection of empirical, theoretical and methodological levels is discussed. The directions of the development of monitoring research are defined.

Key words: socio-psychological knowledge, monitoring, object, social subject, integral processes of development.

Проблема. Попри наявні в соціології методологічні розробки, які операціоналізують постмодерне розуміння соціального світу, моніторингові дослідження часто залишаються занадто спрощеними і позитивістськи обмеженими. На нашу думку, головна проблема полягає у невизначеності зв'язків між теоретичним та емпіричним рівнями структурно-функціональної будови об'єкта дослідження. Визначення зв'язків проблематизується взаємодією трьох складових ситуації розвитку методу: пізнавальної, соціокультурної і суспільної [1]. Це потребує обґрунтування і розроблення відповідного проекту та програми розвитку моніторингового соціально-психологічного методу.

Пізнавальна складова пов'язана з проблемою, для дослідження якої специфічно призначений метод моніторингу: відображення багатовимірної реальності, яка якісно змінює свою "природу" в часі, має полілокальний розвиток і множинні форми існування; відповідно засоби відображення теж набувають змінюваного характеру, що зумовлює невизначеність умов, які диктують логіку відображення досліджуваної реальності в організації предмета, засобів, методу та процесу дослідження в цілому.

Соціокультурна складова пов'язана з рефлексивним опосередкуванням структури зв'язків предмета і ситуації дослідження міжпозиційною взаємодією її учасників (дослідник, досліджуваний, замовник).

Суспільна складова пов'язана з безпосередньою включеністю в контекст дослідження суспільних процесів як активної, суб'єктної складової досліджуваного об'єкта (яка, власне, і є тим самим реальним об'єктом, сутність якого відображається в знанні).

Мета статті полягає у визначенні проблем розвитку моніторингу як методу і напряму соціально-психологічного дослідження. Предметом аналізу стала дослідницька ситуація, задана багатопозиційним контекстом емпіричного дослідження, множинністю онтологічних уявлень і методологічних підходів.

Призначення методу. Саме завдання моніторингового дослідження соціально-психологічних явищ, яке висуває вимоги до специфічної функціональності методу, слід розглянути як прояв зрілого запиту суспільства щодо відображення в знанні його станів, ситуацій і процесів. Здається очевидним, що "великі" виміри і масштаби історичних та цивілізаційних змін, як і змін в екології та способах життя суспільства, є такі, що пронизують локальне та конкретне існування особистості і визначають його розвиток, і навпаки.

Одна з проблем, релевантних такому запиту, – співмасштабність, співмірність та співвідповідність розвитку особистості та суспільства, що є предметом нашого дослідницького інтересу.

Складність дослідження означених процесів полягає в тому, що співмірність особистості і суспільства не є даністю чи заданістю, а постає як *актуальність*, що здійснюється в часі, ситуаціях та подіях їх співрозвитку.

Моніторинг розглядатимемо як метод, специфічно призначений для емпіричного відображення актуальності явищ інтеграційного розвитку в часі. Як метод емпіричного дослідження, моніторинг включено в будову предмета соціально-психологічного знання, тож він має відповідати вимогам щодо валідності та надійності отримуваних на його основі даних. Разом тим метод включено в завдання

соціального управління, що вирішується замовником на дослідження, як засіб прогнозування станів об'єктів соціального управління. Знання, отримане в моніторинговому дослідженні, справляє вплив на життя досліджуваного об'єкта і стає компонентою цього об'єкта.

Співмірність об'єкта. Моніторинг як метод має бути адекватний, відповідний та співмірний об'єктові, для емпіричного відображення якого він призначений [2]. Ключові риси об'єкта на рівні онтологічної інтуїції визначаються його смисловим уявленням як “мішаної” реальності [3], або 3G-реальності [2]: гетерогенної, гетерохронної, гетерархованої. Характеристиці гетерогенності відповідає множинність онтологій, гетерохронності – різні часові виміри, що конституують процеси існування; гетерархованість визначає, за С. В. Поповим, складність реальності, що поєднує, крім власне природи, також і “другу природу” – організацію матеріального світу, створену суспільною діяльністю; а визначальною стає “третья природа” – продукування знаково-символічних світів як основної організаційної компоненти реальності: “символічні світи утворюють поля можливостей для діяльності, що, у свою чергу, створює можливість для породження нових матеріальних організованостей” [2, с. 51].

Якщо актуальність емпіричного відображення “мішаного” об'єкта визначити як специфічну функціональну характеристику моніторингу, то дослідник має поєднати три основні позиції, кожна з яких задаватиме специфічний доступ до емпіричного матеріалу, а структура міжпозиційних зв'язків задаватиме цілісність емпіричного об'єкта.

Дослідницькі позиції як функції моніторингу. Дослідницька позиція, спрямована на пізнання “першої природи”, визначає об'єкт як “законовідповідний”, такий, що має незмінну і незалежну від уявлень дослідника сутність; завдання емпіричного дослідження сфокусоване на наблизненні теоретичних уявлень до сутності об'єкта. Під час дослідження розвитку як монопроцесу засобами визначення відповідного емпіричного об'єкта і будуть онтологічні припущення щодо його іманентної природи. Але якщо об'єкт представлено як такий, що змінює свою сутність, то виникає питання про підстави вважати, що досліджується один і той самий об'єкт; якщо ж відмовитися від вимоги представляти об'єкт якісно змінним, то втрачається специфіка моніторингового дослідження.

Дослідницька позиція, спрямована на пізнання “другої природи”, висвітлює розвиток в історії; сутність об'єкта визначається в такому разі змінністю норм його існування: “змінюються норми, змінюється й організація суспільства. Причиною таких змін стає проектна діяльність, що утворює та перетворює культурні норми” [4]; наголошується на дослідженні *форм існування* об'єкта в історичному часі, а сутність цієї змінюваності пов'язується з розвитком культурних норм,

що його конституують; висновок про сутність об'єкта буде зроблено тільки ретроспективно, по завершенні його актуальної історії. Але й тут бачимо невизначеність: що дає підстави вважати ті чи ті властивості об'єкта і чинники ситуації суттєвими і такими, що визначають напрям його розвитку? Які фактори, або чинники, що діють зараз, в актуальному часі, є такими, що визначають напрям і ситуацію розвитку? Засоби, які дають можливість зняти цю невизначеність, належать проєктному підходові, що через цілі організованої діяльності вводить інституційні, культурні та організаційні зміни, суттєво змінюючи актуальну ситуацію розвитку; такі умови, за визначенням Попова, елімінують самостійне значення знання, яке набуває "одноразового" характеру, оскільки втрачає свою дійсність у разі зміни суттєвих умов ситуації розвитку [2]; проєктний підхід знімає невизначеність майбутнього, оскільки задає його актуально, як цільовим чином організований розвиток, але при цьому втрачається і функціональність знань, отриманих у першій позиції, оскільки сутність об'єкта визначається цілями і засобами відповідної практики розвитку.

Третя дослідницька позиція визначає межі об'єкта як актуальної події. Актуальний стан, ситуація і процес розвитку окреслюються цілісністю події, яка несе в собі й із собою всі засади, джерела і механізми розвитку; пізнання об'єкта як події рівнозначне співучасті дослідника в здійсненні цієї події; процесом пізнання такого об'єкта є спілкування, взаємини та участь у його становленні [там само]. У хронотопі події минуле, майбутнє та актуальне здійснюються у відношеннях діалогу, об'єкт має свій голос і свого партнера по діалогу. Окресленому тут баченню відповідатиме така грань складної реальності, ядром якої є утворювані символічні світи. Утвердження такого світу є подією, що актуально відбувається, змінюючи як наявну соціальну ситуацію, так і минуле та майбутнє, визначаючи їх значення.

Інакше кажучи, знання, отримане в умовах моніторингового дослідження, "занурене" в суспільну подію і відновлює або утверджує своє значення тією мірою, якою воно є співсуб'єктом цієї події. Із цього погляду відновленню підлягає і функціональність засобів першої та другої позицій, якщо на їх рівні та у вимірі відображення досліджуваної реальності дослідник враховуватиме суб'єктні характеристики досліджуваного об'єкта, ключовими серед яких будуть такі, як діалогічність, рефлексивність, ситуаційність [5].

З огляду на сказане вище дослідник має справу зі смислотвірними відношеннями [6], у яких актуально поєднуються виміри об'єкта; саме смислова реальність є тією субстанцією, змінюваність якої в часі й дає можливість розглядати об'єкт як такий, що розгортається до інтегрованих станів його розвитку; суб'єктом смислотворення ми можемо визначити особистість у тій мірі, у якій вона: контекстуально

включена в суспільні смисли, є суб'єктом ситуацій суспільного розвитку, що змінюють умови і засоби смислотворення, носієм суспільних смислів, які стверджує як значущі, а тим самим і здійснює їх як актуальні події творення смислів суспільного існування.

Отже, моніторингове дослідження має “вхід” до емпіричного об'єкта, що для першої позиції заданий як смисловий *контекст* актуальної події; для другої позиції – як *ситуація* взаємодії суб'єктів розвитку, її суттєвий зміст визначається майбутнім, заданим цілями розвитку; для третьої позиції – як *подія*, у якій здійснюється смислотворення.

Самоочевидність суб'єктивності в дослідженні. Проблемним видається контекст безпосередності-опосередкованості відображення самоочевидності-самовизначеності смислових станів реальності [4]. Очевидність актуального смислу – єдине безпосереднє джерело емпіричного знання про актуальні стани суспільного цілого. Проблему становить з'ясування достовірності самоочевидних, або самовизначених, актуальних смислових станів суспільної свідомості. Суспільне ціле дано особистості безпосередньо в її суб'єктивності, отже, дослідник має справу із чистою суб'єктивністю, яка і є безпосереднім виявом стану суспільної свідомості, що відображає зміст, форми і процеси суспільного життя. Дослідник, на відміну від особистості, включеної в ситуацію опитування, не може довірятися самоочевидності [7]. Разом з тим отримувані дані є виявом саме визначеного та артикульованого у відповідях учасників емпіричного дослідження самоочевидного для них та безпосереднього сприймання суспільної реальності. Значущості набувають форми безпосередньої даності смислу, які мають складну структурну будову в координатах рефлексивності та опосередкованості [4; 8]. Тобто джерело визначеності актуального змісту життя суспільного цілого належить не дослідницькій позиції – воно визначається включеністю в ці стани суб'єктивності учасника дослідження, тож він і є “носієм” досліджуваної реальності.

Характеристики смислового контексту дослідження. Визначимо деякі структурні відношення окресленого смислового контексту: 1) досліджувана реальність безпосередньо включена в ситуацію дослідження характеристиками суб'єктної, рефлексивної та смислотвірної активності і має всі “повноваження” та свободу щодо прийняття її смислу, зміни його або відсторонення від будь-якого її значення; 2) ключову роль грають відношення, встановлювані дослідником з досліджуваною реальністю, а також засоби і форми гуманітарного підходу “проникнення” в контексті діалогічного взаємовідношення в сутнісні процеси, форми самоактивності та самовідображення досліджуваної реальності; 3) пізнавальний контекст рефлексивно

опосередковується та суттєво визначається, організовується та скеровується ситуацією взаємодії суб'єктів, що її (ситуацію) утворюють.

Означена проблема виникає тоді, коли дослідник не має єдиної моделі досліджуваного явища, оскільки останнє перебуває у стані змінюваності. Вирішується ця проблема за рахунок досвіду дослідника, інтуїтивно та на основі розвиненої майстерності в оперуванні засобами відображення реальності. Якщо не зводить уявлення щодо об'єкта, яким оперує дослідник, до монопроцесів, а метод – до історичного аналізу, то дослідник має змінити онтологічні уявлення таким чином, щоб побачити цілісну зміну об'єкта й охопити їх моделлю ефектів.

Дослідник, який встановлює ці межі в контексті взаємодії з іншими суб'єктами дослідницької ситуації, на рівні її моделювання в мисленні та передбачення їх (суб'єктів) активності виступає в цей момент з позицій управляючого стосовно впровадження свого знання як проекту соціального управління суспільним розвитком; тобто “автономний” дослідник приймає це рішення, “заміщуючи” позиції інших учасників дослідницької ситуації, тобто змінюючи своє бачення з урахуванням їхньої суб'єктної активності, інтересів та бачення. Така форма визначення емпіричної ділянки дослідження є ефективною за рахунок індивідуального досвіду, майстерності та розвиненості засобів “автономного” дослідника, але саме ці, тонкі і “занурені” в глибини особистісного досвіду, способи мислення мають бути нормовані як технічно організовані на рівні узгодження уявлень та способів дії колективного суб'єкта, а в контексті розвитку служби моніторингового дослідження – на рівні розроблення технологічної форми організації процесів дослідження.

Отже, потрібно ввести формальну схему, яка задавала б інтегроване бачення процесів особистісного та суспільного розвитку як цілісного об'єкта і давала б змогу визначати вимоги до методу в межах предметної організації дослідження в цілому. Насамперед, слід визначити, *яка саме реальність має відобразитися в предметі дослідження як онтологічна схема його об'єкта.*

Інтеграційні процеси утворюють структурний контекст, у якому процеси розвитку особистості і суспільства можуть бути представлені як цілісна сфера співрозвитку [9]. Її складовими, або субсферами, що виконують інтеграційну функцію, є: розвиток соціально-психологічного знання (предметна складова), соціокультурний розвиток суспільної діяльності (нормативна складова), розвиток суспільних суб'єктів (суб'єктна складова). Субсфери перебувають у відношеннях взаємовідображення і потенціювання ресурсних або дефіцитарних станів розвитку одна одної, а отже, можуть задавати структурно-проблемний контекст, ресурсний чи від'ємний, щодо процесів і станів кожної іншої та сфери співрозвитку в цілому.

Соціально-психологічне знання розглядатимемо як ресурс, що інтегрує співрозвиток суб'єктної і нормативної складових щодо інтересів, проблем і станів особистісного та суспільного розвитку і потенціоє соціально-психологічний розвиток суспільного цілого. Тобто бачення розвитку ми дістаємо, надаючи соціально-психологічному знанню функції інтегрування взаємодії нормативної і суб'єктної субсфер. Якщо така інтеграція відбувається, то взаємодія цих субсфер набуває характеру співрозвитку, що справляє зворотний вплив на розвиток соціально-психологічного знання (тобто предметної субсфери) і виступає як механізм його розвитку.

Вимоги до складових дослідження. З огляду на наведені вище міркування дослідження, включене в гуманітарну перспективу, у соціокультурний розвиток і контекст безпосередніх суспільних процесів, саме має будуватися відповідно до цих трьох складових, які позначають можливі проблемні сфери *особистісного і суспільного* розвитку, що потребують відповідного дослідження та утворення наукового знання: 1) процеси становлення і розвитку особистості як суб'єкта самоорганізації та організації суспільної життєдіяльності і життєвідношень; 2) соціотехнічний, або інженерно-технічний, розвиток діяльності організації та колективного суб'єкта цієї діяльності як носія та користувача технологій і технічних засобів організації продуктивної діяльності; 3) становлення спільноти як суспільного суб'єкта.

Становлення особистості ми розглядаємо як процес, що конституює розвиток суспільної організації спільноти. Становлення особистості і становлення спільноти як суспільного утворення взаємодіяють, але не можна їх ототожнювати – у кожного своя власна і автономна від іншого історія та умови розвитку. Саме особистість виконує роль і функцію організатора розвитку суспільного утворення, ототожнюючи власні цінності і цілі із цінностями й цілями організованого суспільного утворення. Але таке ототожнення виявляє розбіжності і нетотожність суспільного утворення та особистості, оскільки при такому заміщенні сама особистість може стати неспроможною ставити цілі та реалізовувати власні ціннісно-сміслові інтереси. Разом з тим саме особистість має “вирости”, коли йдеться про співмірність щодо масштабів діяльності суспільного утворення, та посісти не “жертвну”, залежну, а організаційну, скеровуючу роль і позицію.

Суспільний об'єкт, за схемою С. В. Попова [2], крім активності, має ряд властивостей:

- рефлексивність, тобто здатність усвідомлювати себе, свої дії та дії інших, що фіксується зовнішньо специфічними знаками – ім'ям. Ім'я – складне утворення, що визначає окремість та самість об'єкта і є фокусом формування внутрішнього смислу як основи для постановки цілей, не детермінованих зовнішніми обставинами;

- здатність ставити власні цілі – друга властивість організації, що уможливує взаємодію і співорганізацію з іншими суспільними об'єктами. Це дає змогу здійснювати організаційний вплив на інші об'єкти та включати їх у процеси організації;

- співвідношення “тіла” (організму), рефлексивності і внутрішнього смислу створює сукупну якість, що визначає здатність об'єкта вступати в організаційні відносини з іншими об'єктами.

Форми самоорганізації особистості в соціумі та одиниці емпіричного дослідження. “Організацією ми називатимемо таку взаємодію описаних об'єктів, за якої на групі об'єктів відтворюється така ж сама формальна структура. При цьому виникає другий рівень” [2, с. 54]. Але така організація не має власного тіла, а тому рівень її рефлексії та смислу має утворювати окремий суспільний об'єкт, що ототожнюватиметься з іменем і смисловим змістом організації в цілому.

Важливим компонентом організації як автономної цілісності є окрема організаційна схема – схема, що задає структуру місць в організації та переходів між ними будь-яких об'єктів та предметів: суспільних утворень, символічних і матеріальних предметів.

Завдяки організаційній свідомості (рефлексії) та схемі організація може відтворюватися на новому матеріалі та в нових ситуаціях. Зіставлення спільного утворення з особистісною організацією показує, що суспільне утворення справляє вплив на зміни суспільної організації насамперед через самоорганізацію. Отже, для особистості входження в позицію перетворення суспільного оточення на суспільну організацію задає власну траєкторію нарощування потенціалу, можливостей і засобів носія та суб'єкта агента суспільної організації.

Особистісна організація має власний “матеріал” для організації – суспільну життєдіяльність і життєвідношення, пов'язані зі здійсненням внутрішніх смислів особистості. Що ж до зовнішнього контексту, то саме особистість створює середовище спілкування та міжособової взаємодії.

Завдання емпіричного дослідження процесів особистісного розвитку, таким чином має вирішуватися на об'єкті, котрий задає таку суспільну самоорганізацію особистісної діяльності, спілкування та взаємодії, які забезпечують синергійний обмін, взаємодію та поєднання особистісних, суспільних та організаційних ресурсів з метою розвитку особистості і суспільної життєдіяльності. А тому розглянемо саму організацію діяльності особистості, спрямовану на її особистісне становлення і розвиток (табл.).

Розвиток форм самоорганізації особистості: типи одиниць емпіричного дослідження

Форми безпосередньої організації розвитку смислового змісту	Рефлексивно опосередковані форми розвитку суб'єктності		
	Самозаснування	Самовизначення	Самоствердження
розпредмечені стани	кваліфікація	компетенція	здатність
засоби смислоутворення	самоспрямованість	самоспрямування	самовіднесеність
предметний зміст	контекст	ситуація	подія

Першим виміром, у якому свідомість спроможна подолати свою “втягнутість у потік життєдіяльності” [9], буде ортогональна самоочевидність предметного горизонту свідомості, її спрямованість, що стане самоспрямованістю особистості, якщо свідомість буде напружена рефлексивним зусиллям на вихід із закритої предметності. Вимір самоспрямованості надає свідомості рефлектування світоглядної картини, на якій заснована її суб'єктивність. Предметне сприймання сфери суспільної життєдіяльності співвідноситься із ціннісним змістом контексту життєвідношень, у ядрі яких особистість усвідомлює свою живу основу та виявляє її як власний особистісний інтерес. Розвиток самосвідомості особистості збігається тут з проривом свідомості у простір ідеального, ідеальних змістів культури та засвоєння їх у форму розвиненості свідомості. Протилежним самоспрямованості ідеальним змістом життєдіяльності є стан зануреності свідомості в замкнену “нав'язливу очевидність” предметного світу, що відсторонює ціннісно-смилову основу та устрій особистісного смислоутворення та його здійснення в життєтворчих відношеннях [6].

Другим виміром, щодо якого конститується діяльність особистісної самоорганізації, є вимір *напрямку, спрямування* цілей діяльності особистості. Суттєвим у цьому вимірі є відношення вирівнювання способів і форм діяльності особистості, спрямованої на її зовнішні цілі в складних ситуаціях соціальної взаємодії. Можна сказати, що вибір здійснюється між різними джерелами смислотворення та усвідомлення довготривалих особистісних інтересів, пов'язаних з розвитком та розгортанням спільної соціально і технологічно організованої діяльності. Завдання особистісного самовизначення передбачає опанування вміння, пов'язаного з довільним гетерархуванням значущості множинних напрямків отримання результатів. Буквально такий вибір переживається як зважування на вагах значущості різних напрямків досяжних та осмислених ідей у хронотопі “тут-і-зараз”, що має саме за рахунок завершення завдання самовизначення стягувати три часові виміри: минулого, майбутнього та актуального сучасного. Тобто на цьому рівні вибір або відмова від певного результату мають вагу значущого і суттєвого вчинку. Дилема індивідуальної вигоди проти колективної вигоди та отримання значних ресурсів у майбут-

ньому від зростання продуктивності організації в цілому виявляє себе як постійно відтворювану форму вагомого вчинку.

У *третьому вимірі* становлення відбувається метаморфоза особистісних смислів та інтересів у сфері суспільно та соціотехнічно організованої колективної діяльності; особистість стає ресурсом підтримки становлення й розвитку особистісних інтересів інших учасників. Вимір особистісної організації є таким, що задає *спрямованість віднесення* особистісних ресурсів на інші рівні організації; необхідним для її розвитку стає вироблення суспільних ідеалів, місії та ідеального змісту всієї діяльності локальної спільноти у співвідношенні з інтересами всього суспільного цілого. Тобто особистість виступає співмасштабним носієм такої розвиненої світоглядної картини щодо діяльності локальної спільноти, яка і стає ключовим ресурсом розвитку та становлення особистісної і суспільної організації. Цінністю і ресурсом стає вибір, здійснюваний саме як особистісний. Саме такий досвід у разі його рефлексивного усвідомлення особистістю стає змістом і формою, ресурсом особистісної організації, що передається через контексти-ситуації-події та свідомо транлюється наступним поколінням локальності суспільної життєдіяльності. Можна сказати, що певною мірою досягається ідеал особистісного становлення та розвитку, коли особистість стає співмірною з її внутрішнім смислом та зовнішньої сферою її існування.

Висновки. Окреслено дослідницькі позиції і загальну схему конструювання об'єкта емпіричного дослідження, відповідне функціональне відображення яких у структурі моніторингового методу може бути виражене в таких вимогах до його відповідності об'єктові дослідження:

1) у цілому взаємодія, взаємовідношення і взаємозв'язки предметної, нормативної та суб'єктної складових утворюють "мішану" реальність, або так звану 3G-реальність (гетерогенна, гетерохронна, гетерархована), у пізнавальному відношенні до якої моніторинг як метод соціально-психологічного дослідження в рамках нормативної організації наукового предмета має розгортатися відповідно до змінюваності "мішаних" характеристик досліджуваної реальності, розглядатися і розроблятися під кутом зору його адекватності та співмірності;

2) предметна організація дослідження, зміст вирішуваних дослідженням пізнавальних і суспільних проблем, а також відповідно функціональна й технічна організація методу, аби утримувати відповідність-адекватність-співмірність об'єкта, мають змінюватися в процесі дослідження разом з його змінюваністю шляхом рекурсивного відновлення методу відповідно до ситуації емпіричного дослідження;

3) відповідно до способу схематизації об'єкта організація і процес моніторингу матимуть три ортогональні напрями розвитку

(предметний, нормативний і суб'єктний), кожен з яких розгортатиметься у своєму змістовому, часовому і просторовому вимірах;

4) засоби відображення характеристик об'єкта мають поєднувати та фіксувати в цілісному уявленні такі форми представлення процесів, як: рівні (становлення), етапи (розвитку) і стадії (розвиненої інтегрованості станів) об'єкта, що розвивається;

5) виділено три інтегративні виміри становлення особистості в суспільному просторі (самозаснування, самовизначення, самоствердження), які визначають відповідно три типи одиниць емпіричного дослідження, що мають бути охоплені соціально-психологічним моніторингом соціальних ситуацій особистісної та суспільного розвитку.

Література

1. *Розин В. М.* Типы и дискурсы научного мышления / В. М. Розин. – М. : Эдиториал УРСС, 2000. – 248 с.
2. *Попов С. В.* Методология организации общественных изменений / С. В. Попов // Этюды по социальной инженерии / под ред. В. М. Розина. – М. : УРСС, 2003. – 320 с.
3. *Найдьонов М. І.* Формування системи рефлексивного управління в організаціях / М. І. Найдьонов. – К. : Міленіум, 2008. – 484 с.
4. *Генисаретский О. И.* Упражнения в сути дела / О. И. Генисаретский. – М. : Русский мир. – 1993. – 278 с.
5. *Бермус А. Г.* Введение в гуманитарную методологию / А. Г. Бермус. – М. : Канон, 2007. – 336 с.
6. *Леонтьев Д. А.* Психология смысла: природа, строение и динамика смысловой реальности / Д. А. Леонтьев. – М. : Смысл, 1999. – 487 с.
7. *Слюсаревський М. М.* “Ми” і “Я” в сучасному світі: Вибрані твори / М. М. Слюсаревський. – К. : Міленіум, 2009. – 340 с.
8. *Генисаретский О. И.* Навигатор: методологические расширения и продолжения / О. И. Генисаретский. – М. : Путь, 2002. – 578 с.
9. *Пископпель А. А.* Научная концепция: структура, генезис / А. А. Пископпель. – М. : Путь, 1999. – 416 с.

© Белоножко Є. В.

З М І С Т

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ СОЦІАЛЬНОЇ ТА ПОЛІТИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ

<i>Слюсаревський М. М.</i> Ситуація як об'єкт соціально-психологічного дослідження: історіогенез і сучасний стан проблеми.....	5
<i>Донченко О. А.</i> Феномен проєкції в політиці і його вплив на соціетальну психіку українців	24
<i>Горностаї П. П.</i> Динамічні процеси в малій групі та проблеми групової психіки	37
<i>Найдьонов М. І.</i> Рефлексивний інтенціонал дискурсу: до лідерської позиції психології в міжгалузевому знанні	46
<i>Бублик П. І.</i> Соціально-психологічні протоїдеї у вітчизняній інтелектуально-культурній спадщині XVI–XVIII століть	66

ПСИХОЛОГІЯ МАС І СПІЛЬНОТ

<i>Васютинський В. О.</i> Можливості та обмеження дослідження механізмів колективного самовизначення спільноти	77
<i>Ліщинська О. А.</i> Розроблення інструментарію для визначення передумов потенційної вразливості спільноти до деструктивних впливів	87

СОЦІАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ ОСОБИСТОСТІ

<i>Титаренко Т. М.</i> Соціально-психологічні чинники постановки особистістю життєвих завдань	97
<i>Лазоренко Б. П.</i> Життєві завдання проблемної молоді як чинник її самореалізації в соціумі	105
<i>Крайчинська В. А.</i> Самонастановлення особистості у сферах життєвих завдань	116
<i>Хоріна О. І.</i> Ресурсна складова соціальної ситуації особистісного розвитку підлітків	126

ПСИХОЛОГІЯ СПІЛКУВАННЯ

<i>Казміренко В. П.</i> Засади когнітивної психології спілкування	140
<i>Духневич В. М.</i> Соціально-психологічні механізми формування взаєморозуміння під час вирішення задач спільної діяльності.....	164
<i>Кухар Т. В.</i> Психологічний зміст комунікативних стратегій поведінки безробітних	178

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ ОСВІТИ І ВИХОВАННЯ МОЛОДІ

- Осадько О. Ю.* Методологічні засади вивчення когнітивних детермінант успішності професійного спілкування вчителя 189
- Плетка О. Т.* Соціально-психологічні особливості образу школи в педагогічних та учнівських колективах загальноосвітніх шкіл 198
- Никоненко Л. В.* Психологічні особливості сприймання реорганізації закладу освіти менеджерами-освітянами.....207

МЕДІА-ПСИХОЛОГІЯ І МЕДІА-ОСВІТА

- Найдьорова Л. А.* Медіа-психологія як нова галузь соціально-психологічного знання: проблеми і перспективи 218
- Голубєва О. Є.* Репрезентація образу родини в телевізійних засобах масової комунікації (аналіз сюжетів новин).....230

ПСИХОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ ПОЛІТИЧНОЇ СОЦІАЛІЗАЦІЇ ТА ПОЛІТИЧНОЇ УЧАСТІ

- Жадан І. В.* Дослідження впливу соціального навчання на процес політичної соціалізації молоді 244
- Кияшко Л. О.* Психологічні проблеми політичної активності сучасної української молоді.....252
- Скнар О. М.* Модель емпіричного дослідження політичних компетенцій молоді 262
- Полунін О. В.* Прийняття студентською молоддю рішення щодо політичної участі 269
- Краснякова А. О.* Полімотивація політичної участі сучасної української молоді 279
- Глазунова С. М.* Когнітивний аспект мотивації політичного вибору підприємців: міфологічна складова.....291

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ТЕХНОЛОГІЇ

- Фролов П. Д.* Використання соціально-психологічного знання в процесі формування громадської думки: проблеми технологізації 301
- Іванченко С. М.* Соціально-психологічні технології формування громадської думки у сфері громадського здоров'я.....309
- Белоножко Є. В.* Методологічні вимоги до моніторингу як методу емпіричного соціально-психологічного дослідження інтеграційних процесів особистісного та суспільного розвитку.....322

СОДЕРЖАНИЕ

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ СОЦИАЛЬНОЙ И ПОЛИТИЧЕСКОЙ ПСИХОЛОГИИ

<i>Слюсаревский Н. Н.</i> Ситуация как объект социально-психологического исследования: историогенез и современное состояние проблемы 5
<i>Донченко Е. А.</i> Феномен проекции в политике и его влияние на социальную психику украинцев 24
<i>Горностаев П. П.</i> Динамические процессы в малой группе и проблемы групповой психики 37
<i>Найденев М. И.</i> Рефлексивный интенционал дискурса: к лидирующей позиции психологии в междисциплинарном знании 46
<i>Бублик П. И.</i> Социально-психологические протоидеи в отечественном интеллектуально-культурном наследии XVI-XVIII веков 66

ПСИХОЛОГИЯ МАСС И СООБЩЕСТВ

<i>Васютинский В. А.</i> Возможности и ограничения исследования механизмов коллективного самоопределения общности 77
<i>Лищинская Е. А.</i> Разработка инструментария для определения предпосылок потенциальной уязвимости общности к деструктивным воздействиям 87

СОЦИАЛЬНАЯ ПСИХОЛОГИЯ ЛИЧНОСТИ

<i>Титаренко Т. М.</i> Социально-психологические факторы постановки личностью жизненных задач 97
<i>Лазоренко Б. П.</i> Жизненные задачи проблемной молодежи как фактор ее самореализации в социуме 105
<i>Крайчинская В. А.</i> Личностные самоустановки в сферах жизненных задач 116
<i>Хорина Е. И.</i> Ресурсная составляющая социальной ситуации личностного развития подростков 126

ПСИХОЛОГИЯ ОБЩЕНИЯ

<i>Казмиренко В. П.</i> Основы когнитивной психологии общения 140
<i>Духневич В. Н.</i> Социально-психологические механизмы формирования взаимопонимания при решении задач совместной деятельности 164
<i>Кухар Т. В.</i> Психологический смысл коммуникативных стратегий поведения безработных 178

СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ ОБРАЗОВАНИЯ И ВОСПИТАНИЯ МОЛОДЕЖИ

- Осадько О. Ю.* Методологические основы изучения когнитивных детерминант успешности профессионального общения учителя 189
- Плетка О. Т.* Социально-психологические особенности образа школы в педагогических и ученических коллективах общеобразовательных школ 198
- Никоенко Л. В.* Психологические особенности восприятия реорганизации учебного заведения менеджерами-просвещенцами .. 207

МЕДИАПСИХОЛОГИЯ И МЕДИАОБРАЗОВАНИЕ

- Найденова Л. А.* Медиапсихология как новая отрасль социально-психологического знания: проблемы и перспективы 218
- Голубева Е. Е.* Репрезентация образа семьи в телевизионных средствах массовой коммуникации (анализ сюжетов новостей) 230

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ ПОЛИТИЧЕСКОЙ СОЦИАЛИЗАЦИИ И ПОЛИТИЧЕСКОГО УЧАСТИЯ

- Жадан И. В.* Исследование влияния социального научения на процесс политической социализации молодежи 244
- Кияшко Л. А.* Психологические проблемы политической активности современной украинской молодежи 252
- Скнар О. Н.* Модель эмпирического исследования политических компетенций молодежи 262
- Полунин А. В.* Принятие студенческой молодежью решения относительно политического участия 269
- Краснякова А. А.* Полимотивация политического участия современной украинской молодежи 279
- Глазунова С. Н.* Когнитивный аспект мотивации политического выбора предпринимателей: мифологическая составляющая 291

СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ТЕХНОЛОГИИ

- Фролов П. Д.* Использование социально-психологического знания в процессе формирования общественного мнения: проблемы технологизации 301
- Иванченко С. Н.* Социально-психологические технологии формирования общественного мнения в сфере общественного здоровья 309
- Белоножко Е. В.* Методологические требования к мониторингу как методу эмпирического социально-психологического исследования интеграционных процессов личностного и общественного развития .. 322

CONTENTS

THEORETICAL AND METHODOLOGICAL BASES OF SOCIAL AND POLITICAL PSYCHOLOGY

<i>Slyusarevskiy M. M.</i> Situation as the object of socio-psychological research: historical genesis and contemporary state of the problem	5
<i>Donchenko O. A.</i> Phenomenon of projection in politics and its influence on social mentality of Ukrainians	24
<i>Gornostay P. P.</i> Dynamic processes of small groups and problems of group psychics	37
<i>Najdionov M. I.</i> Reflective intentional discourse: Leading role of psychology in the sphere of inter-discipline research	46
<i>Bublik P. I.</i> Socio-psychological proto-ideas in native intellectual and cultural heritage of the XVI-XVIII centuries	66

PSYCHOLOGY OF MASSES AND COMMUNITIES

<i>Vasiutinskyi V. O.</i> Possibilities and limitations of the research of mechanisms of collective self-determination of community	77
<i>Lischinska O. A.</i> The development of instruments for the definition of premises of political sensitivity of community to the destructive influences	87

SOCIAL PSYCHOLOGY OF PERSONALITY

<i>Titarenko T. M.</i> Socio-psychological factors of personality life goal-setting	97
<i>Lazorenko B. P.</i> Life-tasks of problem youth as a factor of their self-realization in society	105
<i>Kraichinska V. A.</i> Self-attitudes of personality in the sphere of life-tasks	116
<i>Khorina O. I.</i> Resource component of social situation of adolescents' personal development	126

PSYCHOLOGY OF COMMUNICATION

<i>Kazmirenko V. P.</i> The bases of cognitive psychology communication	140
<i>Dukhnevich V. M.</i> Socio-psychological mechanisms of the formation of mutual understanding in the process of group task solving	164
<i>Kukhar T. V.</i> Psychological content of the communicative strategies of social and psychological adaptation of unemployed	178

**SOCIO-PSYCHOLOGICAL PROBLEMS OF YOUTH EDUCATION
AND UPBRINGING**

Osadko O. Y. Methodological bases for the research of cognitive determinant of efficiency of pedagogical communication 189

Pletka O. T. Socio-psychological peculiarities of school image in secondary school collectives of educationalists and students 198

Nikonenko L. V. Psychological peculiarities of perception of higher educational establishment reorganization by educationalists- managers.....207

MEDIA PSYCHOLOGY AND MEDIA EDUCATION

Najdionova L. A. Media psychology as a new socio-psychological discipline: problems and perspectives.....218

Golubeva O. E. Representation of family image in mass media (analysis of news) 230

**PSYCHOLOGICAL PROBLEMS OF POLITICAL SOCIALIZATION
AND POLITICAL INVOLVEMEN**

Zhadan I. V. The research of the influence of social education on the process of youth political socialization 244

Kiyashko L. O. Psychological problems of political activity of modern Ukrainian youth 252

Sknar O. M. The model of empirical research of youth political competence.....262

Polunin O. V. Students' decision making concerning the political involvement 269

Krasnyakova A.O. Polymotivation of political involvement of modern youth 279

Glazunova S. M. Cognitive aspect of motivation of businessmen electoral choice: mythological component 291

SOCIO-PSYCHOLOGICAL TECHNOLOGIES

Frolov P. D. Application of socio-psychological knowledge in the process of public opinion formation: problems of technological process 301

Ivanchenko S. M. Socio- psychological technologies of public opinion formation in the area of public health 309

Belonozhko E. V. Methodological bases of monitoring, the method of empirical socio-psychological research of integral processes of personal and social development.....322

Наукові студії із соціальної та політичної психології :
Н12 зб. статей / АПН України, Ін-т соціальної та політичної психології ; [редкол.: С. Д. Максименко, М. М. Слюсаревський та ін.] – К. : Міленіум, 2009. – Вип. 23 (26). – 340 с.

ISBN 966-8063-15-40

Черговий випуск збірника знайомить читача з результатами науково-дослідної роботи Інституту соціальної та політичної психології АПН України за 2008 рік. Висвітлюються напрацювання в галузі методології, теорії та історії соціальної психології. Обговорюються можливості вивчення спільнот, питання соціальної психології особистості та групової динаміки. Представлено перші кроки у побудові теоретичних засад дослідження когнітивної природи феноменів спілкування, психологічних механізмів їх функціонування. Значну увагу приділено соціально-психологічним проблемам освіти, політичної соціалізації молоді та політичної участі, перспективам розвитку медіа-психології та медіа-освіти.

Для соціальних і політичних психологів, фахівців із суміжних наук, викладачів, аспірантів і студентів.

Очередной выпуск сборника знакомит читателя с результатами научно-исследовательской работы Института социальной и политической психологии АПН Украины за 2008 год. Освещаются наработки в области методологии, теории и истории социальной психологии. Обсуждаются возможности изучения общностей, вопросы социальной психологии личности и групповой динамики. Представлены первые шаги в построении теоретических основ исследования когнитивной природы феноменов общения, психологических механизмов их функционирования. Значительное внимание уделено социально-психологическим проблемам образования, политической социализации молодежи и политического участия, перспективам развития медиапсихологии и медиаобразования.

Для социальных и политических психологов, специалистов по смежным наукам, преподавателей, аспирантов и студентов.

The regular issue of the collected articles presents the results of scientific and research works of Social and Political Psychology Institute under the Ukrainian Academy of Pedagogical Sciences in 2008. Achievements in the field of theory, methodology and history of social psychology are represented. The possibilities of community study, the questions of social psychology of a personality and group dynamics are discussed. The first steps in theoretical basis building of the communicative phenomena cognitive nature are revealed. Special attention is given to the problems of social and psychological educational problems, youth's political socialization and participation. Perspectives of media-psychology and media-education are reflected.

These collected articles are of a great interest and value to social and political psychologists, experts in contiguous sciences, educationalists, post-graduates and students.

ББК 88.5 я 4

Наукове видання

**Наукові студії
із соціальної та політичної
психології**

Збірник статей

Засновано в 1995 році

Випуск 23 (26)

Редактори: *М. О. Литвин, Т. А. Кузьменко*
Оператори: *І. В. Микитенко, І. І. Ревера, І. В. Трохимець*
Переклад анотацій (англ.) *Т. Б. Тихонової*

Надруковано з оригіналу-макета, виготовленого
в Інституті соціальної та політичної психології АПН України
М. В. Бородчак

Адреса Інституту: 04070, м. Київ, вул. Андріївська, 15

Підписано до друку 25.06.2009 р. Формат 84х108/32. Папір офсетний.
Гарнітура Times New Roman. Ум. друк. арк. 20,7. Обл.-вид. арк. 21,25.
Тираж 300 пр.

Видавництво "Міленіум"

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до державного ре-
єстру видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції

ДК №535 від 19.07.2001 р.

м. Київ, вул. Фрунзе, 62в. Тел./факс 501-52-49
